

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Михайло Міцель

ПОЛІТИКА І ПАРАНОЯ:

КПУ в боротьбі проти
«міжнародного сіонізму»
(1953–1986)

Нариси документованої історії

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2021

УДК 94:[329.15:323.12(=411.16)]"1953/1986"

М701

Михайло Міцель.

М701 Політика і параноя: КПУ в боротьбі проти «міжнародного сіонізму» (1953–1986). Нариси документованої історії. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. – 424 с., з іл.

ISBN 978-966-378-834-0

Хронологічні рамки книги «Політика і параноя: КПУ в боротьбі проти «міжнародного сіонізму»» досить розлогі, оскільки охоплюють період від 1953 р. до середини 1980-х років. Книга змальовує «вегетаріанський» період історії УРСР, коли влада вже не практикувала масових репресій, але в той самий час ідеологічні константи пізнього сталінізму, дещо змінені, залишалися на місці. Однією зі складових пропаганди була так звана «боротьба із міжнародним сіонізмом». Зміст документів партійних, радянських і каральних органів вражає своєю ідеологічною риторикою та латентним антисемітизмом, поєднанням спотвореної реальності і брехні. Побудована на архівних фондах КПУ, книга показує наскільки методи «антисіоністської» пропаганди були далекими від реального життя і не могли вплинути на свідомість тих, хто не знаходив себе в лещатах радянського соціуму.

Видавці: *Костянтин Сігов та Леонід Фінберг*

Літературне редагування: *Віталій Пономарьов*

Відповідальна за випуск: *Анастасія Негруцька*

Коректура: *Валентина Божок*

Верстка та дизайн обкладинки: *Світлана Невдащенко*

Видання книги стало можливим за підтримки

«Українсько-єврейської зустрічі»

На обкладинці представлено зразки антисіоністських видань різних років

УДК 94:[329.15:323.12(=411.16)]"1953/1986"

ISBN 978-966-378-834-0

© Михайло Міцель, 2021

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2021

Нічим іншим, як примітивністю масової ідеології пануючої партійно-державницької верхівки, не можна пояснити і той стабільний антисемітизм, який став неписаним законом її політичної поведінки, природним доповненням до матюків,— і природною заміною таких витіснених цивілізацією «ознак народності», як запах самогону. Антисемітизм партійної номенклатури був прихованим, публічно йшлося тільки про небезпеку «сіонізму», а не євреїв, але між собою в кабінетах говорилося відверто.

Мирослав Попович

Передмова	7
Розділ 1. РІК 1953-й: БОЛІСНЕ РОЗСТАВАННЯ.....	13
Розділ 2. РІК 1953-й: ЖИТТЯ БЕЗ СТАЛІНА — ЗНОВУ «ВОРОЖА АГІТАЦІЯ».....	37
Розділ 3. ЄВРЕЇ ТА ПРОТЕСТНІ НАСТРОЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1950-х років	67
Розділ 4. ЮДЕЙСЬКА РЕЛІГІЙНА ЛІТЕРАТУРА: ТЕОРЕТИЧНІ ВИСНОВКИ КДБ УРСР І ПРАКТИКА КИЇВСЬКОЇ МІЛІЦІЇ	86
Розділ 5. ЕКОНОМІЧНІ ЗЛОЧИНИ	98
Розділ 6. ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ВИХІД	129
Розділ 7. РІК 1967-й: РЕАКЦІЯ ВЛАДИ ТА СУСПІЛЬСТВА.....	173
Розділ 8. НЕЗГОДНІ	188
Розділ 9. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ФРОНТ — ПРОТИСТОЯННЯ ПОЛЬСЬКИМ ТА ЧЕХОСЛОВАЦЬКИМ «РЕВІЗІОНІСТАМ» І «СІОНІСТАМ»	217
Розділ 10. «НЕПРОДУКТИВНИЙ ПИСЬМЕННИК» РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ.....	252
Розділ 11. ТРИ БІЙЦІ ІДЕОЛОГІЧНОГО ФРОНТУ — ГОРДІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ СІОНОЛОГІЇ.....	263
Розділ 12. У ПОШУКАХ ЗАХОДІВ ЗІ СТРИМАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ	311
Розділ 13. «ПУБЛІКУВАТИ НЕВОЗМОЖНО»: ІСТОРІЯ НЕВИДАНОЇ ЗБІРКИ ДОКУМЕНТІВ «СІОНІЗМ — ВОРОГ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ»	349
Розділ 14. «ІНТУРИСТ» ВИКРИВАЄ «СІОНІСТСЬКИХ ЕМІСАРІВ»	359
Summary	397
Список документів	400
Список ілюстрацій	407
Іменний покажчик	409

Передмова

Хронологічні рамки цієї книги «Політика і параноя: КПУ в боротьбі проти “міжнародного сіонізму”» досить розлогі — від 1953 р. до майже середини 1980-х рр. Вона є логічним продовженням нашого попереднього опрацювання документів про взаємини між владою, суспільством та єврейством України у роки пізньої сталінщини¹. Нове дослідження стосується «вегетаріанського» періоду радянської історії, коли одна з історичних спадщин сталінізму — масові репресії — вже не застосовувалася владою, але ідеологічні постулати «єдиного вірного вчення», хоч і набрали новітніх шат, залишилися без змін. До одного з таких постійних напрямів пропаганди належала так звана «боротьба з міжнародним сіонізмом». І хоча цей шкідливий для системи феномен був «міжнародним» та нібито «офіційною ідеологією правлячих кіл Ізраїля», все від’ємне, що стосувалось євреїв СРСР, окреслювали цим терміном. Фактично це було слово-камуфляж, що маскувало звичайні антисемітські погляди тих, хто відповідав за ідеологічне забезпечення функціонування тоталітарної системи.

Є певні підстави вважати, що цей період історії євреїв України не може бути висвітлений з такою самою повнотою, як навіть події міжвоєнного часу. Це пояснюється повною відсутністю легальних етнічних інституцій, які б могли залишити по собі архівні та інші письмові джерела. Все, що стосується участі євреїв у будь-яких проявах громадського та політичного життя, відтворено на підставі документів партійних, радянських і каральних органів, які не ставили за мету пошуки істини або віддзеркалення реальності. Здебільшого описи післявоєнних подій щодо євреїв УРСР в сучасній історіографії базуються на цьому матеріалі і стосуються лише еміграційної активності євреїв та участі незначної частини з них в невеликому за кількістю учасників, але важливому за наслідками дисидентському русі².

¹ Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг. Очерки документированной истории. — К., 2004.

² Наприклад, лише три сторінки змістовної книги «Jews and Ukrainians: a millennium of co-existence» / Paul Robert Magosci and Yohanan Petrovsky-Stern (Toronto, 2016) розповідають про період 1945–1991 рр. Загалом книга налічує 320 сторінок.

Загалом післявоєнний опис кожного нетитульного етносу СРСР стикається з багатьма труднощами. Брак будь-яких громадських інституцій, освіти, шкільництва, видавничої, театральної, мистецької активності були однією з ознак соціалістичного інтернаціоналізму для багатьох меншин, особливо для дисперсно розселених далеко за межами історичної батьківщини. У книзі наведено яскравий приклад аргументації влади, чому будь-які форми національних інституцій для підтримки та розвитку діаспорної спільноти не могли існувати в СРСР.

Во время допроса Кочубиевского имел место следующий диалог между судьей и подсудимым:

Судья: Я знаю, вы будете утверждать, что в нашей стране есть антисемитизм, основываясь на том, что на Украине живет много тысяч евреев, но нет еврейских школ, газет и театров.

Кочубиевский: Да, и это тоже.

Судья: Но вы ведь знаете, что они не живут все вместе, они децентрализованы.

Кочубиевский: Но в Канаде живет меньшее число украинцев, а у них есть свои собственные газеты, школы и театры.

Судья: Что вы сравниваете? Они живут в буржуазном государстве, им все еще приходится бороться за свою свободу.

Попри те, що навіть до кінця радянського ладу євреї становили третій за чисельністю етнос в УРСР, влада рішуче відкидала прохання про задоволення їхніх елементарних потреб в галузі національної освіти та культури. Їхню участь в історичних процесах минулого затушовували, згадки про трагічну долю в роки Другої світової війни та у збройній боротьбі ставили під сумнів або нівелювали. Всі документи, якими оперують дослідники та які наявні у нашій книзі, генеровані партійними та державними органами влади, в них євреї є об'єктами, що не мають права на власну думку та власну долю, відміну від вимог режиму. Разом із тим, документи неминуче мають універсальний характер: критичні висловлювання, незадоволення внутрішньою політикою та авантюрами на зовнішній арені були притаманні українській спільноті загалом. В нашому описі ми лише підкреслюємо опінії євреїв, але не відокремлюємо їх від загальноукраїнського контексту. Ленінсько-сталінська національна політика досягла своєї мети і щодо корінного етносу, функціонування української мови як формально державної мови УРСР в документах цієї збірки виглядає жалюгідно: за незначним винятком партійний та державний апарат створював документи російською.

Книга має певні жанрові особливості. З одного боку, — це сполучення історичних нарисів із документальною частиною, з другого — характер документів, їхня специфічна мова, те, що в нашу добу називається hate speech, виводить книгу

за межі академічної традиції. Ніщо так не наближує нас до розуміння радянської епохи, як документи, створені номенклатурою, вражає їхній зміст, в якому переплетені реальність та відверта брехня, нецтво та напівправа, ідеологічна риторика та відверта юдофобія. Вступні статті до розділів книги супроводжуються розлогим цитуванням, що дає можливість читачеві отримати власне уявлення про характер думок звичайних людей і партійної еліти УРСР, про минулу добу, мотивацію та поведінку тих, хто наважувався на протест або навпаки — був апологетом режиму. Саме остання група активних агітаторів мала всі можливості для маніпулювання масовою свідомістю та розпалювання пристрастей. Антиєврейські стереотипи, якими рясніють сторінки цієї книги, активно використовував ідеологічний апарат, і з різними модифікаціями вони проіснували аж до повного банкрутства режиму.

У структурному відношенні книга складається з розміщених у хронологічній послідовності тематичних блоків. Перші три розділи: «Рік 1953: болісне розставання», «Рік 1953: життя без Сталіна — знову «ворожа агітація» і «Євреї та протестні настрої другої половини 1950-х років», — змальовують різні форми суспільного життя середини минулого століття: від «справи лікарів» (січень–квітень 1953 р.) — кульмінації сталінізму до «активізації ворожої діяльності єврейських буржуазних націоналістів» (1956 р.) у роки відлиги. Розділ «Юдейська релігійна література: теоретичні висновки КДБ УРСР і практика київської міліції» показує ідеологічне обґрунтування тиску на юдаїзм та свавілля влади щодо віруючих євреїв. Тема закриття синагог в УРСР відображена в розділах «Економічні злочини» та «Чернівецький вихід». Стаття про судові процеси над «розкрадачами соціалістичної власності» описує події у Львові та області початку 1960-х рр. і доводить, наскільки міцним було зрошення корумпованого партійного і радянського апарату з підпільними виробниками «лівої» продукції. Стає очевидним, що радянська преса маніпулювала фактами та значно перебільшувала участь євреїв у мафіозного штибу пірамідах, які очолювали працівники керівних органів.

Поразка арабських сателітів СРСР у червні 1967 р. (Шестиденна війна) була шоком для радянського керівництва та легковірного соціуму. Розділ «Рік 1967: реакція влади і суспільства» подає широкий спектр думок різних верств населення УРСР. Влада висловлювала погрози застосувати військову силу до Ізраїлю, і це знаходило підтримку певної частини охлосу.

Розділ «Незгодні» розповідає про боротьбу активістів за право на еміграцію до Ізраїлю в 1968–1972 рр. і, крім списку євреїв УРСР, засуджених за «антирадянську агітацію і пропаганду» в той час, вміщує детальний опис судових процесів над Б. Кочубієвським, Л. Онтман та Р. Палатник. Їхні яскраві виступи на судових засіданнях звучали виразом тоталітарної системи.

Ідеологічна машина СРСР використовувала кліше «сіоністська змова» і «втручання міжнародного сіонізму» для пояснення подій 1967–1968 рр. у Польщі та Чехословаччині. Розділ «Зовнішньополітичний фронт – протистояння польським та чехословацьким “ревізіоністам” і “сіоністам”» описує, як керівництво УРСР сприймало події березня 1968 р. в Польщі та Празьку весну 1968 р. Документи цього та іншого розділів показують особливу пасіонарність тодішнього першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста щодо «сіоністських елементів».

Окремий розділ «Три бійці ідеологічного фронту — гордість радянської сіонології» на прикладі «творчого доробку» Т. Кичка, Є. Євсєєва та Г. Плоткіна описує феномен так званих «антисіоністських» видань та свідчить про значення, яке КППРС надавала цьому гатунку пропаганди. Зовсім інше ставлення було до В. Некрасова, письменника-дисидента, який наважився говорити і писати правду про Бабин Яр (див. розділ «Непродуктивний письменник Радянської України»).

Два розділи — вже згаданий «Чернівецький вихід» та «В пошуках заходів по стриманню єврейської еміграції» — описують тривалий процес наростання та гальмування еміграції в окремі роки. До аналізу залучені статистичні дані, різного роду постанови та рішення партійних органів. Документи свідчать, що від 1956 р. партійний апарат УРСР на свій розсуд аналізував явище єврейської еміграції, але жодних рецептів, крім посилення «контрпропагандистської роботи» та відмов на виїзд, не був спроможний створити.

Про те, наскільки уявлення істориків партії в 1980-х рр. були далекими від реалій 1920-х рр., коли ще існували контрольовані форми єврейського життя (освіта, преса, театр тощо), розповідає розділ «“Публікувати неможливо”. Історія невиданої збірки документів “Сіонізм — ворог соціального прогресу”».

Кожна постанова по боротьбі із «сіонізмом» перераховувала інстанції, залучені до цього процесу, серед них чільне місце займав «Інтурист». Радянським гідам-перекладачам доводилося полемізувати з іноземними туристами, які доволі активно обговорювали незручні теми (див. розділ «“Інтурист” викриває “сіоністських емісарів”»). Аргументи, за допомогою яких працівники «Інтуристу» намагалися переконати іноземців у перевазі радянської системи та в «успіхах» її національної політики, були непереконаливими та надзвичайно далекими від реального життя.

Автор свідомо обмежив видання названими темами та хронологічними рамками.

Археографічна нотатка

Більшість документів цієї книги були виявлені у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Кілька документів залучено із Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та з обласних державних архівів — Київського (ДАКО) і Львівського (ДАЛО).

Документи ЦДАГОУ здебільшого походять із фонду 1 (матеріали ЦК КПУ), опису 24 (Особливий сектор — секретна частина) — 1950–1967 рр. та опису 25, який є хронологічним продовженням попереднього.

Характерною ознакою цих масивів документів є акумуляція найбільш важливої інформації про настрої та дії євреїв, що надходила до ЦК від обкомів, райкомів і міськкомів КПУ, адміністративних органів, міністерств та відомств (МДБ, КДБ, МВС, Прокуратури УРСР, Головліта, МЗС тощо).

Документи 1-го фонду відображають багатоканальність інформаційних потоків, тут використані звіти периферійних обкомів ЦК КПУ та інформація для ЦК КПРС про події в республіці.

Кілька опублікованих у книзі постанов Політбюро та Секретаріату ЦК КПУ зберігаються в «Картотеці постанов Політбюро і Секретаріату ЦК», в якій не використовуються засади архівного структурування (фонд, опис, справа). Документи в «Картотеці» розміщені за хронологією, а всередині річних блоків — тематично, за напрямками діяльності КПУ.

Крім архівних джерел, до складу видання увійшли друковані матеріали: статті періодичних видань того часу та уривки з творів партійних пропагандистів. У трьох розділах: «Рік 1953: життя без Сталіна — знов боротьба ”проти ворожої агітації”», «Євреї та протестні настрої другої половини 1950-х років» і «Незгодні», — вміщено списки євреїв УРСР, притягнутих до кримінальної відповідальності за звинуваченням в антирадянській агітації та пропаганді. Списки складені на підставі збірника «58–10. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской пропаганде и агитации»³. Назва збірки має дещо умовний характер, адже в післясталінський період кримінальні кодекси УРСР і РРФСР змінювалися: в 1961 році на зміну статті 54–10 Кримінального Кодексу УРСР (58–10 КК РРФСР) була введена стаття 62. У 1966 р. до КК УРСР була запроваджена стаття 187 — «поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад». Автори збірника використали масив наглядових матеріалів Прокуратури СРСР, що зберігається в Дер-

³ 58–10. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953–1991: Аннотированный каталог. — М., 1999.

жавному архіві Російської Федерації. Кількість репресованих за антирадянську агітацію і пропаганду, справи яких розглядала Прокуратура СРСР, не цілком збігається із реальним числом засуджених, до опрацьованої бази даних увійшло приблизно 60% можливої інформації про тих, хто був заарештований на підставі статті 58–10 та її подальшої новелізації. Однак навіть такий неповний масив видається репрезентативним і дозволяє зробити узагальнення. Коротка довідка на засудженого вміщує лише необхідні дані: дату порушення справи, прізвище засудженого, місто, національність, освіту, місце праці та посаду, виклад складу злочину. Інформацію, вміщену в збірнику «58–10», подеколи доповнюємо даними Науково-інформаційного та правозахисного центру «Меморіал» (НИПЦ «Мемориал»), де вказано повні ім'я та по батькові, дата судового засідання, вирок та дата звільнення після перегляду справи.

Всі архівні документи, за винятком кількох окремо означених, — машинописні оригінали. Надписи, зроблені від руки (вказівки, вписані прізвища тощо), передані курсивом, підкреслення відображають аналогічне оформлення в оригінальному документі. Як правило, оригінальний заголовок (там, де він є) входить в редакційний заголовок документу у вигляді прихованої або явної цитати. Основна частина документів друкується без скорочень. Трикрапка у дужках всередині документів означає пропуск, зроблений редакцією. Тексти документів публікуються мовою оригіналу, у відповідності до норм сучасного правопису; в окремих випадках, коли це не спотворює зміст і не заважає сприйняттю, умисно залишені без коректи граматичні та орфографічні особливості деяких документів.

* * *

Окремі розділи рукопису прочитали колеги Геннадій Естрайх, Володимир Любченко і Юхим Меламед, слухні зауваження яких були автором враховані. Дякую Віталію Пономарьову, прискіпливому редактору книги, за його поради і питання. Книга побачила світ завдяки доброзичливому ставленню видавця Леоніда Фінберга і Світлани Невдащенко (верстання і дизайн). Автор вдячний канадській недержавній організації «Українсько-єврейська зустріч» за щире підтримку проекту.

РІК 1953-й: БОЛІСНЕ РОЗСТАВАННЯ

1953 рік відзначився раптовою зміною настроїв влади і суспільства, як рік хаотичного та суперечливого початку десталінізації. Січень–лютий 1953 р., останні два повні місяці життя «вождя всіх народів», обіцяли лише нові репресії та нове закручування гвинтів, зі старої шухляди був витягнутий середньовічний міф про єврейських докторів-отруювачів. Політична історія та лаштунки «справи лікарів»¹ — арешт, звільнення та реабілітація медиків Кремлівської клініки — відтворені пострадянською історіографією, менш відомі подробиці апофеозу сталінізму в межах України та в її столиці.

Особливість цих подій, серед іншого, і в тому, що вони мають виразні та динамічні часові рамки: інформація про арешт, розгортання антисемітської кампанії (січень–лютий), смерть Сталіна (березень), звільнення лікарів та зняття обвинувачень у змові (квітень).

Завершальний акорд державної антисемітської політики пізнього сталінізму був зумовлений станом суспільства, засмиканого черговими істеричними кампаніями з викриття явних та прихованих «ворогів народу». Нарікання населення на низький рівень життя дискретно прив'язувалися пропагандою до так званого «єврейського питання»; колективній свідомості радянського суспільства був прищеплений свого роду умовний рефлекс — причини проблем повсякденного життя належить пов'язувати з євреями.

В УРСР, так само як в СРСР загалом, кампанія офіційно розпочалася 13 січня масованим інформаційним наступом²:

Хроніка ТАСС об аресте группы врачей-вредителей опубликована сегодня 13 января, в республиканских газетах «Радянська Україна», «Правда Украины»,

¹ «Справа лікарів» була розроблена МДБ згідно вказівки Сталіна викрити «существующую среди врачей группу, проводящую вредительскую работу против руководителей партии и правительства».

² Згідно з рішенням Бюро Президії ЦК КПРС, хроніка ТАРС «Арест группы врачей-вредителей» та редакційна стаття «Подлые шпионы и убийцы под маской профессоров-врачей» були опубліковані 13 січня 1953 р. в «Правде», «Известиях» та інших центральних газетах.

«Молодь України», «Сталинское племя». В остальных республиканских газетах хроника будет напечатана в день их выхода по графику. Во всех областных газетах, в соответствии с указанием ТАСС, хроника будет опубликована завтра 14 января³.

2 лютого завідувач сектору відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ Шевченко інформував секретаря ЦК І. Назаренка⁴ про перебіг кампанії:

Переважна більшість районних і місцевих газет республіки передрукувала із центральних і республіканських газет Хроніку ТАРС про викриття органами Державної безпеки терористичної групи лікарів-шкідників. Значна частина газет опублікувала передову «Правди» від 13 січня ц.р. «Підлі шпигуни і вбивці під маскою професорів-лікарів». Для міських і районних газет через РАТАУ надіслано статтю Пресбюро «Правди» «Всіляко підвищувати пильність на кожній ділянці роботи». В статті цій підкреслюється, що: «покінчити з ротозійством — це значить перетворити наші соціалістичні підприємства, МТС, колгоспи, установи в неприступну фортецю для будь-якого ворога радянської влади, поховати всякі надії імперіалістів підірвати нашу Батьківщину з тилу».

Газети прийняли по радіо й опублікували Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження орденом Леніна лікаря Тимашук Л. Ф. за допомогу, подану Урядові в справі викриття лікарів-убивць.

Безпосередні відгуки робітників, колгоспників, радянської інтелігенції на арешт злочинної банди лікарів-отруювачів дали тільки дві газети (було проглянуто кілька тисяч номерів міських, районних і політвідділівських газет, які вийшли в другій половині січня). Пояснюється це, звичайно, тим, що ніяких вказівок про скликання мітингів і організацію в пресі відгуків трудящих на Повідомлення ТАРС ЦК КП України не давав ні обкомам партії, ні редакціям газет⁵.

Партійні комітети на рівні обкомів у ці дні ретельно фіксували розвиток подій та реакцію населення; матеріали, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, дозволяють досить вірогідно відтворити перебіг подій. Більшість досліджуваних документів зосереджено в справах 2273⁶ та 3060⁷ (фонд 1, опис 24).

Крім того, аналогічні документи були виявлені на рівні районних комітетів партії столиці та Київської області: інформаційні повідомлення Переяслав-

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 24, спр. 2773, арк. 1.

⁴ Назаренко Іван Дмитрович (1908–1985). У 1949–1956 рр. — секретар ЦК КПУ. У 1956–1974 рр. — директор Інституту історії партії при ЦК КПУ.

⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 3272, арк. 14.

⁶ Повна назва справи: Информации о реагировании населения по поводу сообщения ТАСС от 13.1.53 г. «Арест группы врачей-вредителей» и информации о реагировании населения по поводу сообщения МВД СССР от 4.4.53 г. — «О реабилитации группы врачей, ранее арестованных в Москве». Начато: 13 января 1953 г. Окончено: 20 апреля 1953 г.

⁷ Повна назва справи: Информации обкомов КПУ о реагировании населения по поводу сообщения ТАСС от 13.1.1953 г. «Арест группы врачей-вредителей».

ХРОНИКА

Арест группы врачей-вредителей

Некоторое время тому назад органами Государственной безопасности была раскрыта террористическая группа врачей, ставивших своей целью, путем вредительского лечения, сократить жизнь активным деятелям Советского Союза.

В числе участников этой террористической группы оказались: профессор **Вовси М. С.**, врач-терапевт; профессор **Виноградов В. Н.**, врач-терапевт; профессор **Коган М. Б.**, врач-терапевт; профессор **Коган Б. Б.**, врач-терапевт; профессор **Егоров П. И.**, врач-терапевт; профессор **Фельдман А. И.**, врач-отоларинголог; профессор **Этингер Я. Г.**, врач-терапевт; профессор **Гринштейн А. М.**, врач-невропатолог; **Майоров Г. И.**, врач-терапевт.

Документальными данными, исследованиями, заключениями медицинских экспертов и признаниями арестованных установлено, что преступники, являясь скрытыми врагами народа, осуществляли вредительское лечение больных и подрывали их здоровье.

Следствием установлено, что участники террористической группы, используя свое положение врачей и злоупотребляя доверием больных, преднамеренно злодейски подрывали здоровье последних, умышленно игнорировали данные объективного обследования больных, ставили им неправильные диагнозы, не соответствовавшие действительному характеру их заболеваний, а затем неправильным лечением губили их.

Преступники признались, что они, воспользовавшись болезнью товарища **А. А. Жданова**, неправильно диагностировали его заболевание, скрыв имевшийся у него инфаркт миокарда, назначили противопоказанный этому тяжелому заболеванию режим и тем самым умертвили това-

рища **А. А. Жданова**. Следствием установлено, что преступники также сократили жизнь товарища **А. С. Щербакова**, неправильно применяли при его лечении сильнодействующие лекарственные средства, установили пагубный для него режим и довели его таким путем до смерти.

Врачи-преступники старались в первую очередь подорвать здоровье советских руководящих военных кадров, вывести их из строя и ослабить оборону страны. Они старались вывести из строя маршала **Василевского А. М.**, маршала **Говорова Л. А.**, маршала **Бонева Н. С.**, генерала армии **Штеменко С. М.**, адмирала **Левченко Г. И.** и других, однако арест расстроил их злодейские планы и преступникам не удалось добиться своей цели.

Установлено, что все эти врачи-убийцы, ставшие извергами человеческого рода, растоптавшие священное знамя науки и осквернившие честь деятелей науки, — состояли в наемных агентах у иностранной разведки.

Большинство участников террористической группы (**Вовси М. С.**, **Коган Б. Б.**, **Фельдман А. И.**, **Гринштейн А. М.**, **Этингер Я. Г.** и др.) были связаны с международной еврейской буржуазно-националистической организацией «Джойнт», созданной американской разведкой, якобы для оказания материальной помощи евреям в других странах. На самом же деле эта организация проводит под руководством американской разведки широкую шпионскую, террористическую и иную подрывную деятельность в ряде стран, в том числе и в Советском Союзе. Арестованный **Вовси** заявил следствию, что он получил директиву «об истреблении руководящих кадров СССР» из США от организации «Джойнт» через врача в Москве **Шимелиовича** и известного еврейского буржуазного националиста **Михоэлса**.

Другие участники террористической группы (**Виноградов В. Н.**, **Коган М. Б.**, **Егоров П. И.**) оказались давнишними агентами английской разведки.

Следствие будет закончено в ближайшее время.

(ТАСС).

Хмельницького (Київська область), Залізничного, Ленінського, Печерського райкомів (м. Київ)⁸.

Після 17 лютого через відсутність виразних вказівок центральних інстанцій інформування практично припинилося. Інформація, яку зібрали партійні комітети різних областей України, виявила абсолютну готовність суспільства до самих радикальних заходів.

Дії населення могли носити лише вербальний характер, пропозиції з активізації дій та переведення їх у практичну погромну площину лише записувалися. Так звані «наші інформатори» докладно фіксували висловлювання окремих осіб, навіть зберігали мовленеві особливості фігурантів, використання ними ненормативної лексики.

За кількістю інформаційних листів Київський обком партії був безумовним лідером: особливий відділ обкому в січні–лютому 1953 р. підготував п'ять звітів.

Перші документи — листи заступника завідувача відділу партійних, профспілкових і комсомольських органів ЦК КПУ від 13 і 14 січня, — подають лише набір високомовних ритуальних кліше та передають почуття «виняткового обурення та гніву»⁹.

Вже наступного дня, 15 січня, стала надходити інформація від обкомів та адміністративних органів, на її підставі можна виділити кілька основних тенденцій кампанії.

«Заклинання ворогів»

Цей термін був використаний в інформаційному листі Чернівецького обкому від 19 січня 1953 р. Зміст виступів на офіційних заходах був передбачений, куди важливіша наступна реакція:

Из данных ряда источников установлено, что обсуждение данного вопроса всеми слоями населения происходит открыто, в присутствии лиц еврейской национальности. Выражаются в грубой форме проклятия и недовольство еврейской нацией¹⁰.

Обурені патріоти постійно висували пропозиції з вирішення долі «ворогів народу», як «вбивць-лікарів», так і євреїв загалом:

Мы свободный советский народ, все в один голос требуем их выселения в отдаленную часть Советского Союза... Они подобны калмыкам, ингушам и крымским татарам. Они американские шпионы, злейшие наши враги, прощения не должно быть. Кровь за кровь! Они заслужили этого, пощады им нет и не должно быть¹¹.
Инженер завода «Ленинская Кузница» тов. Иващенко И. М., после ознакомления с сообщением ТАСС от 13 января 1953 года, заявил среди группы рабочих:

⁸ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 5, оп. 5, спр. 1774.

⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 2773, арк. 1.

¹⁰ Там само, спр. 3060, арк. 6.

¹¹ Там само, спр. 2773, арк. 54 (фрагмент анонімного листа до Сумського обкому КПУ від 22 січня 1953 р.).

«Я требую, как гражданин Советской страны, смерти для этих врагов советского народа»¹².

Бригадир огородной бригады колхоза им. Сталина, Бершадского района, Винницкой области, т. Швец после прослушивания по радио хроники ТАСС заявил в беседе с колхозниками: «Каждый из нас с чувством возмущения, глубокой ненависти проклинает преступников, врачей-вредителей. Мы требуем, чтобы эти шпионы и убийцы были расстреляны»¹³.

Сотрудник КАДИ Ухов Константин Николаевич, б/п, в присутствии ряда работников заявил: «Когда им будет конец? И ведь все они — евреи. Становится просто невыносимым, живи и оглядывайся. Таких людей негодия умертвили, как товарищей Жданова и Щербакова. Этим предателям надо придумать самую страшную казнь»¹⁴.

«Патріотичні висловлювання» (усна погромна пропаганда), в яких «населення таврує ганьбою банду вбивць і гаряче підтримує заклики підвищувати пильність», визнавалися позитивними; в той самий час мали місце «негативні прояви» та «кривотлумачення» повідомлення ТАРС. В першу чергу до них відносилися випадки насилля, неконтрольована юдофобська наочна агітація та негативні думки самих євреїв, не згідних з офіційним поясненням подій.

В усьому масиві документів зафіксований лише один випадок профілактичної бесіди з поширювачем погромної агітації. Це пояснюється тим, що її вів озброєний пістолетом охоронець:

14 января дежуривший на проходной будке 4-й обувной фабрики, имеющий на вооружении при исполнении службы оружие, Иван Лошак высказался так: «У меня пистолет заряжен семью патронами, и я с удовольствием застрелил бы семь евреев». В связи с этим 16 января тов. Лошак был вызван в Подольский райотдел МГБ и строго предупрежден¹⁵.

Погромні рукописні листівки та написи

Вперше листівки з'явилися у Києві 14 січня 1953 р., о 22-й годині біля прохідної вовнопрядильної фабрики (Залізничний район). Зміст і підпис викликали певну алюзію на оголошення часів нацистської окупації:

Объявление!!! Изгнание жидов! Товарищи, презирайте всех евреев, подавайте адреса о местожительстве абрамов в 11-е отделение милиции. Гоните их в шею, чтобы не пахло иным духом на нашей земле. Распоряжение главного управления города.

Друга подібна рукописна об'ява була виявлена 15 січня о 9-й годині ранку поблизу тієї самої фабрики, на стовпчику біля залізничної колії:

¹² Там само, арк. 14.

¹³ Там само, арк. 5.

¹⁴ Там само, арк. 16.

¹⁵ Там само, арк. 40.

Объявление!!! Изгнание жидов! Гоните евреев! Евреи это все наши враги и предатели нашей любимой Родины¹⁶.

17 і 18 січня 1953 р. в різних районах Києва були виявлені три примірники листівки антисемітського змісту «Евреи! Вон с Украины!»: одна на Батієвій горі, друга — на вул. Предславінській, № 12, і третя — неподалік від Солом'янського ринку. Наступний спалах активності стався через два тижні:

В ночь на 1 февраля в районе Подола работниками милиции было обнаружено и изъято 14 рукописных листовок, которые были вывешены на домах, заборах и киосках, по улицам Переца, Константиновской, Межигорской и Ярославской, следующего содержания: «Бей жидов, спасай Россию», «Бейте жидовских шпионов», «Бейте еврейских шпионов».

В эту же ночь были обнаружены и сняты три воззвания, вывешенные на Бессарабском, Сенном и Житнем рынках: «Товарищи! Боритесь и выявляйте предателей-шпионов, врагов нашей Родины! Большинство участников этой диверсантской группы были связаны с международной буржуазно-националистической организацией “Джойнт”, созданной американской разведкой якобы для помощи евреям, жившим в других странах. Товарищи! Мы Вам напомнили о зверствах врачей убийц, чтобы Вы были бдительны на каждом своем шагу. Товарищи, будьте патриотами нашей Родины! Да здравствует Великий Сталин! И слава ему»¹⁷.

Хоча самодіяльна агітація базувалася на офіційних повідомленнях та статтях і тлумачила їх далі в потрібному руслі, вона була визнана шкідливою. Попри «вжиті заходи», зведення МВС і МДБ не фіксують якихось затримань за виготовлення і поширення погромних листівок і написів. Ще один приклад наочності в ті дні — виявлені написи «Бей жидов» на чотирьох трамваях, що повернулися в депо на вул. Горького 16 січня о другій годині ночі. Трамваї йшли різними маршрутами (№ 23 — Бессарабка–Святошин, № 9 — Сталінка–Поділ, № 10 — Сталінка–Вокзал), але слова були написані крейдою на першому вагоні кожного поїзду, великими літерами та однією рукою¹⁸.

Проте в одному випадку, коли поширення антисемітських листівок почало набувати масового і надто очевидного антирадянського характеру, автори та розповсюджувачі їх були заарештовані. Група антирадянськи налаштованої молоді із середовища учнів Київського ремісничого залізничного училища № 1 створила сектантський гурток «Українська соціал-комуністична партія народників» — УСКП(н) і 24–26 січня поширювала листівки у вагонах приміського поїзду № 125 Київ–Попельня. Співробітники МДБ натрапили на їхній слід та заарештували молодіжний гурток 15 лютого. Причину рішучої реакції влади пояснює датований початком лютого рукописний «Призив № 2», знайдений в часі обшуку:

¹⁶ Там само, арк. 32.

¹⁷ Там само, арк. 71.

¹⁸ Там само, спр. 2736, арк. 100.

Люди! Годі вам страждати, годі вам приймати нестерпні муки і лить сльози! Годі вам день і ніч не змикаючи вії, даремно працювати! Люди! Наступає пора брати в руки зброю! Беріть! Організуйте тайні політичні організації для боротьби за краще світліше життя! Знищуйте жидівську паршиву націю — світове падло! Знищуйте запроданців, зрадників, катів і теперешніх куркулів! Робіть забастовки! Не бійтесь! Вставайте люди! Хай живе Радянський Союз! Вперед до перемоги комунізму¹⁹!

Подальша доля членів гуртка була передбачена: суд, що відбувся в першій половині 1953 р., засудив 13 учасників «в справі о контрреволюційних злочинах» до різних термінів покарання: від 10 до 6 років таборів²⁰. «Зловмисний наклеп на радянський державний, суспільний і колгоспний устрій» у поєднанні з відвертим антисемітизмом «народників» свідчили про їхні обмежені можливості сприйняття дійсності та згубний вплив офіційної пропаганди на свідомість молоді:

Повигадували різні позики — державі на будови Комунізму, а насправді воно йде не на будови Комунізму, а на розширення жидівських животів.

Треба зробити велику забастовку і потребувати в керівників радянської держави виселення всіх жидів в Палестину або Америку, якій вони в цілому продались²¹.

Станом на 16 січня до ЦК КПУ почали надходити повідомлення про так зване «неправильне реагування» в окремих школах м. Києва, про прояви ворожого ставлення до школярів-євреїв. 14 січня учні 5-6 класу СШ № 71 Коробецький та Іванов побили однокласника Новака. Свій вчинок вони пояснили тим, що Новак — єврей, а лікарі-євреї отруїли товаришів Жданова і Щербакова. Учень школи № 54 Зленко перед початком уроку написав на дошці заклик до побиття євреїв. Немає сумнівів, що таких фактів було більше, але не всі з них вийшли за межі шкіл²².

Критичні відгуки євреїв на повідомлення ТАРС

Навіть відфільтровані матеріали дають уявлення про намагання євреїв — сучасників подій відкинути потворні звинувачення, показати іншу картину.

Завідувач відділу інформації міської газети «Вечірній Київ» Ю. Н. Кац після оприлюднення повідомлення ТАРС заявив:

«Ця хроніка завдала в десять раз більше шкоди, ніж її завдав Гітлер, тепер почнуться перегиби». Робітники редакції, член КППС т. Кривенко і кандидат в члени партії т. Прокопенко, які були присутні при цьому, письмово повідомили партійне бюро редакції про висловлювання Каца, кваліфікуючи його як вислів єврейського буржуазного націоналіста²³.

¹⁹ Там само, арк. 41.

²⁰ Там само, арк. 135–137.

²¹ Там само, арк. 27–140.

²² Там само, спр. 2773, арк. 28.

²³ Там само, спр. 2736, арк. 5.

Первинна партійна організація потрактувала ці слова як контрреволюційну заяву і 17 січня виключила Ю. Каца з лав КППРС²⁴.

Фантазії сталінської пропаганди багато євреїв відкидали як нереальні:

Никогда не поверю в то, что в наше время существуют и действуют сионистские организации (преподаватель математики 155-й средней школы Альтер Раиса Степановна, член КПСС)²⁵.

Добрий розум та непогана обізнаність в основі подій характерні для «ворожих висловлювань»:

Я не верю в московский процесс врачей-вредителей и не верю, чтобы была какая-то еврейская националистическая организация (Шер Эсфирь Львовна, медицинская сестра 118 СШ г. Киева, еврейка, беспартийная, бывшая артистка еврейского театра)²⁶.

О процессе врачей-вредителей, о чем было опубликовано во вчерашних газетах, я узнал еще вчера в 7 часу утра из сообщений английской и американской радиостанций, которые говорили, что целью этого процесса якобы является усиление антисемитской кампании в СССР. По моему мнению теперь у нас будут еще более притеснять евреев и устранять их из всех учреждений идеологического фронта. Целью этого созданного процесса является показать Америке, что она себя некорректно ведет по отношению к СССР. Подобного рода процессы свидетельствуют о шаткости нашего строя. В наших газетах написано о том, что недавно раскрыта вредительская организация врачей, в то время, как эти врачи арестованы уже год или два года тому назад (преподаватель английского языка Киевской спецшколы-интерната Юровский Исай Михайлович).

Организация «Джойнт» — это благородные люди, очень честные и богатые, эта организация существует очень давно с довоенных времен и она помогала евреям, чем-либо другим она не занималась. По моему не так оно есть, как об этом говорят, мало ли кто может быть шпионом или врагом, сажают в тюрьмы, народ стал злобно относиться ко всем евреям, но я не верю, чтобы все евреи были враги (кладовщик завода им. Дзержинского Кушнирский Вейзер Шмулевич, 1889 года рождения, б/п, еврей).

Ну, знаете, это уже открытый погром. Само правительство дает повод «черни» и разжигает погромные настроения. Вы думаете за границей не знают, что здесь ведется великая кампания (бухгалтер завода им. Дзержинского Айзенштейн Н. Н., б/п, еврей)²⁷.

Сучасники доби передвоєнного Великого терору проводили аналогії з цим найбільш кривавим періодом радянської історії, який ніяк не міг бути темою легального обговорення в 1953 р. Адресно називали виконавців злочинних наказів і випробовані в минулому заходи:

²⁴ Там само, арк. 6.

²⁵ Там само, стр. 2773, арк. 18.

²⁶ Там само, арк. 40.

²⁷ Там само, арк. 34.

Директор Киевского утильзавода Гиршфельд Ушер Борисович — беспартийный, еврей, сказал: «Опять есть повод, чтобы избивать евреев. По радио передавали передовую “Правды”, там пробирают МГБ. После этого начнутся события 1937–1938 гг. Я это хорошо помню. Соберут всех евреев и высылат в тайгу, и на этом прекратятся все разговоры и издевательства над ними»²⁸.

Начальник производственного отдела по жилищному строительству комбината «Сталиншахстрой» Тимиринов Исаак Зиновьевич, 1910 г.р., член КПСС, заявил: «Я глубоко убежден, что сейчас продолжается повторение 1937 года, когда массу честных советских людей сделали врагами народа, писали об этом в газетах. Наверное появился опять какой-нибудь Ежов и творит грязные дела, бросая в тюрьму ни в чем неповинных людей. Я не верю, что эта группа занималась тем, о чем говорится в сообщении. Мне кажется, все эти репрессии преследуют какую-то другую цель. Ведь не могут же сионисты претендовать на успех в нашей стране»²⁹.

Сприйняття реалій в умовах масового психозу

У дні кампанії розвінчування «лікарів, вбивць у білих халатах» з глибин підсвідомості населення були викликані юдофобські архетипи, середньовічні взірці мислення повернулися до радянського повсякдення. Електрозварювальник Іванківської МТС Беленко у бесіді з інформатором задумливо зазначив:

Органы Советской власти должны усилить контроль за еврейскими молитвенными домами, которые имеют очень много таинственного³⁰.

Повідомлення, що надходили у другій декаді січня 1953 р. до ЦК КПУ, вказували на особливий психопатичний стан населення Києва. Хворі, які перебували у Київській обласній лікарні, почали наполягати на проведенні мітингів у відділеннях. В терапевтичному відділенні лікарні Сталінського району хворий Ємченко заявив, що він не бажає, щоб його лікували євреї Кучер і Гельман, і попросив перевести його до палати, де лікували росіяни та українці. Слідчий Дарницької райпрокуратури 13 січня відмовився від операції виразки шлунку через повідомлення ТАРС. У багатьох поліклініках хворі не бажали йти на прийом до лікарів-євреїв, 13 і 14 січня в першій центральній поліклініці хворі цікавилися змістом рецептів. Київський міський санітарний інспектор Комаровський після перевірки стану аптек 13 січня зауважив, що того дня хворі купували небагато ліків. У розмові інформатора з директором центральної аптеки Ткачуком останній заявив, що багато відвідувачів скаржаться на те, що їм в аптеці продали ліки, які за своїм кольором і смаком не такі, які вони купували раніше (каламутні, гіркі і т.д.). Деякі хворі просили замінити їм «внутрішні» ліки на «зовнішні». Ввечері 13 січня на батьківських зборах в 77-й школі деякі матері казали, що не дозволять робити уколи своїм дітям³¹.

²⁸ Там само, арк. 50.

²⁹ Там само, арк. 23.

³⁰ Там само, арк. 31.

³¹ Там само, арк. 85–86.

Організаційні заходи

Що стосується питання «чищення кадрів», яке, здавалось би, мало бути головним в розгорнутій кампанії, то жалюгідний стан радянської системи охорони здоров'я дозволяв зарахувати до «лікарів-шкідників» будь-якого медика, не зважаючи на його національність. З інформації Тернопільського обкому КПУ від 7 лютого 1953 р.:

На совещании медицинских работников в Вишневецком районе выступило 8 человек. Выступающие высказали презрение преступным действиям врачей-убийц, резко критиковали недостатки в работе медицинских учреждений района и призывали медработников повысить бдительность, улучшить обслуживание населения. Врач тов. Базанова в своем выступлении указала, что в Заруднянской больнице для больных выписывались завышенные дозы медикаментов, а в селе Болязубы неправильно производились прививки детям против дифтерии³².

16 січня 1953 р. була терміново проведена нарада керівників обласного і Київського міського відділів охорони здоров'я, скерована на поліпшення роботи з кадрами медпрацівників³³. В результаті «поліпшення» в першому кварталі того року було звільнено з посад чимало медичних працівників — євреїв і неєвреїв: скориставшись зручною нагодою, з конкурентами або невгодними зводили порахунки за допомогою анонімних листів. 27 січня Лікувально-санітарне управління Міністерства охорони здоров'я УРСР повідомило, що лише в цій установі було звільнено 27 консультантів, 29 лікарів, 15 адміністративно-господарських працівників і 34 середніх медпрацівників³⁴.

В лютому 1953 р. республіканські газети «Радянська Україна» і «Правда Украины» опублікували серію статей, автори яких звинувачували київську партійну організацію у «терпимості до проявів буржуазного націоналізму і сіонізму», також вони вбачали головний недолік у роботі Міністерства охорони здоров'я в тому, що в медзакладах працює багато лікарів-євреїв.

Органи МДБ очікували наказу на проведення репресій і вели підготовку до більш широкої кампанії. Особливо значні групи «єврейських націоналістів» були виявлені у Дніпродзержинську і Житомирі:

В г. Днепродзержинске, Днепропетровской области, выявлено, что зав. терапевтическим отделением первого медобъединения Прупес лично хорошо знаком с разоблаченным ныне шпионом Вовси, а в 1952 году ездил к нему на практику, а затем популяризировал его и поддерживал с ним постоянную связь. В 1952 году Прупес направлял к Вовси своего приятеля, бывшего главврача третьего медобъединения Позюмина З. А. Имеются сведения о том, что старший инженер завода им. Дзержинского Либин И. С. является близким родственником известного еврейского буржуазного националиста Михозлса. В настоящее время органы государственной безопасности проверяют деятельность городской еврейской общины,

³² Там само, спр. 3060, арк. 37.

³³ Там само, спр. 2773, арк. 34.

³⁴ Там само, спр. 3453, арк. 24–27.

которая, как предполагается, является одной из организаций «Джойнта». Заканчивается следствие по делу зав. родильным отделением Бунина, еврей, член КПСС, который допускал факты преступного отношения к своему служебному долгу, подпольно делал аборт и брал взятки.

В г. Житомире на собрании партактива, посвященном обсуждению итогов декабрьского пленума ЦК КП Украины, выступавшие говорили о наличии беспечности, ротозейства у отдельных работников партийных и советских органов, приводили факты антисоветских проявлений со стороны отдельных лиц еврейской национальности. Секретарь п/о УМГБ т. Святенко заявил: «Шпионская организация “Джойнт” под маской благотворительности опутала ряд лиц из еврейского населения города, присылая им посылки и поддерживая с ними переписку. Среди этих лиц имеются члены КПСС».

Начальник ОУ МГБ т. Майструк³⁵ в своем выступлении сообщил: «В декабре 1952 года в Житомире разоблачена группа еврейских буржуазных националистов, работавшая на горпромкомбинате. Были арестованы Дымер, Мейерзон, являвшиеся членами КПСС, и ряд беспартийных. Эта группа клеветала на Советский Союз. Они слушали “Голос Америки”, “Голос Израиля”, “Бибиси”, после чего распространяли слухи, клеветали на руководителей партии, восхваляли злейших врагов народа»³⁶.

В такий атмосфері суспільного психозу, непевності та загроз проминули січень–лютий 1953 р., але наступні події почали розвиватися за непередбаченим сценарієм.

Реакція на смерть Сталіна та реабілітація «лікарів-убивць»

5 березня 1953 р. помер Сталін, який, як було вказано в жалобній телеграмі ЦК КПУ на адресу ЦК КПСР, «невпинно ковав і виковав непорушну дружбу і братерство радянських народів».

10 березня начальник управління охорони МВС Південно-Західної залізниці полковник держбезпеки Перепелиця підписав огляд настроїв залізничників в дні жалоби (опубліковано в документальній частині). Всі опінії поділені на три категорії: «патріотичні висловлювання», «панічні та антирадянські настрої» та «висловлювання осіб єврейської національності».

Одночасно прийшло відчуття, що нове керівництво країни не налаштоване розігрувати до кінця найбільш одіозний сталінський сценарій. Явним свідомством розуміння у Києві несподіваних змін, що відбувалися у Москві в березні 1953 р. (повне припинення істеричної кампанії та організація новим міністром МВС Л. Берія перевірки слідства у «справі лікарів»), стала Постанова ЦК КПУ від 19 березня 1953 р. «О серьезных ошибках, допущенных редколлегией газеты “Правда Украины”». Через десять днів після похорон Сталіна ЦК КПУ «засудив» антисемітські виступи свого центрального друкованого органу і характерні ознаки газетної пропаганди січня–лютого:

³⁵ Майструк Володимир Федорович (1903–1976) — співробітник держбезпеки. У 1952–1953 рр. — начальник Управління МДБ УРСР по Житомирській області.

³⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 2773, арк. 59–60.

За последнее время в газете «Правда Украины» участились случаи печатания неправильных, ошибочных статей и корреспонденций, в которых искажаются факты, неправильно освещаются отдельные положения, огульно охаиваются отдельные работники и в то же время берутся под защиту нечестные, скомпрометировавшие себя, люди.

Так, в газете «Правда Украины» за 15 февраля была опубликована статья работников редакции С. Бачуры и Г. Пыжова «Министерство, плохо знающее жизнь». Задавшись целью вскрывать и раскритиковывать ошибки Министерства здравоохранения УССР в руководстве делом охраны здоровья трудящихся на местах, в областях и районах, авторы статьи свели всю «критику» к перечислению и умышленному нагромождению непроверенных фактов о бездушном обращении с больными многих врачей еврейской национальности. Авторы статьи на трех колонках газетной полосы все время пытаются доказать, что якобы главный недостаток в работе Министерства здравоохранения состоит в том, что на местах в лечебных учреждениях работают врачи еврейской национальности.

Вместо критического анализа работы органов здравоохранения, статья огульно, без каких-либо доказательств охаивает деятельность многих медицинских работников, а некоторых из них безосновательно обвиняет во вредительстве, вызывая к ним подозрение и недоверие со стороны больных.

В статье написано: «Имеется немало фактов, когда в Киеве врачами работают люди, не соответствующие своему назначению, пристроившиеся благодаря приятельским связям. В одной лишь больнице им. Октябрьской революции работают 15 врачей, которые по своей подготовке не отвечают требованиям, а некоторые заведующие отделениями не внушают политического доверия».

Такое огульное, бездоказательное обвинение целого коллектива медицинских работников является политически вредным, безответственным выступлением, сеющим недоверие трудящихся к советской медицине и играющим на руки наших врагов — сионистов и украинских буржуазных националистов³⁷.

Про зміну курсу населення поставлено до відома 4 квітня, коли було опубліковано «Повідомлення Міністерства внутрішніх справ СРСР». Для прихильників розправи з євреями квітнєве повідомлення МВС СРСР про те, що заарештовані лікарі, яких звинуватили у шкідництві, шпигунстві й терористичних діях проти видатних діячів радянської держави, повністю реабілітовані та звільнені з-під варти, стало справжнім шоком. Не гаючи часу, партійні органи почали тлумачити перегляд політики партії щодо «справи лікарів». 4 квітня секретар Київського обкому партії Г. Гришко повідомив ЦК КПУ:

Обкомом и Киевским горкомом КПУ во все крупные коллективы г. Киева — на заводы, фабрики, ВУЗы были посланы ответственные работники, которые, читав сообщение МВД СССР, разъяснили трудящимся незыблемость советских законов, справедливый подход в решении любого вопроса. Население области в абсолютном большинстве правильно поняло сообщение МВД СССР и считает, что это может быть только в нашем советском государстве, которым руководит родное советское правительство и ЦК КПСС³⁸.

³⁷ Там само, оп. 6, спр. 1894, арк. 62–65.

³⁸ Там само, оп. 24, спр. 2773, арк. 93.

Оперативна інформація про відгуки населення Київської області, що почала надходити 4 квітня на адресу ЦК КПУ, представляє широкий спектр суджень: від вкрай антисемітських реплік до спроб системно пояснити перебіг подій боротьбою серед вищого ешелону номенклатури. Серед передпогромних настроїв, що не одразу притихли, була зафіксована лише одна думка у відмінній від попередньої стилістиці. Начальник тресту «Южелектромонтаж» Микола Степанович Панькін заявив:

Это из ряда вон выходящая, неслыханная в истории нашей партии самокритика. Совершили невероятную ошибку и так справедливо ее исправили.

В 1937–38 гг. можно было спасти очень много людей, которые ни в чем не повинны были. Однако тогда не хватало столько мужества, как это сделали сейчас. В народе посеян страшный антисемитизм, евреи чувствовали себя угнетенными и оскорбленными, над ними навис Дамоклов меч.

После сообщения о врачах-вредителях везде и повсюду были слышны погромные реплики: «Бей жидов, спасай Россию». Я в партии 35 лет, воспитывался в рабочей среде и прекрасно понимаю политику партии в национальном вопросе.

Я сейчас неоднократно перечитываю Сталина по национальному вопросу и у меня в голове не укладывалась нынешняя ситуация в отношении евреев. Это же напоминало самые мрачные времена царизма. Несмотря на нажим, я ни одного еврея не уволил³⁹.

Цілком ймовірно, що таких думок було більше, але в атмосфері невизначеності перевагу віддавали звичним стереотипам:

Я не верю в сообщение МВД СССР о реабилитации врачей и профессоров, обвинявшихся в шпионской и диверсионной деятельности, т.к. они сумели выкрутиться. Они, безусловно, виновны и участвовали в убийстве руководящих лиц. Это сообщение сделано для каких-то иных, видимо, политических целей. Теперь евреи поднимут голову и начнут снова хищения. Ряд процессов, которые были в Киеве и других городах, свидетельствуют о том, что такая диверсионная организация существует, в которой, наверное, участвовали реабилитированные сейчас врачи (Вітковська Ольга Павлівна, б/п, інспектор Головного управління училищ і шкіл ФЗО УРСР)⁴⁰.

6 квітня з'явилася передова стаття «Правды» «Советская социалистическая законность неприкосновенна», яка детальніше роз'яснила нову лінію партії. Стаття запевнила, що

никому не будет позволено нарушать советскую законность. Каждый рабочий, каждый колхозник, каждый советский интеллигент может спокойно и уверенно работать, зная, что его гражданские права находятся под надежной охраной советской социалистической законности.

Інформаційні повідомлення від 7 квітня, вловлюючи нові тенденції, до позитивних відгуків віднесли висловлювання осіб, які без застереження віншу-

³⁹ Там само, арк. 88.

⁴⁰ Там само, арк. 92.

вали владу та підтримали ознаки змін на краще. Характерним є вислів Смолянської Раїси Ісааківни, зав. рентгенівським кабінетом стоматологічної клініки:

Вы знаете, как тяжело было переживать эту трагедию. Идешь по улице и чувствуешь, что у тебя на спине тоже написано, что ты вредитель, что ты врач-еврей. Да, я из-за них чувствовала эту вину у себя на плечах потому, что я еврейка и они, осужденные, в основном евреи. Такое грандиозное сообщение. Какая еще страна в сила сообщить о неправильности осуждения Министерством внутренних дел? Только наша страна — где власть, как гранит, и плюем мы на их заграничные взгляды. Словом, что ж говорить? Это счастье⁴¹!

Станом на 10 квітня «висловлюваннями, що носять ворожий характер», визнавалися явні погромні репліки, критика дій влади та думки євреїв, що виходили за межі виявлення вдячності партії та уряду з нагоди зміну курсу. Однаково шкідливими вважалися наступні думки:

Арест группы врачей был произведен еще при жизни товарища Сталина. Не может быть, чтобы он не предложил тщательно проверить эти данные, которые ему наверняка докладывались. Враги здесь и за границей этот факт используют для борьбы против нас. Сейчас они будут трубят по радио и опешлят линию, проводимую правительством. Евреи уже сейчас подняли головы (Петріченко Микола Конович, начальник ВТК кондитерської фабрики ім. К. Маркса, член КПРС).

Теперь стало ясным, какие существуют еврейские организации в СССР. Это необходимо было для того, чтобы разжечь национальную рознь (Гольфарб, слюсар картонної фабрики, безпартійний)⁴².

На цьому історія «справи лікарів» в її місцевому вимірі нібито була вичерпана: партійні органи вже в другій половині квітня 1953 р. перестали відстежувати ситуацію. Наступні антисемітські кампанії, що спорадично виникали в 1950–1980 рр., вже не мали такого агресивного штибу, вони були млявоплинними та старанно шифрувалися боротьбою із сіонізмом. Навіть мета в них була інша — в першу чергу припинити хвилі виїздів за кордон. Багато євреїв — сучасників подій 1953 р. незабаром перегорнули цю сторінку, забули ці дні, як маячню; натомість інші остаточно позбулися ілюзій щодо національної політики держави, почали шукати шляхів зміни своєї долі.

Активні респонденти інформаційних оглядів партійних органів, що набули наприкінці 40-х — на початку 50-х рр. минулого століття досвіду участі в державних антисемітських заходах, аж до краху радянського ладу використовували лексикон пізнього сталінізму, його засоби та прийоми пропаганди. Еліта радянського режиму, номенклатура партійних, адміністративних та правоохоронних органів винесла з подій 1953 р. глибоке переконання в тому, що антисемітська пропаганда є такою самою формою ідеологічної роботи з масами, як будь-яка інша.

⁴¹ Там само, арк. 95.

⁴² Там само, арк. 96, 97.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

**Інформація секретаря Печерського райкому КПУ м. Києва А. Волкової
«Про реагування населення Печерського району м. Києва
на арешт групи лікарів-вбивць»**

16 січня 1953 р.

Сов. секретно

Население Печерского района г. Киева с возмущением относится к разоблаченной группе врачей-убийц, которые пользуясь оказанным им доверием совершили свои злодейские замыслы.

Характерными высказываниями по этому вопросу являются следующие:

Врач-эпидемиолог Ченчик Ольга Иосифовна, 50 лет, украинка, беспартийная, говорила:

«Я возмущаюсь действиями евреев с гимназической скамьи. Арестованных евреев-врачей надо не только расстрелять, но медленно резать на куски...».

София Викторовна Леонтьева, зав. регистратурой 3 поликлиники, 75 лет, русская, б/п, очень возмущалась действиями врачей-евреев и заявила, что сегодня 13 января 1953 года, больные отказываются записываться на прием к врачам-евреям и требуют записать к врачам не еврейской национальности.

Она же рассказала, что сегодня по вызову к больному на дом пришел врач Зискис, по национальности еврей, которого в квартиру к больному не пустили и потребовали, чтобы прислали врача не еврейской национальности и вместо Зискис к больному ходила врач Огаркова, русская по национальности.

Ряд работников Печерского Райвоенкомата высказали свое возмущение в том, что на 36 году существования Советской власти все еще есть враги, которых не могут выкорчевать.

Все сильно возмущены тем, что враги сумели пролезть в Кремлевскую больницу к нашему правительству.

Все эти врачи евреи были всем обеспечены, как при коммунизме, и все же продались английской и американской разведкам — значит была ослаблена бдительность, как партийных органов, так и органов безопасности.

Если бы своевременно была раскрыта эта банда вредителей, остались бы живы товарищи Жданов, Щербаков, Горький, Куйбышев и другие.

Аспирантка АН УССР в частной беседе заявила:

«...Почему бы не запретить евреям получать посылки из Америки. Я считаю, что тот, кто получает посылки, и следовательно имеет связь с границей — тот не советский человек».

В беседе о раскрытии заговора врачей-убийц одна женщина, домохозяйка, заявила:

«...Теперь страшно лечиться у врачей, особенно евреев, могут привить какую-нибудь заразу или отправить на тот свет раньше времени, не знаешь кто враг, а кто свой человек...».

Продавец магазина по Московской улице № 15 сказала:

«...Евреи-врачи залечили моего мужа и отправили его на тот свет только потому, что он был член партии.

Умер тут в 1952 году в Октябрьской больнице, но я до сих пор не могу добиться диагноза его болезни».

Один из учеников 134 школы Печерского района после того, как педагог разъяснил статью о вредителях-врачах подошел к мальчику-еврею и сказал: «...Бить вас надо».

Домохозяйка Донченко Татьяна Ивановна, украинка, б/п, сказала:

«...После ареста врачей-убийц из Киева наверно выселят процентов 70 евреев и было бы правильно, чтобы им не разрешали жить в больших городах и рабочих поселках.

Ведь они все: партийный и б/п одинаково продажные и подлые.

Я бы ни одному еврею не разрешила бы лечить людей и быть около продуктов питания».

Винарская Анна Григорьевна, б/п, еврейка, об аресте врачей-убийц сказала следующее:

«...В связи с арестом вредителей попадет много невинных, ведь в последнее время чувствуется какое-то гонение на евреев».

Нами также получены данные о том, что на похороны академика Губергрица в г. Киев приезжал ныне арестованный участник группы врачей-убийц профессор ВОВСИ.

Секретарь Печерского РК КП Украины г. Киева

А. Волкова

ДАКО, ф. 5, оп. 5, спр. 1774, арк. 17–20.

№ 2

Інформація секретаря Львівського міськкому КПУ Ф. Ковалю «Про відгуки трудящих м. Львова на повідомлення про арешт групи лікарів-шкідників»

17 січня 1953 р.

Секретарю Львівського обкома КП України
тов. Сердюку З. Т⁴³.

С гневом и ненавистью встретили трудящиеся города Львова, как и весь советский народ, сообщение об аресте группы врачей-вредителей, творивших по заданию американско-английской разведки свои черные дела в нашей стране.

⁴³ Сердюк Зиновій Тимофійович (1903–1982). У 1952–1954 рр. — 1-й секретар Львівського обкому КПУ. У 1954–1961 рр. — 1-й секретар ЦК КП Молдавії.

Рабочие, служащие, деятели науки и искусства, учащаяся молодежь высказывают свое возмущение подлой деятельностью агентуры рабовладельцев — людоедов из США и Англии.

В своем письменном заявлении народный артист СССР тов. Романицкий Б. В., заслуженный артист УССР тов. Вошак Я. А., заслуженный деятель искусств тов. Колесса М. Ф. пишут:

«Радио принесло сообщение о раскрытии банды врагов, агентуры американско-английских капиталистов-ганстеров, прикрывающихся званием врачей и проводивших в сердце нашей Родины Москве свое черное дело убийц, бандитов, изменников.

Советский народ проклинает этих выродков и требует самого сурового наказания.

Задача всех советских людей — еще больше усилить борьбу за построение светлого будущего — коммунизма, еще больше усилить революционную бдительность.

Мы, работники советского искусства, обязуемся вносить достойный вклад в повышение культуры советского народа, показывать в своих произведениях высокие моральные политические качества советского человека, его высокий патриотизм, его преданность партии Ленина-Сталина.

Советский народ тесно сплочен вокруг партии и И. В. Сталина, и никакие подлые действия врагов народа не сломят победной поступи нашей страны к коммунизму, а жалкую кучку врагов, которая еще путается под ногами, советский народ сотрет в прах со словами проклятия, — проклятье выродкам презренным».

Стахановцы — слесари электролампового завода т.т. Глушук и Хесько заявили о своем гневе и ненависти к врагам, призвали к усилению бдительности и к повышению производительности труда на благо нашей Советской Родины.

Слесарь-стахановец арматурного цеха завода автопогрузчиков тов. Осокин В. А. потребовал самого строгого наказания подлых изменников Родины и заявил, что он ответит на происки американско-английского империализма новыми успехами в труде. Заступив на смену, тов. Осокин выполнил свое сменное производственное задание на 250%.

Слесарь-стахановец треста «Львовгаз» тов. Кубловский заявил, что у нас еще много ротозейства, что не исключена возможность, что и среди нас действуют враги, презренные наемники американско-английских империалистов. Тов. Кубловский потребовал усиления бдительности и очищения наших рядов от вражеских элементов.

Заслуженный деятель науки и техники, профессор Львовского политехнического института тов. Губенко Т. П. заявил: «Органами нашей советской разведки вскрыт еще один из фактов деятельности американско-английской шпионской организации. Мы снова воочию убедились в действии тех 100 миллионов долларов, которые ассигновал Трумен на диверсионно-шпионские акты.

Американско-английские наемники без отечества, вернее, звери в образе лю-

дей, националистические сионистские охвостья смели еще раз пытаться повредить развитию нашего Советского государства путем убийства виднейших деятелей нашей партии и государства. С глубокой скорбью мы узнали, что виднейший соратник И. В. Сталина тов. Жданов не просто умер, как мы полагали до сих пор, а убит гнусными бандитами. Так же погиб на своем боевом посту тов. Щербаков. Они погибли от так называемых «деятелей науки», которым советский народ доверил сохранение здоровья наших вождей. Эти изверги сомкнулись с американскими организаторами бактериологической войны. Они опозорили священное звание советского ученого. Эти космополиты, убийцы из-за угла достойны лишь презрения, им не должно быть места не только в Советском Союзе, но и на земле. Только это может быть справедливым возмездием им со стороны возмущенного советского народа. Отсечь руки американо-английской разведке и их наемников».

Доктор технических наук, преподаватель политехнического института тов. Комаров сказал: «Прочтя опубликованное в печати сообщение ТАСС о раскрытии террористической группы врачей, ставящей своей целью путем вредительского лечения сократить жизнь активным деятелям Советского Союза, я выражаю свое глубочайшее негодование по поводу происков иностранной капиталистической разведки, использующей самые гнусные методы вражеской деятельности по отношению к народам Советского Союза. Я возмущен тем, что среди работников науки оказались лица, предавшие нашу Родину, наш народ и получавшие за свое предательство доллары. Шайке бандитов-террористов, прикрывавшихся ученым званием, не может быть места на земле. Наша страна должна быть очищена от гнусных убийц, агентов американской разведки. Требую от советского суда сурового наказания всех преступников из террористической организации».

Заслуженный артист УССР тов. Кобржицкий заявляет: «Кровь закипает в сердце от возмущения, что нашлись еще у нас презренные торговцы Родиной, продавшие себя подлым поджигателям войны. Они посмели простирать грязные свои руки к здоровью и жизни лучших сынов нашего народа, отдающего все силы построению первого в мире коммунистического общества.

Бессильные шакалы поднялись против могущества социалистического отечества. В ответ на подлые происки империалистических хищников мы еще упорнее будем трудиться над осуществлением решений исторического XIX съезда КПСС. Я лично обязуюсь неумоимо повышать свой идейно-политический уровень, упорно работать над углублением сценических образов во славу советского искусства и нашей любимой Родины».

Аналогичные заявления делают и многие другие трудящиеся города Львова.

Из многих партийных организаций города поступают сообщения о том, что часть еврейского населения болезненно восприняла сообщение об аресте группы врачей-вредителей и что дело доходит в отдельных случаях вплоть до физических заболеваний.

На всех предприятиях, в учреждениях и учебных заведениях города пропа-

гандисты и агитаторы проводят среди трудящихся читки статьи газеты «Правда» «Подлые шпионы и убийцы под маской профессор-врачей» и хроники ТАСС об аресте группы врачей-вредителей.

СЕКРЕТАРЬ ЛЬВОВСКОГО
ГОРКОМА КП УКРАИНЫ

(Ф. КОВАЛЬ⁴⁴)

Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. П-4, оп. 1, спр. 598, арк. 6–9.

№ 3

Інформаційне повідомлення начальника управління охорони МВС на Південно-Західній залізниці Перепелиці «Про реагування робітників залізниці на смерть І. Сталіна»

10 березня 1953 р.

Совершенно секретно

экз. № 1

СЕКРЕТАРЮ ЦК КПУ тов. МЕЛЬНИКОВУ Л. Г⁴⁵.

гор. Киев

Рабочие, служащие и инженерно-технические работники ЮЗЖД и предприятия ж/д транспорта, как и весь Советский народ, с глубоким прискорбием восприняли весть о смерти Председателя СМ СССР и Секретаря ЦК КПСС товарища Иосифа Виссарионовича Сталина.

Прачка 6-го стройучастка УСВЗ-12 МАШКИНА, выражая скорбь о смерти ИВС заявила:

«Лучше бы мы умерли, чем наш учитель Иосиф Виссарионович Сталин».

Наряду с этим выявлены несколько случаев высказывания панических и антисоветских настроений.

Так, жена плотника Мостоотряда № 2 РЫГАЛОВА Татьяна в разговоре с соседями о смерти И. В. Сталина сказала:

«Теперь наверное будет война, пусть уже лучше отдали бы страну, чем придется переживать войну».

6 марта с.г. товарный кассир станции Киев-Петровка КОМОЛОВА Галина Васильевна на вопрос кассира ГАРДЛОВСКОЙ, почему она не носит траурной ленты, заявила:

«Я далека от этого траура».

В этот же день КОМОЛОВА в беседе с кассиром КУРБАТОВОЙ рассказала, что она ночью 5 марта слушала «Голос Америки», где сообщалось, что в Советском Союзе, в связи со смертью товарища СТАЛИНА идет борьба за престол.

⁴⁴ Коваль Федір Тихонович (1907–1982). У 1952–1958 рр. — 1-й секретар Львівського міського комітету КПУ.

⁴⁵ Мельников Леонід Георгійович (1906–1981). У 1949–1953 рр. — 1-й секретар ЦК КПУ. Після смерті Сталіна втратив свою посаду та був призначений послом до Румунії.

КОМОЛОВА нами перевіряється.

7 марта 1953 года после траурного собрания работников Черниговской дистанции связи заместитель начальника этой дистанции — член КПСС ГЕРМАШ, комментируя опубликованное постановление совместного заседания Пленума ЦК КПСС, СМ СССР и Президиума ВС СССР об изменениях в руководящих органах партии и правительства⁴⁶ заявил:

«Конечно, появилась растерянность как в народе, так и среди них, членов правительства. Каждый боится взяться за это дело... ну МАЛЕНКОВ⁴⁷ говорит, давайте мол я возьму власть в свои руки. Но как он все перекрутил, переломал все. Вытянул ЖУКОВА⁴⁸, тот пострадал в свое время за жидов. Объединил министерства МГБ и МВД⁴⁹, работайте, а то сидите большие гроши получаете.

Ворошилову⁵⁰ дал солидную работу, а до сих пор возил солому для воинских частей.

Вышинского⁵¹ назначил постоянным представителем в ООН, трепли мол там языком».

Чистильщик топок паровозного депо станции Коростень БЕЛОШИЦКИЙ Павел, будучи в нетрезвом состоянии в ресторане этой же станции, на вопрос односельчанина военнослужащего Советской Армии ПРОКОПЧУК, что он делает в ресторане, ответил:

«Водочку пью, сегодня день смерти нашего вождя товарища СТАЛИНА».

На сделанное ПРОКОПЧУКОМ замечание БЕЛОШИЦКОМУ, — зачем так делаешь, если знаешь, что сегодня траурный день и все переживают большое горе, последний выразился нецензурной бранью по адресу вождя и высказал злобные антисоветские настроения.

По данному случаю нами проведено тщательное расследование, в ходе которого факты подтверждены свидетельскими показаниями.

БЕЛОШИЦКИЙ нами арестован.

Заведующий клубом станции Коростень-Подольский САВЕЛЬЕВ по вопросу изменений в руководящих органах партии и правительства заявил:

«МАЛЕНКОВ это не родной сын СТАЛИНА и поэтому его избрали Председателем Совета Министров. МАЛЕНКОВ никогда не будет вождем Советского народа».

Управлением охраны МГБ на ЮЗЖД получены данные о том, что отдельные

⁴⁶ 5 березня 1953 р. на спільному засіданні ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР відбувся перерозподіл влади. Постанова і рішення наради були опубліковані «Правдою» 7 березня 1953 р.

⁴⁷ На державну посаду, яку обіймав Сталін, — Голову Ради Міністрів СРСР — був затверджений Г. Маленков.

⁴⁸ Маршал Радянського Союзу Г. Жуков був призначений першим заступником міністра оборони СРСР.

⁴⁹ Л. Берія отримав посади першого заступника Голови Ради Міністрів і міністра МВС, яке було об'єднано з МДБ.

⁵⁰ К. Ворошилов отримав посаду Голови Президії Верховної Ради СРСР.

⁵¹ В. Молотов знов зайняв посаду міністра іноземних справ, а А. Вишинський був виведений зі складу Президії ЦК і став постійним представником СРСР в ООН.

лица из числа еврейской национальности, в связи со смертью товарища СТАЛИНА, высказывают опасения за свою личную судьбу в будущем.

Так, начальник производственного отдела Мостоотряда 2 СПИТКОВСКИЙ в разговоре о постигшем нашу Родину горе высказался:

«Нам, евреям, после смерти товарища СТАЛИНА будет еще хуже, чем сейчас. В настоящее время евреи подвергаются гонению и их снимают с должностей, а сейчас вместо товарища СТАЛИНА будет очевидно товарищ МАЛЕНКОВ, который не настолько сумеет удержать и направить низы.

Против евреев развернута кампания именно на Украине, а МАЛЕНКОВ не обладает тем авторитетом, каким пользовался товарищ СТАЛИН и, если он МАЛЕНКОВ даже захочет принять меры, то ему не удастся.

Украинские руководители не занимаются ликвидацией развернутого гонения над евреями, а теперь тем более».

В дни, когда И. В. СТАЛИН находился в состоянии тяжелой болезни, работник СМУ-5 ДОБРЯНСКИЙ в узком кругу лиц высказал враждебные суждения по вопросу национальной политики Советского Правительства.

«Нельзя говорить,— обращаясь к одному из работников, заявляет Добрянский,— Вы знаете, что, если СТАЛИН умрет, так на его месте будет наверно МАЛЕНКОВ. Но вы знаете, что это за человек в отношении евреев, он нас не любит и ему помогает ХРУЩЕВ».

Далее ДОБРЯНСКИЙ рассказал следующее:

«У нас когда-то по писанию нашей еврейской истории, был один царь, который хотел уничтожить евреев, звали его “Аман”, так теперь в столице Израиля евреи вышли с плакатами проклятий, на которых носили «Амана», Гитлера и Маленкова.

На этих плакатах было написано, что это еврейские убийцы, так что в Израиле все знают, что Маленков враг евреев.

Нужна война, которая спасет евреев, эта война будет весной 1953 года и начнет ее Америка».

После правительственного сообщения о тяжелой болезни И. В. СТАЛИНА 4 марта с.г., кассир столовой 10 ОРСа НОД-3 РАЗУМОВИЧ заявила:

«...Теперь евреям придет конец, т.к. товарищ СТАЛИН один, который очень любил евреев, а сейчас они погибли ... русские у себя дома, а мы ждем решения своей судьбы и кто бы не был у власти, нам евреям все равно погибать».

Вышеизложенное сообщаю на Ваше распоряжение.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ ОХРАНЫ МВД

НА ЮГО-ЗАПАДНОЙ ЖЕЛ. ДОРОГЕ

ПОЛКОВНИК ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

(ПЕРЕПЕЛИЦА)

ЦДАГОУ, ф.1, оп. 24, спр. 2743, арк. 4-11.

№ 4

**Інформація завідуючого відділом ЦК КПУ О. Рудакова⁵²
«Про висловлювання трудящих СРСР в зв'язку
з повідомленням МВС СРСР»**

6 квітня 1953 р.

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП УКРАЇНИ
товарищу МЕЛЬНИКОВУ Л. Г.

Трудящиеся УССР с удовлетворением восприняли сообщение МВД СССР о том, что обвинения, возведенные на группу врачей, оказались ложными и виновники преступного ведения следствия арестованы и привлечены к уголовной ответственности.

Высказываясь по поводу сообщения МВД СССР, токарь Киевского завода им. Артема т. Соболевский заявил: «Наша родная Коммунистическая партия, руководящая партия в стране, всегда проверяла действия всех органов и во всех случаях принимала справедливые решения. Мы, рабочие, как и все население Советского Союза, уверены в беспристрастности советских органов и в справедливости советских законов».

Мастер Киевского завода № 473 т. Гиряков высказался так: «Сообщение МВД СССР об освобождении из-под стражи профессоров и врачей, неправильно обвиненных в преступлениях перед нашей Родиной, говорит о том, что справедливость у нас всегда торжествует, говорит о силе нашего государства. Чувствуется, что в этом деле врач Тимашук⁵³ стала на путь шельмования честных советских людей. Этот факт в работе бывшего МГБ говорит о том, что нам, советским людям, необходимо усилить бдительность, а в органах разведки — улучшить идеологическую работу, подбор кадров. Нужно очистить эти органы от случайных и вражеских элементов. В этом мы, рабочие, будем верными помощниками нашей любимой партии и советского правительства».

Проходчик шахты № 3–18 г. Сталино т. Крюк в беседе с группой рабочих сказал: «Теперь выяснилась правда. Только в нашей стране Правительство проявляет так много заботы о людях, по его указанию специальная комиссия расследовала все дела, честные люди освобождены, а виновники привлечены к ответу».

Грузчик 1-го участка Одесского порта т. Григоренко сказал: «Сообщение МВД СССР еще больше укрепляет уверенность, что советское правительство никогда не допустит никакого несправедливого отношения к советскому человеку и будет сурово наказывать всех врагов народа, преступников, которые мешают нашему мирному созидательному труду».

⁵² Рудаков Олександр Петрович (1910–1966). У 1953–1954 рр. — завідувач відділом партійних, профспілкових і комсомольських органів ЦК КПУ.

⁵³ Постановою Президії ЦК КПРС від 3 квітня 1953 р. був скасований Указ Президії Верховної Ради СРСР від 20 січня 1953 р. про нагородження орденом Леніна лікаря Л. Ф. Тимашук як «неправильний».

СООБЩЕНИЕ Министерства внутренних дел СССР

Министерство внутренних дел СССР провело тщательную проверку всех материалов предварительного следствия и других данных по делу группы врачей, обвинявшихся во вредительстве, шпионаже и террористических действиях в отношении активных деятелей Советского государства.

В результате проверки установлено, что привлеченные по этому делу профессор Вовси М. С., профессор Виноградов В. Н., профессор Коган М. Б., профессор Коган Б. Б., профессор Егоров П. И., профессор Фельдман А. И., профессор Этингер Я. Г., профессор Василенко В. Х., профессор Гринштейн А. М., профессор Зеленин В. Ф., профессор Преображенский Б. С., профессор Попова Н. А., профессор Занусов В. В., профессор Шерешевский Н. А., врач Майоров Г. И. были арестованы бывшим Министерством государственной безопасности СССР неправильно, без каких-либо законных оснований.

Проверка показала, что обвинения, выдвинутые против перечисленных лиц, являются ложными, а документальные данные, на которые опирались работники

следствия, несостоятельными. Установлено, что показания арестованных, якобы подтверждающие выдвинутые против них обвинения, получены работниками следственной части бывшего Министерства государственной безопасности путем применения недопустимых и строжайше запрещенных советскими законами приемов следствия.

На основании заключения следственной комиссии, специально выделенной Министерством внутренних дел СССР для проверки этого дела, арестованные Вовси М. С., Виноградов В. Н., Коган Б. Б., Егоров П. И., Фельдман А. И., Василенко В. Х., Гринштейн А. М., Зеленин В. Ф., Преображенский Б. С., Попова Н. А., Занусов В. В., Шерешевский Н. А., Майоров Г. И. и другие привлеченные по этому делу полностью реабилитированы и предъявленных им обвинений во вредительской, террористической и шпионской деятельности и, в соответствии со ст. 4 п. 5 Уголовно-Процессуального Кодекса РСФСР, из-под стражи освобождены.

Лица, виновные в неправильном ведении следствия, арестованы и привлечены к уголовной ответственности.

Рабочий Львовского рессорного завода т. Кабеняк (местный) сказал: «Советская власть зря не осудит. Обнаружили ошибку — и тут же исправили».

В беседе с сотрудниками Харьковского эндокринологического института им. Мечникова член-корреспондент АН УССР т. Деркач заявил: «Мы, медицинские работники, очень рады, что тяжкое обвинение, предъявленное группе врачей-профессоров, снято. Мы еще теснее сплотимся вокруг партии и правительства, возглавляемого т. Маленковым, повысим бдительность, неустанно будем работать на благо любимой Родины».

Инженер, старший диспетчер Одесского порта т. Палатников сказал: «Я считаю, что вскрытию допущенных преступлений при ведении следствия по делу группы врачей-профессоров способствовало объединение МГБ и МВД и то, что МВД СССР возглавил испытанный соратник великого Сталина первый Заместитель Председателя СМ СССР товарищ Берия».

Начальник военной кафедры Одесского медицинского института генерал-майор т. Рейзен в беседе с сотрудниками кафедры говорил: «МВД СССР нужно принять решительные меры по пресечению фактов подобного дискредитиро-

вания людей. Сколько проклятий было высказано народом в адрес, как теперь оказалось, безвинных людей».

Врач Железнодорожной больницы Молотовского района г. Киева т. Лисовая сказала: «То, что было о врачах сказано, то темное пятно сейчас снято. Раньше прививки население не давало делать, а сейчас нам, врачам, легче будет работать. Наше советское правительство всегда правильно решало вопросы. Советское правосудие справедливо решит и это дело».

Зав. кафедрой биохимии и микробиологии Одесского института консервной и холодильной промышленности т. Марх, говоря о преступных методах ведения следствия бывшими работниками следственной части бывшего МГБ, заявил: «Это — вторая ежовщина. Мы не боимся открыто заявить об этих преступлениях на весь мир. В Советском Союзе правда всегда восторжествует».

<...>

Главный инженер Житомирской радиотрансляционной сети Плетнев в беседе с сотрудниками сети в своем кабинете сказал: «Это свидетельствует об изменении ориентации нашего правительства во внешней политике. Свидетельством этого является не только сегодняшнее сообщение, но и заявление Черчилля и Эйзенхауэра о том, что наконец-то можно будет договориться об обмене военнопленными и установлении контакта с западными государствами».

Зам. главного врача поликлиники завода им. Октябрьской Революции (г. Одесса) Касюра в беседе с группой сотрудников поликлиники говорила: «Теперь все евреи поднимут головы и так нас прижмут, что нам, русским, будет очень плохо».

Закройщик Кагановичского райпромкомбината г. Одессы Перельштейн, говоря о том, что обвинения, которые были предъявлены группе врачей-профессоров оказались ложными, заявил: «Мы не верили, мы знали, но боялись высказаться, потому что нас преследовали».

<...>

В беседах с агитаторами трудящиеся задают вопросы, в числе которых такие: «Почему в сообщении об аресте врачей не были указаны те фамилии, которые имеются в сообщении об их реабилитации?».

«Арестована ли Тимашук?».

«Работают ли реабилитированные профессора?».

Партийными органами были организованы читки сообщения МВД СССР и беседы, посвященные его разъяснению. Началось проведение читок статьи газеты «Правда» от 06.04.53 года «Советская социалистическая законность неприкосновенна».

ЗАВ. ОТДЕЛОМ ПАРТИЙНЫХ,
ПРОФСОЮЗНЫХ И КОМСОМОЛЬСКИХ
ОРГАНОВ ЦК КП УКРАИНЫ

А. РУДАКОВ

ЦДАГОУ, ф.1, оп. 24, спр. 2773, арк. 101–105.

РІК 1953-й: ЖИТТЯ БЕЗ СТАЛІНА — ЗНОВУ «ВОРОЖА АГІТАЦІЯ»

Рік 1953-й дав велику кількість заарештованих за статтею 58–10 (антирадянська агітація і пропаганда) і засвідчив продовження каральної політики попередньої епохи. Попри те, що з Москви вже в березні–червні почали надходити сигнали про необхідність стримувати репресії до моменту остаточного з'ясування нового курсу і було ухвалено кілька рішень¹, що мали загальмувати активність каральних органів, насправді процес до вересня радше набирав обертів, аніж сповільнювався. Важливе значення мав Указ Президії Верховної Ради СРСР «Об амнистии заключенным ИТЛ МВД СССР» (опублікований 28 березня 1953 р. в «Правде» та «Известиях»). Так звана «соціалістична законність» стало відкритою темою, указ мав побічний вплив на місцевих працівників правоохоронних органів, які нечітко розуміли нові настанови ЦК КПРС і продовжували арешти лише за висловлювання та розмови. Пряма дія указу «Об амнистии» була вирішальною для деяких осіб, які були заарештовані в першій половині 1953 р. Так, вже після публікації указу школярка Лариса Огоринська була засуджена Львівським обласним судом 31 березня 1953 р. на 10 років виправно-трудових работ, після чого за вироком судової колегії Верховної Ради СРСР від 28 травня 1953 р. покарання було зменшене до п'яти років позбавлення волі, і за статтями 1 та 6 Указу «Об амнистии» від 27 березня 1953 р. вона була звільнена. Сучасники бачили зв'язок амністії з глибокою кризою сталінської політичної системи та економічних засад функціонування держави. Секретар Київського обкому

¹ 28 березня постановою Ради Міністрів СРСР ГУЛАГ був переданий з підпорядкування МВС СРСР до Міністерства юстиції СРСР; 4 квітня був оголошений наказ МВС СРСР «Про заборону вжиття до заарештованих будь-яких заходів примушування та фізичного впливу»; 10 квітня була прийнята постанова Президії ЦК КПРС «Про порушення радянських законів колишніми міністерствами державної безпеки СРСР і Грузинської РСР»; 9 травня постановою Президії ЦК КПРС анонімні доноси були оголошені такими, що не заслуговують довіри.

КПУ Г. Гришко² у листі від 2 жовтня 1953 р. на ім'я першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка³ наводить такий вислів інженера Левіна:

Інженер відділу технічних досліджень Українського харчпромпроєкта, член КПРС Левін Шльома, він же Семен Бенціонович, говорив:

«За кордоном давно кажуть, що у нас в таборах знаходяться мільйони людей і це — правда. Те, що Указ про амністію починається з того, що у нас зросла свідомість мас, що матеріальний добробут народу значно зріс, що злочинність скоротилась і таке інше — все це для закордону. У нас же всі знають, що 99 процентів тих, що перебувають у таборах та в'язницях, це випадкові люди, які зробили злочини через тяжкий матеріальний стан. Злочинність, особливо крадіжки, розтрата і спекуляція дійсно припиняється тоді коли чесні люди будуть матеріально забезпечені і тільки тоді можна буде говорити про скорочення або припинення злочинності»⁴.

Проаналізовані матеріали 1953 року (документи партійних, каральних та судових органів і список осіб, притягнутих до відповідальності за антирадянську агітацію) завершуються вереснем. Серед іншого, це призупинення звичної практики було пов'язане з важливим позитивним результатом адміністративно-правоохороної політики періоду, що передував XX з'їзду КПРС, — з відновленням прокурорського нагляду. 1 вересня були ліквідовані «особливі наради» та інші позасудові органи. Демонтаж сталінської спадщини, розпочатий Л. Берія, набрав силу вже після його арешту (26 червня 1953 р.), нове «колективне керівництво» партії та держави продовжило процес відмови від найбільш кричущих практик минулої епохи.

Наказом Генерального прокурора СРСР від 27 вересня 1953 р. в регіональних прокуратурах створювалися відділи з нагляду за перебігом слідства в органах державної безпеки. Органи МВС (від березня 1954 р. — КДБ) мусили звітуватися у всіх своїх діях, дотримуватися всіх передбачених законом процесуальних норм.

Аналітичні дані про євреїв УРСР, заарештованих за статтею 58–10

Усереднений портрет особи, звинуваченої в антирадянській агітації та пропаганді за статтею 58–10 Кримінального кодексу РРСФР (аналогічна ст. 54–10 КК УРСР) в 1953 р., складно інтерпретувати. Як і загалом у 1950-х роках, переважають особи з відносно низьким освітнім рівнем. Більшість із них опинилися за ґратами після того, як втрачали самоконтроль, дозволяли собі мимовільні та політично недоречні висловлювання. Їхнє власне тлумачення подій (а не дії) порушували монополію єдино правильного вчення.

Декілька груп заарештованих до 1 липня 1953 р. (і незабаром звільнених за амністією) були жертвами сваволі місцевих чекістів, що працювали за звичними для них стандартами сталінського часу.

²Гришко Григорій Єлисейович (1906–1959). У 1952–1957 рр. — 1-й секретар Київського обласного комітету КПУ.

³Кириченко Олексій Іларіонович (1908–1975). У 1953–1957 рр. — 1-й секретар ЦК КПУ.

⁴ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 2736, арк. 150.

У м. Мукачево в лютому–березні 1953 р., під час останньої кампанії сталінського режиму — «справи лікарів», — були заарештовані О. Пашкус, В. Майзельс і І. Кляйн, які офіційно та легально співпрацювали в 1944–1945 рр. з філіями «Джойнту» в Будапешті та Бухаресті. В травні вони були звільнені, але цього мукачівським чекістам виявилося замало, і знов у Мукачевому, з місячним інтервалом були порушені справи проти двох місцевих євреїв, звинувачених у переховуванні вдома друкованих видань.

26 травня була відкрита справа проти палітурника В. Грінштейна-Явора, м. Мукачево, який «від 1943 р. зберігав в себе підшивку швейцарського журналу».

30 червня була відкрита справа проти А. Шайовича, м. Мукачево, який «від 1945 р. зберігав вдома сіоністську книгу і журнал “Угорська зовнішня політика” за 1943 р.».

Дніпропетровське обласне управління МВС виокремило групу шкільних викладачів.

24 квітня була відкрита справа проти М. Шліфера, вчителя. В 1949–1952 рр. він «проводив антирадянську, єврейсько-націоналістичну діяльність».

16 травня була відкрита справа проти Д. Ровінського, вчителя. «Говорив про утиск євреїв в СРСР, порівнював їх становище зі становищем негрів у США».

Так само подібними виявилися справи, відкриті Львівським облуправлінням МВС, обидві стосувалися «неправильного» реагування на смерть Сталіна: в березні–квітні 1953 р. у Львові були заарештовані ті, хто в дні «всенародної жалоби» дозволив собі неконтрольовані, різкі випадки проти Сталіна і сталінізму.

31 березня була порушена справа проти учениці 7-го класу 50-ї середньої школи Л. Огоринської. На жалобному мітингу вона сказала: «Туди йому й дорога», — після чого однокласники побили її.

29 квітня була порушена справа проти Л. Катрич, особи без постійного місця праці. 8 і 9 березня вона заходила на міжміську телефонну станцію і запитувала працівниць, чому вони в жалобі, та глузувала з них.

Львівські справи були спрямовані проти тих, хто на «велику трагедію радянського народу» відреагував не так, як вимагала пропаганда. Фігуранти подібних проваджень у різних містах України, відкинувши звичку приховувати думки, почали промовляти прості та очевидні речі: «Сталин перешел на политику Гитлера по уничтожению евреев», «он сдох», «туда ему и дорога», «подумаешь, какое большое горе», «критиковал партию и Сталина», «полмира будут этому радоваться». Єретиків оточувала агресивна більшість, шокована святотатством щодо Сталіна. Збільшився потік доносів, репресивні органи без інформації, яку надавала скорботна маса, не могли би провести арешти першої половини 1953 р. Здебільшого засуджені за цими справами були звільнені впродовж двох років, коли розпочалася широка амністія політичних в'язнів сталінізму. Щонайменше у п'яти наведених випадках за 1953 р. звинуваченим інкримінували прослуховування західних радіопередач. Судячи з того, що цей факт часто згадується у справах, єдине альтернативне джерело інформації — західне радіо, — на той час вже твердо увійшло у повсякденність радянських людей і завдавало чималих клопотів партійним органам.

Вінниця, Житомир, Одеса, Сімферополь — ось перелік міст, в яких були порушені справи, де серед інших звинувачень було прослуховування західних радіостанцій. Станом на вересень 1953 р., коли хвиля арештів почала спадати, одного факту доступу до нового засобу інформації та власного коментаря новин вже стало недостатньо для порушення справи.

Вже згаданий лист секретаря Київського обкому партії Г. Гришка від 2 жовтня 1953 р. докладно інформує про масове прослуховування радіопередач у Києві, Білій Церкві, Броварському, Чернобильському, Іванківському, Васильківському, Білоцерківському, Канівському та ін. районах Київської області. Г. Гришко наголосив на наслідках не підконтрольного владі явища:

В деяких випадках організовуються навіть колективні слухання цих радіопередач. Як правило, особи, що слухають закордонні антирадянські радіопередачі, поширюють їх зміст серед населення і цим самим фактично ведуть ворожу агітацію серед радянських людей⁵.

Загалом в УРСР у 1953 р. були заарештовані 73 євреї, звинувачені за статтею 58, ч. 10. Наведена нижче інформація стосується більшості підслідних, але окремі рядки документу заповнені частково — відомості про освіту, місце праці та посаду вказані не у кожного.

Відомості за соціальним складом:

Робітники артілей (столяри, палітурники, кравці) — 11;

Керівні працівники торгівлі — 10;

Інженерно-технічні працівники — 8;

Робітники — 7;

Службовці установ та закладів — 7;

Викладачі та працівники середніх шкіл — 4;

Зубні лікарі та техніки — 4;

Особи без певного місця праці — 4;

Перукарі — 2;

Пенсіонери — 2;

Працівники торгівлі (продавці) — 2;

Школярка, рабин, солдат строкової служби, домогосподарка, заготівельник, агент-постачальник, полковник-відставник, ув'язнений, керуючий будинками, бібліотекар, письменник-перекладач — всі по одному.

Відкриває список найбільш численна група робітників артелей, що відносилися до сфери обслуговування: годинникарі, кравці, шапкарі, шевці, електромонтери і т.д. Майже всі вони працювали в невеликих, практично мононаціональних колективах і дозволяли собі в своєму, як здавалось їм, закритому колі неконтрольовані висловлювання. Інформатори доносили про існування кількох таких груп, лише в Житомирі було заарештовано шість працівників міськпромкомбінату.

⁵ Там само, спр. 2736, арк. 151.

Освіта заарештованих:

Нижча (до 4 класів) — 10;

Середня — 13;

Вища та незакінчена вища — 10.

Вік заарештованих:

Від 18 до 25 років — 3;

Від 26 до 35 років — 6;

Від 36 до 45 років — 14;

Від 46 до 55 років — 25;

Від 56 до 65 років — 14;

Більше 66 років — 7.

Найстаршим серед заарештованих виявився 79-річний одеський рабин І. Дімент, а наймолодшою була 18-річна львівська школярка Л. Огоринська.

Як свідчить таблиця, молоді люди, що народилися після 1917 р., складали нечисленну групу — у сукупності 9 осіб, їх винятково радянський досвід та отримані життєві настанови привчили до більшої стриманості при аналізі подій. І навпаки, надзвичайно охочими до розмов виявилися особи старшого віку: з тих 66 осіб, рік народження, яких відомий, майже половина народилася до 1900, тобто у 1917 р. вони були вже дорослими людьми.

Характер виступів:

Критика радянської влади за ставлення до євреїв — 24,

Просіоністські погляди, єврейський націоналізм, намір виїхати до Ізраїлю — 16,

Ворожі висловлювання з нагоди смерті Сталіна — 6,

Прослуховування західних радіостанцій — 5,

Незадоволення радянським ладом — 5,

Критичне ставлення до «справи лікарів» — 2,

Вихваляння Америки — 2,

Зберігання підшивок старих часописів — 2,

Наклепи на одного з керівників партії та радянського уряду — 1,

В минулому членство в Бунду, зберігання літератури — 1.

Більшість «підривних» висловлювань були пов'язані з критикою «ленінсько-сталінської національної політики». Іншу групу думок тематично можна окреслити як нелояльну щодо СРСР; Ізраїль та особливо США виступають як антиподи радянському режиму.

Ці люди вже давно не вірили пропаганді, мріяли про кращий світ та розповідали про інше, заможне життя за синім океаном. Їхня уява створювала яскраві образи: «в Америці так не живуть, це заможна країна», «справжня демократія є у США» тощо. В більшості випадків характеристика злочину складалася з опису кількох тематично близьких антирадянських висловлювань, у виголошенні цілої низки нездійснених мрій.

Наприклад, З. Лис і А. Клейнберг, жителі Хмельницького, «виказували намір виїхати в Ізраїль, вихваляли життя та побут в Америці, слухали передачі закордонних радіостанцій», а одесит М. Бурштейн «у 1949–1953 рр. критикував радянську дійсність, говорив про утиск євреїв в СРСР, відсутність демократії, що правдива демократія є у США».

Здебільшого «антирадянські, єврейсько-націоналістичні» виступи були зафіксовані як словесні, чотири особи написали анонімні листи про утиск євреїв.

13 осіб перебували в лавах КПРС на момент арешту або були виключені з партії в різний час; 8 осіб — учасники війни, з них два — герої війни (скоріше за все, були нагороджені бойовими орденами) і один інвалід війни.

* * *

Документи, що супроводжують цей розділ, дають можливість побачити підвищену температуру суспільних настроїв у дні прощання з «геніальним продовжувачем справи великого Леніна». В короткий період розвитку «справи лікарів» радянський соціум уже був підготовлений до будь-яких антиєврейських заходів. Смерть «великого вождя» стала шоком для багатьох, частина людей попросту сп'яніла від самого факту біологічного кінця тирана й одразу перестала контролювати свої думки та поведінку. Наш вибір стосується лише реакції євреїв, які вже довгий час перебували під обстрілом сталінської машини пропаганди та відчували себе упослідженими, але приклади «народної» десталінізації дає українське суспільство загалом. Документальний розділ, крім списку заарештованих за статтею 58–10 (54–10), вміщує документи судових органів (перегляд справ Л. Огоринської та Л. Катрич); звіт про заарештованих у Києві вісьмох «єврейських буржуазних націоналістів-сіоністів»; постанову МВС по Закарпатській області про звільнення з-під арешту трьох потенційних фігурантів, які справді мали контакти із «Джойнтом» в 1944–1945 рр., та інформацію про прослуховування населенням Київської області закордонних радіостанцій. Хоча документи були створені вже після смерті Сталіна, вони всі несуть на собі глибокий відбиток сталінізму та містять термінологію, введену до публічного обігу «справою лікарів». Автори документів львівських судових органів та особливо закарпатського Управління МВС не приховують розчарування тим, що установи були змушені призупинити звичні та передбачувані за наслідками процесуальні дії. Ці арешти та слідчі дії могли стати для всіх задіяних співробітників: оперативних уповноважених, слідчих та прокурорів, що дали санкції на арешти, — важливими пунктами кар'єри. Вже перший з опублікованих тут документів — анонімний лист до ЦК КПУ та МВС, — подає реалії радянського буття, однакові повсюди, навіть серед малих дітей: пильна мамуня-патріотка пише про дитяче белькотіння шестирічного Аліка Шафрана, який не приєднався до спільної жалоби середньої групи дитсадка.

СПИСОК євреїв УРСР — жертв політичних репресій у 1953 р.

7 февраля 1953

Самбургский И. А. (1911 г.р., преподаватель средней школы, г. Полтава). 16 декабря 1952 г. в нетрезвом состоянии был доставлен в милицию, там «восхвалял врагов народа, клеветал на одного из руководителей партии и советского правительства, критически отзывался о советской действительности и распространял националистические взгляды».

2 марта 1953 (реабилитирован)

24 февраля 1953

Были арестованы **Майзельс В. С.** (1899 г.р., еврей, главврач поликлиники) и **Пашкус А. И.** (1912 г.р., еврей, зав. складом универмага), жители г. Мукачево. Им предъявлено обвинение за деятельность в 1944–1945 гг. в качестве руководителя и врача группы по оказанию помощи еврейскому населению Закарпатья, получали инструкции от Будапештского и Бухарестского отделений «Джойнта»⁶.

Май 1953 (дело прекращено)

5 марта 1953

Шпильберг М. Б. (1900 г.р., еврей, агент по снабжению артели «Победа», г. Киев) направил в адрес Президиума Верховного Совета СССР и редакции газеты «Правда» два анонимных антисоветских письма, в которых в резкой форме возводил клевету на советскую действительность, на одного из членов Советского правительства, нашу прессу, демократические свободы советских граждан и избранников народа — народных судей, заявляя, что они «будут судить и заперать в казематах миллионы людей»⁷.

7 марта 1953

Рабин Б. Э. (1925 г.р., еврей, механик, г. Хмельницкий) сравнивал службу в Советской Армии с каторгой, нецензурно выражался по случаю смерти руководителя болгарского народа, говорил о притеснениях евреев в СССР, 1 января 1953 г. в ресторане требовал, чтобы оркестр играл «буржуазно-националистический» еврейский танец «Фрейлехс».

7 марта 1953

Фурманский Ш. А. (1884 г.р., еврей, без определенных занятий, проживал в г. Киеве) с 1949 г. нигде не работал, вел паразитический образ жизни, занимался спекуляцией. Посещая зал судебного заседания Облсуда, систематически восхвалял жизнь в капиталистических странах, в Америке и государстве Израиль. Клеветал на руководителей партии и Советского правительства. Также

⁶ Там само, спр. 3363, арк. 21–25.

⁷ Детальніше див. документальний додаток «Про арешт в м. Києві восьми єврейських буржуазних націоналістів-сіоністів».

распространял клеветнические измышления о, якобы, имеющей место в Советском Союзе материальной необеспеченности рабочих и служащих, о притеснении еврейского населения и порядке выборов в СССР, клеветнически отзывался о Советском суде⁸.

9 марта 1953

Таран Я. Б. (1893 г.р., еврей, член КПСС, старший бухгалтер базы снабжения Лечсанупра Министерства здравоохранения УССР, г. Киев) в 1923–1927 гг. поддерживал связь с уполномоченным американского комитета «Джойнт» в Москве, в послевоенный период имел близкие связи с руководителями Еврейского антифашистского комитета в Москве, руководителями Кабинета еврейской культуры при АН УССР, враждебно настроен к Советскому строю, среди своего окружения проводил антисоветскую агитацию, клеветал на руководителей партии и Советского правительства, высказывал клеветнические измышления о советской национальной политике и, якобы, имеющем место в СССР притеснении еврейского населения, восхвалял американскую организацию «Джойнт», отрицая ее шпионскую деятельность в СССР⁹.

13 марта 1953

Розенблит Т. Ш. (1892 г.р., еврейка, образование высшее, химик-лаборант в школе) и ее муж **Марголин М. М.** (1897 г.р., еврей, образование среднее, рабочий на заводе, г. Киев) в прошлом являлись членами партии эсеров и Бунда, проводили сионистскую агитацию, хранили дома «Еврейскую энциклопедию» и «Историю евреев», изданные до революции.

25 апреля 1953 (дело прекращено)

13 марта 1953

Клайн И. А. (1908 г.р., еврей, житель г. Мукачево). Предъявлено обвинение за деятельность в 1944–1945 гг. в качестве члена реферата для оказания помощи еврейскому населению Закарпатья, руководимого Будапештским и Бухарестским отделениями «Джойнта»¹⁰.

Май 1953 (дело прекращено)

26 марта 1953

Люблин И. Л. (1924 г.р., еврей, машинист кислородной станции завода, г. Винница) в январе 1953 г. пересказывал рабочим содержание радиопередачи «Голоса Америки» о «разоблачении врачей-вредителей», в частности он говорил, что Сталин перешел на политику Гитлера по уничтожению евреев, что после опубликования постановления о «деле врачей» будет вражда и ненависть к евреям, особенно на Украине.

20 февраля 1958 (реабилитирован)

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Детальніше див. документальний додаток.

30 марта 1953

Перель А. М. (1900 г.р., главный бухгалтер городского отдела торговли, г. Каменец-Подольский Хмельницкой области), **Штейншрайбер Я. Х.** (1902 г.р., еврей, судим в 1937 г., начальник бюро товарных экспертиз), **Клейнерман М. Н.** (1906 г.р., еврей, участник Великой Отечественной войны, бухгалтер), **Берлянд А. И.** (член КПСС, начальник сектора областного отдела торговли) говорили об ущемлении прав евреев в СССР, распространяли произведения еврейских писателей, сравнивали положение евреев в СССР с положением негров в Америке.

4 января 1957 (реабилитированы)

31 марта 1953

Дорфман С. Д. (1909 г.р., еврейка, продавец в газетном киоске, г. Николаев). 10 марта 1953 г. при продаже газет сказала по поводу смерти Сталина: «Он сдох, и вы подохнете».

31 марта 1953

Лис З. А. (1893 г.р., еврей, образование низшее, в прошлом состоял в «Бунде», столяр, г. Хмельницкий), **Клейнберг А. Х.** (1887 г.р., еврей, образование 7 классов, в прошлом состоял в организации «Сеймовцев», инженер, Хмельницкая область) высказывали намерение выехать в Израиль, восхваляли жизнь и быт в Америке, слушали передачи зарубежных радиостанций.

26 апреля 1961 (реабилитированы)

31 марта 1953

Огоринская Л. М. (1935 г.р., еврейка, ученица 7-го класса 50-й СШ г. Львов). На траурном митинге 6 марта произнесла «Туда ему и дорога», после чего одноклассники избили ее¹¹.

17 июня 1953 (реабилитирована)

1 апреля 1953

Динер П. И. (1892 г.р., еврей, участник Великой Отечественной войны, часовой мастер, г. Житомир), **Дуб Я. Л.** (1882 г.р., еврей, часовой мастер), **Меерзон М. Л.** (1916 г.р., еврей, участник Великой Отечественной войны, член КПСС, мастер по ремонту пишущих машинок), **Дорфман Я. Е.** (1889 г.р., еврей, участник Великой Отечественной войны, шапочник), **Рихтер С. М.** (1918 г.р., еврей, до 1939 г. проживал в Польше, закройщик) и **Нугер Г. А.** (1887 г.р., еврей, электромонтер) систематически слушали передачи зарубежных радиостанций, говорили о том, что евреи везде настроены антисоветски, о гонениях на евреев, сожалели об отставке Троцкого, намеревались выехать в Израиль¹².

¹¹ Детальніше див. документальний додаток.

¹² Справа працівників Житомирського міськпромкомбінату вже була згадана у попередньому розділі.

4 апреля 1953

Котлярский А. Н. (1898 г.р., еврей, директор магазина, г. Станислав) на траурном митинге 6 марта в присутствии 200 человек оговорился: «Мы потеряли дорогого и любимого врага».

8 июня 1953 (реабилитирован)

6 апреля 1953

Халип И. М. (1896 г.р., еврей, прораб строительного треста, г. Сталино) в ноябре 1952 г. и феврале 1953 г. послал два анонимных письма в ЦК КПСС, советскому правительству и в «Литературную газету». В этих письмах он дал развернутую картину антисемитских кампаний 1948–1953 гг.

8 апреля 1953

Ик Б. Я. (1909 г.р., еврей из Ясс (Румыния), неграмотный, рабочий, г. Жданов Сталинской области). 9 марта он вместе с другими рабочими грузил в автомашину цемент, отказался приостановить работу в знак траура и заявил: «Никаких трауров, давайте грузить, погрузим машину, а потом будем справлять траур и обедать пойдем», и еще прибавил: «Подумаешь, какое большое горе (выразился нецензурно в адрес вождя партии и Советского государства), пусть гудят или не гудят, все равно его нету».

22 марта 1955 (снижен срок)

12 апреля 1953

Белянский А. И. (1908 г.р., еврей, участник войны, имел награды, начальник плано-экономического сектора областного торгового отдела, г. Николаев) в 1925–1927 гг. был активным участником организации «Сионистский союз молодежи» или «Югенд Фербанд», среди своего окружения неоднократно говорил о гонениях на евреев в СССР.

11 июля 1953 (на новое рассмотрение)

13 апреля 1953

Низковолос И. Я. (1914 г.р., еврей, образование среднее, герой войны, исключен из КПСС в 1952 г. за сокрытие связи с родственниками в Америке, не работал, г. Жмеринка Винницкой области) в августе 1952 г. написал анонимное письмо в ЦК КПУ. В письме остро критикует партийные органы, МГБ и МВД за сложившуюся ситуацию в стране: «В партийных низовых органах как райкомы и обкомы, МГБ и МВД принято взяточничество, органы следственные и суд от них тоже не отказываются».

9 сентября 1955 (снижен срок)

15 апреля 1953

Хайкин Е. Г. (1894 г.р., еврей из Черниговской области, образование низшее, бухгалтер, г. Николаев) в 1952 г. среди сотрудников «высказывал буржуазно-

националистические измышления», хвалил жизнь в царской России, говорил о притеснении евреев в СССР, называл СССР государством воров.

20 июня 1962 (реабилитирован)

14 апреля 1953

Межибовский Б. Е. (1909 г.р., еврей, ранее состоял в КПСС, образование 6 классов, рабочий белой фабрики, г. Киев) в 1947–1952 гг., обсуждая с товарищами события в Корее, не верил в зверства американских войск, говорил, что во время войны был освобожден из немецкого плена американцами, они с ним обращались гуманно, американские военные хорошо одеты, ездят на машинах и живут хорошо¹³.

26 апреля 1989 (реабилитирован)

16 апреля 1953

Лисовский А. М. (1883 г.р., еврей, столяр в артели, г. Симферополь), **Липшиц С. М.** (1898 г.р., еврей, мастер в артели), **Жуховицкий Г. О.** (1919 г.р., еврей, родился в Польше, участник войны, работник артели) говорили об ущемлении прав евреев в СССР, слушали зарубежные радиостанции, пересказывали передачи «Голоса Израиля»; Жуховицкий говорил, что в СССР евреям плохо, и надеялся, что они все будут жить в Палестине; на демонстрации 1 мая отказался взять портрет Сталина, т.к. был с ребенком.

10 сентября 1975 (реабилитирован Жуховицкий);

17 мая 1979 (реабилитированы Лисовский, Липшиц)

20 апреля 1953

Лившиц Э. М. (1897 г.р., еврей, переплетчик, г. Жмеринка Винницкой области) переписывался с родственниками, проживающими в Израиле и Америке, описывал притеснение евреев в СССР, отсутствие еврейских школ, ассимиляцию евреев в результате смешанных браков, высказывал желание уехать в Израиль.

3 октября 1960 (реабилитирован)

21 апреля 1953

Бурштейн М. Я. (1910 г.р., еврей, исключен из КПСС 13 февраля 1953 г. за неуплату членских взносов и сокрытие родственников за границей, работал в Управлении Черноморского пароходства, г. Одесса) в 1949–1953 гг. критиковал советскую действительность, говорил о притеснении евреев в СССР, отсутствии демократии, что подлинная демократия есть в США.

6 февраля 1963 (реабилитирован)

22 апреля 1953

Сандро Б. И. (1887 г.р., еврей, работал в проектной организации, г. Киев) обвинялся в сионистской деятельности, ведении антисоветских сионистских

¹³ Детальніше див. документальний додаток «Про арешт в м. Києві восьми єврейських буржуазних націоналістів-сіоністів».

записей (вел дневник на иврите); когда не удалось доказать его причастность к сионистской организации, обвинен в хранении антисоветской литературы (его дневника)¹⁴.

24 апреля 1953

Шлифер М.-Ю. М. (1918 г.р., еврей, член КПСС, герой войны, учитель, г. Днепропетровск) в 1949–1952 гг. «проводил антисоветскую, еврейско-националистическую деятельность», говорил знакомым, что под видом борьбы с космополитизмом проводится травля талантливых евреев, говорил об антисемитизме руководящих работников, проявляющемся в подборе кадров, «высказывал свою ненависть к лицам украинской национальности»¹⁵.

18 ноября 1953 (реабилитирован)

27 апреля 1953

Вайсман И. П. (1900 г.р., еврей, образование 7 классов, зубной техник, г. Хмельницкий) в 1946–1950 гг. посещал квартиру «буржуазного националиста» Б. Вайсмана, где они слушали «Голос Америки» и «Голос Израиля», переписывался с родственниками в США, в 1946 г. просил их выслать ему визу в США. При аресте говорил, что его арестовали неправильно, как и других евреев.

23 мая 1962 (реабилитирован)

29 апреля 1953

Катрич Л. И. (1918 г.р., еврейка, образование среднее, без определенных занятий, г. Львов) 8 и 9 марта 1953 г., зайдя на междугородную телефонную станцию, спрашивала работниц, почему они в трауре, и подсмеивалась над ними¹⁶.

6 мая 1953 (дата прекращения дела)

Векслер Г. С. (1908 г.р., еврей, образование низшее, рабочий, г. Черновцы) арестован за «высказывания националистического характера». Дело прекращено за недостаточностью обвинения.

8 мая 1953

Ходоровский Я. М. (1898 г.р., еврей, зубной техник, г. Ворошиловоград) с 1950 г. слушал «Голос Америки», «Би-би-си», критиковал партию и Сталина, говорил про гонения евреев в СССР, хвалил жизнь в царской России и за границей.

¹⁴ Там само.

¹⁵ В грудні 1952 г. постановою бюро Дніпропетровського обкому КПУ журналіст і вчитель М. Шліфер був виключений з лав КПРС за прояви єврейського буржуазного націоналізму. Інспектор ЦК КПУ В. Стеценко писав: «На засіданні бюро обкома Шлифер вел себя вызывающе, озлобленно. [...] На бюро стало известным, что Шлифер незаконно носит имя и отчество Михаил Юрьевич. Настоящее его имя Мендель-Юдко, отчество Мошкович. В быту ведет себя недостойно, допускает выпивки». Див.: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 2736, арк. 7–11.

¹⁶ Детальніше див. документальний додаток.

11 мая 1953

Король А. М. (1892 г.р. еврей, заготовитель в райпотребсоюзе, г. Коростышев Житомирской области) в 1944 г. установил переписку с еврейской благотворительной организацией в Америке. Составил списки евреев г. Коростышева и отправил в Америку неофициальным путем. Говорил о притеснениях евреев в СССР после войны.

13 мая 1953

Гительман Д. Г. (1901 г.р., еврей, образование высшее, судим в 1935 г. по ст. 58, инженер на заводе, г. Днепропетровск) в 1949–1953 гг. критиковал советскую национальную политику, отношение СССР к Израилю, условия жизни советских людей, избирательную систему, хвалил жизнь в царской России, пересказывал иностранные радиопередачи.

19 апреля 1990 (реабилитирован)

15 мая 1953 (дата прекращения дела)

Райцин Е. Х. (1903 г.р., еврей, образование незаконченное высшее, писатель-переводчик, в 1949 г. исключен из ВКП(б) и Союза писателей за национализм, г. Киев) арестован за еврейский национализм: говорил о притеснениях евреев в СССР, радовался созданию государства Израиль, говорил о «превосходстве евреев над другими нациями» (например, в шахматах), в 1947 г. подал заявление секретарю партийной организации Союза писателей Украины о том, что среди писателей распространен антисемитизм и с ним никто не борется. Дело прекращено за недостаточностью улик.

16 мая 1953

Ровинский Д. И. (1914 г.р., еврей, учитель, г. Днепропетровск) говорил о притеснениях евреев в СССР, сравнивал их положение с положением негров в Америке, хранил пародию на стихотворение Алигер «Из Отечественной войны» националистического содержания, говорил, что для опубликования статьи не может подписываться еврейской фамилией.

21 мая 1953

Басина Т. Г. (1907 г.р., еврейка, образование 4 класса, член КПСС, домашняя хозяйка, г. Киев) в 1952 г. во время выборов в народные суды высказывала недовольство, что в судьи не выбирают евреев; «враждебно» отзывалась о собственном партийном билете, на политическом занятии, когда речь зашла о том, что США ведут агитацию против нас, сказала: «А мы против них!»; в марте 1953 г. говорила, что траурная повязка пригодится еще для одного из руководителей партии и правительства.

19 июня 1961 (реабилитирована)

22 мая 1953

Димент И. Ш. (1874 г.р., еврей, председатель еврейской религиозной общины и раввин, г. Одесса) в 1948–1952 гг. возглашал в синагоге: «В следующем году в Иерусалиме», что трактовано как сионистский призыв¹⁷.

25 мая 1953

Ротенберг Г. Д. (1888 г.р., еврей, образование 3 класса, пенсионер, г. Львов) в разговорах со знакомыми рассуждал о политике, критиковал действия советского правительства, говорил, что скоро советские евреи будут переселены в Израиль, обсуждал советско-израильские отношения, насмехался над коммунистами. Хранил литературу на еврейском языке, признанную антисоветской, давал ее читать знакомым.

8 апреля 1960 (реабилитирован)

25 мая 1953

Дубин М. И. (1908 г.р., еврей, образование высшее, главный специалист проектного института, г. Одесса), **Глазман А. Б.** (1905 г.р., еврей, образование высшее, руководитель группы проектного института), **Вайнруб Л. Г.** (1904 г.р., еврей, образование высшее, инженер в проектном институте) в 1948–1953 гг. обсуждали и пересказывали содержание передач западных радиостанций, рассказывали антисоветские анекдоты, говорили об изменении национальной политики в отношении евреев.

21 июня 1956 (реабилитированы)

26 мая 1953

Гринштейн-Явора В. М. (1898 г.р., еврей, образование 8 классов, инвалид, переплетчик в артели инвалидов, г. Мукачево Закарпатской области) с 1943 г. хранил у себя подшивку швейцарского журнала, в 1944 г. написал письмо депутату венгерского парламента (просил не преследовать евреев). До 1952 г. вел дневник, в котором делал антисоветские записи¹⁸.

28 мая 1953

Поволоцкий А. Ю. (1895 г.р., еврей, образование 4 класса, зав. ларьком отдела рабочего снабжения, г. Черкассы) в 1950–1953 гг. посылал в редакции «Правды», «Известий», «Прапора комунізму», руководителям УССР анонимные письма о притеснениях евреев в СССР.

8 июня 1960 (реабилитирован)

¹⁷ Дімент Йосип Шльомович 22 травня 1953 р. був засуджений Одеським обласним судом на 10 років таборів, звільнений за амністією 14 липня 1953 р.

¹⁸ Грінштейн-Явора Василь Морович був засуджений 20 травня 1953 р. Закарпатським обласним судом до 7 років таборів. Реабілітований у 1989 р.

1 июня 1953

Львович Р. Я. (1890 г.р., еврейка, зубной врач, пенсионерка, г. Винница) в 1949–1953 гг. говорила, что колхозники живут плохо, что не верит в виновность арестованных по «делу врачей», что молодежь часто пьянствует и не имеет интереса к жизни, критиковала Берию.

12 декабря 1957 (реабилитирована)

10 июня 1953

Перель Н. М. (1903 г.р., еврей, учитель математики, г. Киев) в 1950–1953 гг. говорил о притеснении евреев в СССР, считал, что еврейский вопрос может быть разрешен только в Израиле, рассказывал, что в довоенной Польше была свобода и жилось хорошо, что в Советском Союзе осуждают на очень большие сроки для того, чтобы иметь рабочую силу для строек коммунизма, которые он сравнивал со строительством египетских пирамид.

11 июня 1953

Косой А. М. (1900 г.р., еврей, образование среднее, член КПСС, заместитель управляющего базы «Главобувьсбыт», г. Николаев), **Нахамович Л. Ш.** (1906 г.р., еврей, член КПСС, образование 6 классов, уполномоченный Главторгцветмета), **Парадиз В. И.** (1906 г.р., еврей, член КПСС, образование 6 классов, старший товаровед универмага) в 1946–1952 гг. говорили о притеснениях евреев в СССР, что квалифицировано как создание еврейской буржуазно-националистической группы. Совместно с другими лицами занимались крупными хищениями.

4 марта 1960 (реабилитированы по ст. 54 Уголовного кодекса УССР)

26 июня 1953

Виноградов А. М. (1932 г.р., еврей, с 1952 г. солдат срочной службы, г. Харьков) в 1950–1952 гг. критиковал советский образ жизни, национальную политику СССР, «восхвалял Америку».

30 июня 1953

Шайович А. И. (1902 г.р., еврей, образование среднее, г. Мукачево Закарпатской области) с 1945 г. хранил дома сионистскую книгу и журнал «Венгерская внешняя политика» за 1943 г. На следствии показывал, что принес их для растопки и забыл¹⁹.

10 июля 1954 (реабилитирован)

18 июля 1953

Барах И. Г. (1930 г.р., еврей, образование незаконченное высшее, библиотекарь, г. Киев) в 1949–1952 гг. говорил о притеснении евреев в СССР, называл ру-

¹⁹ Шайович Альберт Йосипович 30 червня 1953 р. був засуджений Закарпатським обласним судом до 10 років таборів. 12 червня 1954 р. Судова колегія в кримінальних справах Верховного суду СРСР скасувала вирок.

ководителей партии и правительства антисемитами, считал, что стройки коммунизма ведутся трудом заключенных, что «при советской власти не было гениальных писателей, таких как Пушкин, Толстой и др. и указывал, что в СССР писатели ограничены рамками партийности».

18 июля 1953

Шварцбейн Л. Б. (1898 г.р., еврей, образование неполное среднее, член КПСС, управдом, г. Одесса), **Гитгарц Л. Я.** (1900 г.р., еврей, образование среднее, зубной техник), **Кристалль Г. Е.** (1910 г.р., еврей, образование высшее, член КПСС, участник войны, химик-лаборант санитарно-эпидемиологической станции железной дороги), **Балагула Ш. Ф.** (1904 г.р., еврей, образование низшее, член КПСС, участник войны, начальник цеха зеркального завода), **Шварцман М. Ю.** (1891 г.р., еврей, малограмотный, зеркальщик) были обвинены в национализме, антисоветской агитации и создании сионистской организации с целью выезда в Израиль. Из прокурорских протестов и жалоб адвокатов видно, что имели место разговоры о притеснениях евреев, о возможности получить разрешение на выезд, о готовящемся переселении всех евреев в Сибирь; что в случае войны с США надо создать организацию для защиты евреев от других народов СССР.

30 ноября 1955 (реабилитированы)

22 июля 1953

Крисс А. А. (1905 г.р., еврей, исключен из КПСС в 1940 г., трижды судим, не работал, г. Николаев) в 1952–1953 гг. говорил о преследовании евреев в СССР, что имеются указания верховных органов власти об уничтожении евреев; обсуждая процесс расхитителей, прошедший в Киеве, сказал, что они были расстреляны только потому, что они евреи. Говорил, что история партии, созданная Троцким и Бухариным, правильная, а теперешний «Краткий курс» — ложь.

4 августа 1953

Заика А. Л. (1910 г.р., еврей, инвалид войны, заместитель директора магазина, г. Запорожье). 4 марта 1953 г. после сообщения по радио о болезни Сталина сказал, что полмира будет этому радоваться.

13 августа 1953

Макаров М. П. (1902 г.р., еврей, полковник в отставке, председатель товарищества «Крымхудожник», г. Симферополь) говорил об ущемлении прав евреев в СССР, что отношение к ним хуже, чем при царском строе, что колхозники голодают, что для строительства каналов «людей будут хватать, сажать и посылать работать на каналы».

4 апреля 1955 (реабилитирован)

26 августа 1953

Гофман Г. А. (1912 г.р., еврей, образование 7 классов, парикмахер, г. Симфе-

рополь), **Трилюк Х. У.** (1905 г.р., єврей, малограмотний, парикмахер; оба уроженці Станіславської і Рівенської областей, бывша Польща) в 1948–1950 гг. критиковали советську владу і хвалили буржуазну Польщу, говорили о близкой войне с Америкой и притеснениях евреев в СССР, пересказывали иностранные передачи.

26 января 1966 (реабилитированы)

30 августа 1953

Вайнберг Л. И. (1888 г.р., єврей, образование 4 класса, прежде судим за злоупотребление служебным положением и мошенничество, заключенный, Львовская область) среди заключенных в конце 1952 — начале 1953 гг. ругал советскую владу, говорил, что в Америке так не живут, это богатая страна, что до войны у них в Румынии не судили так жестоко, в СССР везде обман, но скоро придут американцы и расправятся с советской властью.

30 октября 1953 (на доследование); [июнь] 1954 (дело прекращено)

26 октября 1953

Стольберг З. П. (1908 г.р., єврей) 18 июля 1952 г. был осужден в Киеве по ст. 97 Уголовного кодекса Украинской ССР, скрылся из зала суда, уехал в Москву, занимался изготовлением фальшивых документов, в том числе о своем помиловании.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Анонімний лист до Політбюро ЦК України та МДБ УРСР у справі висловлювання у дитячому садку № 69

Політбюро ЦК КП України

Копія начальнику

Спецчасті Міністерства

Госбезопасности УССР

5 березня 1953 р.

Считаю своїм долгом сообщити Вам о следующем возмутительном факте, имевшем место в 69 детском саду конфетной фабрики им. Карла Маркса, находящемся на Сталинке, Кагановичского района г. Киева.

4 марта с.г. во время передачи по радио сообщения о тяжелой болезни тов. Сталина дети средней группы воспитательницы тов. Толмачевой, услышав это тяжелое неожиданное сообщение, были поражены им, начали переживать и сожалеть: «беденький тов. Сталин заболел». Один из мальчиков группы — сын работника МГБ — єврея, выразился: «Ну и подумаешь — Сталин заболел, а я поеду в Америку, там лучше».

Ввиду того, что дети являются отражением домашних чаяний и толков, поэтому прошу проверить данный факт, о нем заговорили все в детском саду. К сожалению, фамилию я не знаю, но это легко установить на месте в саду. Считаю, что пребывание в органах МГБ такого отца недостойным и опасным для нашей родины, поэтому об этом сообщаю Вам для принятия соответствующих мер. Все это происходило в группе, перед детьми, в присутствии воспитательницы т. Толмачевой и технички.

Патриот-родитель

№ 1.2

Результати перевірки анонімного листа

Зав. особым сектором ЦК КПУ
тов. Однороманенко²⁰

24 квітня 1953 р.

Проверкой фактов, изложенных в анонимном письме за подписью «патриот-родитель», адресованного в ЦК КП Украины, установлено, что во время тяжелой болезни товарища И. В. Сталина в детском саду № 69 конфетной фабрики им. Карла Маркса, 4 марта с.г. было организовано коллективное слушание передач по радио о состоянии здоровья т. Сталина.

Во время прослушивания радиопередач Шафран Алики, 1947 года рождения, сказал: «Я поеду в Америку». На высказывание Алики дети заявили, что они не дадут лодку Алику, чтобы он уехал в Америку, а кто-то из детей сказал — если Алики будет уезжать в Америку, он его изобьет.

Подобных высказываний со стороны Алики, как заявляет воспитательница детского сада, раньше не замечалось.

Отец Алики — Шафран Давид Давыдович, 1916 года рождения, уроженец г. Кричев, Белорусской ССР, еврей, который до 1951 г. проживал в г. Киеве по ул. Базарной № 12, в собственном доме, работал ревизором на кондитерской фабрике им. Карла Маркса в г. Киеве.

В настоящее время в г. Архангельске проходит службу в в/ч МВД 3015, имеет офицерское звание старшего лейтенанта.

Мать Алики — Шафран Ида Исааковна, 1918 г.р., уроженка г. Вильно Литовской ССР, еврейка, нигде не работает, проживает в г. Киеве, по ул. Базарной № 12.

В процессе проверки выявлено, что отец Алики — Шафран Д. Д. в переписке со своей семьей допускает нездоровые настроения, о чем информирован отдел контрразведки МВД войсковой части, где проходит службу Шафран Д. Д.

Приложение: анонимное заявление.

²⁰ Однороманенко Олександр Митрофанович (1907–?). У 1947–1966 рр. — завідувач особливого сектору ЦК КПУ.

Заместитель начальника
УМВД Киевской области
Мартыненко

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 2924, арк. 292, 293.

№ 2

Доповідна записка секретаря Київського обкому КПУ Г. Гришка про викриття і арешт в м. Києві єврейських буржуазних націоналістів-сіоністів

СОВ. СЕКРЕТНО

СЕКРЕТАРЮ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМИТЕТА КП УКРАИНЫ

Товарищу МЕЛЬНИКОВУ Л. Г.

18 березня 1953 р.

Киевский Обком КП Украины сообщает, что в последнее время Управлением МГБ области были разоблачены и арестованы в г. Киеве 8 еврейских буржуазных националистов-сионистов.

1. 5 февраля 1953 года был арестован активный еврейский буржуазный националист-сионист САНДРО (он же САНДЛЕР) Борис Исаакович, 1888 года рождения, уроженец м. Тростянец, Винницкой области, еврей, происходит из семьи слугителя еврейской общины, беспартийный, образование домашнее и «ешибот», до ареста работал заведующим архивом «Укрлесостройпроекта» Министерства лесного хозяйства УССР.

На следствии САНДРО-САНДЛЕР показал, что он, являясь убежденным националистом (в прошлом был участником молодежной сионистской организации), систематически среди работников Строительно-Монтажного Управления «Главстроя», а также среди других лиц вел антисоветскую буржуазно-националистическую сионистскую агитацию.

САНДРО-САНДЛЕР свои националистические убеждения о необходимости, якобы, объединения всех евреев в едином еврейском государстве Израиле излагал в дневниках и различных записях, сопровождая их комментариями антисоветского характера.

При обыске на квартире у САНДРО-САНДЛЕРА было обнаружено и изъято большое количество его рукописей и дневников на русском и древнееврейском языках и националистическая литература. Установлено, что идейно-политическое содержание изъятых у САНДРО-САНДЛЕРА рукописей имеют антисоветский воинствующий сионистский характер.

Характерными являются следующие антисоветские националистические записи САНДРО-САНДЛЕРА:

«...Возрождение еврейского народа, образование государства Израиль и происходящая в связи с этим тяжелая борьба вызвали большой подъем в среде ев-

рейского населения и пробуждает во многих сердцах горячие чувства любви и полной готовности идти на помощь своим братьям в Палестине, сражающимся за свою независимость и свободу».

«...Какой строй и какой режим не издевался над глупыми народными массами, которые терпеливо сносят все обиды».

«...Все говорят о народе, о службе народу, о счастье для народа, но как издеваются над этим бедным народом любые правители любого социального и политического режима».

В одном из дневников в разделе «Ударная группа» САНДРО-САНДЛЕР пишет:

«...Надо было ждать около 2000 лет, чтобы совершилось такое великое чудо, когда древний народ снова воскрес к новой жизни и героической борьбе за свое существование.

Чувствую всю неловкость в том, что надо словами говорить о действиях в то время, когда сами действия должны сказать свое слово. Нельзя медлить».

В ходе следствия САНДРО-САНДЛЕР показал, что он имел намерение иммигрировать в Палестину и от группы националистически настроенных евреев ходатайствовал перед Министерством Иностранных Дел УССР о посылке вооруженного отряда из числа советских граждан-евреев, якобы в помощь государству Израиль.

Зав. протокольно-консульским отделом МИД УССР тов. Пошевелия подтвердил, что в 1948 или 1949 году он разговаривал по телефону с одним лицом, находящимся в бюро пропусков, который просил разъяснить возможность посылки в Палестину отряда добровольцев-евреев. Фамилию этого человека он не знает, т.к. лично его не принимал, а на его вопрос дал отрицательный ответ. В своих показаниях САНДРО-САНДЛЕР указывает, что он по этому вопросу был принят одним из работников МИД УССР.

Следствием также установлено по документам, обнаруженным и изъятым во время обыска у САНДРО-САНДЛЕРА, что он поддерживал обширные связи с бывшими сионистами в других городах Советского Союза.

В связи с разоблачением и арестом САНДРО-САНДЛЕРА, обкомом партии установлено, что руководство Министерства лесного хозяйства и партийной организации не только не проявили политической бдительности в разоблачении окопавшегося у них врага, а даже после его ареста органами МГБ не приняли необходимых мер, вытекающих из этого факта.

В тресте «Укрлесостройпроект» работает 7 коммунистов, которые находятся на учете в партийной организации Министерства лесного хозяйства УССР. Секретарь партийной организации Министерства тов. Непостаева Е. А. в течение месяца не знала о том, что арестован САНДРО-САНДЛЕР и партийная организация не реагировала на этот факт. Обкомом партии и Ленинским райкомом партии приняты меры по усилению бдительности в этой партийной организации. 11 марта с.г. на партийном собрании Министерства при обсуждении

вопроса о задачах коммунистов в повышении политической бдительности, были вскрыты факты, когда в Министерстве грубо нарушается порядок сохранности секретных документов. На этом же собрании выявилось, что ныне арестованный САНДРО-САНДЛЕР в коллективе вел себя вызывающе, проявлял недовольство, однако, никто на это не реагировал.

2. 27 февраля 1953 года арестован за антисоветскую сионистскую агитацию МЕЖИБОВСКИЙ Борис Ефимович, 1909 года рождения, уроженец гор. Сквир, Киевской области, еврей, беспартийный (ранее состоял в КПСС), до ареста работал позолотчиком на Киевской белой фабрике «Октябрь».

В период Отечественной войны МЕЖИБОВСКИЙ, находясь в Советской Армии, в 1942 г. попал в плен к немцам, после чего был вывезен в Германию, где находился до 1945 года. Из немецкого плена освобожден американскими войсками.

Прибыв в Советский Союз по репатриации и работая с 1947 по 1952 г. на 4-й республиканской полиграфической фабрике в гор. Киеве, МЕЖИБОВСКИЙ среди рабочих систематически проводил антисоветскую агитацию, восхвалял политический строй США и его правительство, возводил клевету на советскую действительность, руководителей Коммунистической партии и Советского правительства.

Наряду с этим МЕЖИБОВСКИЙ саботировал правительственные мероприятия, проводимые на фабрике и направленные на улучшение производительности труда рабочих.

3. 5-го марта 1953 года арестован и привлечен к уголовной ответственности ШПИЛЬБЕРГ Меер Борохович, 1900 года рождения, уроженец гор. Умань Киевской области, беспартийный, еврей, проживал в гор. Киеве, работал агентом по снабжению артели «Победа».

ШПИЛЬБЕРГ из гор. Киева в адрес Президиума Верховного Совета Союза ССР и редакции газеты «Правда» направил два анонимных антисоветских письма.

В этих письмах он в резкой форме возводил клевету на советскую действительность, на одного из членов Советского правительства, нашу прессу, демократические свободы советских граждан и избранников народа — народных судей, заявляя, что они «будут судить и запереть в казематах миллионы людей».

На допросе ШПИЛЬБЕРГ признался, что анонимные антисоветские письма он писал вместе с бухгалтером артели «Победа» РЕЗНИК Полиной Моисеевной, которая, как установлено, в мае 1952 года за расхищение социалистической собственности арестована и, перед судом, умерла в тюрьме № 1.

4. 7-го марта 1953 года арестован за антисоветскую агитацию ФУРМАНСКИЙ Шлема Айзикович, 1884 г. рождения, уроженец гор. Переяслав-Хмельницкий Киевской области, еврей, беспартийный, проживал в гор. Киеве, без определенных занятий.

С 1949 года ФУРМАНСКИЙ нигде не работал, вел паразитический образ жизни, занимался спекуляцией.

Посещая зал судебного заседания Облсуда, ФУРМАНСКИЙ систематиче-

ски проводил антисоветскую националистическую агитацию, восхвалял жизнь в капиталистических странах, в Америке и государстве Израиль. Клеветал на руководителей партии и Советского правительства.

Также распространял клеветнические измышления о, якобы, имеющей место в Советском Союзе материальной необеспеченности рабочих и служащих, о притеснении еврейского населения и порядке выборов в СССР, клеветнически отзывался о Советском суде.

Во время перерывов судебных заседаний Облсуда ФУРМАНСКИЙ, проводя антисоветскую агитацию, подговаривал свидетелей не давать правдивых показаний по делам, по которым они выступали.

5. 9-го марта 1953 года арестован еврейский буржуазный националист ТАРАН Яков Бениаминович, 1893 года рождения, уроженец села Белоозерье Смелянского района Киевской области, еврей, происходит из семьи лесоторговца, член КПСС с 1947 г., до ареста работал ст. бухгалтером базы снабжения Лечсанупра Министерства здравоохранения УССР.

В ходе следствия установлено, что ТАРАН в 1923–1927 гг. поддерживал связь с уполномоченным американского комитета «Джойнт» в гор. Москве.

В послевоенный период ТАРАН имел близкие связи с руководителями еврейского антифашистского комитета в Москве — ФЕФЕРОМ²¹, МАРКИШ²², руководителями кабинета еврейской культуры при Академии Наук УССР — СПИВАК²³, ГОФШТЕЙНОМ²⁴, ЛОЙЦКЕРОМ²⁵, КАГАН²⁶, КИПНИС²⁷ и другими, посещал их квартиры. Указанные лица были арестованы органами МГБ как еврейские буржуазные националисты, занимавшиеся шпионской деятельностью, собирали секретные сведения об оборонной промышленности и экономике СССР для американской разведки.

Являясь внештатным корреспондентом этого комитета, ТАРАН в 1947 г. выезжал в гор. Воронеж на завод № 154 им. Сталина, где собрал секретные сведения о производственной мощности и руководящем составе завода и сообщил эти данные в еврейский антифашистский комитет.

²¹ Фефер Исаак Соломонович (1900–1952) — еврейский поэт, член Еврейского антифашистского комитета. Розстріляний 12 серпня 1952 р.

²² Маркіш Перець Давидович (1895–1952) — еврейский поэт, член Еврейского антифашистского комитета, розстріляний 12 серпня 1952 р.

²³ Співак Елі Гершевич (1890–1950) — літературознавець, лінгвіст і педагог. Заарештований в травні 1949 р., помер в Москві в часі слідства.

²⁴ Гофштейн Давид Наумович (1889–1952) — еврейский поэт, член Еврейского антифашистского комитета, розстріляний 12 серпня 1952 р.

²⁵ Лойцкер Юхим (Хаїм) Борисович (1898–1970) — еврейский та український літературознавець. Репресований у 1950 р., засуджений до 15 років ув'язнення. Реабілітований у 1955 р.

²⁶ Каган Абрам Якович (1901–1965) — еврейский письменник. Репресований у травні 1950 р. Реабілітований у 1955 р.

²⁷ Кіпніс Ісаак Нухимович (1894–1974) — еврейский письменник, перекладач. Репресований у травні 1950 р. Реабілітований у 1955 р.

В 1952 г. ТАРАН встречался в гор. Москве с раввином Хорольской синагоги ШЛИФФЕРОМ²⁸, от которого получил в подарок антисоветскую сионистскую книгу «Первые пророки».

ТАРАН враждебно настроен к Советскому строю, среди своего окружения проводил антисоветскую агитацию, клеветал на руководителей партии и Советского правительства, высказывал клеветнические измышления о советской национальной политике и, якобы, имеющем место в СССР притеснении еврейского населения, восхваляя американскую организацию «Джойнт», отрицая ее шпионскую деятельность в СССР.

При обыске на квартире у ТАРАН обнаружены и изъяты — еврейская националистическая литература, черновики рукописи, в которых излагаются секретные сведения о Воронежском заводе № 154, антисоветское националистическое стихотворение «Родина», распространяемое еврейскими буржуазными националистами под названием «Мы евреи», «Голос крови» и другие антисоветские документы и записи.

Следствие по делу ТАРАН ведется в направлении разоблачения его как агента американских разведорганов и установления его причастности к сионистскому подполью.

<...>

Киевский Обком КП Украины, горкомы, райкомы партии и первичные партийные организации в последнее время усиливают работу, направленную на повышение политической бдительности коммунистов и всех трудящихся, на разоблачение носителей враждебной буржуазной идеологии, придавая особое значение разоблачению еврейских буржуазных националистов.

СЕКРЕТАРЬ КИЕВСКОГО
ОБКОМА КП УКРАИНЫ
(Г. ГРИШКО)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 2736, арк. 88–97.

№ 3

Постанова Управління МВС Закарпатської області про припинення слідства і звільнення заарештованих

6 травня 1953 р.

г. Ужгород

Я, Начальник отделения Отдела Управления МВД Закарпатской области капитан ЗУДОВ, рассмотрев материалы следственного дела № 3291 по обвинению:

ПАШКУС Александра Игнатьевича, 1912 года рождения, уроженца и жителя гор. Мукачево, Закарпатской области, еврей, гр-н СССР, из служащих, б-п,

²⁸ Так у тексті, насправді Шліфер Соломон Михайлович (1889–1957) був рабином Московської хоральної синагоги.

не судимого, женатого, образование — среднее, до ареста работал зав. складом Универмага.

КЛАЙН Исаака Абрамовича, 1908 г.р., уроженца и жителя гор. Мукачево, Закарпатской области, еврея, г-на СССР, из рабочих, бывший член КПСС, не судимого, женатого, образование в объеме 7 классов, до ареста работал начальником Мукачевской Ремстройконторы.

МАЙЗЕЛЬС Василия Самуиловича, 1899 г.р., уроженца и жителя гор. Мукачево, Закарпатской области, еврея, гр-на СССР, из служащих, б-п, не судимого, женатого, образование — высшее, до ареста работал главным врачом клинического отделения Мукачевской горбольницы, по ст. ст. 54–6 ч. 1, 54–10 ч. 2 и 54–11 УК УССР.

27 февраля 1953 г. Управлением МВД по Закарпатской области за националистическую деятельность и по подозрению в связях с иноразведкой были арестованы жители гор. Мукачево: ПАШКУС Александр Игнатьевич, МАЙЗЕЛЬС Василий Самуилович и 13 марта 1953 г. был арестован КЛАЙН Исаак Абрамович.

Основанием к аресту послужили оперативные и официальные материалы, а также показания свидетелей: ЧЕКАН, БЕЛОВИЧ, КИЧКА, МЕРМЕНШТАЙН и др., подтвердивших связи вышеуказанных арестованных с Будапештскими и Бухарестскими филиалами «Джойнт», а также их связь и встречи с американским журналистом ГОЛЬДБЕРГОМ²⁹, на которого имелись данные о его принадлежности к агентуре американских разведывательных органов.

Произведенным тщательным расследованием по делу установлено, что в октябре 1944 г., после освобождения Закарпатской Украины от немецко-мадьярских фашистских войск в гор. Мукачево начали прибывать из лагерей евреи, которые занимались созданием специального еврейского фонда.

В деятельности указанных комиссий принимали участие арестованные по данному делу обвиняемые ПАШКУС и КЛАЙН.

21 декабря 1944 года, Решением Народной Рады Закарпатской Украины дальнейшая деятельность еврейских комиссий была запрещена как расовая и националистическая.

В начале 1945 г. в гор. Ужгород прибыл уполномоченный КЕМФНЕР Иван для организации филиала «Джойнт» в Закарпатье, однако филиала «Джойнт» организовать ему не разрешили.

После этого КЕМФНЕР вместе с ВАЙС Армином и ВАЙСБЕРГЕРОМ Золтаном снова прибыл в Ужгород с документами «Красного Креста», которые согласно решения Народной Рады Закарпатской Украины от 4 мая 1945 г. в гор. Ужгороде, Мукачево, Берегове и Хусте создали рефераты для оказания помощи жертвам фашистского террора, последние в своей деятельности были подконтрольны отделу социального обеспечения Народной Рады.

Руководителем Мукачевского реферата являлся обвиняемый ПАШКУС, членом его был обвиняемый КЛАЙН, а МАЙЗЕЛЬС являлся врачом реферата.

²⁹ Гольдберг Бен-Цион (1895–1972) — американский еврейский журналист, писатель.

Все денежные средства реферат получал в Бухарестском и Будапештском филиалах «Красного креста», которые субсидировались «Джойнт».

За получением денег и других материальных ценностей неоднократно выезжал в Бухарест и Будапешт обвиняемый Пашкус, которые впоследствии в основном распределялись среди лиц еврейской национальности, что явно способствовало национальной обособленности евреев и развивало чувство национальной вражды.

Одновременно часть продуктов и промтоварных посылок реферат получал через еврейскую общину, руководителем которой в то время являлся обвиняемый МАЙЗЕЛЬС, непосредственно из Тегеранского филиала «Джойнт», перед которым впоследствии отчитывались о распределении полученных материальных ценностей и информировали о наличии еврейского населения по другим округам Закарпатской области.

После воссоединения Закарпатья с УССР согласно решения Закарпатского Облсполкома от 5 апреля 1946 г. деятельность рефератов была запрещена.

Участники реферата, как показывает арестованный ПАШКУС, по договоренности с руководством Будапештского филиала «Джойнт» после закрытия реферата пытались создать в Закарпатье «Красный крест» с целью получения средств «Джойнт», однако органы Советской власти создание «Красного Креста» не разрешили.

Арестованные МАЙЗЕЛЬС и ПАШКУС показали также о том, что после закрытия реферата они с другими членами реферата пытались сохранить кадры реферата под видом артели инвалидов, но и эту попытку они не осуществили, так как все мастерские и имущество реферата было передано Обллегпрому.

Каких-либо фактов нелегальной антисоветской националистической деятельности арестованных после этого следствием не установлено.

Арестованные МАЙЗЕЛЬС и ПАШКУС в части своих связей с американским журналистом ГОЛЬДБЕРГОМ показали, что в 1946 г., когда ГОЛЬДБЕРГ посетил гор. МУКАЧЕВО, они встречались с ним в синагоге и имели беседу, в процессе которой он интересовался у них о численности еврейского населения Закарпатья до Второй мировой войны и после окончания ее, о его материальном состоянии и отношении местных органов Советской власти к евреям.

Однако каких-либо преступных связей с ним арестованных не установлено.

Учитывая, что каких-либо фактов антисоветской националистической деятельности обвиняемых после закрытия реферата в процессе следствия по делу не установлено, а их националистическая деятельность в прошлом была легальной и по своим результатам незначительна, в настоящее время утратила общественную опасность, поэтому предавать их суду не целесообразно.

На основании изложенного и руководствуясь ст. 5 УПК УССР,—

ПОСТАНОВИЛ:

Дальнейшее следствие по делу № 3291 в отношении арестованных ПАШКУС Александра Игнатьевича, Клайн Исака Абрамовича и МАЙЗЕЛЬС Василия Са-

муиловича производством прекратить. Обвиняемых Пашкус, КЛАЙН и МАЙ-ЗЕЛЬС из-под стражи освободить.

Копию постановления направить Военному Прокурору для сведения, начальнику 1 Спецотдела УМВД и начальнику тюрьмы для исполнения.

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛЕНИЯ
ОТДЕЛА УМВД ЗАКАРПАТСКОЙ ОБЛАСТИ
КАПИТАН (ЗУДОВ)

Архів Управління СБУ Закарпатської області, спр. 1746, т. 4, арк. 205–208.

№ 4

Висновок прокурора відділу в особливих справах Прокуратури СРСР у справі засудженої Огоринської Л. М.

28 травня 1953 р.

Львовским областным судом 31 марта 1953 г. осуждена Огоринская Лариса Михайловна, рождения 1935 г., беспартийная, еврейка, ученица 7-го класса, по ст. 58–10 ч. 1 УК УССР к 10 годам исправительно-трудовых работ.

Огоринская привлечена к уголовной ответственности за то, что будучи ученицей 7-го класса 50-й средней школы г. Львова, 6 марта 1953 года, во время проведения траурного митинга среди учащихся указанной школы высказывала свои враждебные взгляды по поводу кончины одного из руководителей коммунистической партии и советского правительства.

Верховный суд Украинской ССР по кассационной жалобе осужденной рассмотрел дело и своим определением от 22 апреля 1953 г. приговор Львовского областного суда от 31 марта 1953 г. оставил в силе.

<...> Огоринская действительно в период проведения траурного митинга 6 марта 1953 г. по случаю кончины одного из руководителей коммунистической партии и советского правительства высказала враждебные взгляды, выразившиеся в следующем.

Выступая на траурном митинге, ученик 50-й средней школы Кияшко говорил:

«Товарищ Сталин дал нам счастливое детство, хотя мы и живем в детском доме, нас одевают, учат». И далее заявил, что «смерть товарища Сталина является большой утратой для советского народа. Товарищ Сталин умер в 9 часов 50 минут».

В это время Огоринская, стоявшая среди учеников в зале, заявила: «Туда ему и дорога».

Показания Гукова Владимира:

«Ученица Огоринская заявила с улыбающимся видом: “Туда ему и дорога”. Сказанные ею слова слышал я, Максименко, Исаев, Гладких, ее поступком мы были возмущены, и, когда она выходила с митинга, за ее слова Гладких ударил, а когда она пришла в свой класс, то я также ударил <...>».

При допросе 13 марта 1953 г. Огоринская заявила:

«Антисоветское влияние на меня оказывали разговоры моих родителей: отца и матери, которые по своему характеру были антисоветскими.

Мой отец — неродной, Огоренко Михаил иногда приходя домой в моем присутствии говорил моей матери, что везде все высокие посты занимают украинцы и русские, а евреев с руководящих постов снимают.

В этом отец обвинял правительство».

Огоринская от своих показаний признательных на суде отказалась и заявила, что «она их давала потому, что все говорили на нее».

На основании изложенного считаю:

Дело расследовано с достаточной полнотой, так как собранными материалами антисоветские высказывания Огоринской полностью доказаны.

В части же оценки общественной опасности совершенного преступления Огоринской передать на рассмотрение руководства.

Друкується за виданням: Крамола. Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневце. — М., 2005. — С. 93, 94. Посилання на архівне джерело: *Государственный Архив Российской Федерации (далі — ГАРФ), ф. Р-8131, оп. 31, спр. 37877, арк. 15–21.*

№ 5

Висновок помічника обласного прокурора Львівської області в особливих справах у справі Катрич Л. І.

15 жовтня 1953 р.

<...> Катрич Лия Исааковна, 1918 года рождения, по национальности еврейка, со средним образованием, уроженка г. Одессы, без определенного занятия, временно проживала в городе Львове, 12.IV-53 г. УМГБ Львовской области была арестована и привлечена к уголовной ответственности по ст. 54–10 ч. 1 УК УССР.

Основанием привлечения к уголовной ответственности Катрич Лии Исааковны явилось то, что Катрич в траурные дни советского народа, 8 и 9 марта 1953 года, находясь в помещении междугородной телефонной станции в г. Львове, среди работников телефонной станции высказывала свои антисоветские настроения, направленные в отношении смерти руководителя коммунистической партии и советского правительства.

Антисоветские высказывания Катрич в отношении смерти руководителя коммунистической партии и советского правительства как на предварительном следствии, так и в судебном заседании подтверждены показаниями свидетелей, допрошенных по делу.

Свидетель Шипилов Алексей Петрович показал:

«8 марта 1953 года, примерно в 16 часов 30 минут я находился в переговорном пункте Львовской междугородной телефонной станции, где работает моя жена Шипилова Татьяна Семеновна. Я был свидетелем, как к жене подошла

гражданка Катрич Лия Исааковна и, увидев на груди жены траурную ленту по случаю смерти И. В. Сталина, Катрич Л. И., удивляясь, с насмешкой спросила у жены: “Что Вы сегодня в трауре?”. Я, будучи возмущен этим поведением гражданки Катрич, в свою очередь спросил ее: “А разве Вас траур не касается?”. Катрич Л. И., не сказав ничего, отошла от жены.

Я как гражданин СССР, душевно переживая за понесенную нами утрату, счел своим долгом принять меры задержания Катрич Л. И.»

Свидетель Андреева Вера Владимировна показала:

«Утром 9 марта 1953 года примерно в 8 часов 30 минут Катрич Лия Исааковна пришла на переговорный пункт и заказала для переговоров г. Проскуров, в это время на смену телефонистке, принявшей заказ у Катрич, пришла Шипилова, в адрес которой Катрич Л. И. высказала ругательство. Услышав это, я подошла к Шипиловой с целью узнать о возникшем скандале. Когда я подошла к Шипиловой, то Катрич в это время в моем присутствии со злорадством заявила: “Чтобы Вы всю жизнь траур носили и слезами на Сталина плакали”».

На основании приведенных доказательств Львовский областной суд дважды выносил обвинительный приговор по делу, признавал виновной Катрич в антисоветских высказываниях по отношению смерти руководителя коммунистической партии и советского правительства. Катрич Лия Исааковна виновною себя в предъявленном обвинении не признала и объяснила, что со свидетелями она находится в ненормальных взаимоотношениях, а в связи с этим свидетели дали ложные показания.

Верховный суд УССР, рассматривая дело в кассационном порядке, пришел к выводу о наличии противоречий в показаниях свидетелей и признал обвинение недоказанным.

На основании изложенного прихожу к заключению, что Катрич Лия Исааковна вполне обоснованно была привлечена к уголовной ответственности, а также вполне правильно и обоснованно была осуждена Львовским областным судом по ст. 54–10 ч. 1 УК УССР.

Однако учитывая наличие в деле определения Верховного суда УССР о прекращении дела и то, что по данному делу представление председателя Львовского областного суда на неправильное прекращение дела Верховным судом УССР отклонено Верховным судом СССР, в связи с этим прокуратура области не приносила представления в Прокуратуру СССР на предмет опротестования определения Верховного суда УССР по делу Катрич.

Поэтому полагал бы:

Надзорное производство по данному делу прекратить, дело возвратить в УМВД Львовской области для хранения в архиве.

Друкується за виданням: Крамола. Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe. — М., 2005. — С. 86, 87. Посилання на архівне джерело: ГАРФ, ф. Р-8131, оп. 31, спр. 40510, арк. 3–6.

№ 6

**Інформація секретаря Київського обкому КП України Г. Гришка
про «слухання закордонних антирадянських передач»**

Секретареві ЦК КП України

Товаришу Кириченко О. І.

28 жовтня 1953 р.

Київський Обком КП України має відомості про те, що в містах Києві та Білій Церкві, Броварському, Чорнобильському, Іванківському, Васильківському, Білоцерківському, Канівському та деяких інших районах області окремі громадяни, що мають власні радіоприймачі, захоплюються слуханням закордонних антирадянських передач «Бі-бі-сі», «Голосу Америки» та «Голосу Ізраїля». В деяких випадках організовуються навіть колективні слухання цих радіопередач. Як правило, особи, що слухають закордонні антирадянські радіопередачі, поширюють їх зміст серед населення і цим самим фактично ведуть ворожу агітацію серед радянських людей.

Зареєстровані непоодинокі факти, коли слуханням закордонних антирадянських радіопередач займаються деякі члени КППС. Начальник тарного цеху фабрики мінеральної шерсті член КППС Шехтман Йосиф Борисович 30 липня 1953 року говорив своєму знайомому:

«Цими днями я слухав закордонну радіопередачу (він висловився „Зведення басарабського інформбюро”), так виходить, що ще до того як з’явилося в газеті повідомлення про переговори з державою Ізраїль, в Радянський Союз приїжджала представниця Ізраїля Голда, вона представила списки на 150 тисяч євреїв, які бажають виїхати з СРСР в Палестину. Я вірю, що така кількість євреїв бажає виїхати з СРСР, серед них можуть бути і комуністи».

Шехтман має родича, що проживає в Нью-Йорку. З цим родичем дочка Шехтмана Лія Йосифівна до 1947 року вела листування і в листах висловлювала своє бажання виїхати за кордон.

Головний інженер Київського деревообробного заводу, член КППС Гондельман Самуїл Маркович 22 липня 1953 року говорив:

«Я слухав радіопередачу „Голос Ізраїля”, передавали, що недавно в Ізраїлі якимось африканським націоналістом-алжирцем був убитий французький посол, так французький уряд навіть не намагався обвинуватити в цьому уряд Ізраїлю, як зробили це наші».

Інженер відділу технічних досліджень Українського харчпромпроекта, член КППС Левін Шльома, він же Семен Бенціонович, говорив:

«За кордоном давно кажуть, що у нас в таборах знаходяться мільйони людей і це — правда. Те, що Указ про амністію починається з того, що у нас зросла свідомість мас, що матеріальний добробут народу значно зріс, що злочинність

скоротилась і т. ін. — все це для закордону. У нас же всі знають, що 99 процентів тих, що перебувають в таборах і в'язницях, це випадкові люди, які зробили злочини через тяжкий матеріальний стан. Злочинність, особливо крадіжки, розтрата і спекуляція дійсно припиняться тоді, коли чесні люди будуть матеріально забезпечені і тільки тоді можна буде говорити про скорочення або припинення злочинності».

Начальник будівельного цеху 6 шкіряного заводу, член КПРС Едлін Ізраїль Борисович в липні 1953 року говорив:

«Я часто слухаю „Голос Америки“. За кордоном більш інформовані про справи в СРСР, ніж ми. Вони ясно пояснюють існуючу у нас обстановку, (назвав прізвище одного з керівників Радянського уряду) поставив собі на меті вижити всіх старих більшовиків, поки він почав з Берія, хоча закордонна громадська думка обвинувачує Берія в усіх провокаційних діях з лікарями, з вибухом в Ізраїлі, але вважає, що (назвав прізвище) не краще Берія. Тут чекати нам — євреям — доброго нема чого, весь час будуть протиріччя як міжнародні, так і внутрішні, і особливо в самому Кремлі, які рано чи пізно наберуть широкого розмаху, і першим козлом відпущення станемо ми — євреї, а тому при першій можливості нам необхідно тікати в Ізраїль».

Можна навести багато аналогічних прикладів, коли безпартійні громадяни, особливо особи єврейської національності, прослухавши закордонні антирадянські радіопередачі, починають їх по-своєму коментувати серед населення.

Повідомляючи про ці факти, Київський Обком КП України просить Ваших вказівок по цьому питанню.

СЕКРЕТАР КИЇВСЬКОГО
ОБКОМУ КП УКРАЇНИ (Г. ГРИШКО)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 2736, арк. 149–151.

ЄВРЕЇ ТА ПРОТЕСТНІ НАСТРОЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1950-х років

Через три роки після смерті Сталіна радянське суспільство вже почало сприймати масові репресії як такий атрибут сталінщини, що відійшов у минуле.

Післясталінське керівництво уклало з громадянами країни свого роду суспільний договір, за якого утримування себе в певних межах поведінки (насамперед відсутність прилюдної критики режиму) гарантувало спокійне існування, що було зовсім не обов'язково за часів Сталіна. На відміну від епохи сталінізму, люди тепер свідомо могли прогнозувати наслідки своїх дій, влада не завжди і не одразу суворо карала своїх підданих. Шансів сісти на лаву підсудних за антирадянські висловлювання в другій половині 1950-х рр. було незрівнянно менше, ніж за життя Сталіна.

Саме тому у «вегетаріанський» період СРСР були відпрацьовані дві основні форми приборкування інакодумців: перша — це насамперед ізоляція пасіонарних людей, що були затримані та опинилися на лаві підсудних за звинуваченням в антирадянській агітації та пропаганді, і друга — «профілактика» решти суспільства, критичні думки якої лише фіксували каральні органи.

Ідеологічне забезпечення каральних заходів часу «відлиги»

Починаючи від 1954 р., різко зменшується кількість осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за статтею 58–10¹, що стало очевидним свідченням змін репресивної політики держави. Вже наприкінці 1953 р. розпочалося опрацювання нового кримінального та кримінально-процесуального кодексів, що набули чинності з 1961 р. В період до XX з'їзду КПРС органи держбезпеки, прокуратури, суди, МВС були поставлені під контроль партійних комітетів різних рівнів: від ЦК КПРС до райкому партії. Вирішення всіх питань правоохоронної сфери стало винятковою прерогативою партії, відділів адміністративних органів її комітетів.

¹ Преамбула статті 58–10 так визначала склад злочину: «Пропаганда или агитация, содержащие призыв к свержению, подрыву или ослаблению Советской власти или к совершению отдельных контрреволюционных преступлений (ст. ст. 58–2–58–9 настоящего Кодекса), а равно распространение или изготовление или хранение литературы того же содержания».

Разом з тим репресивний характер радянського ладу залишився без змін. Вороже ставлення до будь-яких проявів активності єврейського населення було успадковано «оновленими» партійними та чекістськими функціонерами періоду трансформації влади. Єврейський напрямок став одним із головних для органів держбезпеки ще в другій половині 1940-х рр., ця тенденція продовжувалася та переходила у нову якість вже за часів «відлиги».

19 вересня 1956 р. був підписаний до друку учбовий посібник Вищої школи КДБ СРСР «Антисоветская деятельность еврейских националистов и борьба с нею органов государственной безопасности». Користуватися цим виданням, як цілком секретним, було дозволено лише в учбових та службових приміщеннях шкіл і підрозділів Комітету державної безпеки. Розмножувати брошуру не дозволялося. Посібник складався з наступних розділів:

1. Закордонные еврейские буржуазно-националистические организации и использование их американской разведкой.
2. Разведывательные и контрразведывательные органы государства Израиль.
3. Подрывная деятельность еврейских националистов в СССР и борьба с нею органов государственной безопасности.
4. Антисоветская деятельность еврейских клерикалов и пресечение ее органами государственной безопасности.
5. Подрывная деятельность сионистов против стран народной демократии.
6. Некоторые особенности контрразведывательной работы по пресечению антисоветской деятельности еврейских националистов и клерикалов.

В основному посібник наводив застарілі приклади агентурних справ сталінського часу, розписував успіхи держбезпеки у боротьбі «з емісарами закордонних клерікально-націоналістичних організацій» та оминав такі злочини каральних органів кінця 1940-х — початку 1950-х років, як вбивство С. Міхоелса, справа Єврейського антифашистського комітету, справа лікарів Кремлівської клініки тощо, натомість мета видання була окреслена таким чином:

Настоящее учебное пособие ставит своей целью показать, как израильская и американская разведки используют в подрывной работе против СССР еврейских буржуазных националистов, какие мероприятия проводят органы государственной безопасности по пресечению их подрывной деятельности и какие особенности следует учитывать при организации контрразведывательной работы по этой линии².

Стало очевидним, що репресивні органи націлені партією на довготривалу боротьбу з «єврейськими буржуазними націоналістами» та іншими, численнішими носіями «ворожих» поглядів. Вже наприкінці 1956 р. з'явилася тенденція до перегляду занадто м'якого сприймання критики системи. В грудні 1956 р. на закритих зборах члени партії були ознайомлені з листом ЦК КПРС «Об усилении политической работы партийных организаций в массах и пресечении вылазок антисоветских враждебных элементов».

² Антисоветская деятельность еврейских националистов и борьба с нею органов государственной безопасности.— М., 1956.— С. 6.

230 37

с-5

КОМИТЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СССР
ВЫСШАЯ ШКОЛА

№ 2814 *

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

**АНТИСОВЕТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ЕВРЕЙСКИХ НАЦИОНАЛИСТОВ
И БОРЬБА С НЕЮ ОРГАНОВ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ**

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ОТДЕЛ

МОСКВА 1956

13,

535

7

Цей лист відтворює лексику пізнього сталінізму, в окремих випадках текстуально повторює риторику періоду справи лікарів (січень–лютий 1953 р.), завуальовано просуває тезу Сталіна про загострення класової боротьби в період «нашого успішного просування вперед до комунізму»:

Под воздействием международной реакции жалкие остатки антисоциалистических элементов в нашей стране, будучи враждебно настроены против социалистического строя, пытаются использовать в своих гнусных целях все еще имеющиеся у нас трудности и недостатки, возводят злобную клевету на политику Коммунистической партии и Советского государства, распространяют всякого рода провокационные слухи, пытаются подорвать доверие народа к партии и веру в могущество социалистических государств, нерушимость их братской дружбы. При этом они умело используют политическую беспечность и обывательское благодушие некоторых коммунистов и руководителей партийных организаций, а свои вражеские действия прикрывают фальшивыми словами о критике и самокритике, лозунгами «борьбы за демократию».

Нельзя не видеть того, что враждебным элементам кое-где удастся влиять на недостаточно стойких в идейно-политическом отношении, поддающихся воздействию буржуазной идеологии людей, которые под влиянием враждебной агитации теряют способность правильно оценивать международную и внутреннюю обстановку, становятся рупором империалистической пропаганды, повторяя вслед за «Голосом Америки», «Би-би-си» и «Свободной Европой» разного рода клеветнические измышления о советском строе.

Лист ЦК КПРС від 19 грудня 1956 р. прямо закликав працівників адміністративних органів:

ЦК КПСС с особой силой подчеркивает, что в отношении вражеского охвостья у нас не может быть двух мнений по поводу того, как с ним бороться. Диктатура пролетариата по отношению к антисоветским элементам должна быть твердой и беспощадной. Коммунисты, работающие в органах прокуратуры, суда и государственной безопасности, должны зорко стоять на страже интересов нашего социалистического государства, быть бдительными к проискам враждебных элементов и, в соответствии с законами Советской власти, своевременно пресекать их преступные действия³.

Ці заклики бути пильними щодо підступних ворожих елементів імплементувалися по-різному. Репресивна кампанія в СРСР 1957–1958 рр. відзначилась зростанням кількості арештів за політичними обвинуваченнями в антирадянській агітації та пропаганді, в ході її було заарештовано та засуджено понад 3000 осіб⁴. Кампанія була згорнута весною 1959 р. Щодо євреїв вимоги влади зводилися до неучасті в різного роду діях, які можна було би потрактувати як еміграційні марення або неокреслені сіоністські настрої. Було цілком зрозуміло,

³ Див.: Реабилитация: как это было. Документы ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. Том II. Февраль 1956 — начало 80-х гг. — М., 2003. — С. 208–214.

⁴ Советский государственный террор и сопротивление тоталитарному режиму. Хроника основных событий. 1917–1991. — СПб, 2017. — С. 95.

що серед тих, хто був налаштований критично до радянського ладу, євреї як група, що постійно перебувала під тиском, займатимуть одну з провідних позицій у середовищі інакодумців. Їхня приреченість була зумовлена як досвідом недавнього минулого, так і сучасними дискримінаційними факторами. Партійні органи фіксували зростання протестних настроїв у єврейському середовищі та бачили в них таку саму загрозу, як в українському національному русі. Перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко в листопаді 1956 р. інформував Президію ЦК КПРС:

Среди определенной группы людей имеют место демагогические, антисоветские высказывания. Следует при этом указать, что в последнее время наблюдается оживление националистических элементов как среди украинцев, так и среди еврейского населения. Некоторые нездоровые высказывания имеют место среди незначительной части молодежи и интеллигенции⁵.

Євреї України, засуджені за антирадянську пропаганду і агітацію в 1954–1959 рр.

В документальній частині ми подаємо список євреїв УРСР, засуджених у 1954–1959 рр. за статтею 58–10 (Кримінальний кодекс РРСФР або стаття 54–10 Кримінального кодексу УРСР). 1954–1956 рр. характеризувались особливим «лібералізмом» каральних органів. Так, після зростання кількості арештів в 1953 р. наступного року в УРСР було порушено лише три справи політичного характеру проти євреїв, всі вони стосувалися лише розмов про бажання виїхати до Ізраїлю. Місцевим органам держбезпеки не вдалося порушити справу проти 17 євреїв містечка Любомль Волинської області, оскільки «були встановлені порушення карно-процесуального кодексу з боку працівників КДБ».

У 1955 р. взагалі не були порушені справи проти євреїв УРСР за статтею 58–10. В 1956 р. ініційована лише одна справа проти підпільного молодіжного гуртка А. Парташнікова, проте цю групу органи держбезпеки сприймали радше як гурток ліберально-демократичного напрямку.

Статистика за наступні роки щодо євреїв України, притягнутих до відповідальності за статтею 58–10, виглядає так: 1957 р. — 9 осіб, 1958 — 3, 1959 — 2. Велику кількість справ, порушених в 1957 р., можна пояснити реакцією на події 1956 р.: Суецьку кризу, повстання в Польщі та Угорщині. Інший важливий компонент цих справ — це активність певних обласних управлінь КДБ. Так, найбільше справ порушило Одеське управління — 6, Київське ініціювало 5 справ, Харківське — 2 справи. Якщо врахувати, що по одній справі порушили сусідні з Одеським Миколаївське та Херсонське УКДБ, то стає очевидною регіональна сваволя каральних органів півдня УРСР.

Особи, заарештовані в 1954–1959 рр. за антирадянські висловлювання, зазвичай не відзначалися високим освітнім рівнем: серед них були малописьменні, з нижчою освітою, із чотирикласною освітою, з неповною середньою осві-

⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4265, арк. 164.

тою тощо. Кількісно вони переважають категорію заарештованих із середньою, вищою та незакінченою вищою освітою.

У 1950-х рр. за всього бажання органи КДБ не змогли виявити в єврейському середовищі структурованих груп супротивників радянського ладу, основну масу притягнутих до відповідальності за статтею 58–10 складали поодинокі особи, що не сприймали офіційну брехню, зневажали радянську пропаганду, мріяли про західний устрій та поширювали «наклепи». Євреї, притягнуті в 1950-х рр. до кримінальної відповідальності за політичними статтями, були спільнотою з не-виразними рисами. В перше післясталінське десятиріччя основна маса заарештованих лише висловлювала своє незадоволення. Меншість вдавалася до радикальніших форм протесту: активісти писали анонімні листи антирадянського змісту, контактували з представниками Ізраїлю, поширювали листівки тощо.

Крім групи оскаржених у так званій сіоністській активності, була інша категорія — не згодних з явними атрибутами радянського ладу. Так, тема виборів без вибору турбувала киянина М. Бермана, він займався найбільш небезпечною формою агітації — поширював листівки в дні виборів 1947, 1953 та 1956 рр., інші інакодумці 1950-х рр. вибрали анонімну форму письмової агітації — написання антирадянських листів.

Чимало євреїв, притягнутих до кримінальної відповідальності в 1956–1959 рр., були відзначені як критики політики КППС в галузі міжнаціональних відносин. Більшість із них лише слухали західне радіо, переказували зміст передач та обговорювали стан справ у країні та світі. До так званої усної агітації належали висловлювання щодо розвінчання культу особи Сталіна, подій у Польщі та Угорщині, звичні «наклепи на заходи партії та уряду», нарікання на важкі умови життя. Лише в двох випадках, крім традиційного порушення режиму односторонності, є конкретна інформація про зустрічі з ізраїльськими дипломатами та моряками. Про справу чотирьох киян — М. Дразніна, І. Фрідмана, Б. Вайсмана та Г. Ременника — був поінформований ЦК КППС (див. додаток № 2).

Поширювачі антирадянських думок, носії просіоністських поглядів

До другої, численнішої групи належали люди, які були в полі зору репресивних органів, але з різних причин їхні висловлювання лише фіксували інформатори КДБ. Якщо людина починала забагато говорити та діяти, тобто переходила невизначену межу, її могли притягнути до кримінальної відповідальності. Важливою новиною в репресивно-каральній діяльності влади в нову, «ліберальну» добу стала поступова відмова від судового переслідування більшості людей, що «стали на шлях антирадянської діяльності». Загальне поширення отримала практика тиску на потенційних опозиціонерів, так звана «профілактика». Звичайно «профілактика» являла виклик особи, яку помітили в антидержавній діяльності, для «бесіди» до органів державної безпеки, у процесі якої підозрюваного «по-батьківськи» залякували можливими наслідками в разі продовження його антирадянської діяльності та відбирали підписку про отримане ним попе-

редження⁶. Приклади висловлювань таких антирадянськи налаштованих інтелігентів містить лист секретаря ЦК КПУ С. Червоненка (див. документальний додаток № 2). Поблизу цієї групи перебувають фігуранти інформаційних звітів про настрої населення про події восени 1956 р.

Оцінки подій в Польщі (28–30 червня — суспільні заворушення в Познані та повернення до влади В. Гомулки в жовтні) та Угорщині (23 жовтня — 4 листопада) базувалися на порівнянні із ситуацією в СРСР. Брак громадянських прав, колгоспна система, безгосподарність, бідний ринок — все використовували носії «нездорових висловлювань» для оцінки радянського ладу. Так, 30 листопада секретар Київського обкому КПУ П. Шелест⁷ повідомляв ЦК КПРС:

По сообщениям областного Управления КГБ при СМ УССР зарегистрированы следующие высказывания:

Начальник ремонтной базы цеха № 5 завода 308 — Рабин Б. Н., 1910 года рождения, беспартийный, еврей, о событиях в Польше и Венгрии заявил: «...наши навязывают им колхозы, а они не хотят, демократии в прямом смысле нет, выборы проводят по спискам. Так и надо нашим руководителям, пусть знают как надо руководить».

Работник экспедиции завода № 485 — Спирт Аркадий Григорьевич, 1888 г.р., еврей, беспартийный, с высшим — юридическим образованием, сказал: «...Ни венгры, ни поляки не терпят русских, и если бы в Венгрии не было советских войск, то они бы от нас совсем отвернулись»⁸.

Суецька криза (29 жовтня — 6 листопада) так само стала приводом для критичних коментарів на адресу радянського керівництва та його політики безоглядної підтримки арабських режимів (див. документ № 3). Не дивно, що в цих протестних настроях поєднувалися антирадянська характеристика міжнародної політики КПРС із «наклепницькими висловлюваннями на радянську дійсність та умови життя трудящих в СРСР».

Розмаїті відгуки на події 1956 р.: протести, висловлювання, розмови, заяви, листи тощо, — були барометром настроїв та вельми важливими чинниками в процесі розставання із сталінізмом.

* * *

Наприкінці 1959 р. була прийнята постанова ЦК КПУ «Про стан та заходи посилення роботи органів державної безпеки УРСР». Уся деспотична історія КДБ та злочинні дії режиму були стиснуті в преамбулі в дуже зручну формулу, що стосувалася зміни керівництва відомства в далекому вже на той час 1953 році:

⁶ Крамола. Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe. — М., 2005. — С. 33. Вже згаданий посібник «Антисоветская деятельность еврейских националистов и борьба с нею органов государственной безопасности» вказує: «...Рекомендуется разъяснять таким лицам ошибочность и вредность их взглядов или действий и предупреждать о возможных последствиях при их повторении».

⁷ Шелест Петро Юхимович (1908–1996). У 1954–1962 рр. — другий, а згодом перший секретар Київського обкому КПУ, в 1963–1972 рр. — перший секретар КПУ.

⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4265, арк. 275, 277.

ЦК КП України відмічає, що відповідно до вимог ЦК КППРС в органах державної безпеки республіки ліквідовано наслідки ворожої діяльності Берія і його спільників та припущені в минулому порушення соціалістичної законності⁹.

У постанові знайшлося місце для опису труднощів при роботі з «єврейськими націоналістами»:

Незадовільно виконується поставлене ЦК КППРС перед органами державної безпеки найголовніше завдання — всемірне посилення розвідки проти капіталістичних країн, виявлення та розкриття шпигунів, диверсантів і терористів, що засилаються до СРСР іноземними розвідками. За останні роки не викрито жодного діючого агента імперіалістичних розвідок. На низькому рівні знаходиться робота по попередженню, викриттю та присіканню ворожої діяльності антирадянських елементів, насамперед українських та єврейських буржуазних націоналістів.

Кадровий склад агентури, що мала викривати «сіоністів», не відповідав критеріям ЦК КППРС:

Незадовільно виконується вимога ЦК КППРС про докорінне поліпшення агентурного апарату і роботи з ним. Значна частина агентури, за своїми якостями і можливостями, нездібна виконувати завдання по виявленню ворогів Радянської держави. Мало перевіреної агентури, здібної проникати у вороже середовище українських та єврейських буржуазних націоналістів, особливо у середовище колишніх главарів ОУН і сіоністів¹⁰.

Список та документи, що подаємо нижче, наочно свідчать, що організоване та численне середовище єврейських націоналістів існувало лише в уяві співробітників органів держбезпеки. В реальності це були нечисленні гуртки однодумців та розрізнені вияви невдоволення існуючим ладом, лєвова частка нарікань була притаманна всім групам населення.

Список євреїв УРСР — жертв політичних репресій, притягнутих до кримінальної відповідальності у 1954–1959 рр.

1954

С 1944 г. группа евреев, жителей г. Любомль Волынской области, систематически собиралась в различных квартирах в дни иудейских религиозных праздников для совершения обрядов, поминовения умерших и погибших в годы немецкой оккупации. 19 октября 1954 г. 17 человек собрались для совершения религиозного обряда в праздник «Симхат Тора»¹¹. Обряд был прерван сотрудниками МВД и КГБ, которые произвели обыск и изъяли религиозную литературу. По жалобе группы евреев в Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР была проведена проверка, в результате которой были уста-

⁹ Там само, оп. 16, спр. 85, арк. 240.

¹⁰ Там само, арк. 249.

¹¹ Симхат Тора (*івр.*) — «радість Тори», 9-й день свята Суккот. Закінчення річного циклу читання Тори та початок нового.

новлены нарушения уголовно-процессуального кодекса со стороны сотрудников КГБ (допросы проводились без возбуждения уголовного дела, незаконно изъята литература).

24 мая 1954

Гельман И. Г. (1912 г.р., еврей, образование 6 классов, электрик, г. Одесса), **Спивак М. Э.** (1892 г.р., еврей, малограмотный, жестянщик), **Рейз М. Г.** (1890 г.р., еврей, малограмотный, жестянщик) высказывали намерение выехать из Советского Союза, в «оскорбительной форме высказывались в адрес вождя народа», осуждали национальную политику СССР в отношении евреев, обсуждали гибель Ива Фаржа¹² и Михоэлса¹³.

18 октября 1954

Вайншток В. Д. (1904 г.р., еврей, образование незаконченное высшее, без определенных занятий, г. Николаев), **Краинский М. И.** (1903 г.р., еврей, образование 7 классов, упаковщик торговой базы) систематически слушали передачи зарубежных радиостанций, искали способы выезда в Израиль, подготовили и намеревались отправить в адрес президента и премьер-министра Израиля письмо. 26 июля 1954 г. Вайншток умер в тюремной больнице¹⁴.

1956

8 июня 1956

Парташников А. М. (1935 г.р., еврей, член ВЛКСМ, студент медицинского института, г. Киев)¹⁵, **Фельдман А. Ш.** (1935 г.р., еврей, член ВЛКСМ, слесарь, г. Москва)¹⁶, **Гарцман М.-Р. Ш.** (1935 г.р., еврей, член ВЛКСМ, студент института городского строительства, г. Москва)¹⁷, **Шахматов В. П.** (1934 г.р., русский, техник-конструктор, г. Киев)¹⁸ в 1951 г. объединились в «Лигу демокра-

¹² Фарж Ів (Yves Farge, 1899–1953) — французський політик, один із керівників міжнародного руху прихильників миру. 31 березня 1953 р. загинув у автокатастрофі в Тбілісі.

¹³ Міхоелс Соломон Михайлович (1890–1948) — актор і режисер єврейського театру, громадський діяч. 13 січня 1948 р. убитий співробітниками МГБ.

¹⁴ 29 серпня 1953 р. секретар Миколаївського обкому А. Маленкін інформував ЦК КПУ про «роботу над викриттям групи єврейських буржуазних націоналістів, яку очолював В. Вайншток». Докладніше див.: Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг. — К., 2004. — С. 223–229.

¹⁵ Парташніков Анатолій Михайлович заарештований 29 лютого 1956 р. 8 червня 1956 р. вироком Київського облсуду засуджений до 6 років виправно-трудових таборів (далі — ВТТ). Звільнений в 1960 р. У 1962–1968 рр. — студент філологічного факультету КДУ, перекладач. У 1971 р. емігрував до Ізраїлю. Навчався, згодом викладав в Єрусалимському університеті. Від 1986 р. — головний редактор «Краткой еврейской энциклопедии».

¹⁶ Фельдман Анатолій Шльомович заарештований 29 лютого 1956 р. 8 червня 1956 р. вироком Київського облсуду засуджений до 6 років ВТТ. Звільнений 4 липня 1960 р.

¹⁷ Гарцман Мойша-Рувін Шабосович заарештований 29 лютого 1956 р. 8 червня 1956 р. вироком Київського облсуду засуджений до 4 років ВТТ.

¹⁸ Шахматов Віктор Павлович заарештований 29 лютого 1956 р. 8 червня 1956 р. вироком Київського облсуду засуджений до одного року ВТТ. Звільнений 8 грудня 1956 р.

тического возрождения», в 1956 г. создали «Социалистический союз борьбы за свободу», распространяли листовки с призывами бороться за подлинный социализм, вести пропаганду, организовывать группы борьбы, утверждали, что в стране отсутствуют демократические свободы, народ полностью отстранен от управления страной: «Подавление всякой свободной мысли и творческой инициативы ведет к застою во всех областях науки, культуры и искусства. Миллионы невинных людей замучены в фашистских застенках сталинской охраны. Никакой реабилитацией их не воскресить. Все еще существуют концлагеря. Все еще поощряется национальная рознь».

1957

17 марта 1957 (дата прекращения дела)

Копылова С. С. (1918 г.р., еврейка, домашняя хозяйка, г. Винница) в 1955 г. написала в городской комитет партии анонимное письмо, в котором обвиняла руководителей партии в тяжелых условиях жизни народа.

18 марта 1957

Блушинский Ю. И. (1889 г.р., еврей, образование незаконченное среднее, член КПСС с 1917 г., персональный пенсионер республиканского значения, старший преподаватель кафедры в политехническом институте, г. Харьков) в апреле 1956 г. изготовил 28 анонимных писем. В январе–феврале 1957 г. написал еще 6 писем, считая, что таким образом он борется с культом личности Сталина¹⁹.

31 июля 1959 (реабилитирован)

18 апреля 1957

Шихман Г. М. (1914 г.р., еврей, образование низшее, заведующий пошивочной мастерской, Одесская область), **Грабовецкая Я. Л.** (1918 г.р., полька, образование низшее, мастер пошивочной мастерской) в мастерской обсуждали и одобряли восстание в Венгрии; Грабовецкая пересказывала передачи «Голоса Америки», «Свободной Европы». Шихман «в октябре 1956 г. при мобилизации населения района на уборку кукурузы возводил клевету на коммунистов, угрожая расправой»²⁰.

20 мая 1960 (реабилитированы)

20 июня 1957

Стерник К. А. (1934 г.р., еврей, студент историко-философского факультета университета, г. Киев) состоял в молодежной группе, именовавшей себя «Новым Коллективом», «Союзом борьбы с пережитками капитализма», «Социалистиче-

¹⁹ Блушинський Юлій Ізраїлевич заарештований 11 березня 1957 р. 18 квітня 1957 р. вироком Харківського облсуду засуджений до 5 років ВТТ. В 1958 р. рішенням Харківського облсуду направлений на примусове лікування.

²⁰ Шихман Герш Мошкович заарештований 16 лютого 1957 р. 18 квітня 1957 р. вироком Одеського облсуду засуджений до 6 років ВТТ. Звільнений 5 липня 1960 р.

ским союзом трудящихся» и «Дискуссионным клубом». Осенью 1956 г. осуждал ввод советских войск в Венгрию, утверждал, что Россия из убежища революционеров превратилась в пристанище контрреволюционеров, говорил, что национальная политика советского правительства — шовинистическая, советская печать необъективна²¹.

23 июля 1957

Дразнин М. И. (1897 г.р., еврей, образование высшее, старший бухгалтер треста, г. Киев)²², **Фридман И. Я.** (1902 г.р., еврей, образование среднее, старший бухгалтер областного бюро судебно-медицинской экспертизы)²³, **Вайсман Б. Н.** (1887 г.р., еврей, образование среднее, пенсионер)²⁴, **Ременник Г. Ш.** (1910 г.р., еврей, образование высшее, бухгалтер)²⁵ в 1955 г. встречались с представителем израильского посольства, хранили нелегальную сионистскую литературу. При обыске у Вайсмана была изъята рукопись, по поводу которой экспертиза заключила: «В части письма, посвященного автором еврейскому вопросу, автор откровенно выражает сионистские симпатии. Письмо содержит враждебную позицию по отношению к политике КПСС и советского правительства»²⁶.

27 мая 1960 (снижен срок)

21 сентября 1957

Штейнгроб Г. Л. (1903 г.р., еврей, образование неполное среднее, член артели «Надомник», г. Киев) в 1955–1957 гг. рассылал в советские учреждения, членам правительства и частным лицам письма с подписью «Гроза», в которых обличал лицемерие советского правительства и требовал «немедленного запрещения производства всех видов вооружения» в мире²⁷.

24 сентября 1957

Кофман Х.-Г. М. (1921 г.р., еврей, образование среднее, участник войны, мастер киноаппаратуры отдела культуры, Коростенский район Житомирской

²¹ Стерник Колмен Олександрович заарештований 17 листопада 1956 р. 20 червня 1957 р. вироком Київського облсуду засуджений до 5 років ВТТ.

²² Дразнін Макс Ісаакович заарештований 18 лютого 1957 р. 23 липня 1957 р. вироком Київського облсуду засуджений до 10 років ВТТ. Звільнений 20 січня 1961 р.

²³ Фрідман Ісаак Якович заарештований 19 лютого 1957 р. 23 липня 1957 р. вироком Київського облсуду засуджений до 5 років ВТТ. Звільнений 15 червня 1960 р.

²⁴ Вайсман Барух Мордехай (1887–1966) — єврейський письменник, писав їдишем та івритом; в 1952–1956 рр. вів щоденник івритом, тексти доходили до Ізраїлю, там були опубліковані в газеті «Давар». Заарештований 23 лютого 1957 р. 23 липня 1957 р. вироком Київського облсуду засуджений до 5 років ВТТ. Звільнений 15 червня 1960 р.

²⁵ Ременник Гірш Шмульович заарештований 19 березня 1957 р., 23 липня 1957 р. вироком Київського облсуду засуджений до 8 років ВТТ. Звільнений 18 квітня 1960 р.

²⁶ Про «ворожу діяльність єврейських буржуазних націоналістів» Фрідмана, Дразніна і Вайсмана див. докладніше в листі секретаря ЦК КПУ С. Червоненка (додаток № 2).

²⁷ Штейнгроб Григорій Львович заарештований 4 липня 1957 р. 21 вересня 1957 р. вироком Київського облсуду засуджений до 5 років ВТТ. Звільнений 20 січня 1961 р.

области) рассказывал анекдоты, ругал займ, вмешательство СССР в египетские события, жизнь в СССР²⁸.

19 декабря 1957 (дата прекращения дела)

Коган Е. Л. (1926 г.р., еврей, образование среднее медицинское, ранее судим, фельдшер в поликлинике, г. Харьков) 31 декабря 1956 г. написал Председателю Президиума Верховного Совета СССР анонимное письмо, в котором критиковал национальную политику СССР, «восхвалял» условия жизни в капиталистических странах.

23 декабря 1957

Берман М. И. (1894 г.р., еврей, образование высшее, фармацевт, г. Киев) в 1947, 1950, 1957 гг. расклеивал в городе листовки с призывом не голосовать на выборах, бороться за свержение советского правительства, подписывал их «группа освобождения человека». 3 марта и 8 марта 1957 г. во время выборов в местные советы и суды сделал антисоветские надписи на бюллетенях²⁹.

1958

22 апреля 1958

Струнский Р. М. (1901 г.р., еврей, образование среднее, начальник снабжения завода, г. Одесса) высказывал недовольство внешней политикой СССР в отношении Израиля и национальной политикой, убеждал евреев, что их родиной является Израиль, которому предсказывал «высокую миссию на Востоке»³⁰.

19 февраля 1960 (снижен срок)

29 мая 1958

Кац З. Л. (1918 г.р., еврей, образование 4 класса, инвалид войны, прежде судим за валютные операции, литейщик, г. Одесса) летом 1956 г. познакомился с израильскими моряками, бывшими в Одессе, получил от них еврейский молитвенник и газету «Нотр Пароль»; летом 1957 г. раздобыл брошюру «Молодежь Израиля» и грампластинки на еврейском языке, слушал «Голос Израиля», все это пересказывал и показывал знакомым³¹.

²⁸ Кофман Хаїм Гідадь Мордухович заарештований 5 серпня 1957 р. 24 вересня 1957 р. вироком Житомирського облсуду засуджений до 4 років ВТТ. Звільнений 13 березня 1960 р.

²⁹ Берман М. І. в 1957 р. кинув на вулиці листівку: «Получите бюллетень! Зачеркните в ней все и опустите в урну! Союз борьбы за освобождение человека». Засуджений 23 грудня 1957 р. до 7 років позбавлення волі. Докладніше див.: Крамола. Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe.— М., 2005.— С. 205.

³⁰ Струнський Роман Михайлович заарештований 4 лютого 1958 р. 22 квітня 1958 р. вироком Одеського облсуду засуджений до 8 років ВТТ. Звільнений 4 лютого 1962 р.

³¹ Кац Золя Ліберович заарештований 6 березня 1958 р. 29 травня 1958 р. вироком Одеського облсуду засуджений до 8 років ВТТ.

29 октября 1958

Воейкова Р. И. (1918 г.р., еврейка, образование высшее, инженер управления морского порта, г. Херсон) в 1952–1958 гг. критиковала жизнь в СССР, говорила, что в СССР процветает антисемитизм, критиковала избирательную систему, рассказывала анекдоты.

5 июля 1960 (снижен срок)

1959

8 января 1959

Кривонос Л. М. (1907 г.р., еврей, малограмотный, сапожник, прежде судим, г. Одесса) с конца 1957 по август 1958 гг. в сапожной мастерской «ругал КПСС и говорил, что среди коммунистов нет порядочных людей, что жить плохо, Маленкова с поста сняли неправильно, что одному руководителю создается культ личности, что венгерский народ хотел освободиться от советских войск и что Троцкого выслали неправильно» и т. д.³².

20 августа 1959

Надель М. Г. (1922 г.р., еврей, организатор культурно-массовой работы на заводе, г. Одесса) в 1957–1959 гг. говорил знакомым о притеснениях евреев в СССР, что он хочет уехать в Израиль, там жить лучше, что в Венгрии был не контрреволюционный мятеж, а народная революция³³.

31 мая 1960 (снижен срок)

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Лист секретаря ЦК КП України С. Червоненка до ЦК КПРС «Про активізацію ворожої діяльності єврейських буржуазних націоналістів»

6 жовтня 1956 р.

За последнее время на территории Украинской ССР активизируют свою враждебную деятельность еврейские буржуазные националисты и бывшие участники сионистского подполья. Они распространяют среди еврейского населения антисоветские измышления, националистическую литературу, эмиграционные настроения, пытаются восстановить сионистское подполье и организовать передачу по нелегальным каналам клеветническую информацию, главным образом в Израиль и США.

³² Кривонос Лев Мойсейович заарештований 7 листопада 1958 р. 8 січня 1959 р. вироком Одеського облсуду засуджений до 5 років ВТТ. Звільнений 26 грудня 1960 р.

³³ Надель Мойше Гершевич заарештований 18 березня 1959 р. 20 серпня 1960 р. вироком Одеського облсуду засуджений до 7 років ВТТ. Звільнений 18 березня 1962.

Проживающий в г. Киеве Зуховицкий С. И³⁴, 1908 г. рождения, еврей, беспартийный, из семьи раввина, зав. кафедрой математики Луцкого пединститута, систематически высказывает антисоветские суждения, называет Советское государство фашистским, воспитывает своих детей в духе еврейского буржуазного национализма.

«Я своих детей и племянника воспитываю так, — заявляет он, — чтобы они не заблуждались и знали цену большевикам».

Близкий родственник Зуховицкого — Эскин И. И., 1905 г. рождения, член КПСС, образование высшее, работает экономистом на Киевском заводе «Укркабель», с ненавистью отзываясь о Коммунистической партии, заявляя, что «марксизм обанкротился, а партии как таковой не существует».

Контролер цеха райпромкомбината Железнодорожного района г. Киева Страшинский Р. Б., 1901 г. рождения, член КПСС злобно клеветает на советскую действительность и национальную политику Коммунистической партии, желает возникновения войны против СССР и поражения его. Он говорит, что готов принять личное участие в антисоветской организации для подрывной деятельности в тылу Советской Армии.

Еврейский националист Машевич З. А., 1903 г. рождения, беспартийный, преподаватель Херсонского машиностроительного техникума ведет антисоветскую пропаганду. Среди своего окружения пытается доказать, что внешняя политика Коммунистической партии потерпела крах и партия вынуждена сделать ряд крупнейших уступок, не доводя дело до войны, которая может стать катастрофической для советской власти. В вопросах внутренней политики, говорит он, партия также оказалась в тупике. Одной из причин такого положения Машевич считает отсутствие в стране второй партии, состоящей хотя бы, как он выразился, из правых, левых или средних коммунистов, чтобы «эти партии грызли друг друга, тогда будет толк».

Многие еврейские буржуазные националисты и бывшие участники сионистского подполья вступают в контакты с приезжающими иностранцами-евреями, а также с сотрудниками посольства государства Израиль, представляют им различного рода антисоветскую клеветническую информацию, устанавливают через них связь с родственниками, проживающими в Израиле, США и других странах.

В 1955 году во время посещения синагог в Киеве и Одессе посол Израиля Авидар³⁵ и его зять в беседах с евреями говорили, что вскоре все евреи будут в Палестине. Бывший военный атташе израильского посольства в Москве

³⁴ Зуховицкий Семен Изральевич (1908–1994) — український та ізраїльський математик, спеціаліст в галузі математичного програмування. Викладав в інститутах Києва, Луцька, Москви. Організував Всесоюзну зимову школу з математичного програмування в Дрогобичі. В Ізраїлі від 1977 р., викладав в університетах Єрусалима та Беєр-Шеви.

³⁵ Авидар, Йосиф (1906–1995) — ізраїльський військовий діяч і дипломат, бригадний генерал, в 1955–1958 рр. — посол в СРСР.

Кехат³⁶ в июле 1955 г. посетил в Киеве еврейского националиста Фридмана И. Я. (1902 г. рождения, беспартийный, работает бухгалтером Киевской областной судебно-медицинской экспертизы), где присутствовал Дразнин М. И. (1897 г. рождения, беспартийный, образование высшее, работает бухгалтером Укрторфтреста) и ряд других лиц. Во время встречи Кехат вручил им националистическую литературу. В сентябре 1956 г. военный атташе израильского посольства Хазан³⁷ вручил в Киевской синагоге Дразнину новую партию еврейской националистической литературы, которая распространяется теперь среди еврейского населения.

В июле 1956 г. Украину посетила группа американских раввинов. В Киеве и Одессе они выступали в синагогах с проповедями, в которых призывали евреев объединиться, пропагандировали превосходство еврейского народа над другими народами мира³⁸.

Американский турист Шоскес Генри³⁹, по профессии журналист, во время пребывания на Украине в августе с.г. проявлял большой интерес к возвратившимся из мест заключения еврейским националистам. Как заявил французский журналист Кениг, который недавно был в Киеве, — Шоскес является американским агентом, реакционером, еврейским буржуазным националистом.

Деятельность еврейских буржуазных националистов за границей, а также внутри страны, направлена на восстановление сионистского подполья. Этому способствуют также некоторые возвратившиеся из мест заключения еврейские буржуазные националисты, оставшиеся на прежних антисоветских позициях.

Инженер треста «Укргипркоммунстрой» (г. Харьков) Дубецкая С. В., 1906 г. рождения, в прошлом активная участница Харьковской сионистской организации «Гашомер-Гацоир»⁴⁰ в своем кругу лиц призывает к активизации

³⁶ Посібник «Антисоветская деятельность еврейских националистов...» містить наступну інформацію про Кехата: «Атташе Кехат, он же Моше Коткес, 1908 года рождения, уроженец Бреста, где проживал до 1925 года. Был участником сионистской молодежной организации „Гашомер гацаир“, в настоящее время член партии „Мапай“. В соответствии с заданием израильской разведки, Кехат вступал в контакт с лицами еврейской национальности, обрабатывал их в сионистском духе и собирал через них шпионскую информацию. Ему также поручено было восстанавливать связь с бывшими участниками сионистских организаций, проживающими на территории Советского Союза». Був висланий з СРСР в серпні 1955 р.

³⁷ Аташе у справах культури Еліагу Хазан був висланий з Радянського Союзу в серпні 1957 р. за «діяльність, несумісну з його дипломатичним статусом».

³⁸ Докладніше про безпрецедентний візит двох американських делегацій віруючих євреїв див.: Костырченко Г. Тайная политика Хрущева. — М., 2012. — С. 204; Мицель М. Общины иудейского вероисповедания в Украине. Киев, Львов: 1945–1981 гг. — К., 1998. — С. 87–93.

³⁹ Шоскес, Генрі (Shoskes Henry, 1891–1964) — відомий американський єврейський громадський діяч та письменник.

⁴⁰ Гашомер-Гацоір (*ивр.*) — «молодий сторож» — молодіжний лівосоціалістичний сіоністський рух. Заснований у 1916 р. для підготовки кадрів для сільськогосподарських комун в Палестині. Діяв нелегально в СРСР до початку 1930-х рр.

антисоветской националистической деятельности и созданию организации «в виде отдельных групп проверенных людей, способных выполнять порученное задание. При этом руководство должно принадлежать старым кадрам сионистов».

Эта же Дубецкая поддерживает связь с израильским посольством. В апреле 1956 г. ее конспиративно посетила жена сотрудника Израильского посольства в Москве — Гелеви Иегуды — Розовская, эмигрантка из СССР, в прошлом активная участница Харьковской сионистской организации.

Возвратившийся из мест заключения еврейский националист Лойцкер Х. Б., кандидат филологических наук, работающий в издательстве Академии наук УССР, восстановил связь со своими единомышленниками и проповедует расистские взгляды. Он заявляет: «...Нельзя сказать, что волна антисемитизма явление случайное. Это явление закономерное. Антисемитизм неизбежен там, где основой является национальный принцип. Это обусловлено превосходством еврейской расы. Именно, как высшую расу, как утонченный интеллект, ее и стараются отеснить от культурных ценностей, к которым она, еврейская раса, в силу своей высшей интеллектуальности, тяготеет. Это — конкуренция, борьба за овладение культурой. Евреи — тип урбанистический. Они не приспособлены к сельскому хозяйству, к физическому труду».

Инженер Киевского облстройтреста Финкель М. Ш., 1913 г. рождения, беспартийный, в кругу своих приближенных систематически высказывает недовольство на пассивность бывших участников сионистского подполья и отсутствие нелегальных националистических организаций. Он высказывает намерения написать антисоветскую книгу с целью передачи ее через иностранное посольство за границу для опубликования.

В своей враждебной деятельности еврейские буржуазные националисты используют такие приемы, как организация посылки анонимных писем в ЦК КПСС, ЦК КП Украины, Союзное правительство с клеветническими измышлениями и угрозами террористического характера, причем некоторые из этих писем пишутся от имени украинских националистов. Подобной деятельностью занимаются недавно разоблаченный еврейский буржуазный националист Каневский (исключен из членов КПСС), бывший заведующий базой украинской конторы «Главхимсбыт» (г. Киев) и другие.

Еврейский националист Сидор Я. К. (1921 г. рождения, проживающий в г. Львове, в настоящее время не работает)⁴¹ сочинял анонимные письма злобного антисоветского содержания и направлял их в партийные и советские органы, а также в Израиль. В письме на имя Галеви Моше (государство Израиль), он писал, что «...несмотря на огромные препятствия, дезинформацию, умалчивание обо всем, касающемся вас (т.е. Израиля), постоянное заглушивание

⁴¹ Сидор Якуб Калманович заарештований 1 лютого 1957 р. 6 березня 1957 р. вироком Львівського облсуду засуджений до 10 років ВТТ.

ваших передач, мы все-таки знаем, а если не знаем, то чувствуем, что происходит у вас. Но пусть попробует молодой еврей заявить, что он желает вернуться на родину, т.е. Израиль, как сразу получит контрреволюционную статью, его засудят на 20–25 лет каторжных работ, откуда он уже не вернется человеком...» И далее Сидор передает «сионистский привет» своим единомышленникам.

Некоторые представители еврейской интеллигенции за последнее время распространяют мнение, что еврейский буржуазный национализм, как таковой, является выдумкой. Так, старший научный сотрудник института истории Академии наук УССР, кандидат исторических наук Слуцкий А. Б.⁴² заявляет, что одним из главных предлогов для «ограничительных мер» в отношении евреев в СССР обычно указывается на еврейских национализм. Но доказано, что все антиеврейские процессы оказались дутыми. Однако утверждение о еврейском национализме остается в силе. И далее, он клеветнически заявляет, что в СССР процветает антисемитизм. Такие же враждебные взгляды распространяет и бывший еврейский писатель Волкенштейн⁴³, беспартийный, проживает в г. Киеве, не работает. Он утверждает, что космополитизм и национализм являются выдумкой.

Среди еврейского населения распространяются различными националистическими элементами эмиграционные настроения. Этому способствует также активная антисоветская пропаганда, которая ведется заграничной еврейской печатью и радио.

Бывший сотрудник еврейской газеты «Дер Штерн» Вайсман Б. М. (проживает в г. Киеве, в настоящее время не работает), распространяет антисоветские материалы, пишет враждебную, т.н. «летопись» о евреях, проживающих в СССР, которую, по имеющимся сведениям, намеревается опубликовать в Израиле. Он подчеркивает, что самым важным в настоящее время является то, что «благодаря кропотливой работе стариков» появились эмиграционные настроения у молодых евреев.

Эмиграционные настроения высказывает инженер Министерства городского и сельского строительства УССР, член КПСС Герцман Л. М. и другие.

За последнее время значительно увеличилось количество заявлений с просьбой разрешить выезд на постоянное место жительства в Израиль. В 1951 г. таких заявлений по республике было 1, в 1955 году — 315, а за три месяца 1956 года — 1260 заявлений. По состоянию на 1 октября 1956 года рассмотрено 774 заявления, из них 158 заявителям разрешено выехать в Израиль, 616 отказано, остальные заявления находятся на рассмотрении.

⁴² Слуцкий Олександр Борисович (1915–1967) — доктор історичних наук, дослідник історії робітничого класу України. Учасник Другої світової війни.

⁴³ Волкенштейн Давид (1891–1960) — єврейський радянський письменник, перекладач та літературний критик.

ЦК КП України считает необходимым доложить ЦК КПСС о фактах усиления в последнее время враждебной деятельности еврейских буржуазных националистов и бывших участников сионистского подполья.

Секретарь ЦК КП Украины

С. Червоненко⁴⁴

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4302, арк. 89–94.

№ 2

Інформація ЦК КПРС про настрої трудящих УРСР в зв'язку з подіями в Єгипті та Угорщині

21 листопада 1956 р.

На предприятиях, в колхозах, совхозах и МТС, в учреждениях и учебных заведениях республики продолжают проходить массовые митинги и собрания трудящихся, протестующих против англо-франко-израильской интервенции в Египте и требующих немедленного вывода войск агрессоров с египетской территории и возмещения убытков, нанесенных египетскому народу.

<...> Много нездоровых настроений среди тех граждан, которые побывали за границей. Так, парикмахер Фишбеин, проводивший свой отпуск с женой и двумя детьми в Польше и недавно вернувшийся оттуда, рассказывал знакомым: «В Польше полная свобода, там нет такого антисемитизма, как у нас. Я возвращался в Киев, точно на чужбину. Думаю начать хлопотать о выезде в Польшу. Там в настоящее время много частных предприятий. В свете последних событий там значительно будет облегчена жизнь народа. Там и до этого не было такого налогового пресса, как здесь. Каждый, кто желает поработать после своего служебного времени, не преследуется финорганами, а у нас сплошное преследование за свой собственный труд. Моя сестра, которая живет в Тель-Авиве и с которой я разговаривал по телефону из Варшавы, рассказала мне, как она живет зажиточно. Я же должен выжидать здесь каждые две недели зарплату с огромными вычетами. Так прозябать, как прозябает у нас трудовой человек, ни в одной стране не видано. Мы же не имеем и прожиточного минимума, и это при социализме. К черту этот социализм, на кой черт он нам сдался. Хватит нам страдать за какой-то будущий коммунизм».

<...> Киевский и Житомирский обкомы КП Украины сообщают о том, что среди населения еврейской национальности имеют место случаи выступлений в защиту и оправдание агрессии Израиля против Египта. Так, житель г. Киева Дразнин Марк Исаакович, имеющий связь с представителями израильского посольства и получающий от них сионистскую литературу, заявил по поводу

⁴⁴ Червоненко Степан Васильович (1915–2003). В червні 1956 — жовтні 1959 р. — секретар ЦК КПУ з питань ідеологічної роботи. Від жовтня 1959 р. — на дипломатичній роботі, в 1965–1973 рр. — посол СРСР в ЧССР.

событий в Венгрии: «Смотрите, в кого стреляли советские войска, с кем они боролись — с мирным населением. И они еще возмущены поведением Израиля, который защищает свою жизнь и борется с фашистским диктатором Насером».

После лекции о текущем моменте бухгалтер детского сада № 8 г. Бердичева Вестель Абрам Моисеевич заявил, что евреев Израиля несправедливо обвиняют за происходящие события в районе Суэцкого канала. В этом вина президента Египта Насера, который, якобы, нарушил конвенцию о канале и договор Суэцкой компании о сроках пользования каналом. Израиль выступил против Египта будто бы потому, что Египтом не решены также законные территориальные претензии Израиля. Большинство слушателей сразу сами дали отпор Вестелю и показали в своих ответах правильное понимание причин войны Израиля против Египта.

<...>

Секретарь ЦК КП Украины С. Червоненко

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4265, арк. 259–261.

ЮДЕЙСЬКА РЕЛІГІЙНА ЛІТЕРАТУРА: ТЕОРЕТИЧНІ ВИСНОВКИ КДБ УРСР І ПРАКТИКА КИЇВСЬКОЇ МІЛІЦІЇ

У 1957–1958 роках, після короткотривалої перерви, в Радянському Союзі, і зокрема в Україні, починається масований наступ на синагогу — єдиний легальний інститут єврейського життя в післявоєнний період¹. Синагоги були закриті в багатьох містах та великих населених пунктах, особливо в районах найбільшої концентрації єврейського населення — в Україні, Білорусі та Литві, зокрема в Чернівцях, Бобруйську, Коростені, Барановичах, Ужгороді, Чернігові, Сталіно, Пружанах, Рівному та багатьох інших містах і містечках. Посилюлися заборони міньянів, релігійні служби та молитовні зібрання в приватних мешканнях забороняли та розганяли.

У вересні 1958 р. в Харкові були розігнані двадцять таких груп, в Києві зібрання вірних на молитви були заборонені перед осінніми святами 1959 р. Зовсім не ізольованими випадками були підпал у Малахівці, що в передмісті Москви, та поширення антисемітських листівок в Харкові, Києві та Вінниці. В 1958 році, напередодні Судного дня, у Києві був сплюндрований єврейський цвинтар. Сорок вісім надгробків розбито, на деяких із них залишений напис: «Ми починаємо з мертвих, але закінчимо живими». Друкована пропаганда проти юдаїзму провадилася в радянському соціумі, насиченому антисемітськими упередженнями. Впродовж другої половини 1950-х рр. сюжети про реакційність єврейського віровчення посилено повторювали в низці статей, листів, заяв «очевидців», «наукових» аналізів й фейлетонів. Наведені вище приклади походять з офіційного документу Комісії ООН у справах людини «Проявление антисемитизма и других аналогичных видов предрассудков и религиозной

¹ 4 жовтня 1958 р. була ухвалена секретна постанова ЦК КПРС «О записке отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС “О недостатках атеистической пропаганды”». Хрущовська антирелігійна кампанія тривала до 1964 р.

нетерпимости» від 29 грудня 1960 р.² Міністр закордонних справ УРСР Л. Паламарчук³ інформував про це секретаря ЦК КПУ А. Скабу⁴:

Серед матеріалів були й листи, представлені Координаційним комітетом єврейських організацій (сіоністської організації в США) та Всесвітньою спілкою прогресивного юдаїзму, що містили відомості провокаційного, наклепницького характеру проти Радянського Союзу і Української РСР.

В листах стверджується, що нібито в Радянському Союзі, і зокрема на Україні, преса і радіо провадять з 1957 року широку кампанію антиєврейської пропаганди. Як приклад вони наводять назви ряду статей і фейлетонів з українських республіканських і обласних газет. Зокрема: «Знамя коммунизма» (Одеса), «Радянська Буковина» (Чернівці), «Прикарпатська правда» (Станіслав), «Київська правда» та ін.

Крім того, в листах стверджується, що на Україні євреї позбавлені мінімальних прав, які надаються іншим національним меншинствам в галузі культурного життя і релігії⁵.

Юдаїзм в Радянському Союзі не мав перспектив на майбутнє, констатував у вересні 1959 р. республіканський уповноважений Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР П. Вільховий⁶ в ЦК КПУ:

Треба всіма можливими засобами підсікати іудаїзм, вносити відмінності в релігійні відправи віруючих євреїв СРСР і Ізраїля, ламати їх однаковість і тим самим ламати спільність євреїв на релігійній основі, що викличе неприязнь і ворожнечу равінату Ізраїля до віруючих євреїв СРСР. Насамперед треба, щоб якась ініціативна група віруючих євреїв виступила в радянській пресі з пропозицією переглянути молитовники і викинути звідти молитви про Ізраїль, «обітовану землю кожного єврея», радянським євреям ця обітована земля не потрібна, бо вони — повноправні громадяни СРСР⁷.

В той самий час КДБ УРСР вже підготував для головної інстанції потрібний документ, який стисло узагальнював накопичений доробок радянських «релігієзнавців».

Як свідчать «Висновки» (див. додаток), «відповідальні працівники» КДБ при Раді міністрів УРСР, вони же «наші сусіди», або «сусіди» (криптонім, що використовувала Рада в справах релігійних культів), в 1959 році вивчили 16 [sic!] друкованих першоджерел, що становлять основний корпус юдаїзму.

² Див.: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5375, арк. 283–302.

³ Паламарчук Лука Хомич (1906–1985). У 1954–1965 рр. — міністр закордонних справ УРСР, у 1965–1972 рр. — надзвичайний і повноважний посол СРСР у Марокко.

⁴ Скаба Андрій Данилович (1905–1986). У 1959–1968 рр. — секретар ЦК КПУ. З 1968 р. — директор, а з 1973 р. — старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.

⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5375, арк. 278, 279.

⁶ Вільховий Петро Якимович (1900–1975). У 1945–1959 рр. — уповноважений Ради в справах релігійних культів по Україні при Раді Міністрів УРСР.

⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4927, арк. 262.

Текст «Висновків» та супутні документи базуються на багатьох постулатах радянської антирелігійної пропаганди, що незабаром з'являться у формулюваннях антисіоністських книжок.

Написаний в слушний час для потреб влади (через 15 років після Катастрофи європейського єврейства), документ цілковито кореспондує з іншими класичними юдофобськими текстами, тут присутня вся збиранина звинувачень: єврейський біологічний і політичний расизм, єврейський націоналізм, зв'язок із світовим єврейством, ненависть до неєвреїв тощо. Постійний рефрен в кожному новому рядку «Біблія-тора, книги пророков, письмена, молитвенники» сигналізував про глибоке невігластво «вчених» відповідальних працівників КДБ УРСР.

Анонімні автори «Висновків» не подають жодної цитати з цілої бібліотеки джерел з юдаїзму, нібито вивчених ними. Найбільшу увагу в них викликав молитовник «Мир»⁸, виданий за всіма канонами Московською релігійною громадою в 1956 р., це була єдина юдейська богослужебна книга, надрукована в СРСР за роки радянської влади. З усього переліку літератури лише цей збірник молитов удостоївся конкретного осуду, «експерти» натякали на занадто ліберальний підхід з боку керівництва Ради до справ релігійних культів, яке дозволило видання «одного з найбільш реакційних молитовників».

Викликає сумніви, що «експертна комісія» справді була спроможна вивчити всі згадані книги, адже загальний рівень середнього чекіста був вкрай низьким. Красномовним свідченням компетенції працівника КДБ є приклад, наведений в постанові ЦК КП України від 1 грудня 1959 р. «Про стан та заходи посилення роботи органів державної безпеки УРСР»:

Безтурботність окремих працівників органів КДБ до оволодіння марксистсько-ленінською теорією призводить до того, що вони навіть не завжди читають газети і політичні журнали, проявляють необізнаність з міжнародним і внутрішнім становищем, неучтвo і відсталість в своєму культурному розвитку. Оперативний працівник Комітету т. Кіндяк, одержавши повідомлення від агента про те, що в об'єкта розробки є книга Троцького «10 дней, которые потрясли мир» і не знаючи, що цю книгу написав відомий журналіст Джон Рід, на протязі півтора року давав агенту завдання вилучити цю «троцькістську» літературу з тим, щоби потім використати її як речовий доказ по справі. Начальники т. Кіндяка тт. Марченко і Зайцев не тільки погоджувались з тим, але й вимагали прискорити проведення міроприємств по вилученню цієї «ворожої» книги, учиняючи на агентурних повідомленнях відповідні резолюції⁹.

Цілком ймовірно, що старогєбрайські назви книг та молитов чекістам прочитала людина, яка володіла їдиш, але записували вони на слух, без перевірки, тому в тексті є «минен» (правильно — міньян), «мазхір» (правильно — мазхор¹⁰),

⁸ Молитвенник «Мир». Молитвы на весь год.— М., 1956.

⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 85, арк. 256.

¹⁰ «Мазхор» — молитовник, що складається з молитов виключно на свята — Рош ха-Шана і Йом Кіпур, слово «мазхор» означає «цикл».

«сідор» (правильно — сиддур) та «Колнидре» (правильно — Кол Нідре). Назви молитовників, що були видані за часів царату, транслітерувалися на титульній сторінці російською мовою.

В. Снастін, московський куратор з відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках, врахувавши пропозиції українських чекістів, обмежився вказівкою «в оперативному порядку» публікувати більше статей, що розкривають «націоналістичний характер єврейської релігії», та зосередити увагу лекторів «на реакційній суті єврейської релігійної літератури». Цей нібито суто бюрократичний висновок був лише прикриттям нового етапу рішучого наступу на юдаїзм та релігійні вірування загалом. На початку 1960-х рр. партійні та радянські органи УРСР широко розгорнули «атеїстичну роботу» серед віруючих євреїв, наслідком якої було штучно ініційоване згасання діяльності юдейських релігійних громад. У 1959 р. в Україні діяла 41 громада, а станом на 10 листопада 1962 р. — 15, лише 13 мали молитовне приміщення (синагоги). За кілька років припинили свою діяльність 28 синагог із 41, іншими словами кількість юдейських громад в Україні за 1959–1962 рр. скоротилася на 70%¹¹.

Матеріали, що подаються у документальному додатку, крім висновків експертної комісії КДБ та листування поважних партійних функціонерів, показують, як на низовому щаблі місцеві органи влади брутально втілювали настанови керівних органів: книги та сувої Тори, написані «незрозумілою мовою», беззастережно вилучали у вірних.

ДОКУМЕНТИ

I

Супровідна кореспонденція та висновки експертної комісії КДБ при Раді Міністрів УРСР про зміст «біблії-тори» і молитовників юдейського релігійного культу

№ 1

ДОВІДКА

до матеріалів т. Нікітченка¹²

1 вересня 1959 р.

Комітет державної Безпеки при Раді Міністрів УРСР доручив групі відповідальних працівників вивчити зміст і громадсько-політичну направленість ряду видань єврейської релігійної літератури.

По висновках комісії Комітету Державної Безпеки про зміст єврейської релігійної літератури, відділ пропаганди і агітації ЦК КП України направив листа відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках. Крім того,

¹¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5488, арк. 231.

¹² Нікітченко Віталій Федорович (1908–1992). У 1954–1970 рр. — голова КДБ при Раді Міністрів УРСР.

Головліту УРСР доручено прийняти більш рішучі заходи, щоб запобігти проникненню єврейської релігійної літератури на територію республіки.

Заст. зав. відділом пропаганди
і агітації ЦК КП України

(Корнійчук)

№ 2

ОТДЕЛУ ПРОПАГАНДЫ И АГИТАЦИИ ЦК КПСС ПО СОЮЗНЫМ РЕСПУБЛИКАМ

2 вересня 1959 р.

Комитет Государственной Безопасности при Совете Министров УССР поручил группе соответствующих работников изучить содержание библии-торы и еврейских молитвенников иудейского религиозного ритуала, а именно:

1. Тора («Пятикнижие») на древнееврейском языке;
2. Танах¹³ (тора, книги пророков, письмена) на древнееврейском языке «Кисвей Кодеш», гор. Вильно, изд. Ромм, 1893 г.;
3. Каноническое издание Ветхого и Нового завета, Нью-Йорк, издание Американского библейского общества;
4. Некоторые разделы Талмуда¹⁴.
5. Молитвенник «Мир», изданный еврейской религиозной общиной г. Москвы (1956 г.), под ред. раввина Ш. М. Шлифера¹⁵;
6. Молитвослов «Тфилес Исроэл» (Молитвы Израиля) с русским переводом. Вильно, 1900 г.
7. Молитвенник «Кол Бэй» («Все в нем»). Дореволюционное русское издание (Год издания не указан) на древнееврейском языке;
8. Молитвенник краткий на древнееврейском языке, Вильно, 1937 г.
9. «Махзир» на древнееврейском языке (Богослужения в первый день «Рош-Гашоно») (дореволюционное издание). Год издания не указан.
10. Молитвенник «Тфилес Исроэл» (молитвы Израиля). Изданы в Базеле.
11. Молитвенник «Ам Исроэл» («Еврейский народ»), Тель-Авив, 1953 г.
12. Молитвенник «Ме прас Эйнаим»¹⁶ («Светоч очей»), Тель-Авив, издательство Синай, 1956 г.

¹³ «Танах» – акронім, що вказує на книги, які входять до складу Святого Письма. Це Тора («Закон» або «П'ятикнижжя Мойсееве» у слов'янському перекладі), Невіім («Пророки» або «Книги Пророцькі» у слов'янському перекладі) та Ктувім («Писання» або «Книги Історичні» у слов'янському перекладі).

¹⁴ Талмуд (івр.) — вчення, наука – великий кодекс релігійно-юридичних правил життя віруючих євреїв.

¹⁵ Шліфер Шлоyme Міхелевіч (Соломон Михайлович) (1889–1957) — головний рабин Москви з 1943 р.

¹⁶ Має бути «Меираc Эйнаим» («Світоч очей»).

13. Молитвенник «Сидор Гашалом» («Полный молитвенник»)¹⁷, Тель-Авив, изд. Синай, 1956 г.

14. Молитвенник «Тфилас Гаходеш» («Новый молитвенник»), Тель-Авив, изд. Синай, 1956 г.

15. Молитвенник «Дерех Гахаим» («Путь жизни»), Тель-Авив, изд. Синай. Составитель Яков из Лиссы. Год изд. 1954.

16. «Пятикнижие» на древнееврейском языке с комментариями, Базель.

В связи с тем, что в выводах комиссии о содержании литературы имеются ссылки на молитвенник «Мир», изданный в свое время в Москве, посылаем к сведению копию выводов.

Зав. отделом пропаганды и
агитации ЦК КП Украины

(Хворостяный¹⁸)

ВЫВОДЫ

1. Библия — тора, книги пророков, письмена, молитвенники проникнуты насквозь духом воинствующего национализма, «духовного расизма», который нередко перерастает в расизм биологический и политический. Тора-библия, молитвенники, книги пророков, письмена, написанные в определенных исторических условиях, легли в основу идеологии сионизма, возникшего во второй половине XIX века. Современный сионизм придал основным положениям еврейской религии резко выраженную политическую функцию.

Особенно широко используются современным сионизмом порочные концепции торы, книги пророков, письмен и молитвенников, в соответствии с которыми евреи «рассеянные» по всей земле должны в конце концов возродиться в своем национальном государстве, в своей «колыбели, в древней Палестине». Эта клерикальная концепция, получившая свое политическое выражение еще во 2-й половине XIX века, в движении сионизма, приобрела в настоящее время новые, расистские черты. Опираясь на нее, современный сионизм выдвинул тезис необходимости духовной и политической агрессии империалистического государства Израиль.

2. В условиях советской действительности, одним из главных питательных источников националистических и сионистских взглядов, приобретающих нередко, как это явствует из материалов экспертизы, антисоветскую функцию, являются молитвенники, библия-тора, книги пророков, письмена, а также еврейский религиозный ритуал. Именно эта религиозная литература, свободно читаемая и изучаемая в синагогах, миненах, иешиботе, является средством для про-

¹⁷ Має бути «Сиддур ха-шалем» («Повний молитовник»).

¹⁸ Хворостяний Микола Михайлович (1910–1974) — партійний діяч, журналіст, директор Радіо-телеграфного агентства України (РТАУ). У 1957–1960 рр.— завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК КП України.

паганды сионистских взглядов, в соответствии с которыми еврейский народ якобы является нацией и не существует какой-либо разницы между евреями-гражданами Советского Союза и евреями, проживающими в Израиле, Америке и других капиталистических странах.

3. Заведомо фальшивый тезис еврейской религиозной литературы об «общности» и «братстве» евреев всего мира в настоящих условиях не только вбивает клин между еврейским нацменьшинством Советского Союза и социалистическими нациями, но может толкнуть верующих евреев-граждан Советского Союза, а также евреев прямо или косвенно попавших под их влияние на путь антипатриотизма. Этот тезис, используемый враждебными элементами в пропагандистских целях, направлен на то, чтобы отвлечь евреев Советского Союза от дела коммунистического строительства, привить им порочный тезис о том, будто евреи, проживающие в СССР, связаны в большей степени с заокеанскими и израильскими капиталистами еврейского происхождения, чем с окружающим их населением нееврейского происхождения. Особенно полезны для враждебных элементов, пропагандирующих сионизм, многочисленные высказывания молитвенников, торы-библии, пророков, письмен, в соответствии с которыми подлинной родиной евреев, вне зависимости от того, где бы они не проживали, является не страна воспитавшая их, а Сион (т.е. империалистическое государство Израиль).

4. Еврейская религиозная литература может быть широко использована враждебными элементами для пропаганды среди еврейского населения СССР расистской концепции исключительности и превосходства еврейского народа, для пропаганды ненависти к «иностранцам» и «инакомыслящим», к окружающему населению, для взращивания «этики», враждебной устоям социалистической морали. В то же время библия-тора, книги пророков, письмена, молитвенники прививают верующим евреям Советского Союза ложные представления о том, будто материализм и вытекающий из него атеизм являются «ересью», поскольку они не соответствуют догмам еврейской религии. Более того, все эти религиозные письмена, в сущности, толкают на путь отрицания материалистической мысли, ибо все то, что противоречит иудейским догмам, в соответствии с торой-библией, талмудом, книгами пророков и письменами, достойно всяческого посрамления и унижения.

5. Экспертная комиссия обращает внимание на то, что националистические, сионистские концепции, проповедуемые торой-библией, пророками, письменами, молитвенниками, могут оказывать свое вредное влияние не только непосредственно, но и так сказать опосредованным путем: через литературу, некоторые старинные народные песни, пословицы, обычаи, «этические» представления и т.д. В силу этого концепции, пропагандируемые торой-библией, книгами пророков, письменами, молитвенниками, столь выгодны современным сионистам, получают более широкий диапазон, под их враждебным воз-

действием оказываются не только верующие евреи, но и лица, тем или иным образом сталкивающиеся с проявлениями религиозной иудаистской традиции в семье и быту.

6. Комиссия обращает особое внимание на то, что молитвенник «Мир», изданный в 1956 г., является одним из самых реакционных молитвенников, выпущенных за последние 100 лет. В нем помещены молитвы, наиболее реакционные («Алейну», «Колныдре» и др.), молитвы, которые открыто проповедуют сионизм, «исключительность» и «превосходство» еврейского народа, конечную победу еврейского народа над всем миром.

Если даже израильские молитвенники сочли нужным наиболее реакционные, мракобеснические молитвы снабдить комментариями, если ряд дореволюционных молитвенников вовсе опустил наиболее расистские, националистические, агрессивные молитвы, которые призывают к ненависти к другим народам, то молитвенник «Мир» воспроизвел эти молитвы полностью, без каких-либо примечаний.

Экспертная комиссия не может не рассматривать подобную редакцию молитвенника, как сознательное действие, направленное на пропаганду сионизма, направленное на подрыв дружбы народов, на развращение умов трудящихся евреев, проживающих в Советском Союзе¹⁹.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4927, арк. 206–212.

№ 3

ЦК КПСС

17 вересня 1959 р.

Зав. отделом пропаганды и агитации ЦК КП Украины т. Хворостяный сообщает, что КГБ при Совете Министров УССР изучил еврейскую религиозную литературу, имеющую распространение среди верующих евреев граждан СССР.

Установлено, что эта литература проникнута духом воинствующего национализма и в условиях советской действительности является источником пропаганды сионизма. В числе этих изданий имеется молитвенники «Мир», выпущенный в 1956 году в Москве.

Надо заметить, что большая часть указанных книг была распространена в нашей стране еще до Октябрьской революции, некоторые из них проникли в годы Великой Отечественной войны. Что касается молитвенника «Мир», то это издание было выпущено в свое время с ведома Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР.

¹⁹ Документ за № 2 був опублікований у збірнику документів під редакцією Б. Морозова «Еврейская эмиграция в свете новых документов». — Тель-Авив, 1998. — С. 36–38. Автор збірника посилається на місце зберігання — ЦХСД (Центр хранения современной документации) — архів, сформований на базі архіву ЦК КПРС в 1991 р.

Все эти издания являются основной еврейской религиозной литературой, сложившейся в определенных исторических условиях.

В целях пресечения вредного влияния указанной литературы на верующих евреев-граждан СССР считаем целесообразным в оперативном порядке принять следующие меры:

1. Рекомендовать Госполитиздату, редакции журнала «Наука и религия», а также некоторым центральным и местным органам печати выпустить популярные издания и опубликовать ряд статей, в которых раскрыть националистический характер еврейской религиозной литературы.

2. Обратит внимание Всесоюзного общества по распространению политических и научных знаний на необходимость в выступлениях его лекторов по атеистическим вопросам раскрыть реакционную сущность еврейской религиозной литературы, направленную на пропаганду сионизма, подрыв дружбы народов СССР.

Зам. зав. Отделом пропаганды
и агитации ЦК КПСС по союзным республикам (В. Снастин²⁰)

Друкується за виданням: Еврейская эмиграция в свете новых документов. — Тель-Авив, 1998. — С. 38, 39.

II

Листування з приводу вилучення сувою Тори та молитовників представниками місцевих органів влади м. Києва

№ 1

Інформація про вилучення Тори у віруючого Примака

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ
СОВЕТА ПО ДЕЛАМ РЕЛИГИОЗНЫХ КУЛЬТОВ
ПРИ ИСПОЛКОМАХ КИЕВСКОГО ОБЛАСТНОГО
И ГОРОДСКОГО СОВЕТА ДЕПУТАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ

2 липня 1959 р.

секретно

СЕКРЕТАРЮ КИЕВСКОГО
ОБЛАСТНОГО КОМИТЕТА КП УКРАИНЫ
тов. М. С. СИНИЦА²¹

копия: СЕКРЕТАРЮ КИЕВСКОГО
ОБЛАСТНОГО КОМИТЕТА КП УКРАИНЫ
тов. П. Е. ШЕЛЕСТ

²⁰ Снастин Василий Иванович (1913–1976) — партійний діяч. У 1956–1962 рр. — заступник, 1-й заступник завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках.

²¹ Синица Михайло Сафонович (1913–1985), у 1950–1960 рр. — 1-й секретар Київського міського комітету КПУ.

В период празднования религиозного праздника «троицы»²² по иудейскому культу в июле с.г. представителями местных органов власти г. Киева в столице Украины было обнаружено незаконно действующее сборище на частной квартире, участники которого заявили, что они собрались якобы помолиться в «миньяне» (обособленном собрании евреев).

Поскольку сборище евреев было противозаконным, запрещенным в частности ст. 359 Административного Кодекса УССР²³ и 10 ст. инструкции Президиума Секретариата ВУЦИКа от 1932 года, представители органов власти составили об этом акт, вместе с тем изъяли в этом «миньяне» неизвестный для них свиток, затем оказавшийся «тойрой» (священным писанием). К сожалению, на этом все действия представителей власти закончились, организатор и квартиросодержатель этого противозаконного сборища не были привлечены к законной ответственности.

Организатор «миньяна» некий ПРИМАК, которого я не раз предупреждал об ответственности за его незаконные действия, написал заявление или жалобу в прокуратуру УССР о том, что представителями органов власти якобы незаконно взята его личная «тойра». Зам. прокурора УССР тов. АРДЕРИХИН И. Д. вместо того, чтобы привлечь к законной ответственности гр-на Примака за его незаконные действия, по сути дела стал на его защиту.

Вначале тов. Ардерихин послал письменный запрос по этому вопросу председателю КГБ при СМ УССР тов. НИКИТЧЕНКО, а когда органам госбезопасности мною была выдана справка о том, что в данном случае представители органов власти изъяв в «миньяне» тору поступили правильно, тов. Ардерихин позвонил мне по телефону, заявив при этом о том, что якобы никакого законного права у представителей органов власти не было для изъятия «тойры» у гр-на Примака, являющейся его собственностью.

После моего разъяснения о том, что «тойра» была изъята не на квартире у гр-на Примака, а в нелегально и противозаконно действующем сборище, тов. Ардерихин сказал, что он доложит об этом руководству, на что я ответил, что я в свою очередь проинформирую партийные органы, где нам лучше всего беседовать по таким вопросам.

Считаю, что в данном вопросе тов. Ардерихин, мягко говоря, проявляет непонимание его сущности, формально став на защиту организатора «миньяна» — Примака, не видя в этом того, что последний прикрываясь религиозными убеждениями и наличием «тойры» на протяжении уже ряда лет собирает противозаконные сборища, не подлежащие регистрации, к тому же с неизвестной для нас целью.

²² Идетсья про Шавуот («П'ятидесятниця») — свято, яке збігається з відзначенням християнської П'ятидесятниці. Основний релігійний зміст свята — дарування євреям Тори на горі Синай при виході з Єгипту.

²³ У ст. 359 Х розділу Адміністративного Кодексу УСРР 1929 р. стверджувалося: «Жодна релігійна громада будь-якого культу не може розпочинати своєї діяльності, не зареєструвавши свого статуту».

Если гр-н Примак действительно подлинно верующий человек, то, пользуясь свободой совести в нашей стране, он мог бы с «тойрой» или без таковой удовлетворять свои религиозные потребности в зарегистрированной синагоге и таким образом незачем ему было бы собирать нелегальное сборище евреев.

Далее, «тойра» была изъята не в гр-на Примака как частного лица, а в незарегистрированном сборище евреев, действующем противозаконно, к тому же есть письменное указание Совета по делам религиозных культов при СМ СССР о том, что вся религиозная литература изданная в дореволюционное время и носящая антисоветский характер подлежит изъятию, а в «тойре» есть такие места, как, например, «евреи превыше всего» и другие, т.е. которые читать в зарегистрированной синагоге — не рекомендуется.

Оставление в «миньяне» или возвращение «тойры» гр-ну Примаку было бы ошибкой во-первых потому, что пользуясь и прикрываясь ею он продолжал бы собирать незаконные сборища в корыстных целях личной наживы, во-вторых продолжал бы разжигать религиозные чувства среди еврейского населения г. Киева, поэтому считаю, что местные органы власти, изъявшие «тойру» в «миньяне», поступили правильно, а тов. Ардерихин, став в этом вопросе на чисто формальную сторону, на мой взгляд, допускает ошибку.

О чем и сообщаю на Ваше усмотрение.

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ СОВЕТА

(А. ОЛЕЙНИКОВ)

ДАКО, ф. 5, оп. 6, спр. 1414, арк. 20–22.

№ 2

Вилучення молитовників відділом міліції Залізничного району м. Києва

ИСПОЛКОМ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО РАЙСОВЕТА депутатов трудящихся города Киева

ОТДЕЛ МИЛИЦИИ

3 жовтня 1959 г.

УПОЛНОМОЧЕННОМУ ПО ДЕЛАМ РЕЛИГИОЗНЫХ
КУЛЬТОВ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УССР
тов. ОЛЕЙНИКОВУ

При этом направляю двадцать две (22) книги на непонятном для меня языке, изъятых на нелегальном сборище людей еврейской национальности по ул. Кавказской № 20 у домовладельца ЛИВИНСОНА на Ваше рассмотрение.

Приложение: упомянутое

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА МИЛИЦИИ ИСПОЛКОМА
ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО РАЙОННОГО СОВЕТА
ДЕПУТАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ г. КИЕВА
(ШИБИКО)

13 листопада 1959 р.

Расписка

Мы нижеподписавшиеся:

Левинсон Абель Лейзерович, проживающий в г. Киеве, по ул. Кавказской 20/1, кв. 2, Левинсон Софья Львовна, проживающая по этому же адресу и Гольдич Борох Срулевич, проживающий в г. Киеве, по ул. Урицкого 8, кв. 19, получили разные молитвенники на еврейском языке в количестве 21 штука.

В чем и расписываемся.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі –ЦДАВОУ), ф. 4648, оп. 2, спр. 273, арк. 85, 86.

ЕКОНОМІЧНІ ЗЛОЧИНИ

Радянська система не була спроможна повністю задовольнити життєві потреби своїх громадян. Існування паралельної економіки в її різних формах не було секретом, завдяки їй відбувалося насичення ринку багатьма виробами легкої промисловості та продовольчими продуктами. Від самого початку радянського ладу держава вела постійну та жорстоку боротьбу проти так званих «економічних злочинів».

Після смерті Сталіна цей різновид правопорушень втратив політичний вимір (термін «контрреволюційні злочини у торгівлі» залишився у минулому), та кількість статей, що описували перебіг судових процесів, різко зменшилася, так само, як їхнє антиєврейське забарвлення. Ці ноти стали посилюватися в пресі у 1958 році разом із початком боротьби проти юдаїзму.

В 1961–1962 рр. відбулося оновлення кримінального законодавства СРСР та союзних республік. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила кілька нових указів¹, які передбачали смертну кару за економічні злочини (господарські правопорушення, валютні операції, хабарництво тощо).

Нові закони та укази одразу набули чинності, й смертні вироки за економічні злочини суди почали виносити вже від липня 1961 р.

У першій половині 1960-х років радянська преса звертала особливу увагу на процеси валютників, хабарників та розкрадачів соціалістичної власності. Від самого початку та з подальшим розгортанням цих процесів стало помітно, що основними фігурантами цих справ стали євреї. Немає особливих підстав стверджувати, що ця нова система була від початку задумана як чергова антиєврейська кампанія, але застосуванню нового законодавства та його висвітленню на сторінках газет був наданий гостро антиєврейський характер.

¹ Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення боротьби з особливо небезпечними злочинами» від 11 травня 1961 р., «Про посилення кримінальної відповідальності за порушення правил валютних операцій» від 6 липня 1961 р., «Про посилення кримінальної відповідальності за хабарництво» від 20 лютого 1962 р.

Так, як це вже було випробувано за часів пізнього сталінізму, чергова кампанія супроводжувалася потужною пропагандистською роботою центральної, республіканської та місцевої преси. Євреїв зображували як єдину етнічну групу радянського суспільства, схильну до порушення наявного ладу.

Вже у 1961 р. ці статті почали аналізувати західні газети, їх ретельно фіксували та коментували, апогеем міжнародної стурбованості стало обговорення листування британського філософа Бертрана Рассела з Микитою Хрущовим. У відповідь на заяву Рассела «я глибоко обеспокоен смертними казнями, которым подвергаются евреи в Советском Союзе, и тем официальным поощрением антисемитизма, которое, по-видимому, имеет место», радянський лідер розлого написав про переваги соціалістичного ладу над капіталістичним та додав:

Это грубый вымысел, злобная клевета на советских людей, на нашу страну. <...> Среди какой нации в то или иное время окажется больше или меньше тех или иных преступников — это вопрос не национальный, а социальный².

Зрозуміло, що преса СРСР не публікувала всю інформацію або залишала поза лаштунками висвітлення багатьох процесів. Головна причина полягала в широкому залученні до протиправної економічної діяльності партійного, радянського та адміністративного апарату, контрольно-ревізійних органів, у складі яких євреїв майже не було. Лише в окремих випадках преса повідомляла про факти корупції та хабарництва в шерегах номенклатури.

Московський адвокат Євгенія Евельсон, яка захищала підсудних на багатьох процесах, в тому числі й в УРСР, на основі власних спостережень, інтерв'ю зі свідками подій та аналізу радянської преси підготувала найповнішу працю «Судебные процессы по экономическим делам в СССР».

Згідно газетній інформації, яку Є. Евельсон узагальнила в статистичних таблицях, загалом в СРСР в 1961–1967 рр. було розглянуто 400 кримінальних справ, у яких кваліфікація злочинів відповідала Указам 1961–1962 рр. Насправді цих справ було більше, але якщо на лаві підсудних опинялися представники номенклатури, такі процеси майже не висвітлювала преса.

На цих 400 процесах 163 осіб (приблизно кожний десятий із 1676 звинувачених євреїв) були засуджені до вищої міри покарання (з них 80 — в УРСР). За кількістю розглянутих кримінальних справ РСФСР займає першість — 148 (459 засуджених євреїв та 39 смертних вироків), однак за кількістю смертних вироків УРСР набагато випереджала Російську Федерацію — 96 справ (565 засуджених євреїв та 80 смертних вироків — половина загальносоюзної кількості). Кількість засуджених до найвищої міри покарання в УРСР становила 14,5% від загального числа засуджених. Це був найвищий показник в усьому Радянському Союзі. Крім того, УРСР належало перше місце як за кількістю засуджених до найдовших термінів ув'язнення (225 осіб), так і за загальною кількістю засуджених (всіх категорій).

² Обмен письмами между Б. Расселом и Н. С. Хрущевым // Правда. — 1963. — 1 марта.

Відомості про 96 судових процесів в УРСР (1961–1967 рр.) (на підставі газетних матеріалів)³

№ п/п	Кількість кримінальних справ	Місто, область	Кількість засуджених євреїв	Кваліфікація	Кваліфікація	Кваліфікація	Покарання	Покарання	Покарання
				хабар	валюта	розкрадання	10 років	10–15 років	розстріл
1	22	Київ	129	57	36	72	55	65	9
2	21	Львів	132	59	34	92	33	67	32
3	6	Харків	25	11	22	15	3	9	13
4	17	Одеса	85	7	44	48	34	46	5
5	3	Чернівці	35	10	27	14	7	22	6
6	2	Дніпропетровськ	24	24	12	24	8	10	6
7	3	Горлівка	9	—	5	4	2	4	3
8	2	Хмельницький	13	—	13	—	8	3	2
9	2	Закарпаття	24	—	17	7	20	2	2
10	1	Кременчук	5	—	—	5	2	2	1
11	1	Сімферополь	44	—	—	44	24	19	1
12	16	різні міста	40	14	18	17	34	6	—
Разом	96		565	182	228	342	230	255	80

Інший відомий західний дослідник — Бенджамін Пінкус, — так само користувався статтями радянської преси, пізніше репродукованими в збірниках документальних матеріалів, що видав Центр документації східноєвропейського єврейства при Єврейському Університеті в Єрусалимі. Він проаналізував 102 процеси в УРСР, тоді як Є. Евельсон — 96, тобто відмінність незначна⁴.

Попри широке залучення цими авторами друкованих джерел, справжній аналіз цього явища не може бути повним без використання статистики МВС, прокуратури, архівно-слідчих справ та протоколів судових слухань. В жодному випадку не можна вважати статті, в яких фігурували особи з єврейськими прізвищами, точним віддзеркаленням тодішньої кримінальної статистики.

Львівське правосуддя

Для нашого аналізу ми використаємо документи партійних органів та обмежимося подіями у Львові, де радянська Феміда виявила себе вкрай жорстоко (за інформацією Є. Евельсон, із 132 засуджених у Львові смертні вирoki отри-

³ Евельсон Е. Судебные процессы по экономическим делам в СССР. — Лондон, 1986. — С. 313.

⁴ Benjamin Pinkus. The Soviet Government and the Jews. 1948–1967. A documented study. — Cambridge, 1984. — S. 203.

мали 32 особи, тобто більше 25%, а 67 осіб були засуджені до ув'язнення терміном понад 10 років).

Аналіз документів показує, наскільки щільно були переплетені фінансові інтереси заарештованих «цеховиків» із зацікавленістю партійних, радянських та господарських працівників і як маніпуляціями радянської преси увага суспільства була в основному сконцентрована на євреях.

* * *

30 грудня 1961 р. секретар Львівського обкому КПУ І. Грушецький⁵ підписує доповідну записку на ім'я першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного⁶. Записка розпочинається посиланням на сигнали трудящих:

В областной комитет КПУ поступали и продолжают поступать от трудящихся сигналы о том, что в городе Львове и области некоторые лица нечестным путем нажили большое состояние, превратились в миллионеров, а органы прокуратуры и милиция не борются с ними⁷.

А далі на 13 сторінках записки йде детальний опис дій різних груп, що існували під наглядом партійних та господарських керівників області.

У цьому документі, який ми публікуємо повністю у додатку, названі різні групи заарештованих та наведені (здебільшого вписані від руки) прізвища партійних функціонерів, що були тісно пов'язані із валютниками та «цеховиками», отримували від них хабарі. Своєрідна мораль всіх учасників зловживань гармонійно поєднувалася з безладом соціалістичної економіки, де панував товарний голод майже на все. Була вибудована справжня мафіозна піраміда, в якій гроші йшли знизу нагору, аж до першого секретаря Львівського міськкому партії П. Ф. Овсянка⁸.

13 січня 1962 р. бюро обласного комітету партії звільнило Петра Овсянка від обов'язків першого секретаря міського комітету партії «в связи с поступлением на него материалов по связи с раскрытой шайкой расхитителей социалистической собственности»⁹. 15 січня Овсянко застрелився в службовому кабінеті.

Арешти «цеховиків» та самогубство Овсянка викликали небажану реакцію населення міста та області. В лютому 1962 р. ЦК КПУ доповідав ЦК КПРС про ці негативні відгуки в листі «О фактах хищений социалистической собственности в крупных размерах и взяточничестве, вскрытых в г. Львове и Львовской области»:

Следует отметить, что раскрытие большой группы преступников, орудовавших длительное время на отдельных предприятиях г. Львова, и факт самоубийства

⁵ Грушецький Іван Самійлович (1904–1982). У 1944–1951 і 1961–1962 рр. — 1-й секретар Львівського обласного комітету КПУ.

⁶ Підгорний Микола Вікторович (1903–1983) — радянський державний і партійний діяч. Член Президії Політбюро ЦК КПРС у травні 1960 — травні 1977 року. У 1957–1963 рр. — 1-й секретар ЦК КПУ.

⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5503, арк. 3.

⁸ Овсянко Петро Федорович (1917–1962). У 1956–1958 рр. — голова Львівського міськвиконкому, у 1958–1962 рр. — 1-й секретар Львівського міськкому КПУ.

⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5503, арк. 17.

секретаря горкома партії Овсянко вызвали определенную реакцию среди населения города и области, имело место распространение всякого рода неправдоподобных, а подчас и провокационных слухов.

Были также неправильные высказывания на партийных собраниях и со стороны отдельных коммунистов. На собрании парторганизации управления Львовской железной дороги вносились предложения о роспуске Высшей партийной школы при ЦК КПСС, т.к. она готовит нечестных партийных работников, и об установлении для партийных и советских работников существовавших ранее партмаксимумов в заработной плате. Собрание приняло решение — просить областной комитет партии пересмотреть состав горкома, вплоть до роспуска данного состава и избрания нового. Нездоровые высказывания имели место и на собрании парторганизации Львовского электролампового завода¹⁰.

Лист до Москви містив побіжний огляд подій у Львові та області, а також факти зрощення партійних та кримінальних структур:

О существующей системе хищений было известно ряду руководящих работников облместпрома и совнархоза, некоторым работникам партийных, советских и административных органов г. Львова. Однако в результате подкупа этих лиц преступники длительное время не были изобличены и фактически находились под их покровительством. Так, сигналы о преступной деятельности братьев Копчак неоднократно поступали в органы прокуратуры и милиции области, в отношении их даже возбуждались уголовные дела, которые за взятки прекращались. Арестованные Молчанюк, Веля, Авербух показали, что в период с 1957 по 1961 год они в виде взяток вручили ряду должностных лиц г. Львова 75240 рублей. По их утверждению взятки получали: бывший первый секретарь горкома партии Овсянко, председатель горсовета Завербный, зам. председателя совнархоза Локоть, бывший уполномоченный комиссии Госконтроля Совета Министров УССР по Львовской области Мигалин, начальник облместпрома Бондарчук и другие. Взятки вручались ежемесячно в суммах от 100 до 500 рублей в зависимости от занимаемого положения должностного лица¹¹.

В жовтні 1962 р. проміжні підсумки «боротьби з крупними розкрадачами соціалістичної власності і хабарництвом у Львівській області» у листі на ім'я М. Підгорного підсумував секретар Львівського обкому КПУ І. Грушецький. У документі названі перші покарані у Львові:

Станом на 20 жовтня 1962 р. органами КДБ, прокуратури і міліції ведеться більше 30 справ на крупних розкрадців соціалістичної власності, спекулянтів валютою та хабарників, по яких заарештовано 240 осіб, а всього до 600 чоловік учасників злочинів.

Органами КДБ, прокуратури і міліції закінчено розслідування і направлено в суд 10 справ на 100 чоловік, з них засуджено 41, в тому числі 4 до розстрілу.

Так, до вищої міри покарання засуджено облсудом бувшого голову комісії держконтролю Мігаліна, який брав участь у розкраданні на підприємствах легкої

¹⁰ Там само, арк. 25.

¹¹ Там само, арк. 25, 26.

та місцевої промисловості, одержував крупні суми хабарів у розкрадачів (на суму 18 тисяч крб.), займався спекуляцією автомашин.

Братів Копчак — за розкрадання при заготівлі худоби і спекуляцію валютою.

Бувшого працівника майстерні Львівської психоневрологічної лікарні Китайгородського, який довгий час займався виготовленням «лівої» продукції — трико-тажних виробів і реалізував через торгову мережу¹².

До списку названих вище осіб, страчених в 1962 р. за економічні злочини, можна долучити Авербуха, Фукса, Мешкова і Аксельруда, які були засуджені 25 лютого 1963 р. Львівським обласним судом до вищої міри покарання¹³.

У березні 1964 року, коли підбивали підсумки кампанії боротьби з «розкраданням соціалістичної власності та хабарництвом», заст. прокурора УРСР М. Самаєв інформував зав. відділом адміністративних органів Д. Опанасюка про осіб, відносно яких кримінальне розслідування було припинено. В цьому документі¹⁴ названі наступні партійні, радянські та господарські керівники, відносно яких кримінальні справи в отриманні хабарів були закриті:

1. Колишній секретар Львівського МК КПУ Фольфарочний І. О., колишній заступник голови Львівського міськвиконкому Грех Ю. Д., колишній інструктор МК КПУ Харченко А. М.

2. Колишні працівники Залізничного райхарчоторгу м. Львова Потапов (директор торгу), Шмидт і Бездина (завідувачі магазинами), голова Залізничного райвиконкому Сабадах, зав. відділом адміністративних і торгово-фінансових органів МК КПУ Ковальчук¹⁵.

3. Інструктор Ленінського РК КПУ Мернов В. А., голова Ленінського райвиконкому Батига Р. О., заступник голови Ленінського райвиконкому Смик Н. А., зав. фінансовим відділом Ленінського райвиконкому Шелест В. Д.

4. Секретарі Шевченківського РК КПУ Вишимірська Р. І. та Климів А. Х.

5. Голова Львівського міськвиконкому Миколаєнко В. С.¹⁶

6. Начальник відділу легкої промисловості Укрпромради Райгородський Д. Б., головний інженер того ж відділу Камінник Е. А.

7. Другий секретар Львівського МК КПУ Мазур.

8. Секретар Ленінського РК КПУ Горобець В. Я.

9. Голова облпромради Крепкий.

10. Інструктор Львівського обласного комітету КПУ Івашин А. І.

11. Голова Львівської міської ради депутатів трудящих Завербний Р. М.

¹² Там само, арк. 94.

¹³ Там само, арк. 50.

¹⁴ Там само, арк. 47–58.

¹⁵ Документ вміщує наступне типове формулювання: «Учитывая, что Грех и Фольварочный строго наказаны (сняты с работы и исключены из членов КПСС), Сабадах и Ковальчук сняты с работы, — привлечение их к уголовной ответственности является явно нецелесообразным, а поэтому уголовное дело в отношении перечисленных лиц производством прекращено».

¹⁶ Відносно цієї справи зазначено: «Настоящее дело производством прекращено с учетом того, что Молчанюк и Авербух осуждены к высшей мере наказания — расстрелу, а других доказательств передачи взятки Николаенко следствием не добыто».

Цілком інакше радянське судочинство ставилося до тих, хто займав нижчі щаблі в мафіозних структурах та приносив гроші партійно-господарській номенклатурі. Наведемо приклади двох найвідоміших справ та покажемо різницю у висвітлені в документах партійних органів та на сторінках газет.

Справа Львівської психоневрологічної лікарні

Особи, які проходили у справі Львівського облраднаргоспу, за відповідну відплату забезпечували нелегальні цехи сировиною та обладнанням. Поступово цехи перетворилися на значні підприємства, що займалися виробництвом трикотажних виробів та постачанням їх на всю область. Ця діяльність приватних підприємців не могла б вийти на такий рівень, якби державні торговельні організації не брали участі в збуті необлікованої продукції. Цим займалися робітники відділу робітничого постачання залізниці (ОРСа), працівники крамниць та універмагів Львова та області.

На процесі виявилася участь в приватній діяльності відповідальних працівників Облраднаргоспу, Облспоживспілки, республіканського об'єднання «Укр-галантерея» та ін. Заробляючи на необлікованій продукції, високопосадовці насамперед дбали про свої кишені, але водночас вони сприяли розвитку підприємств легкої промисловості, які випускали потрібні населенню товари. Цехи при психіатричній лікарні працювали відкрито, під наглядом планувальних та контрольних органів, які нібито не помічали жодних порушень чинного законодавства. А на процесі підсудних звинуватили в приватно-підприємницькій діяльності під вивіскою державної установи та в завданні збитків (шляхом випуску та реалізації «лівої» продукції) на суму 2 200 000 руб., тобто у розкраданні в особливо великих розмірах¹⁷. Наведемо уривок із доповідної записки від 16 січня 1962 р. «О состоянии борьбы с хищениями социалистической собственности и спекуляции в области и мерах по ее усилению», яку підписав начальник Управління внутрішніх справ Львівської облради В. Ангелов:

В декабре 1961 года привлечена к уголовной ответственности группа расхитителей 5 чел. во главе с заведующим лечебно-производственными мастерскими Львовской психоневрологической больницы ФРОЛОВЫМ, участники которой за взятки приобретали на Барнаульском заводе искусственного волокна неучтенное сырье, изготовляли из него скатерти, шарфы, нитки мулине и другую продукцию, которую реализовывали через продавца магазина № 86 ОРСа треста «Буденовуголь» ЗУБАТОГО, а вырученные деньги присваивали. У расхитителей изъято 12 тыс. рублей денег и два личных автомобиля «Победа»¹⁸.

Порівняємо цей уривок із статтею у місцевій газеті, де вже вказані інші прізвища основних винуватців:

¹⁷ На початку 1961 р. в СРСР відбулася зміна масштабу цін, новий рубль дорівнював 10 старим, але документи звинувачення для підсилення враження подавали суму збитків в старих грошових одиницях.

¹⁸ ДАЛО, ф. 3, оп. 8, спр. 438, арк. 42.

Преступники получили по заслугам

9-го сентября «Львовская правда» в статье «Волчья страсть» рассказала о шайке расхитителей социалистической собственности, действовавшей длительное время под вывеской лечебно-трудовых мастерских Львовской психо-неврологической больницы.

Вчера коллегия по уголовным делам Львовского областного суда закончила слушать дело по обвинению Х. М. Китайгородского, С. Г. Школьника, Л. П. Вейцмана и других в хищении государственных ценностей на общую сумму, превышающую миллион рублей (в старых масштабах цен) и взяточничество.

Судебное заседание продолжалось около месяца.

Коллегия по уголовным делам областного суда признала Х. М. Китайгородского особо опасным государственным преступником и приговорила к высшей мере наказания — к расстрелу.

С. Г. Школьник и Л. П. Вейцман — приговорены к 15 годам, Р. М. Фурман — к 11 годам лишения свободы. Д. П. Фролов, И. А. Сороков, Л. А. Раппопорт — 10 лет, С. М. Шеминовский — 8 лет, В. Т. Тарасенко — 7 лет, В. А. Стратанович, О. В. Маравская — 6 лет. Остальные участники шайки приговорены к различным срокам лишения свободы. Имущество конфисковано.

Львовская правда. 1962. 23 жовтня.

Справа працівників Львівського облраднаргоспу

В середовищі керівників господарчих установ було відомо, що голова облраднаргоспу Семен Локоть створив таку систему господарських взаємин, в якій жодне підприємство області не могло працювати, отримувати сировину та обладнання без передачі хабара йому особисто та його підлеглим — начальнику Управління легкої промисловості П. Бойку та головному інженеру цього ж Управління Улановському. Цей процес був виразом усієї радянської системи, де хабар став невід'ємним елементом господарських взаємин. Разом із тим, неважко помітити, що внутрішні доповідні записки партійних органів та газетні статті по-різному розставляють наголоси у висвітленні саме цієї справи, в газетах на передній край виходять персонажі, які навіть не згадуються у партійних документах. Отже, порівняємо уривок з доповідної записки секретаря Львівського обкому КП України І. Грушецького «О состоянии борьбы по выявлению крупных расхитителей социалистической собственности во Львовской области» від 28 березня 1962 р.¹⁹ із статтею в центральній газеті «Труд»:

Уривок із доповідної записки

По делу Улановского и других установлено, что, работая в должности главного инженера управления легкой промышленности Львовского совнархоза и получая взятки от подчиненных руководителей предприятий, сам также давал взятки некоторым руководящим работникам совнархоза, обеспечивая этим невмешательство их в пресечение преступлений на производстве. В эту преступную дея-

¹⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5503, арк. 68, 71.

тельность были втянуты директор Золочевской швейной фабрики № 3, директор текстильно-трикотажной фабрики, директор Винниковской швейной фабрики, директор Стрыйской обувной фабрики, главный инженер Львовской чулочной фабрики, а также работники аппарата совнархоза Мелешкин, Розенберг и другие. <...> По делам Молчанюка, Улановского и др. установлено, что расхитители входили в преступных целях в контакт с руководителями Львовского совнархоза и контрольных органов, давали им систематически взятки, в связи с чем такие руководители, как главный инженер управления легкой промышленности Улановский, начальник управления легкой промышленности Бойко, заместитель председателя Львовского совнархоза Локоть, начальник управления облместпрома Бондарчук, не только не искореняли преступность, а, наоборот, создавали им условия для совершения преступлений путем открытия «ателье», снабжения сырьем и назначения на должности лиц с преступной деятельностью в прошлом.

Взяточники

Львов, 15 февраля (Корр. «Труда»). Однажды к первому заместителю председателя Львовского совнархоза С. Локтю зашел заместитель начальника управления легкой промышленности совнархоза Д. Рабинович. Они хорошо знали друг друга, и последний пользовался у руководителя особым доверием. Рабиновичу нужно было «провернуть» очередное дельце: передать за соответствующую компенсацию фондовое сырье одной из артелей промысловой кооперации. Непосредственный начальник его П. Бойко дал согласие на эту преступную операцию. Теперь была нужна санкция Локтя. Локоть быстро согласился. Документы были сфабрикованы, сырье отпущено, взятки поделены, и махинации... успешно продолжались дальше.

Бывший начальник цеха Ленинского райпромкомбината города Львова Шейхет за незаконно отпущенное ему полотно дважды давал взятку: в первом случае в сумме 1 500, а во втором — 1 200 рублей (все суммы в новом исчислении цен). От начальника отдела снабжения этого же райпромкомбината Гореликова была получена кругленькая сумма: четыре тысячи рублей. Взяточники, пролезшие на ответственные посты в совнархоз, имели свою «клиентуру». Так длительное время Локоть получал от бывшего директора текстильно-трикотажной фабрики Авербуха по 500 рублей в месяц. Локоть, Бойко и главный инженер управления легкой промышленности Улановский регулярно получали взятки от дельцов на чулочной, хлопкопрядильной и трикотажной фабриках. Имели свои постоянные «доходы» начальник отдела материально-технического снабжения управления Н. Бородавченко и инженер отдела И. Зальманов. Общая сумма взяток, полученная этой теплой компанией, составляет около 60 тысяч рублей.

Пользуясь «высоким покровительством», жулики незаконно получали строго фондируемое сырье, вырабатывали «левую» продукцию и сбывали её.

Взяточники из совнархоза были разоблачены и предстали перед судом. Материалы следствия и судебные заседания полностью подтвердили их виновность. Суд приговорил Рабиновича — к 15 годам лишения свободы, Локтя — к 13, Бойко — к 12, Зальманова — к 11, Улановского — к 8, Бородавченко — к 5 годам.

Труд. 1963. 16 лютого.

* * *

У документальній частині подаємо два документи, що стосуються порушення кримінальних справ у Львові та області: один підписаний секретарем Львівського обкому І. Грушецьким від 30 грудня 1961 р., інший — доповідна записка начальника УВС Львівської області В. Ангелова від 16 січня 1962 р. Ці матеріали доповнюють один одного: так, якщо партійний діяч наводить здебільшого приклади по Львову та підкреслює роль євреїв в оборудках, то начальник УВС подає панораму розкрадання по районах та містах Львівщини. В першому листі, за підписом І. Грушецького, названі 44 особи, з них — 13 євреїв. В цьому документі згадані різні соціальні групи радянського Львова: партійно-господарська номенклатура, працівники прокуратури, торгівлі та безпосередні виробники «лівої» продукції. Не менш широку панораму стану корупції в Львівській області дає доповідна записка В. Ангелова: в ній фігурують 62 особи, з них лише 6 євреїв. Ці документи свідчать про багатоетнічний склад групи правопорушників, про зв'язки правоохоронних органів з розкрадачами. Документи показують, що євреї були лише однією з етнічних груп, що брали участь у порушенні закону, натомість радянська преса — знаряддя партійної та державної пропаганди, — виконувала своє завдання: у будь-який спосіб маскувала імена верхівки та підкреслювала роль лише однієї етнічної складової.

* * *

Виявлені факти підриву «економічної міцності соціалістичної держави» були широко висвітлені в місцевій пресі, на радіо і телебаченні та стали знаряддям влади в кампанії з придушення єврейського релігійного життя²⁰.

Партійно-радянські органи УРСР та КДБ УРСР на початку 1960-х років широко розгорнули «атеїстичну роботу» серед віруючих євреїв, внаслідок чого був штучно ініційований процес занепаду діяльності юдейських релігійних громад. У 1959 р. в Україні діяла 41 юдейська громада, а станом на 10 листопада 1962 р. — 15 (13 із них мали молитовне приміщення — синагогу), тобто за кілька років припинили свою діяльність 28 синагог із 41, що перебували на державній реєстрації в 1950 р. Іншими словами, юдейська релігійна мережа в Україні упродовж 1959–1962 років скоротилася на 70%²¹. На Буковині залишилась лише одна синагога (в 1945 р. їх було 25), на Львівщині — жодної. Припускали, що досвід закриття синагоги у Львові повинні використати партійні та радянські органи Києва і Одеси.

Друга частина документів коротко розповідає про процес закриття Львівської синагоги в березні–квітні 1962 р., показує, як Львівський обком партії (частина працівників якого брала активну участь в кримінальних оборудках) разом з органами КДБ «провели ряд заходів по компрометації активу іудейської релігійної громади». Особливу увагу привертає vox populi — лист пенсіонерки

²⁰ Мицель М. Общины иудейского вероисповедания в Украине. Киев, Львов: 1945–1981 гг. — К., 1998. — С. 152.

²¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5488, арк. 231.

Х. Факторович, це майже істеричний текст, де поєднано все — любов до партії, ненависть до війни та бога, захист революційної Куби та заклик до закриття синагоги у Львові. Використання компрометуючих матеріалів в поєднанні з «активною чекістською роботою серед віруючих євреїв» шокувало керівництво Львівської синагоги, і воно без найменшого протесту зустріло новину про зняття громади з реєстрації.

ДОКУМЕНТИ

I

Економічні злочини у Львівській області (1961–1962 рр.)

№ 1

**Доповідна записка секретаря Львівського обкому КПУ І. Грушецького
першому секретареві ЦК КПУ М. Підгорному про стан «боротьби
з розкрадачами соціалістичної власності у Львові та області»**

30 грудня 1961 р.

Совершенно секретно

Экз. № 1

В областной комитет КПУ поступили и продолжают поступать от трудящихся сигналы о том, что в городе Львове и области некоторые лица нечестным путем нажили большое состояние, превратились в миллионеров, а органы прокуратуры и милиция не борются с ними.

В связи с тем, что органам КГБ была вменена в обязанности борьба с контрабандой и валютчиками, обком партии поручил областному Управлению КГБ изучить источник получения денег валютчиками для приобретения золота, а также принять меры к проверке сигналов трудящихся о бездействии органов прокуратуры и милиции по борьбе с преступниками этой категории.

Областным Управлением КГБ были арестованы валютчики — нештатные заготовители скота братья Ярослав и Владимир КОПЧАК.

У них было изъято около десяти килограммов золотых монет и много других ценностей, за которые, по их показаниям, они уплатили свыше полутора миллионов рублей (в старом исчислении).

Они нажили такой капитал в силу того, что на протяжении ряда лет занимались крупными хищениями социалистической собственности, спекуляцией золотой и иностранной валютой. Об их преступной деятельности поступали данные в органы прокураторы и милиции Самборского района. На КОПЧАКОВ неоднократно возбуждались дела, которые затем, как теперь установлено, прекращались за взятки.

Так, в 1958 году следствием по делу крупного расхитителя и взяточника ТЮХТИНА было выявлено, что братья КОПЧАКИ дали ему взятку на сумму

более 100 000 рублей. Однако дело на КОПЧАКОВ было прекращено, так как состав их преступления был подведен под Указ Президиума Верховного Совета СССР от 1 ноября 1957 года «Об амнистии».

В настоящее время дело по обвинению КОПЧАКОВ в крупных хищениях и спекуляции валютой закончено, и скоро они будут преданы суду.

Расследованием по этому делу также установлено, что КОПЧАК Я. давал взятки заместителю начальника Самборской милиции ТЕРЕЩЕНКО в сумме 5 тысяч рублей и районному прокурору ЯМУЗОВУ — в сумме 19 тысяч рублей. Эти лица сняты с работы и в отношении их ведется расследование.

В ходе следствия по делу КОПЧАКОВ областным Управлением КГБ были получены данные на миллионеров города Львова. На основании этих данных арестованы:

1. МЕЙЛИХ Мортко Моисеевич, 1913 года рождения, ранее судимый за хищение к 12 годам лишения свободы и досрочно освобожденный в 1956 году, рабочий ткацко-трикотажной фабрики, у которого изъято: 1 540 золотых рублей царской чеканки, денег советскими знаками и облигаций на сумму 51 050 рублей.
2. КОГАН Зиновий Моисеевич, 1900 года рождения, мастер ткацко-трикотажной фабрики, у которого изъято денег советскими знаками и облигаций 3% госзайма на 51 143 рубля.
3. ШЕЙХЕТ Исаак Михайлович, 1914 года рождения, мастер ткацко-прядельной фабрики, у которого изъято денег советскими знаками 44 тысячи рублей и 395 золотых рублей царской чеканки.
4. ХАЮТ Борис Зейлинович, 1908 года рождения, рабочий галантерейного комбината, у которого изъято свыше трех килограммов золотых монет царской и иностранной чеканки, много золотых изделий и бриллиантовые камни.
5. АКСЕЛЬРУД Элиазар Исаакович, 1915 года рождения, мастер текстильно-трикотажной фабрики Львовского СНХ, у него изъято 2 030 золотых рублей царской чеканки, денег советскими знаками и облигаций 3% госзнака на сумму 43 000 рублей, много изделий из золота и платины и бриллиантовые камни — всего на сумму более 128 тысяч рублей. (Всего у АКСЕЛЬРУДА уже изъято золота, ценностей и денег на сумму более 1 млн. 700 тысяч рублей в старом исчислении).

И ряд других лиц, у которых также изъято много золотой валюты, советских денег и других ценностей.

Следствием установлено, что эти лица, работая на предприятиях местной и легкой промышленности, длительное время занимались хищением государственной собственности путем изготовления неучтенной продукции.

Для изготовления «левой» продукции, как показали арестованные ШЕЙХЕТ, АВЕРБУХ, БОРИСНИК и другие, они через маклеров и своих предста-

Радянська Україна 26.1.1963

ПО ЗАСЛУГАХ

Львів, 25. (Кор. «Радянської України»). Гемі ділки брати К. Б. Беркон та Я. Б. Беркон разом з такими ж шахраями Д. Б. Цаном, А. Т. Краковичем і В. В. Сотинським скористалися з безтурботності деяких керівників лісоторговельних організацій і міжколгоспбуду Львівської області. Під пильною державних і кооперативних підприємств вони організували приватно-власницьке виробництво по випуску зливного покрівельного заліза.

В цю авдитію злочинці за хабарі втягнули деяких працівників планових органів і заводів, а також продавців магазинів металевих виробів і господарських товарів.

Тому поруч з шахраями перед судом стали і хабарники — В. М. Портанський — колишній заступник начальника відділу «Росгодовчорметпостачбунту», І. Ф. Калников — колишній старший інженер планового

відділу «Союзголоваметалу», В. Ф. Деревницький — колишній директор московського заводу «Красный штамповщик», А. С. Рудик — колишній директор Золочівського лісоторговельного складу і продавці магазину О. А. Камінський, В. Ф. Поліщук й інші.

Ця зграя злочинців привласнила понад два з половиною мільйони карбованців у старому масштабі цін. В самого лише К. Б. Беркона вилучено понад 60 тисяч карбованців новими грішми та виробів із золота, платини і кристалу більш як на 30 тисяч карбованців.

Львівський обласний суд засудив К. Б. Беркона та Я. Б. Беркона до вищої міри покарання — розстрілу. Решту учасників цієї злочинної зграї присуджено до різних строків ув'язнення з конфіскацією всього належного їм особисто майна.

вители приобретали за деньги «левое» сырье и оборудование в городах: Омске, Коканде (Уз. СССР), Одессе, на Дунаевецкой фабрике (Хмельницкая область), на хлопко-прядельной фабрике в гор. Киеве, а также других предприятиях текстильной промышленности города Львова и области.

На ткацко-трикотажной фабрике Облместпрома, где директором длительное время был бывший инструктор обкома МОЛЧАНЮК В. И., а затем его сменил работник Львовского горкома КПУ ВЕЛЯ, организовалась целая группа расхитителей, которая расхищала до 30% выпускаемой фабрикой продукции. В преступную шайку входили: директор МОЛЧАНЮК, затем ВЕЛЯ, главный инженер СЕРЕДА, начальники цехов ШОРР, МАРЧУКОВ, БОРИСНИК, ШАПЕРШТЕЙН — все перечисленные лица были коммунистами и входили в состав партийного бюро фабрики.

По предварительным данным проводящейся документальной ревизии, только в одном ткацком цехе за счет пересортицы преступниками было присвоено более 5 миллионов рублей.

О существующей системе хищений было хорошо известно руководству Облместпрома и некоторым работникам РК и ГК КПУ, но, как видно из материалов следствия, расхитители путем подкупа за крупные взятки втерлись в доверие и фактически действовали под их покровительством.

Арестованный директор фабрики член КПСС МОЛЧАНЮК показал, что только он один с 1957 по 1960 год в виде взяток вручил должностным лицам 752 400 рублей, в частности:

- Секретарю Львовского Горкома КПУ Овсянко П. Ф. — 128 тыс. руб.
- Председателю Комиссии Советского Контроля Мигалину — 76 тыс. руб.
- Бывшему председателю Львовского Горсовета Николаенко — 42 тыс. руб.
- Секретарю Львовского Горкома КПУ Фольварочному — 34 тыс. руб.
- Председателю Львовского Горсовета Завербному — 64 тыс. руб.

- Начальнику Управления Облместпрома Бондарчуку — 82 тыс. руб.
 - Секретарю Ленинского РК КПУ г. Львова Горобецу — 25 тыс. 800 руб.
- и другим должностным лицам²².

О даче взяток этим же лицам показали арестованные член КПСС директор ткацко-трикотажной фабрики ВЕЛЯ В. А., член КПСС, директор текстильно-трикотажной фабрики АВЕРБУХ и другие.

Обвиняемый ВЕЛЯ показал, что, работая директором фабрики, он без дачи взяток руководящим работникам Управления местной промышленности Бондарчуку, Сорокину, председателю Горсовета Завербному, секретарям РК и ГК КПУ Горобицу и Мазуру не мог решать вопросов, связанных с производственной деятельностью фабрики.

«... Столкнувшись в первый же месяц — в мае 1960 года с запросами производства, как я уже показал, я не мог решить ни единого вопроса в Управлении Облместпрома. Начальник Управления Бондарчук сам вопросов не решал, а для их решения отсылал меня к второстепенным работникам... Только после объяснения с начальниками цехов я понял, что необходимо платить деньги всем тем лицам, которые в определенной мере решают вопросы, связанные с производственной деятельностью фабрики... Располагая ежемесячно деньгами в сумме 42–45 тысяч рублей, я, в свою очередь, платил начальнику облместпрома Бондарчуку ежемесячно 10 тысяч рублей; секретарю горкома КПУ Мазуру — 5 тысяч рублей; секретарю Ленинского РК КПУ г. Львова — Горобицу — 3 тысячи рублей».

(Протокол допроса ВЕЛИ от 25.IX.61 года)

Обвиняемый АВЕРБУХ также систематически давал взятки. Только одному Бондарчуку с июля 1958 года по июль 1959 года он передал 24 тысячи рублей.

Обвиняемый АВЕРБУХ показал, что он, работая директором фабрики, также систематически давал взятки: зам. председателя Львовского СНХ — Локоть С. Л. по 5 000 рублей ежемесячно, начальнику Управления легкой промышленности совнархоза БОЙКО и главному инженеру этого же Управления УЛАНОВСКОМУ — по 5 тысяч рублей каждому ежемесячно. (Бойко и УЛАНОВСКИЙ сняты с постов, УЛАНОВСКИЙ исключен из партии).

В силу бесконтрольности и покровительства со стороны отдельных должностных лиц создавались условия для хищения не только на предприятиях местной промышленности, но и на предприятиях совнархоза, в торговле.

Так, только на одной текстильно-трикотажной фабрике Львовского совнархоза преступники за 1959–1961 годы расхитили государственного имущества на сумму 10 миллионов рублей (в старом исчислении).

В легкой и местной промышленности преступники настолько распоясались и чувствовали себя свободно, что «продавали» и «покупали» цеха с их оборудованием и сырьем, выплачивая своим предшественникам «отступные» по 300–

²² Згідно з тодішньою практикою прізвища всіх посадових осіб — працівників партійних органів у документі вписані від руки.

340 тысяч рублей. Это происходило тогда, когда они уже много награбили и были слишком заметны в городе, как миллионеры, они отступали место другим, получая вознаграждение за «доходное» место.

Обвиняемый АВЕРБУХ заявил:

«...В июле–августе 1959 года встал вопрос об объединении артели “30 лет Октября” и “Трудовик”. Перед объединением БУРДМАН с работы уволился, заявив, что я должен выплатить ему “пай” в сумме 340 тысяч рублей. Я согласился с предложением БУРДМАНА выплатить ему эту сумму».

(Протокол допроса АКСЕЛЬРУДА от 22.XI.1961 г.)

Из анализа имеющихся материалов видно, что взяточничество приняло характер системы. Дело дошло до того, что даже плановое сырье и оборудование можно было получить своевременно только тогда, когда вручались взятки.

Обвиняемый АВЕРБУХ показал:

«...Бывшему товароведу Облпромкоопснаббита Львовского Облпромсовета КАРПОВСКОМУ И. Н., начиная с октября 1959 года по октябрь 1960 года, я передал примерно 30 тысяч рублей за то, чтобы он обеспечивал своевременное поступление к нам фондового и децентрализованного сырья, а также за то, чтобы производил в нужных случаях замену феламентарного сырья на капрон-моно.

Кроме меня, деньги КАРПОВСКОМУ за сырье платил также АКСЕЛЬРУД. По моим подсчетам мы всего передали КАРПОВСКОМУ И. Н. 47 тысяч 500 рублей».

(Протокол допроса АВЕРБУХА от 23.XII.61 г.)

По этому же факту обвиняемый ФУКС заявил:

«...В январе–феврале 1958 года АВЕРБУХ А. Ш. вызвал к себе в кабинет меня и МЕШКОВА и сообщил, что есть выход к тому, чтобы впредь не допускать простоя рабочей силы, чтобы наше предприятие работало ритмично. В частности, АВЕРБУХ А. Ш. тогда сообщил, что он ходил в “Облкоопснаббывт”, и там ему предложили регулярное снабжение артели “Трудовик” сырьем — капроном в том случае, если мы будем платить по 10 рублей за каждый килограмм фондового капрона — сырья. Поскольку у нас не было другого выхода, мы с этим согласились».

Взятки за снабжение предприятий плановым сырьем и оборудованием вручались работникам Госплана республики и Укрпромсовета. Создавалось положение, когда отдельные работники, призванные обеспечивать ритмичную работу предприятий, используя свое должностное положение в корыстных целях, под различными предлогами задерживали поставку сырья и оборудования предприятиям, и не чинили в этом никаких препятствий только после получения взяток.

По этому вопросу арестованный АКСЕЛЬРУД показал:

«...Должен пояснить, что деньги, которые мы вручали за снабжение производства сырьем — капроновым волокном, это были не единичные взятки, а установившаяся система, носившая характер дополнительной оплаты за каждый полученный нами килограмм сырья. Причем эти деньги вносились не добровольно, а в результате различного рода нажимов в снабжении сырьем и оборудованием».

Деньги, которые вручались за сырье, были добыты в результате совершенных хищений, и получавшие их лица хорошо были об этом осведомлены.

Каждый из получавших взятки знал, что это за деньги, каким образом они добыты, и никто ни единого разу не отказался от взятки и не поставил вопрос о ликвидации хищений и привлечении виновных к ответственности. Наоборот, Облпромсовет сохранил руководство артелей, в свою очередь получая от них регулярно деньги, полученные за счет хищений продукции».

(Протокол допроса АКСЕЛЬРУДА от 20.XI.1961 г.)

Как теперь установлено следствием, о хищениях поступали сигналы в органы милиции, прокуратуры, госконтроля, но должного реагирования на них не было, так как некоторые работники этих органов были подкуплены.

Арестованные бывшие члены КПСС ВЕЛЯ, ШЕЙХЕТ И. М., МОЛЧАНЮК, ШОРР показали, что расхитители платили деньги работникам милиции, прокуратуры, госконтроля, КРУ с тем, чтобы они не предпринимали никаких попыток к вскрытию и пресечению хищений.

В частности, обвиняемый МОЛЧАНЮК о даче взяток председателю *Госконтроля Мигалину* показал:

«...Во второй половине 1957 года я занес *Мигалину* в кабинет две тысячи рублей и отдал ему. Он поблагодарил, и с этого периода до моего ухода ежемесячно я платил *Мигалину* по две тысячи рублей, а в конце 1959 года и в 1960 г. — по три тысячи.

За время моей работы в должности директора *Мигалин* присылал, как мне помнится, две комиссии с проверкой, но они ничего не вскрыли. После моего ухода с фабрики с *Мигалиным* вел расчеты начальника цеха ШОРР».

О даче взяток председателю *Госконтроля Мигалину* также дали показания обвиняемые ШОРР, МАРЧУКОВ, ШЕЙХЕТ, БОРИСНИК.

О том, что отдельные работники органов прокуратуры и милиции брали взятки и, таким образом, попали в зависимость от расхитителей, свидетельствует следующее.

Летом 1959 года в гор. Ковеле прокуратурой был арестован заведующий магазином ЦЕХАШ, у которого были обнаружены «левые» изделия, поступившие от расхитителей из гор. Львова. Вместо расследования и разоблачения преступников, работники Львовской прокуратуры МАСЛОВ и САДОВСКИЙ вместе с другими договорились о выделении материалов на лиц, проживающих во Львове, а когда выделенные материалы поступили в ОБХСС в г. Львов, они не нашли дальнейшего движения.

О ковельском деле и состоявшейся сделке, как показал обвиняемый ШЕЙХЕТ, были хорошо осведомлены и работники Волынской прокуратуры.

Арестованный ШЕЙХЕТ показал, что он установил доверительные отношения с главным контролером-ревизором КРУ МФ УССР по Львовской области БОБИНЫМ, которому ежемесячно выплачивал по 2 тысячи рублей, выплатив всего более 20 тысяч рублей.

Аналогичные факты получения взяток имеются и в отношении работников милиции.

Как уже отмечалось, расхитители реализовывали «левую» продукцию через торговую сеть.

Арестованный зав. базой горпромторга ПРИДОЛОБА А. Д., 1926 года рождения, член КПСС, показал, что только через базу за период 1960–1961 годов было реализовано «левой» продукции более чем на 7 миллионов рублей, за что он получил около 200 000 рублей (в старом исчислении) из расчета 3% стоимости похищенных товаров.

Арестованный заведующий магазином ПОГОСОВ М. А., 1916 года рождения, на допросах показал, что за реализацию похищенной продукции он получал до 15% ее стоимости.

ПОГОСОВ, ПРИДОЛОБА и другие показали, что они часть денег, приобретенных преступным путем, давали в качестве взяток директору Львовского горпромторга, члену КПСС ВОРОНИНУ Л. Л., его заместителю ЯКУШЕВУ и другим работникам торгова.

Располагая крупными суммами денег, преступники имели своих «банкиров», у которых хранили деньги и ценности, добытые преступным путем.

Так, арестованный КРАВЕЦ показал, что он являлся личным кассиром и доверенным лицом АКСЕЛЬРУДА, был сборщиком денег в магазинах за реализацию «левой» продукции, деньги в сумме свыше 2,5 миллионов рублей, вырученные от реализации похищенной продукции, АКСЕЛЬРУД и другие хранили у него на квартире, за что платили ему 2 000 рублей ежемесячно.

Крупные хищения социалистической собственности имеют место и в пищевой промышленности.

Арестованные валютчики ШМИДТ, ГРОДЗИНСКИЙ и БРУДОЛЕЙ, у которых изъято свыше 3 кг золота и крупные суммы денег, показали, что они за крупные взятки получали наряды фондовых мясопродуктов на Львовском, Волынском, Тернопольском мясорыбторгах, а также в «Литкоопвнешторге» (Литовской ССР) и реализовывали его по завышенным ценам, а вырученные деньги делили между собой.

Чтобы избежать контроля, ШМИДТ и ГРОДЗИНСКИЙ подкупали подачками и организациями кутежей ответственных работников горкома, райкома партии, прокуратуры и безнаказанно действовали, а директору райпищеторга ПОТАПОВУ, члену КПСС, вручили в течение 1957–1961 годов только наличными деньгами 130 тысяч рублей, главному бухгалтеру торгова ФУРМАНОВУ, также члену КПСС, около 100 тысяч рублей (в старом исчислении).

Всего областным Управлением арестовано 44 человека крупных расхитителей и валютчиков, у которых изъято: золота — более 25 килограммов, более 70 бриллиантовых камней, 3 065 американских долларов и другие ценности (золотые портсигары, золотые часы, браслеты и т.п.).

По подсчетам самих арестованных за указанные ценности они уплатили свыше 5 миллионов рублей (в старом исчислении).

Кроме этого изъято денег советскими знаками и облигации 3% госзайма на сумму 391 575 рублей (в новом исчислении), легковых автомашин 41 штука, описано и наложено арест на разное имущество примерно на сумму 200 000 рублей.

Таким образом, изъятое золото, иностранная валюта, советские деньги и другие ценности выражаются в сумме свыше 1 миллиона 200 тысяч рублей (в новом исчислении).

Областной комитет партии разбирается с материалами на должностных лиц, на коих поступили показания арестованных о получении ими от расхитителей взяток для решения вопроса по существу.

Для наведения порядка в местной промышленности обком КП Украины считает необходимым поставить вопрос о передаче ее в ведение Совнархоза.

Обком КП Украины принимает меры по освобождению органов прокуратуры, милиции, прежде всего ОБХСС от нечестных работников. Наводим полный порядок в торговле.

Анализ имеющихся материалов на контрабандистов, валютчиков и крупных расхитителей показывают, что, как правило, эти категории преступников неразрывно связаны между собой. Расхитители, располагая крупными суммами денег, стремятся приобрести на них золото и другие ценности.

Исходя из этого, а также с целью наведения должного порядка в деле борьбы с крупными расхитителями социалистической собственности, мы считаем необходимым возложить борьбу с этим видом преступлений на органы государственной безопасности.

Секретарь Львовского
Обкома КП Украины И. Грушецкий

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5503, арк. 3–15.

№ 2

**Доповідна записка начальника УВС Львівської облради В. Ангелова
секретарю Львівського обкому КПУ І. Грушецькому
«Про стан боротьби з розкраданням соціалістичної власності
в області та заходах по її посиленню»**

16 січня 1962 р.

<...>

Анализ уголовных дел показывает, что хищения государственного и общественного имущества наиболее распространенные в таких системах, как госторговля и потребительская кооперация, местная и пищевая промышленность, строительные организации.

<...>

В январе 1961 года привлечена к ответственности группа расхитителей 5 чел., орудовавшая в Завадском сельпо, Турковского райпотребсоюза во главе с председателем сельпо МАЛЕТИЧЕМ. Участники этой группы, воспользовавшись бесконтрольностью со стороны райпотребсоюза, систематически занимались хищениями денежных средств путем оформления фиктивных закупочных документов на корма, саженцы фруктовых деревьев и др., причинив ущерб на сумму 30 тыс. рублей.

В числе привлеченных к ответственности за хищения и обман покупателей в государственной торговле только по городу Львову в 1961 году привлечено 12 заведующих магазинов, 24 продавца и 9 экспедиторов.

В настоящее время на материально-ответственных должностях в государственной торговле и потребительской кооперации работает 105 чел., ранее судимых за различные преступления.

Председателем Мокротинского сельпо Нестеровского района работает РЕКУТА, судимый в 1953 году за взяточничество, председателем Малеховского рабкоопа работает КОШЕЛЬ, дважды судимый за превышение власти, хулиганство и попытку на изнасилование, заведующим пекарней Куликовского горпо работает ДЕМЕЛЬКО, дважды судимый за хищения, хулиганство и сопротивление представителям власти.

На указанных лиц еще в сентябре 1961 года направлено представление правлению Нестеровского райпотребсоюза, которое до настоящего времени не рассмотрено.

Ст. бухгалтером райзаготконторы Глинянского райпотребсоюза работает МИШОЛИВСКИЙ, в 1959 году судимый за хищения, на которого в 1960–1961 г.г. неоднократно направлялись представления председателю райисполкома, однако МИШОЛИВСКИЙ продолжает работать на прежней должности.

В результате слабого внутриведомственного контроля, поверхностного и несвоевременного проведения ревизий, в ряде организаций длительный период времени скрывались крупные растраты и хищения.

В марте 1961 года привлечена к уголовной ответственности группа расхитителей 8 чел., орудовавшая в Каменко-Бугском горпо во главе с председателем горпо ДРОГЕЦКИМ. Установлено, что ДРОГЕЦКИЙ, бухгалтер ТИЩЕНКО и др. систематически брали из буфета чайной без оплаты спиртные напитки и другие товары, в результате чего у буфетчиц образовывались крупные недостачи. Являясь участником хищений, бухгалтер ТИЩЕНКО длительное время скрывала эти недостачи путем умышленного искажения данных балансовых отчетов, в результате чего горпо причинен материальный ущерб на сумму 44 692 рублей.

Совершенно неудовлетворительно обеспечивается сохранность социалистической собственности на предприятиях местной промышленности.

Расхитители, орудующие в местной промышленности, похищаемые материальные ценности, как правило, сбывают через работников торговли.

В феврале 1961 года привлечена к ответственности группа расхитителей 5 чел., орудовавшая в Н. Ярычевском райпромкомбинате во главе с директором промкомбината МАЛЮКОВЫМ. Расхитители изготавливали неучтенные хлопчатобумажные изделия (покрывала, платки и др.), реализовывали их через заведующего филиалом № 3 Львовского универмага ТРЕЩЕВА, а вырученные деньги присваивали, причинив ущерб комбинату на сумму свыше 15 тыс. рублей.

Основными причинами хищений в системе местной промышленности являются: неудовлетворительная постановка учета материальных ценностей, неправильный подбор материально-ответственных лиц и слабый контроль за деятельностью предприятий, в результате чего на руководящие и материально-ответственные должности проникают всякого рода дельцы, проживающие, как правило, в г. Львове, имеющие собственные автомашины, которые нередко используются ими для совершения преступлений.

В мае–июне 1961 г. вскрыта группа расхитителей 20 чел., орудовавшая в Николаевском райпромкомбинате во главе с его директором АРАКЕЛЯН. Расхитители изготавливали неучтенную продукцию, которую реализовывали через торговую сеть, а деньги присваивали, причинив ущерб государству на сумму 50 170 рублей. Для возмещения ущерба у привлеченных к ответственности изъято денег, ценностей и описано имущества на сумму 52 709 рублей, в т.ч. 6 личных автомашин. Кроме того, в торговых точках изъято неучтенной продукции, сданной расхитителями для реализации, на сумму 5 898 руб.

Бесконтрольность за деятельностью подведомственных предприятий со стороны руководителей Львовского Облместпрома и Управления бытового обслуживания приводит к тому, что расхитители в некоторых случаях открывают нелегальные цеха и мастерские, которые полностью используются в целях личной наживы.

В мае 1961 года арестована группа дельцов 5 чел. во главе с РУДШТЕЙНОМ, занимавшихся нелегальным изготовлением обуви в мастерской Трускавецкого горбыткомбината. Установлено, что директор Трускавецкого горкомбината ЕРМАКОВ принял на должность начальника профилактической станции РУДШТЕЙНА, не имеющего определенного места жительства. Имея личную машину «Победа», РУДШТЕЙН разъезжал по городам Львову, Стрию и другим, где скупал похищенные с государственных предприятий кожаные товары, из которых в указанной мастерской девятью неоформленными рабочими изготавливалась неучтенная обувь. Эту обувь РУДШТЕЙН развозил по магазинам, где она реализовывалась, а вырученные деньги присваивались. Труд рабочих оплачивал лично РУДШТЕЙН из части нажитых преступным путем денег. Во время арестов у дельцов и их связей изъято 346 пар обуви на сумму 9 238 рублей. РУДШТЕЙН в числе других арестован, а принадлежащая ему автомашина «Победа» конфискована.

На должность заведующего сапожной мастерской Пустомытовского райбыткомбината был принят дважды судимый ГЛЕЙЗЕР, который организовал

в пос. Октябрьском в доме гр-ки КИЦА нелегальный цех по пошиву обуви. В цеху также работали неоформленные рабочие, труд которых ГЛЕЙЗЕР оплачивал из своих средств. Изготовленную неучтенную обувь ГЛЕЙЗЕР реализовывал через зав. магазинами № 153 Львовского горпроторга ЧАБАН и Рудновского горпо ГОЛУБЕВА, а полученные деньги присваивал. У преступников изъято 198 пар обуви, 2 000 дцм. мягких и 30 кг твердых кожаных изделий.

По имеющимся в УВД сведениям, на материально-ответственных должностях в системе местной промышленности работает 37 чел., ранее привлекаемых к уголовной ответственности.

В последнее время, в результате попустительства со стороны руководителей отдельных школ-интернатов, детских домов, домов инвалидов и медицинских учреждений, имеющих производственные мастерские, предназначенные для учебных и лечебных целей, в эти учреждения проникают дельцы, которые используют указанные мастерские в корыстных преступных целях.

В декабре 1961 года привлечена к уголовной ответственности группа расхитителей 5 чел. во главе с заведующим лечебно-производственными мастерскими Львовской психоневрологической больницы ФРОЛОВЫМ, участники которой за взятки приобретали на Барнаульском заводе искусственного волокна неучтенное сырье, изготавливали из него скатерти, шарфы, нитки мулине и другую продукцию, которую реализовывали через продавца магазина № 86 ОРСа треста «Буденовуголь» ЗУБАТОГО, а вырученные деньги присваивали. У расхитителей изъято 12 тыс. рублей денег и две личные автомашины «Победа».

<...>

Анализ причин хищений на предприятиях пищевой промышленности показывает, что хищения в основном происходят там, где неудовлетворительно организован учет материальных ценностей и отсутствует внутриведомственный контроль.

В апреле 1961 года вскрыта группа расхитителей 7 чел. в Глинянском райпищекомбинате во главе с директором комбината ГОЛЬДШМИДТ. Преступники систематически присваивали денежные средства, вырученные от помола зерна: производя помол на муку сортовую, помольные квитанции оформляли как на обойный помол, а разницу в стоимости помола присваивали, или вообще не оформляли помольных квитанций и стоимость помола полностью присваивали. Во время дознания на мельницах комбината было обнаружено около 15 тонн зерна и муки, на которые не были оформлены помольные квитанции.

В марте–мае 1961 года арестована группа расхитителей 10 чел., орудовавшая на Бориславском мясокомбинате, Турковской конторе «Скотосырье» и Пожеливском сельпо Бориславского райпотребсоюза. Преступники при закупках скота занижали его вес и упитанность, в результате чего создавали излишки живого веса скота, на которые, в преступном сговоре с заведующим базой предубойного содержания скота Бориславского мясокомбината СКРИПАЛЬ, оформ-

ляли фиктивные закупочные документы, а деньги, якобы израсходованные на эти «закупки», присваивали, причинив ущерб государству на сумму свыше 20 тыс. рублей. Ущерб полностью возмещен за счет изъятых у преступников ценностей и принадлежащего им имущества, в том числе автомашины «Волга», принадлежащей бухгалтеру Турковской конторы «Скотосырье» МАКАРИК.

В сентябре 1961 года возбуждено уголовное дело против заведующего базой Самборского откормочного совхоза ЯЦЫНИЧА, ст. бухгалтера МАТАУШЕК и других лиц. В ходе дознания установлено, что по вине ст. бухгалтера МАТАУШЕК поступление на базу по книгам не отражалось. Этим воспользовался зав. базой ЯЦЫНИЧ, который в преступном сговоре с заготовителем БИЛАС систематически производил обмен полноценного скота с гражданами на неполноценный, присваивая доплаченные суммы. Из кассы совхоза безучетно выдавались разным лицам крупные суммы денег. Например, директору совхоза КОВАЛЕНКО выдано в июле 1961 года 100 рублей в счет будущей премии, никаких оснований к выдаче ему этой суммы не было. Кассир ПИХО без соответствующего разрешения и оформления документов взяла из кассы 90 рублей, израсходовав их на личные нужды.

Большие задачи по обеспечению сохранности социалистической собственности возложены на ведомственный ревизорский аппарат, однако в ряде случаев ревизоры не только не ведут борьбы с расхитителями, но иногда даже способствуют им, укрывая выявленные нарушения и злоупотребления.

В Сокальском райпищекомбинате на протяжении 1960–1961 г.г. орудовала группа расхитителей, которые за счет выпуска недоброкачественной продукции создавали излишки сахара, спирта и других продуктов и похищали их. В июне 1960 года ревизором Облуправления промпродтоваров ГРИНЮК проводилась ревизия, при которой каких-либо серьезных недостатков не было вскрыто, однако в ноябре–декабре 1961 года органами милиции совместно с ревизором Контрольно-ревизионного управления т. ГОЙ в комбинате выявлено хищение на сумму более 100 тыс. руб., причем многие эпизоды хищений относятся к периоду 1960 года. По делу арестованы: начальник плодоперерабатывающего цеха КОВАЛЬЧУК, зав. складом ШКАРОДЮК и другие — всего 4 человека.

В 1961 году за хищения в строительных организациях привлечено к уголовной ответственности 75 чел., тогда как в 1960 году было привлечено 61 чел. Из общего числа привлеченных к уголовной ответственности 42 человека, т.е. более половины, привлечены по групповым делам.

В сентябре 1961 года привлечены к уголовной ответственности за хищения и взяточничество начальник ремонтно-строительного цеха Львовского электролампового завода КАЧАЛИН, ст. прораб строительного управления № 12 ЯЛОВЕЦКИЙ и другие — всего 6 чел., которые составляли фиктивные наряды на непроизводственные строительные работы, систематически брали взятки с рабочих и совершали злоупотребления.

Особенно неудовлетворительно обеспечена сохранность социалистической собственности в системе Львовской областной межколхозной строительной организации, где в 1961 году за хищения привлечено к уголовной ответственности 25 человек.

Прораб Бобрской межколхозной строительной организации ЛАБА, путем завышения норм расходования строительных материалов создавал излишки их и через свою соучастницу АЛЬФАВИЦКУЮ реализовал индивидуальным застройщикам, а вырученные деньги вместе с нею присваивал, в результате чего нанес ущерб государству на сумму 15 тыс. рублей. В июне 1961 года ЛАБА и АЛЬФАВИЦКАЯ привлечены к уголовной ответственности.

В этой же межколхозной организации в сентябре 1961 года разоблачена вторая группа расхитителей, в состав которой входили работники межколхозного птицекомбина ЦВЫГУН, ЧИТАЙЛО и КОРНИЛО. Указанные лица систематически занимались хищениями комбикормов с птицекомбината.

В августе 1961 года привлечены к уголовной ответственности прораб Пустомытовской межколхозной строительной организации ТОПОРОВСКИЙ и рабочий ЯВНЫЙ, которые расхищали цемент и другие стройматериалы, реализуя их индивидуальным застройщикам.

В декабре 1961 года разоблачена группа расхитителей в Глинянской межколхозной строительной организации 5 человек, участники которой прораб МИКИТЮК, мастер КАЛИНОВСКИЙ и другие путем занижения положенной нормы закладки кирпича на один кубометр строительства создавали излишки его, которые похищали и реализовывали индивидуальным застройщикам, а вырученные деньги присваивали.

МИКИТЮК и КАЛИНОВСКИЙ арестованы, расследование продолжает прокуратура района.

Одной из причин хищений в областной межколхозной строительной организации является засоренность кадров материально-ответственных лиц.

В октябре–ноябре 1961 года, в результате проведенных оперативно-следственных мероприятий разоблачена группа расхитителей 15 чел., орудовавших в областной межколхозной строительной организации и торговой сети.

Дознанием установлено, что организаторами этой группы были братья БЕРКОН Касриль Борисович и БЕРКОН Иосиф Борисович²³, из которых первый судимый семь раз, а второй — два раза, оба имеют несколько фамилий.

Эти преступники-рецидивисты открыли цех по изготовлению сшивного кровельного листа, приобретали за взятки в различных городах СССР неучтенное сырье, изготавливали неучтенную продукцию, которую реализовывали через торговую сеть, а вырученные деньги присваивали.

Выявленные участники этой группы арестованы. При обысках и арестах у них изъято денег и ценностей на сумму более 200 тыс. рублей, в том числе

²³ Вперше в цьому звіті інформація про заарештованих осіб — братів БЕРКОН — подана з використанням імені та по батькові, щоб уникнути сумнівів в їхньому етнічному походженні.

наличных денег 71 922 руб., около 2 кг золота, в том числе 101 золотая монета иностранной чеканки, бриллиантов на сумму более 12 тыс. рублей, 4 автомашины и другие ценности.

Несмотря на это, даже сейчас в некоторых районных межколхозных строительных организациях продолжают работать на материально-ответственных должностях лица ранее судимые.

В Нестеровской межколхозной строительной организации на должности мастера (с материальной ответственностью) цеха по изготовлению металлической сетки работает МЕШКОВСКИЙ Антон Иосифович, который в 1955 году был осужден за хищения, в 1957 году за спекуляцию, в 1959 году за мошенничество и подделку документов. В отношении МЕШКОВСКОГО еще в августе 1961 года было направлено представление председателю райисполкома т. ВИХАРЕВУ и председателю межколхозной строительной организации т. СЕЧКАРЕВУ, которое до настоящего времени не рассмотрено, и МЕШКОВСКИЙ продолжает работать на прежней должности.

Ст. бухгалтером Глинянской межколхозной строительной организации работает ДВОРАКОВСКИЙ, судимый в 1959 году за хищения, на которого в 1961 году направлялось представление Глинянскому райисполкому, однако ДВОРАКОВСКИЙ от занимаемой должности до настоящего времени не отстранен.

Проведена некоторая работа по усилению борьбы с хищениями в сельском хозяйстве.

В 1961 году за хищения и кражи зерна, кормов и другой сельскохозяйственной продукции привлечено к уголовной ответственности 681 чел., вскрыто 80 преступных групп, орудовавших в сельском хозяйстве с общим количеством привлеченных к уголовной ответственности 198 чел. Кроме того, материалы в отношении 844 чел., впервые совершивших мелкие хищения и кражи сельскохозяйственной продукции, переданы на рассмотрение товарищеских судов, правлений колхозов и общих собраний колхозников.

В колхозах и совхозах предупреждено 94 случая хищений и краж.

У расхитителей изъято и возвращено колхозам и совхозам: зерна 98 499 кг, кукурузы 10 118 кг., сахарной свеклы 8 223 кг., разных кормов 68 100 кг.

В июле 1961 года привлечена к уголовной ответственности группа расхитителей в колхозе им. И. Франко, Бусского района, участники которой комбайнеры ПИДСТАВСКИЙ, ЛИСЕЦКИЙ, объездчик БЕЛЕЙ и другие похитили в поле от комбайна свыше 4-х тонн пшеницы.

В августе 1961 года арестована группа расхитителей 5 чел. в колхозе «Украина» И.-Франковского района, возглавляемая кладовщиком колхоза МИХАЛЯК, участники которой похитили около 5 тонн пшеницы и ячменя.

В некоторых колхозах вскрыты факты, когда расхищалась не только сельскохозяйственная продукция, но и денежные средства замаскированными способами.

В июне 1961 года привлечена к ответственности группа расхитителей 7 чел.

в колхозе «Вільна Україна» Перемышлянського району и Липовецьком селіпо Перемышлянського райпотребсоюзу. Учасники этой групи бухгалтер колхоза ЛЕВКОВИЧ, голова селіпо СКОВЫРА и другие расхищали колхозные денежные средства, для чего оформляли бестоварные счета на якобы закупленные колхозом в селіпо различные товары, перечисляли в селіпо по этим счетам деньги, где впоследствии их изымали и присваивали. Преступниками причинен ущерб колхозу на сумму 10 тыс. рублей.

В результате безответственного отношения к сохранности колхозного имущества со стороны руководителей колхозов, в отдельные колхозы проникали под видом заготовителей, посредников по реализации сельскохозяйственной продукции и закупкам различных материалов всякого рода дельцы и проходимцы.

В сентябре 1961 года арестована группа дельцов-посредников 5 чел. во главе с неким ВИШНЕВСКИМ. Учасники этой группы заключали с колхозами Львовской, Винницкой, Хмельницкой и других областей незаконные договора на поставку строительного леса, получали в колхозах крупные суммы денег и за взятки должностным лицам различных организаций приобретали наряды на получение строительного леса. «Услугами» этих дельцов воспользовался голова колхоза им. И. Франко Николаевского района КУЛИКОВИЧ, который выдал им из колхозной кассы более 8 тыс. рублей для дачи взяток за получение нарядов на строительный лес, однако ни леса, ни денег колхоз не получил.

В декабре 1961 году по этому же колхозу вскрыты новые факты присвоения денежных средств со стороны гл. бухгалтера БИРИЛЯК, зав. фермой БЕЛОУС, бригадира ПУНДОР и других лиц. Зав. фермой БЕЛОУС арестован, расследование продолжается.

Имеют место случаи либерального отношения к расхитителям со стороны местных партийных, советских и административных органов.

Зав. складом колхоза «Радянська Україна» Жидачевского района СТРИЙСКИЙ создал на складе излишки разных зерновых культур в количестве 128 центнеров, которые намеревался похитить и реализовать через заведующего колхозной мельницей ШАРАНЮК, о чем поступили сигналы в райотдел милиции.

Проведенной ревизией сигналы подтвердились: факт создания излишков зерна установлен, за что СТРИЙСКИЙ должен был нести уголовную ответственность, однако в связи с тем, что РК КП Украины из членов КПСС его не исключил, уголовное дело против него не было возбуждено.

В июне 1961 года УВД были привлечены к уголовной ответственности зав. складом базы «Металлоснабсбыта» Совнархоза ПОПОВ и шофер кулпарковской автобазы ЕВСЕЕВ за хищение одной тонны листового железа. Рассматривая это дело, народный суд Ленинского района приговорил шофера ЕВСЕЕВА к 4 годам лишения свободы, а ПОПОВА, который выдал ЕВСЕЕВУ железо, к условной мере наказания.

Серьезным недостатком является также и то, что часть органов милиции борьбу с хищениями и спекуляцией вели неудовлетворительно.

Так, например, Дрогобычский, Олесский, Перемышлянский, Пустомытовский, Радеховский райотделы милиции, при наличии большого количества сигналов о хищениях, в 1961 году к ответственности привлекли по одной группе расхитителей, состоящей из 2–3 чел.

<...>

НАЧАЛЬНИК УВД ИСПОЛКОМА ЛЬВОВСКОГО
ОБЛСОВЕТА ДЕПУТАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ
В. АНГЕЛОВ

ДАЛО, ф. 3, оп. 8, спр. 438, арк. 38–49.

II

Закриття Львівської синагоги в березні–квітні 1962 р.

№ 1

Стаття «Закройте синагогу!»

Я читала во «Львовской правде» выступления евреев, настойчиво требовавших закрыть синагогу в городе. Трудящиеся евреи разоблачили преступную шайку спекулянтов золотом и валютными ценностями, свившую себе гнездо в синагоге, доказали, что молитвенный дом стал местом «деловых встреч» проходивцев и воров.

Я тоже пришла к выводу, что синагога совершенно не нужна трудящимся евреям. В этом убедилась, побывав в синагоге. Там царит дух торгашества, нечестности. Одиночные посетители не молились, а шептались по углам о чем-то «мирском». Когда выходила на улицу, меня схватили за полу: «Пожертвуйте». Вот оно что! Деньги и еще раз деньги, а не душа верующего интересовали служителей синагоги.

Я поняла, что под сводами молитвенного дома отлично чувствуют себя преступники, нечестные люди, но только не трудящиеся!

Моя вера в бога поколебалась еще во время гитлеровского нашествия. Тысячи евреев молились всемогущему богу, чтобы он спас их. Услышал ли «всевышний» эти просьбы? Нет! Шесть миллионов евреев было убито фашистами, их расстреливали, умертвляли в душегубках, сжигали в печах крематориев... Если бы не Советская Армия, не родная коммунистическая партия, погибли бы еще миллионы евреев и людей других национальностей.

Я люблю свою Советскую Родину, партию коммунистов, ненавижу войну и бога, допустившего гибель миллионов.

Меня глубоко возмутили агрессивные действия правительства США, установившего блокаду берегов Кубы. Империалисты бросают вызов всем честным людям, всем миролюбивым народам.

Моя тревога за судьбу мира понятна. Я не хочу, чтобы повторились Освенцим и Бухенвальд, поэтому от всего сердца поддерживаю Заявление Советского Правительства. И верю, что не мифический бог, а мы сами, только сами сможем обеспечить мир на земле.

А во Львовской синагоге проповедуют «смирение» и «долготерпение». Жди, мол, войны с терпением, не перечь американским империалистам...

И это говорится сейчас, когда нужно поднять свой голос в защиту революционной Кубы!

Вот почему я считаю, что пора закрыть синагогу во Львове. Ничего, кроме вреда, она не приносит людям.

Х. Факторович (пенсионерка).

Львовская правда. 1962. 26 січня.

№ 2

Доповідна записка Уповноваженого Ради в справах релігійних культур при Раді Міністрів УРСР К. Полонника

29 березня 1962 р.

таємно

прим. № 1

Зав. відділом пропаганди і агітації

ЦК КП України

тов. ШЕВЕЛЮ Г. Г.

ПРО ЛЬВІВСЬКУ СИНАГОГУ

В першій декаді березня ц.р. у Львові був проведений судовий процес над зграєю спекулянтів-валютчиків, у ході якого з'ясувалося й свідченнями підсудних було підтверджено, що ряд керівників Львівської іудейської громади перетворили синагогу в чорну біржу, де зустрічалися й проводили валютні операції як місцеві, так і приїжджі гешефтмахери.

Свідчення підсудних і судові матеріали, опубліковані в місцевій пресі, викликали велике обурення серед трудящих євреїв, які в численних листах до редакцій газет «Львовская правда», «Вільна Україна» і «Ленінська молодь» почали вимагати закриття синагоги у Львові.

В зв'язку з цим керівні органи області поставили питання про зняття з реєстрації іудейської релігійної громади у Львові.

Для вивчення цього питання, я, за Вашим дорученням, виїздив до Львова.

СКАНДАЛ В „БОЖЬЕМ ДОМЕ“

События разворачивались бурно и весьма драматически. Значительные ссоры от оскорблений и угроз быстро перешли к действиям.

Разогнанным себе привести небольшую «выдержку из показаний свидетеля упомянутого происшествия И. Ю. Штакельберга: «И. Берман схватил стул и хотел проломить голову Д. Кричевцу. Тогда я подсочил и Берману и не дал ему это сделать. В это время подбежал гражданин А. Буркатовский, схватил Кричевца за шиворот и хотел его вышвырнуть...».

Позвольте, может спросить читатель, где же происходил этот безобразный скандал? Откуда хотела «вышвырнуть» Кричевца?

Отвечаем: все сие было во львовской синагоге, в этом «святом» месте, где тишину положено нарушать лишь словами молитв.

Впрочем, следует более последовательно изложить события. Итак, как отмечено в полицейском протоколе, скандал произошел 26 марта около 12 часов дня. Именно в это время верующий Д. М. Кричевец, на свое горе, решил зайти в синагогу.

Там было всего несколько человек. А именно: бывшие руководители религиозной общины Я. Махмовецкий и Ш. Зильберфарб, а также уже упомянутые Штакельберг, Берман и Буркатовский.

Надо сказать, что за последнее время количество посетителей синагоги, которое и прежде было невелико, стало совсем незначительным. Число верующих евреев неуклонно сокращается. Возмущенные возмущением в синагоге духом напавших и спекулятивных сделок, верующие обходят ее стороной.

В ряде случаев руководителям синагоги не удавалось собрать и десяти человек, необходимых по ка-

нонам иуданства для того, чтобы приступить к молению. Даже такие «столпы» религии, как явившийся до последних дней председателем религиозной общины Я. Махмовецкий и Ш. Зильберфарб, который был кантором и по совместительству кассиром «божьего дома», подали заявления о выходе из состава руководителей синагоги.

Подобным положением дел были очень раздражены Берман и Буркатовский, считающие себя «активистами» синагоги и претендующие на то, чтобы играть в ней первую скрипку. А пенсионера Кричевца они к тому же недолголюбят и считают «плохим» верующим. Вот и решили сорвать на нем свою злость. Тогда-то и раздался в «божьем доме» громкие крики, оскорбления, а затем... Но о том, что было затем, мы уже сообщали: только своевременное вмешательство Штакельберга спасло Кричевца от побоев.

Пострадавший обратился к органам власти с просьбой защитить его и наказать виновных. «Считаю безобразными и недопустимыми подобные явления», — писал он. Расследованием происшедшего вынуждена была заняться милиция...

И вот финал. 29 марта Берман и Буркатовский предстали перед лицом народного суда Шевченковского района г. Львова. Были детально рассмотрены материалы дела, заслушаны показания пострадавшего, обвиняемых и свидетелей. В соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР «Об ответственности за мелкое хулиганство» суд, учитывая почтенный возраст обвиняемых, постановил арестовать Бермана на 8 суток, а Буркатовского — на 5. В настоящее время оба отбывают заслуженное наказание. Бермана и Буркатовского, уч-

инивших скандал в синагоге, не слишком страшат «небесные кары». Их, как уверяет религия, нетрудно избежать. Надо только усердно произносить, бия себя в грудь, покаянные молитвы.

Кроме того, Берман и Буркатовский утешают себя тем, что другие «рениители благочестия» из львовской синагоги совершили проступки и похуже.

Здесь, как уже сообщалось во «Львовской правде», совершали свои преступные сделки члены шайки спекулянтов золотом и валютой, в том числе руководители львовской синагоги Конторович, Саложников и связанные с ними лица. Творились и другие неприглядные дела.

Авторы одного из писем, продолжающих поступать в редакцию «Львовской правды», указывают: «Во львовской синагоге был совершен целый ряд злоупотреблений, проводились валютные операции, спекулятивные сделки. Подобные незаконные, преступные действия причинили вред нашему государству».

Мы возмущены действиями тех лиц из руководства синагоги, которые стали на преступный путь и по существу превратили «божий дом» в очаг темных сделок и валютных спекуляций. Синагога во Львове не нужна, необходимо ее закрыть!».

Это письмо подписали 26 работников Львовской фабрики индпошима и ремонта одежды, в том числе гг. Гутсон, Раценберг, Лернер, Рубинштейн, Шифман, Райхман, Штримман, Корсун и другие. Подобные писем много.

— Закрывать львовскую синагогу, ставшую местом преступных сделок, спекуляций, скандалов и драк! — таково настоятельное требование общественности.

А. КОГАН.

На нараді в секретаря обкому партії тов. Ковалю 23 березня за участю зав. відділом пропаганди і агітації т. Чугаєва, його заступника тов. Панченка, заст. нач. обл. КДБ т. Валуйка, нач. відділу обласного управління КДБ т. Савічева, редакторів обласних газет тт. Руденка і Ступницького і голови облрадіокомітета т. Юра було докладно розглянуто обстановку, що створилася в іудейській громаді м. Львова.

Як інформували працівники обл. КДБ учасників наради, викриття судового процесу й виступи трудящих євреїв у місцевій пресі справили приголомшуюче враження на членів іудейської громади, відвідування синагоги різко скоротилося, в громаді почалися чвари, окремі члени подають заяви про свій вихід із «двадцятки», серед віруючих почався розбрід.

На мою пропозицію нарада вирішила:

1. продовжувати публікацію в пресі й по радіо виступів євреїв, які вимагають закриття синагоги, подбавши насамперед про виступи євреїв-віруючих.
2. організувати одну-дві статті вчених (обов'язково євреїв), які розкривали б реакційну суть іудаїзму і переконливо розбивали б твердження іудаїстського віровчення.
3. з допомогою дітей-комуністів і комсомольців, організувати листи їхніх батьків про вихід з іудейської громади і тавруванням чорних справ керівників синагоги. Ці листи обов'язково опублікувати в газетах, передати по радіо.

Наступних днів у львівських газетах знову почали з'являтися викривальні матеріали. Було організовано листа від в.о. голови іудейської громади Бродського з проською до місцевих органів влади взяти під свій нагляд синагогу і її майно в зв'язку з тим, що «двадцятку» за порушення радянського законодавства про релігійні культи знято з реєстрації, керувати справами синагоги нема кому, серед віруючих розбрід, і він, Бродський, не хоче нести відповідальності ні за синагогу, ні за її майно.

В суботу 24 березня я разом з працівниками обкому партії побував у синагозі. Молящих було не більше 15 чол.

25 березня, коли «Львовская правда» і «Ленінська молодь» надрукували кілька нових листів євреїв з вимогою закрити синагогу, серед віруючих, що прийшли на ранкову молитву, виникла бійка. Одні кричали, що вони кидають синагогу і більше до неї не ходитимуть, інші лаяли керівників релігійної громади, що своїми гешефтами призвели громаду до розвалу. 26 березня ми вже мали лист в.о. голови іудейської громади Бродського, в якому він складав з себе обов'язки і просив райраду взяти синагогу під свій нагляд.

Треба відзначити, що Львівський обком партії — його секретар тов. Коваль і відділ пропаганди — провів велику роботу по розкладу іудейської релігійної громади й створенню відповідної думки серед трудящих євреїв.

27 березня мені став відомий лист голови обласного суду тов. Рудика на ім'я голови облвиконкому тов. Стефаніка, в якому говорилося, що, за свідченням заарештованих на процесі валютників, у львівській синагозі практикувалася заборонена законодавством продаж місць, був створений т.з. третейський суд, який зобов'язував віруючих «не виносити сміття з хати», мовчати про валютні й спекулянтські операції, які провадилися в синагозі.

Отож 27 березня на новій нараді в обкомі партії з участю заст. обласного прокурора т. Старикова ми вирішили оформляти справу на зняття з реєстрації іудейської громади й закриття синагоги у Львові.

Домовившись з заст. відділом пропаганди обкому т. Чугайовим і його заступником т. Панченком про окремі деталі, які мають бути висвітлені в рішенні облвиконкому про закриття синагоги й зняття з реєстрації релігійної громади, я ввечері того ж 27 березня виїхав до Києва.

Як я вже Вам повідомляв, Львівська синагога завжди була об'єктом пильної уваги Ізраїльського посольства. До Львова наїжджали члени посольства, не

раз бував і посол. Годі казати, що їхні відвідування Львівської синагоги аж ніяк не носили релігійного характеру, служили цілям політичної розвідки. Отож закриття синагоги у Львові буде відчутним ударом для розвідувальної служби Ізраїля в СРСР.

Нам треба бути готовими до того виття, що його з приводу закриття Львівської синагоги (єдиної в західних областях України, якщо не лічити Чернівці і Закарпаття) підніме реакційна преса і радіо за кордоном. У зв'язку з цим вважаю би за потрібне зобов'язати редакції львівських обласних газет і львівське радіомовлення продовжувати організацію виступів віруючих євреїв за закриття синагоги, яка перетворилася в чорну біржу. Ці виступи будуть служити хорошим матеріалом для обґрунтування ухвали органів влади про закриття синагоги у Львові й можуть бути використані для дипломатичних демаршів, якщо в цьому виникне потреба.

Уповноважений Ради
в справах релігійних культів при
Раді Міністрів УРСР К. Полонник

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5488, арк. 61, 62.

№ 3

**Доповідна записка зав. відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Г. Шевеля²⁴
секретареві ЦК КПУ А. Скабі про закриття синагоги у Львові**

21 квітня 1962 р.

*тов. Шевелю
Слід підготувати постанову про згоду,
але треба зажадати від Львівського ОК
КП України листа.
Скаба*

*т. Скабі А. Д.
Надсилається для розгляду
за вказівкою т. Підгорного М. В.
17.III*

*Тов. Шульженко²⁵ повідомлено.
25/IV-62 року.*

Документ КГБ при СМ УССР № 672/16 от 12.III. возвращен КГБ.

²⁴ Шевель Георгій Георгійович (1919–1988). У 1961–1970 рр. — завідувач відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ, у 1970–1980 рр. — міністр закордонних справ УРСР.

²⁵ Шульженко Борис Сергійович (1919–1970) — діяч держбезпеки. У 1959–1970 рр. — 1-й заступник голови КДБ при Раді Міністрів УРСР.

Голова Комітету Державної Безпеки при Раді Міністрів УРСР тов. Нікітченко надіслав до ЦК КП України повідомлення про те, що ряд керівників Львівської іудейської громади перетворили синагогу в місце спекуляцій, проведення великих валютних операцій і інших шахрайських справ. Крім того, Львівську синагогу намагались використати в своїх злочинних справах також ізраїльські дипломати, які, відвідуючи синагогу, розповсюджували серед віруючих сіоністську літературу, провадили спроби організувати збір наклепницьких інформацій про радянську дійсність.

На основі цих даних Львівський обком партії разом з органами КДБ провів ряд заходів по компрометації активу іудейської релігійної громади серед віруючих. В обласній газеті «Львівська правда»²⁶ було опубліковано серію статей, в яких розвінчувались шахрайські дії єврейських клерикалів, які проводили в синагозі валютні і спекулятивні махінації і одержували значні прибутки за рахунок віруючих.

Громадськість міста Львова, в тому числі і віруючі євреї, з обуренням засудили злочинну діяльність керівників іудейської громади та висловили прохання до органів влади закрити синагогу, як розсадник мракобісся, націоналізму і пристановище дармоїдів.

В березні місяці ц.р. в м. Львові відбувся судовий процес над шахраями і спекулянтами, які діяли в стінах синагоги. Винні притягнуті до кримінальної відповідальності на різні строки ув'язнення.

В результаті проведених заходів члени «двадцятки» іудейської релігійної громади подали в органи радянської влади заяви про свій вихід з складу виконавчого органу релігійної громади і одночасно просять закрити синагогу.

Виходячи з цього, виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих поставив питання перед Радою в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР про зняття з реєстрації іудейської релігійної громади м. Львова. Уповноважений Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР тов. Полонник дану пропозицію підтримує.

Зав. відділом пропаганди
і агітації ЦК КП України (Шевель)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5488, арк. 57, 58.

²⁶ И. Вольфсон. Святые делят доходы // Львовская правда. — 1962. — 11 января; Х. Факторович (пенсионерка). Закройте синагогу! // Львовская правда. — 1962. — 26 января; И. Берман, Е. Вольфсон. Молитва и спекуляция // Львовская правда. — 1962. — 16 февраля; Общество требует // Львовская правда. — 1962. — 25 февраля; Крушение спекулянтов (из зала суда) // Львовская правда. — 1962. — 9 марта; Скандал в «божьем доме» // Львовская правда. — 1962. — 31 марта.

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ВИХІД

Місто Чернівці навіть у повоєнний час мало постійний значний відсоток єврейського населення¹. Так, за даними перепису 1959 р. в місті мешкало 37,6 тис. євреїв (що складало 25% містян), при загальній кількості населення міста 146 тисяч. Через двадцять років масова еміграція зменшила кількість єврейського населення Чернівців майже вдвічі: 21 тисяча євреїв залишилась у місті згідно перепису 1979 р., а загалом місто налічувало вже 218 тисяч мешканців².

Така концентрація єврейського населення (більше 10% від усього загалу до початку масової еміграції 1970-х рр.) на той час була характерна лише для кількох міст України (Чернівці, Одеса, Житомир, Київ та Вінниця) і викликала особливе ставлення партійних та державних органів. Аналіз виявлених матеріалів дозволяє зробити певні хронологічні та тематичні узагальнення, загалом характерні для всіх міст та регіонів України, але щодо Чернівців вони краще задокументовані, особливо коли це стосується важливого періоду початку та поступового зростання еміграції у 1967–1972 рр.³

1956–1966: роки наступу на синагогу

Починаючи від другої половини 1940-х рр., влада ставила собі за мету скоротити кількість синагог у Чернівцях. Уповноважений Ради в справах релігійних культів по УРСР П. Вільховий у звіті за квітень–травень 1947 р. писав:

Учитывая, что Черновицы имеют исключительную насыщенность города синагогами, которых насчитывается 14, мы дали Уполномоченному Совета задание тщательно проанализировать и изучить деятельность общин, количественный состав действительно верующих, много ли среди них коренных жителей города, прибывших из восточных областей СССР, территориальная отдаленность общин от общины, вместительность синагог и т.д. Намечая перед Уполномоченным Со-

¹ Детально про долю євреїв Північної Буковини у роки війни, а особливо про переселення до Румунії у 1945–1946 рр. див.: Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг.: очерки документированной истории. — К., 2004. — С. 70–85.

² Івченко А. Міста України. Довідник. — К., 1999. — С. 29; Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке. — Иерусалим, 2007. — С. 34.

³ Великий масив місцевого матеріалу узагальнений в монографії: Яворська І. Життя як пошук раю. — Чернівці, 2016.

вета эту задачу, мы, на основе изученных материалов, постараемся сделать вывод в сторону значительного сокращения действующих синагог, путем их слияния⁴.

Ця мета була досягнута на початку 1960 р., коли у місті залишилася одна синагога та одна зареєстрована релігійна громада. Уричев, уповноважений Ради в справах релігійних культів по Чернівецькій області доповідав у жовтні 1964 р.:

Черновицкая область была образована в августе месяце 1940 года. В 1940 году на территории области существовали и действовали религиозные общины иудейского культа, который объединял 110 религиозных обществ (в данное время имеется лишь одна община). На территории области (г. Черновцы) до 1941 года существовали и действовали различные духовные центры, в частности, раввинат⁵.

Взаємини між владою, релігійною громадою та єврейським населенням були напруженими. Особливо вони погіршилися після 1956 року, коли влада розпочала масований наступ на синагогу. Перша ластівка антирелігійної кампанії, що тільки розпочиналася, — стаття «Походження та реакційна суть іудейської релігії» — була опублікована у «Радянській Буковині» 12 травня 1956 р. та викликала незадоволення єврейської громади міста. П. Вільховий у довідці для ЦК КПУ відзначав «нездоровое реагирование со стороны еврейского населения» а також те, що «статья обсуждалась не только верующими, но и неверующими»⁶. Зовсім незвично для інших юдейських громад виглядала вимога вірних відкрити навчальний заклад (хедер) при синагозі у Чернівцях, що була висунута того самого року⁷.

Радянський Союз другої половини 1950-х рр. вже не був щільно закритим простором, як за часів Сталіна, цим користалися представники ізраїльського посольства у Москві, їхні візити до міст та синагог України супроводжувалися свого роду прес-конференціями, де дипломати відповідали на запитання присутніх. У звіті місцевого уповноваженого у справах релігійних культів знаходимо характерний опис перебування у Чернівцях ізраїльського посла Авідара⁸ та другого секретаря Гата (див. документальний додаток).

Республіканський уповноважений П. Вільховий зазначав, що в Чернівцях та Києві у бесідах із вірянами представники посольства цікавилися, скільки євреїв живе у місті, скільки синагог діє, чи забезпечені вірні мацою, яка є кількість змішаних шлюбів, чи є міква у синагогах, яка кількість людей приходить на молитви, який склад керівництва синагогами, чи є рабини та кантори. Крім того, у Чернівцях вони відвідували вірних на дому, фотографували синагоги, єврейський цвинтар та роздавали подарунки — релігійну літературу, мацу та вино⁹.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4555, арк. 327.

⁵ ЦДАВОВУ, ф. 4648, оп. 2, спр. 438, арк. 7.

⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4263, арк. 278.

⁷ Там само.

⁸ Йосиф Авідар (Yosef Avidar) був послом Ізраїлю в СРСР у 1955–1958 рр.

⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4704, арк. 101, 103.

Геть дармоїдів і носіїв мракобісся!

Радянський народ, керований Комуністичною партією, успішно будує комунізм — суспільство, в якому повністю задоволятимуться матеріальні і духовні потреби людини, а сама людина буде вільною від забобонів минулого. Абсолютна більшість трудящих вже позбавилась шкідливих залишків старого й бере активну участь в комуністичному будівництві. Скрізь — в великих будовах, в цілях радгоспів, на заводах і в колгоспах — творчо й натхненно працюють радянські люди, докладають всіх зусиль, щоб успішно перетворити в життя величезні накреслення ХХІ з'їзду КПРС, наблизити світлий день людства — комунізм.

Але подекуди ще зустрічаються особи, які, прикриваючись, наприклад, маскою служителя релігійного культу, не беруть участі у виробництві матеріальних благ, живуть за рахунок довірливих віруючих і займаються далеко не божими ділами.

На сторінках газети «Радянська Буковина» вже не раз писалося про темні справи, які творяться за дверима синагоги, розташованої по вул. Руській, 53. В нашій країні ніхто не забороняє віруючим виконувати релігійні обряди. Але громадськість міста, віруючих і невіруючих євреїв обурюють брудні дії керівників синагоги. Всім відомо, що верховодя так званої

дванадцяти Райш, Зільбер, Баренбойм не раз знімали білку, діючи бариками. Вони навіть затягують в синагогу і православних віруючих з навколінних сіл, обіцяючи щастя в житті, аби тільки давали гроші. Гроші за все. Для них — у грошах весь сенс життя.

Особливо обурює всі чесні люди, коли прочитали в «Радянській Буковині» фейлетон «Єрусалимські ярмудки». Радянські люди завжди раді гостям. В нашу країну приїждять багато туристів з різних країн світу. І якщо вони приїждять з добрими намірами, ми широко їм кажемо: «Гостинно просимо!». Але не добрими намірами керувався працівник Ізраїльського посольства в Москві Яків Реувені, їдучи до Чернівців. Його задум розкусили віруючі — прихожани синагоги. Вони не тільки не взяли від Реувені «дарунків» — талесів, молитовників, відкрито з видали Ізраїлю, а навіть вигнали його з синагоги.

Всі обурені діями Райша, Зільбера і Баренбойма, які відкрили двері перед Ізраїльським проповідником сіонізму. До редакції газети надходили багато листів від віруючих і невіруючих трудящих євреїв, у яких вони просять закрити синагогу, цей розсадник релігійного мракобісся, цей притулок трутнів.

Німче друкуємо частину цих листів.

Уповноважений П. Вільховий наполягав на тому, що

подобные инспекционные (под видом совершения молитвы) разъезды представителей иностранного государства по синагогам страны должны быть, наконец, прекращены. Эти поездки преследуют политическую цель — с одной стороны еще раз продемонстрировать общность на религиозной основе евреев СССР и Израиля, подчеркнуть внимание к евреям СССР со стороны официальных представителей Израиля, а с другой — произвести разведку настроений и положения на местах¹⁰.

На початок 1960-х років припав потужний викид «атеїстичних» та «антисіоністських» статей на сторінках «Радянської Буковини». Основними темами матеріалів були звинувачення на адресу Ізраїлю, якому властиві «припинення людської гідності, безробіття і неймовірно тяжкі умови життя трудящих», сіонізму та юдаїзму, які «служать імперіалізму». 26 серпня 1960 р. газета опублікувала фейлетон М. Шварцмана «Єрусалимські ярмудки», де висвітлила «темні справи, які творяться за дверима синагоги, розташованої по вул. Руській, 53». Виявилося, що до Чернівців завітав Яків Реувені, секретар-архівіст ізраїльського посольства у Москві. Згідно зі статтею, «його задум розкусили віруючі — прихожани синагоги. Вони не тільки не взяли від Реувені «дарунків» — талесів, молитовників, листівок із краєобрами Ізраїлю, а навіть вигнали його з синагоги».

В той самий час керівники юдейської громади Райш, Зільбер та Баренбойм «відкрили двері перед ізраїльським проповідником сіонізму». Газета, яка повідомляла про вже ухвалене владою рішення про закриття синагоги, у номері від 9 вересня 1960 р. надрукувала добірку листів від «віруючих та невіруючих трудящих євреїв, у яких вони просять закрити синагогу, цей розсадник релігійного мракобісся, цей притулок трутнів». Під загальним титулом «Геть дармоїдів і носіїв мракобісся!» були зібрані листи від дивної суміші городян:

¹⁰ Там само, спр. 5028, арк. 284.

професорів і науковців Чернівецького медичного інституту, жителів домоуправління № 3, віруючих та невіруючих працівників облспілки, серед яких були «колишні духовні різники», робітників трикотажної фабрики № 2 тощо. Всі, віруючі і невіруючі, просили «місцеві органи влади закрити синагогу по вулиці Руській, 53».

* * *

Республіканський часопис «Войовничий атеїст» у № 1 за 1960 р. опублікував статтю «Вони вириваються з тенет іудаїзму» вчительки Ганни Семенівни Русаковської, «яка у щирих бесідах з послідовниками іудейського віросповідання викриває тих, хто творить в синагозі свій “гешефт”, хто за все життя не мав на власних долонях жодного мозоля»¹¹. Крім Чернівців, активність заступника голови Чернівецького Будинку атеїста Г. Русаковської охоплювала всю Буковину. У травні 1961 р. вона організувала вечір «За стінами синагоги» в Будинку культури м. Хотин. У матеріалі «Слуги Ягве» газета «Радянська Буковина» (30 травня 1961 р.) сумлінно перерахувала всі проблеми хотинської синагоги: голова громади Янкель Левінзон в бога не вірить, але пристрасно молиться, бо живе за рахунок синагоги; не раз, проходячи повз синагогу, хотинці чули дикий крик, брудну лайку: це «слуги божі» ділили прибутки, билися між собою. Кожен із тих, хто виступив на цьому вечорі (старий комуніст Цукерман, домогосподарка Фукс, товариш Ройтман), вимагав «закрити цей “божий дім”, щоб не розносив свого смороду серед людей».

Маніпуляція людьми була витонченою, сьогодні важко сказати, які засоби застосовувалися для того, щоби можна було поставити підпис під матеріалом «Мое слово до віруючих євреїв» («Радянська Буковина», 7 липня 1961 р.). Нібито автор, Мендель Геллер (до 1939 р. був учителем єврейської мови у Липканах) пише: «Важко в 64 роки визнавати помилки, дуже неприємно говорити про свої брудні справи. Не можу я замовчувати того, що довгі роки обдурював довірливих, чесних людей».

Згідно із формулами такого роду пропаганди, його, мовляв, підштовхнули до думки сказати людям правду «великі досягнення Радянського Союзу», «успіхи нашої науки, зокрема політ радянської людини у космос». Немає сумнівів, що працівник газети, який підготував цей матеріал, знав, як треба правильно розставити акценти: у статті, крім заклику не вірити релігійним проповідям, є також потужні антиізраїльські мотиви: у радянських євреїв і гадки немає про виїзд до Ізраїлю, сіоністи — вороги єврейських трудящих, ізраїльські сіоністи ведуть велику агітацію за переїзд євреїв до Ізраїлю, але ніхто їх не слухає. Хто ж піймався на їхній гачок, проклинає той день і годину, коли повірив їм. Закінчується цей матеріал самозасудженням: «Своїми ділами я мимоволі допомагав різним відщепенцям типу єврейських буржуазних націоналістів — сіоністів. Хочеться хоч останні роки прожити чесно».

¹¹ Корецький Д. Найвища нагорода // Войовничий атеїст. — 1962. — № 10. — С. 36.

У статті «Найвища нагорода» (часопис «Войовничий атеїст», № 10 за 1962 р.) ідеться про людей, яких вчителька Г. Русаковська «вивела з синагоги». Наприклад, 75-річний Фроїм Райш після бесід із вчителькою вийшов зі складу «двадцятки» та пішов працювати на фабрику «Вторсировина», де «робітничий колектив припав цій людині більше до душі, ніж синагога». «Десятки вірян іудейської релігії переконана вона у хибності передсудів», серед них і колишні члени «двадцятки» чернівецької і хотинської синагог. Виявилось, що найвищою нагородою для Г. Русаковської була подяка людей, яким вона допомогла порвати з релігією. У своїх спогадах колишній житель Чернівців Цві Керем зовсім по-іншому оцінював діяльність Г. Русаковської та її однодумців:

Особую роль в ведении этой грязной идеологической войны играют еврей-ренегаты. Взяты к примеру отличившихся на этом поприще малообразованную учительницу Русаковскую или завуча одной из школ, Штермана и других. В 60-х годах к этой камарилье прибавилась учительница истории Ольга Цетлин. Она быстро обратила на себя внимание тех, кто с ней соприкасался. Она отличалась истинным красным фанатизмом, увлеченностью в «профессиональном многословии». Каждое ее выступление было «партийно-провокационно». Удивлял резко антиизраильский и антисемитский тон почти всего того, что она говорила публично. Ее имя дошло до Киева и Москвы, на нее «обратили внимание» и даже стали посылать к ней «на усовершенствование» таких, как она, евреев. По сведениям из уст приезжающих из СССР, эта полностью побелевшая старуха продолжает быть звездой телевизионной «деятельности»¹².

Активність Ганни Русаківської не обмежувалася лише Буковиною та боротьбою із релігійними забобонами. 19 вересня 1961 р. «Литературная газета» опублікувала вірш Є. Євтушенка «Бабин Яр», через п'ять днів, 24 вересня 1961 г. газета «Литература и жизнь» надрукувала поетичну відповідь Євтушенкові: вірш О. Маркова «Мой ответ», який починався рядками: «Какой ты настоящий русский, // Когда забыл про свой народ». А ще через три дні, 27 вересня, у тій самій газеті «Литература и жизнь» з'явилася стаття літературознавця Д. Старікова «Об одном стихотворении» зі звинувачуваннями на адресу Є. Євтушенка. «Важно, что источник той нестерпимой фальши, которой пронизан его «Бабий Яр», — очевидное отступление от коммунистической идеологии на позиции идеологии буржуазного толка. Это неоспоримо», — підсумовує Старіков. Редакція «Литературной газеты» отримала безліч відгуків на публікацію та літературну полеміку, ці матеріали були нещодавно проаналізовані дослідниками Г. Естрайхом та О. Полян. Діапазон думок читачів був розмаїтий: від схвалення та захоплення поетичними рядками і роздумами про наявність антисемітизму в СРСР до обурення публікацією Євтушенка. У листах кількох читачів-євреїв розмова про вірш «Бабий Яр» переходить у площину протистояння Ізраїлю. Це особлива група читачів: вони відкидають тезу про наявність антисемітизму в СРСР. Вони поспішають відокремитися від Ізраїлю: на їхню думку, лише

¹² Цви Кэрэм. Евреи, неевреи и т.д.— Тель-Авив, 1987.— С. 157.

в СРСР євреї мають надійний притулок та рівні з усіма іншими права. Вони доводять свою благонадійність та підкреслюють зв'язок євреїв із російським народом-переможцем. Для носіїв такої патріотичної думки Євтушенко є супротивником. Найбільш показовим, на думку дослідників, виявився лист Ганни Семенівни Русаковської, чернівецької вчительки та лекторки з наукового атеїзму. Її образив вірш Євтушенка. По-перше, тому що Євтушенко викривлює російську історію (він не пише, що за часів царату влада переслідувала лише єврейську бідноту, а єврейські банкіри товаришували із царизмом та навіть із гітлеризмом (!); також Євтушенко не віддає належне росіянам, які давали відсіч чорносотенцям, та не помічає радянського інтернаціоналізму. По-друге, Євтушенко — політично короткозорий: здається, він не знає про те, що Ізраїль уклав договір із Німеччиною про репарації, тобто вступив у змову із нацистами. Крім того, вірш Євтушенка — шкідливий, оскільки він заважає атеїстичній роботі: лектори-атеїсти вчать, що Христа та виходу євреїв з Єгипту не було, а Євтушенко не лише описав цю подію як таку, що справді відбулася, та ще й оголосив Христа євреєм! І врешті Г. Русаковська описує сцену, в якій сперечаються носії протилежних поглядів: вона — радянська єврейка, яка сповідує ідеї радянського патріотизму та «інтернаціональної солідарності трудящих», і представник єврейської держави, що більше десяти років поспіль веде боротьбу за право на існування. Русаковська так подає свої враження від зустрічі з ізраїльським дипломатом:

Приблизительно в сентябре–октябре 1960 г. я с матерью пошла в наш театр. Оказывается, моим соседом оказался секретарь израильского посольства в Польше Авидар с женой, прибывший в нашу страну в качестве туриста. Он заявил мне, что он возмущается, что в нашей стране «евреи стали неевреями», дескать, дружат с русскими, украинцами и т.д. Его лицо перекосилось в ужасе, когда я сказала, что это наша гордость, что мы гордимся дружбой наших народов. И он окончательно изменился в лице, когда моя мать — 60-летняя старушка, сказала, что ее дочь, а моя сестра замужем за русским, что она его безумно любит, что он ей заменил погибшего на фронте сына.

Господин Авидар пытался утверждать, что в нашей стране существует антисемитизм, что будто бы в высшие учебные заведения не принимают еврейскую молодежь, и я на многочисленных примерах жизни нашего мединститута, университета, многочисленных техникумов, на примерах моих учащихся доказала, что это клевета и мы легко можем назвать тысячи людей еврейской национальности, награжденных за доблестный труд в разных отраслях нашего хозяйства, науки и культуры.

А с какой любовью в нашей стране отмечали 100-летие со дня рождения Шолом-Алейхема, о котором как раз в Израиле и забыли¹³.

Далі почалася суперечка про становище в сучасному Ізраїлі, і, звісно, як пише Русаковська, вона здобула безумовну перемогу. У викладі авторки листа,

¹³ Эстрайх Г., Полян А. Эхо «Бабьего Яра» // Архив еврейской истории. Т. 10. — М., 2018. — С. 216.

вчительки-пропагандистки, Авігдор не знайшов відповіді на незручні запитання про репарації з Німеччини, про ворожнечу між євреями та арабами, між «чорними та білими» євреями. У листі Г. Русаковська звертається до Є. Євтушенка із риторичним запитанням: «Так цього єврея-сіоніста Ви також будете захищати?». Русаковська звинувачує Є. Євтушенка в тому, що він написав політично шкідливий вірш, оскільки не помітив вади Ізраїлю:

Это перекликается с арийской «чистотой расы», которую так провозглашали фашисты. Своим аполитичным стихотворением, тов. Евтушенко, Вы дали пищу некоторым клерикально-религиозным элементам, нанося вред нам, учителям-пропагандистам¹⁴.

* * *

Якщо ж «прислужники іудаїзму» не прислухалися до Г. Русаковської та її колег і «продовжували впливати на відсталу частину єврейського населення: поширювали серед них релігійно-націоналістичну літературу та приймали у себе ізраїльських сіоністів, які відвідують Чернівці», — до них вживали відповідних заходів. 14 січня 1962 р. «Радянська Буковина» у статті Г. Шнайдера «Мракобіси» повідомляла про збори громадськості, які затаврували «шкідливі дії» віруючих Шломи Баренбойма і Боруха Манделя. Крім згаданих провин, було вказано, що вони «у дні релігійних свят влаштовують на своїх квартирах “мінйони”¹⁵ — незаконні зібрання віруючих». Громадський суд різко засудив Ш. Баренбойма і Б. Манделя. За організацію і проведення нелегальних зібрань вірних у своїх квартирах їх оштрафували і суворо попередили. Автор статті Г. Шнайдер закінчив свій допис такою грізною пересторогою: «Якщо вони не припинять своєї нелегальної реакційної діяльності, громадськість проситиме органи радянської влади виселити їх з Чернівців».

Секретар Чернівецького міськкому КПУ Д. Летюченко, один із справжніх організаторів закриття релігійних установ, у статті «Рветься павутиння мракобісся» («Радянська Україна», 19 січня 1962 р.) відзначив успіхи влади у боротьбі із релігією, сховавшись за так званими «атеїстами»:

Робота чернівецьких атеїстів дала певні результати. Останнім часом у місті припинили свою діяльність кафедральний собор, дві церкви, два молитовних будинки, жіночий монастир і дві синагоги.

Інший партійний функціонер В. Хижняк, завідувач відділом пропаганди і агітації Чернівецького обкому КПУ, у січні 1963 року повідомив, що «на основі заяв віруючих євреїв радянські органи порушили клопотання про закриття синагоги на вул. Руській. Тепер тут знаходиться восьмирічна школа № 27»¹⁶.

¹⁴ Там само, с. 217.

¹⁵ Правильна і загальновизнана форма — міньян (*ієрит.*) — рахунок, число). В юдаїзмі — кворум із десяти дорослих чоловіків, необхідний для спільної молитви.

¹⁶ Хижняк В. Відрадіні зміни // Войовничий атеїст. — 1963. — № 1. — С. 28.

МРАКОБІСИ

ГРОМАДСЬКІСТЬ ЗАСУДЖУЄ ШКІДЛИВІ ДІІ ПРИСЛУЖНИКІВ ІУДАІЗМУ

Імена Шльоми Баренбойма і Боруха Манделя вже відомі читачам «Радянської Буковини». На сторінках газети не раз розповідалось про брудні дії цих прислужників іудаїзму. Але вони не вгамовуються. З метою особистого збагачення Баренбойм і Мандель продовжують впливати на відстапу частину єврейського населення: поширюють серед них релігійно-націоналістичну літературу, приймають у себе ізраїльських сіоністів, які відвідують Чернівці. У дні релігійних свят влаштовують на своїх квартирах «мінйони» — незаконні зібрання віруючих і т. д.

Баренбойм і Мандель — працівники міськзаготконтору обласпоживспілки. З ними не раз говорив їх не раз попереджували на роботі. А тепер у Будинку культури обласцеппрому зібрались працівники міськзаготконтори обласпоживспілки, мешканці домоуправління № 7 і № 10, щоб суворо засудити шкідливу діяльність Баренбойма і Манделя.

Слово бере працівник заготуправління т. Коган.

— На величезному піднесенні зараз наша країна, — говорить він. — Кожна радянська людина прагне внести свій вклад у здійснення величких накреслень Комуністичної партії. Тільки Баренбойм і Мандель не захоплює наша епоха, наші устремління. Мета їх існування — гонити за наживою, за легким хлібом. Їх не цікавить чесна робота. Хочуть — працюють, ні — кидають виробництво й спішать на побачення з ізраїльськими туристами, організовують моління. В судний день на квартиру до Баренбойма сходилось, наприклад, до 90 чоловік. На синагогу перетворюється в дні релігійних свят і квартира Манделя. А це ж грубе порушення радянського законодавства про культ.

— Нам соромно працювати поруч з цими заподатливими прислужниками бога Ягве, — закінчує свій виступ т. Коган. — Весь колектив обласпоживспілки суворо засуджує їх антигромадську діяльність.

— Манделя до відповіді! — чується з залу.

Але він викручується. Мовляв, ті зустрічі, моління на квартирі — випадковість.

Та людей не обдурити. Вони наскрізь бачать його чорне нутро. До речі, син Манделя — інженер, дочка — учениця 9 класу середньої школи № 1. Невже діти не можуть вплинути на батька, який компрометує їх, збиває з вірного життєвого шляху?

Не хоче сказати правди й Баренбойм.

Але ж факти — уперта річ. Поведінка Баренбойма обурює і працівників заготконтори, і мешканців домоуправління, і колектив середньої школи № 6, де навчаються його діти. Це він вранці ріже курей, а ввечері здійснює дикунський обряд обрізання, влаштовує на квартирі вінчання молодих. Це його дочка Бася по суботах не відвідує школу, а коли й приходить, то прикидається хворою, аби тільки не писати, не працювати на уроках домашнього. Брудним, неохайним ходити до школи і його син. Та Баренбойм-батька це ніяк не обходить.

— Я є й буду рабином і дію за своїми переконаннями, — заявляє він.

Але ж кожний, хто знає цього святенника, розуміє, що всі його дії — не переконання, а жадоба наживи. Згадаймо, як проходив судний день, організований Баренбоймом. В його квартирі зібрались на моління 90 віруючих. Пальцем ніде було поворохнути. Його розрахунок простий: більше віруючих — повніша кишеня. Мандель зібрав до купи чоловіків і жінок, хоч за законами єврейської релігії це суворо забороняється. А що ж бог? Вони з ним у близьких стосунках, простить.

— Як же уживаються ваші переконання і дії? — запитують із залу.

— Добрі слуги божі: Ягве славлять, а гроші собі гребуть...

Ось виступає житель домоуправління № 7 т. Гельфонд.

— Я також колись був віруючим, знав релігійні догми, — каже він. — Але зрозумів, що все то вигадки. Релігія потрібна була панівним класам, щоб тримати в покорі простих людей, наживатись. За неї й Мандель та Баренбойм тримаються, бо не хочуть як слід трудитись. Скільки нового, цікавого зараз в житті радянських людей! Які плани, які задуми у будівників комунізму! А ці люди самі плентаються у хвості та ще й інших з вірного шляху збивають.

Схвильованим був виступ старого комуніста т. Винокурова.

— До глибини душі мене обурює поведінка таких людей, як Мандель і Баренбойм! — говорить він. — Згадаймо минулі часи. В яких жахливих умовах жило єврейське населення царської Росії! Ми не забули погроми і постійне переслідування євреїв, бідних, звичайно, рабинів царські прислужники ніколи не займали. Я пам'ятаю, як рабин ховав петлюрівців, тих самих, які чинили розправу над євреями. Ніколи не забуду й того, як підпримеш-євреїв, високотавши з мого батька всі соки, вигнав його на

старості літ за ворота. А що було б зі мною, якби не радянська влада? Держава, Комуністична партія забезпечили мою старість.

— Соромно, боляче мені дивитись на цих відщепенців, — продовжує т. Винокуров. — Не з релігійних переконань вони влаштовують «мінйони». Легка пожива їх прилягує. Вони й дітей своїх збивають з вірного шляху, втлумачуючи їм шкідливі релігійні канони.

Гнівним сповнені слова директора середньої школи № 6 т. Горелової, яка розповідає, що Баренбойм жодного разу не поцікавився, як вчать його діти, як поводять себе. Зате встиг уже затуманити їхні голови релігійними передсудами. І тов. Горелова наголошує на тому, щоб відібрати у Баренбойма дітей і віддати на виховання в школу-інтернат.

— Мене обурює поведінка Баренбойма і Манделя, які намагаються прикинутися святими, невинними, — говорить секретар парторганізації домоуправління № 10 т. Прохоров. — Це давно випробуваний метод. Якось мені треба було зайти до Баренбойма. Але в квартиру до нього так і не зміг потрапити: там зібралось повно віруючих. Шльома прекрасно розуміє, що порушує радянські закони, але не може втриматися перед спокусою грошей. Поцікавтесь, як він живе, і ви переконаєтесь, що далеко не на свої заробітки. Ми не можемо більше терпіти у своєму середовищі подібних трутнів!

— Кожен розуміє, — говорить вчителька середньої школи № 5 т. Русаковська, — що не за релігійні переконання, а за шкідливу, антинародну діяльність судить громадськість Шльома Баренбойма і Боруха Манделя. Все їх життя — це гонитва за грішми. Вони порушують радянські закони

Ось вони, сіячі релігійного дурману — Шльома Баренбойм (справа) і Борух Мандель. Для них бог — ширма, за якою вони творять свої темні діла, наживаються.

про культ, як тільки можуть, обдурюють окремих довірливих осіб, калічать своїх дітей. Обидва плазують перед іноземцями. Це ж вони влаштовували пишні обіди на честь ізраїльських сіоністів, які приїздили до Чернівців, за дрібні подачки готові були їм руки цілувати.

Виступають працівники обласпоживспілки тт. Порція, Данько та інші. Вони також обрушують гнівні слова на адресу Баренбойма і Манделя.

Потім виступає громадський обвинувач т. Гріншпун. Він говорить про реакційну суть іудейської релігії, про її зв'язки з сіонізмом.

— Як потопаючий за соломинку, так Баренбойм і Мандель хапаються за іудаїзм. Баренбойм заявляє, що він буде рабином. Це значить, що все своє життя (а йому лише 41 рік) обдурюватиме віруючих, наживатиметься за їх рахунок. Але не за релігійні переконання ми їх судимо, а за те, що вони грубо порушують радянську законність, що обдурюють довірливих віруючих, калічать своїх дітей, ганьблять честь радянської людини. Звільнити їх з роботи і виселити за межі міста — таке бажання колективу міськзакотконтрора.

* * *

Громадський суд різко засудив поведінку Ш. Я. Баренбойма і Б. А. Манделя. За організацію і проведення нелегальних зібрань віруючих у своїх квартирах їх оштрафовано на 10 карбованців кожного і суворо попереджено. Якщо вони не припинять своєї нелегальної реакційної діяльності, громадськість проситиме органи радянської влади виселити їх з Чернівців.

Громадський суд закликав усіх віруючих рішуче встати проти шкідливих релігійних тенет.

Г. ШНАЙДЕР.

Такий самий метод — прохання, навіть благання «трудящих євреїв», — уже був використаний при закритті синагоги у Львові, відмінність полягала лише у більшій брутальності та блискавичності львівської операції.

* * *

Час від часу на сторінках «Радянської Буковини» з'являлися антисіоністські матеріали, вони були побудовані на місцевому матеріалі і ставили за мету переконати чернівчан у перевагах соціалістичної батьківщини та засудити тих, хто «плазував» перед Заходом. Яскравим прикладом може служити стаття А. Гуревича «Правда про “обітовану” землю» (5 січня 1963 р.), в якій автор наводить вражаючі приклади переваг радянського устрою та захоплення від нього. Наприклад, якось Чернівці відвідали учасники Конгресу прихильників миру у Москві американські туристи Бреннери. Вони були зачаровані радянською дійсністю, їм дуже сподобалися лікарні та школи. Туристи висловили обурення поведінкою свого родича Мойсея Резника, який скаржився на погане життя та виявляв бажання виїхати до Ізраїлю. Резник просив, щоб йому прислали ліки із США. «І коли Бреннер сказав, що в СРСР кращі медикаменти і що все він тут може одержати майже безплатно, Резник з ним не погодився».

Ще один приклад — цього разу це вже були ізраїльські туристи, що відвідали Чернівці у листопаді 1961 р. Члени цієї делегації подружжя Штейнлінгер засудили нечесні прагнення своїх співвітчизників та висловили захоплення тим, що побачили в СРСР. «Перед від'їздом вони дуже цікавились: чи є можливість залишитись в СРСР, бо повертатись в Ізраїль з правдою про Радянський Союз небезпечно, а мовчати — совість не дозволяє».

Далі стаття наводить уривки з листів, що отримують колишні жителі Чернівців, що нині живуть в Ізраїлі. Серед інших скарг було обурення діями єврейських фашистів, які «одягають маски і вночі нападають на квартири порядних людей тільки тому, що останні живуть в мирі з арабами. Є сім'ї, до яких араби ходять в гості. Єврейські фашисти вдираються вночі з ножами, б'ють і арабів-гостей, і євреїв-господарів». Стаття засудила правителів Ізраїлю за те, що вони «проводять підлу політику по відношенню до нашої країни, поширюють анти-радянську пропаганду, засилають в СРСР під маскою туристів шпигунів».

Позитивні враження іноземних туристів (правдиві чи вкладені в їхні уста?) не раз з'являлися на сторінках «Радянської Буковини». У статті Г. Шабашкевича «Вони приїхали до нас туристами» (23 грудня 1963 р.) туристи з Ізраїлю відвідують буковинський колгосп ім. 28 червня. Пан Ягольницький дуже здивований змінами, що сталися в Росії (! — М. М.) за час, що він не був тут, пише місцевий журналіст. Для того, щоби підкреслити переваги радянського життя, автор наводить уривки з листів буковинців, «що з різних причин, одурманені сіоністською пропагандою, рушили за моря й океани по щастя». Пише лікарка А.: «Повертаюсь з роботи і сідаю біля приймача. Слухаю Москву, рідну Москву!».

Преса поставила собі за мету боротися як із тими, хто поширював «антирадянську пропаганду», так з тими, хто «приймає подачки від заморських гостей». 21 вересня 1965 р. «Радянська Україна» надрукувала статтю Е. Бабенко-Півторадні «Посланці “земного раю”». Стаття побудована на фактах контактів ізраїльських туристів із жителями України, здебільшого чернівчанами, містить приклади «сіоністської пропаганди» та закінчується наступними погрозами:

Якщо дехто, побачивши заморські панчохи, втрачає почуття самоповаги, він ображає не тільки себе — всіх нас, принижує гідність радянських громадян. І ми закликаємо їх до порядку. Заклинемо до порядку і деяких не в міру заповзятих «гостей», що приїждять до нас копірситися на задвірках, обдурювати довірливих і під усякими прикриттями вести антирадянську пропаганду. Ідеологічним диверсантам не місце серед гостей. Таких, заявляють радянські люди, треба виставляти за двері.

* * *

Квітнем 1966 року датуються останні відвідини Чернівців ізраїльським дипломатом. До міста під час святкування Песаха завітав другий секретар ізраїльського посольства Девід Гавіш. У документальному додатку подаємо звіт уповноваженого Ради П. Подольського, який фіксує цю подію у подробицях, а також звернення віруючих євреїв м. Чернівці до МЗС СРСР.

У серпні 1966 р. Девід Гавіш був висланий із Радянського Союзу на підставі звинувачень у «шпигунстві»¹⁷, він був останнім ізраїльським дипломатом, віднесеним до категорії «шпигунів». Також багато подробиць із життя чернівецьких євреїв, і не лише віруючих, вміщує в себе інформаційний звіт уповноваженого Ради у справах релігій по Чернівецькій області П. Подольського, датований 21 жовтня 1966 р. Інформація (див. додаток) охоплює період осінніх релігійних свят (15 вересня — 8 жовтня) та, крім звичної у таких випадках насмішки, містить у собі колоритні, майже етнографічні описи (прибирання приміщень, закупівля свіжої риби та птиці, наявність у синагозі людей середнього віку та молоді).

* * *

Насправді місцеві, республіканські та всесоюзні керманічі, що так пишалися «дружбою народів», яка розцвітала на сторінках газет, ніколи не витримували іспиту на справжнє вшанування пам'яті, співчуття та толерантність. Керівники різних рівнів використовували соціальну демагогію, побудовану на засадах так званого пролетарського інтернаціоналізму, який відмовляв в праві на шанобливу згадку лише певній групі — євреям (див. документальний додаток). Цю думку чітко сформулювали керівники Чернівецької міськради, коли викликали до себе ініціаторів побудови пам'ятника розстріляним в липні 1941 р. євреям. Вони звернули увагу організаторів на те, що «спорудження пам'ятника за національною ознакою суперечить нашому світогляду». Як наслідок, було ухвалене наступне рішення:

¹⁷ Jewish Telegraphic Agency. — 1966, August 15.

Щоб не ображати почуттів людей, рідні і близькі яких були розстріляні в м. Чернівцях та не допустити небажаної реакції з боку єврейської частини населення, обком КП України вважає за необхідне залишити вже побудований постамент і нанести на ньому пам'ятний напис приблизно такого змісту: «На цьому місці німецько-фашистські загарбники в 1941 році розстріляли біля 900 жителів м. Чернівці»¹⁸.

1967–1989: Локальна боротьба із «міжнародним сіонізмом», «еміграційними настроями» та її наслідки

Найбільший масив документів, що стосується євреїв Чернівців, датований 1967–1972 рр. та має безпосереднє відношення (як більшість матеріалів книги) до теми єврейської еміграції. Така кількість джерел пояснюється, на нашу думку, особистим, прискіпливим підходом першого секретаря обласного комітету партії Олексія Семеновича Григоренка¹⁹ та колоритом підвладному йому міста та області. Після усунення П. Шелеста від влади (травень 1972 р.) майже одночасно (червень 1972 р.) був звільнений з посади та переведений із пониженням до Києва О. Григоренко. Він отримав передпенсійну посаду першого заступника Голови Держкомітету Ради Міністрів УРСР з професійно-технічної освіти. Інформування ЦК КПУ про настрої чернівецьких євреїв припинилося. Документи, підписані О. Григоренком, відрізняються кількістю та якістю від звітів інших перших секретарів обкомів партії. Крім записаних інформаторами розмов, у доповідях є багато цитат з перлюстрованих листів, хоч якими б вони були образливими та насиченими неприємними для радянської номенклатури зауваженнями. Темати інформаційних звітів О. Григоренка були реакція населення, еміграційна статистика, листування із закордоном, передачі «Голосу Ізраїля», речові посилки, дестабілізуючий фактор сусідньої Румунії та закордону, єврейський, румунський та молдавський «націоналізми» тощо. Частину звітів редагували, скорочували, за потреби перекладали російською мовою та за підписом П. Шелеста відправляли до Москви, на адресу ЦК КПРС. У листі від 21 березня 1971 р. О. Григоренко, враховуючи досвід сусідньої Румунії, порушив питання відшкодування витрат на підготовку спеціалістів та виплату пенсій (згідно із тодішнім законодавством особи, що виїжджали із СРСР, втрачали радянські пенсії, але могли отримати перед виїздом виплату за шість місяців наперед). Документи свідчать, що П. Шелест одразу надіслав до ЦК КПРС листа із пропозицією припинити виплату пенсій. Іншу частину листа з ідеєю запровадження податку за отримання вищої освіти за своїм підписом П. Шелест до Москви не надіслав, але все одно ця ініціатива (не обов'язково лише Чернівецького обкому) була доведена до рівня політбюро. Указ Президії Верховної Ради СРСР «О возмещении гражданами СССР, выезжающими на постоянное жительство за границу, государственных затрат на обучение» був прийнятий 3 серпня 1972 р. Указ

¹⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 31, спр. 2647, арк. 110.

¹⁹ Григоренко Олексій Семенович (1915–?). У 1963–1972 рр. — 1-й секретар Чернівецького обкому КПУ.

викликав вкрай негативну реакцію на Заході. За час дії Указу (серпень 1972 р. — березень 1973 р.) майже 900 осіб виплатили радянській державі близько 4,5 млн. карбованців. З ініціативи Л. Брежнєва від 20 березня 1973 р. ця практика була назавжди припинена. Останній по-справжньому інформативний звіт про стан справ в області був підготовлений Чернівецьким обкомом КПУ 7 серпня 1972 р., коли, за розпорядженням нового першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького, деякі обкоми та міністерства надіслали доповідні записки про «еміграційні настрої серед частини єврейського населення»:

У м. Чернівцях проживає 34,6 тисяч громадян єврейської національності, або 18,5% від загальної кількості жителів міста. Нещодавно в м. Чернівцях виявлено брошури «Руководство для олим 1972», які ходять по руках серед громадян єврейської національності. Як виявилось, їх вручає посольство Нідерландів у Москві всім виїжджаючим в Ізраїль разом з візами. Видані вони російською мовою, барвисто оформлені. В брошурі є розділи: «Проїзд, влаштування олім, одержання квартири, трудовлаштування, освіта, страхування здоров'я, ввезення і придбання речей». За 1971 рік в області було подано 1 774 заяви на виїзд до Ізраїлю, а станом на 25 липня 1972 року — 3 085. Виїхало в 1971 році — 1 120 чол., а на 25 липня ц.р. — 1 118 чол. Із загального числа осіб єврейської національності, що проживають в області, ті, що піднімають клопотання про виїзд, становлять 7,1%, в їх числі робітників — 44%. Діти серед виїжджаючих становлять 23–24%, третина з них — учні середніх шкіл.

Колишній працівник Чернівецького краєзнавчого музею Візель на зборах, де розглядалось питання про виключення з рядів ВЛКСМ бухгалтера Клейман в зв'язку з її виїздом до Ізраїлю, заявив: «Я прошу виключити і мене з комсомолу, бо в мене є свої переконання і я їх дотримуюсь. Зараз євреї розкидані по всьому світу, не мають своєї батьківщини, асимілюються. Щоб зберегти єврейську націю, треба всім євреям з'їхатися в одне місце, створити там свою державу, тоді в них буде своя батьківщина». Ця заява Візеля з обуренням була зустрінута присутніми. Комсомольські збори музею тут же виключили його з комсомолу²⁰.

Журнал реєстрації виїзду та в'їзду УВС Чернівецького облвиконкому показує, що в роки піднесення еміграційного руху, у 1968–1973 рр. до Ізраїлю на постійне місце проживання виїхало 9 572 євреїв-чернівчан²¹.

* * *

Ідеологічна машина виробляла упродовж всього періоду масової еміграції безліч друкованих матеріалів, що були лише тлом дійсності, й ті, кому вони були адресовані в першу чергу, мало звертали на них увагу. Майже щодня республіканська преса вміщувала статті про «огидне обличчя сіонізму» та охоче надавала шпальти для розповідей «жертв сіоністського раю». Більш переконливими за офіційну пропаганду були особисті листи з описами труднощів улаштування в Ізраїлі, саме приватна кореспонденція стримувала

²⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 699, арк. 37.

²¹ Яворська І. Життя як пошук раю. — Чернівці, 2016. — С. 111.

наміри потенційних емігрантів. Справді, існувала категорія людей, які не могли знайти себе в Ізраїлі, пристосуватися до нових, часом дуже важких умов та поверталися до Радянського Союзу. Справжньої статистики не існує, партійні органи її не наводили. Цими людьми вміло маніпулювали, дозволяли повертатися лише за умови публічного каяття (в тому числі й за кордоном). Час від часу історії чернівчан, які повернулися з Ізраїлю, друкували обласні та республіканські газети. Дуже барвисто написаний матеріал «Наша родина здесь, и другой нам не надо» за підписом Іцхока Зельцера, чернівецького інженера, був розміщений в «Правде Украины» (5 травня 1978 р.). І. Зельцер був в Ізраїлі з родиною 15 місяців, потім йому вдалося повернутися до СРСР. Отже, радянська людина, сповнена пафосу радянського інтернаціоналізму та нашвидкуруч прищепленого антисіонізму, так висловила свої почуття:

В отличие от многих других иммигрантов мне повезло в Израиле с работой. Полученные в СССР знания, квалификация позволяли в лучшие месяцы зарабатывать всей семьей до 3000 лир. Когда после отъезда из Израиля я выступал на пресс-конференции в Вене, один из главарей сионизма Симон Визенталь бросил мне реплику: «Что, Зельцер, трех тысяч вам было мало?». Я ответил: «Не все измеряется деньгами». И это была выстраданная мною правда. В Израиле мне недоставало радушия и уважения, внимания и бескорыстия, пугало будущее детей. Там привычно кичатся бытовой техникой, приходящейся на душу населения, но оставляют на голодном пайке, калечат душу человеческую. Мне стал невыносим шовинистический моральный климат этой страны, экспансионистский политический курс государства, идущий вразрез с подлинными интересами израильского народа. Я тосковал по Родине. Я не находил себе места в этой громохочущей оружием милитаристской машине, называемой Израилем. Я видел женские батальоны, сформированные для убийств. Видел полки бело-зубых парней, вооруженных для истребления стариков и детей, для «расширения жизненного пространства». Разве не этим занимался Гитлер?

Автор статті досконало використовував всі наявні пропагандистські штампи радянської антисіоністської літератури, в тому числі й порівняння з Гітлером, таврував Ізраїль та його збройні сили, лише одна ін'єктива викликала подив: хіба білозубі хлопці не свідчили на користь ізраїльської стоматології?

В жовтні 1978 р. редактор «Буковинської правди» В. Пелех поділився досвідом «контрпропагандистської роботи» із читачами «Радянської України». В основу його матеріалу був покладений міф української радянської пропаганди про «альянс українського буржуазного націоналізму та сіонізму», згідно з яким «вони розплодилися на ґрунті людиноненависництва. Їх ватажки всіляко підтримували фашизм, схвалювали політику Гітлера, спрямовану на винищення єврейських трудящих». Автор перерахував прізвища іноземців, «що навідувались на квартири окремих чернівчан, пропонували їм подачки — за океанське ганчір'я, а за це вимагали матеріалів, які б компрометували нашу країну, ленінську національну політику, були спрямовані на підриив священної дружби радянських народів-братів, посилення міжнародної напруженості».

ПРАВДА УКРАИНЫ

7.3.1970

Вначале были конфетки. Вольф Штерн писал, как только прибыл в Израиль: «Дорогая мама! Сообщаю тебе, что во вторник утром мы прибыли. Нас нас замечательный самолет, чудесные еврейские пилоты дали нам кислые конфетки. После этого было, как всегда: разные салаты, всекое мясо — куриное и другое...» Что же было потом, «после сладкого»?

«Я подметая улицы, чтобы мы могли пропитаться. Салла работает у некоторых женщин уборщицей. Для нее это очень туго, но другого выхода нет. Герт не работает, ибо в ее не зную сделать прическу».

Как видим, жону Вольфа уже пистрола в «краю», а дочку не не решает. Не жизнь кет дальше.

«Моя дорогая мама! Я подметал улицы, теперь мне отпущен в работе. Мы должны пропость. Салла и Герт платят днем в ночью, они тотят а так. Что вы уже предпринима?»

Жена добавляет в отчаянии: «Дорогая мама! О чем пишет Вольф, — все правда! Ходите к нам, мы вас возвращаем и не боитесь... Немедленно начинайте действовать, пока не поздно...»

РАССКАЗЫВАЮТ ЖЕРТЫ "СИОНИСТСКОГО РАЯ"

Дочь выхватывает у родителей перо: «Дорогая бабушка! Мы тебе уже, вероятно, в двадцати письмах, если не больше, просим об одном и том же... А ты советуешься там со знакомыми... Надо спросить больных, а не доктора... Если ты будешь слушать разных советчиков, то ты от нас не получишь ни одного письма. И в сделаю себе конец, и на этом кончится моя жизнь...»

Так попалась на удочку сионистской пропаганды обыкновенная еврейская семья, которая издавна жила в Черновцах, жила здесь все — работу, жилье, свободу. Вот только конфетки в чужом самолете казались лучше...

О трагической судьбе семьи Вольфа Штерна и других эмигрантов, которые хотели ярким курсом попасть в рай, а попали в ад, рассказала недавно Черновичка студия телевидения. Отзывов было столько, что через неделю после первой передачи пришлось провести еще одну. Рождество и знакомые приносили на студию письма, полученные из Израиля, и просили их обнародовать.

Так родился цикл телепередач «Письма из Израиля». Почту комментировали завуч средней школы № 6 Моисей Штерман, врач Роберт Штайнфельд, журналист Арон Котляренко и другие уважаемые в Черновцах люди.

Тем временем на одной по-

граничной станции произошло событие, о котором телезрители-пограничники также сочли нужным сообщить на студию. Стало известно, что с Израиля вернулся человек, совсем недавно уехавший туда.

Удалось запечатлеть такие кадры: из поезда Бухарест—Варшава появляется небритый, измученный, с ослепом, свернутой под мышкой, с чемоданом в руке. На глазах слезы... Дальше телекамера сопровождала его до самого родного дома, который находится в Черновцах по улице Пирогова, 36.

Вот человек входит в дом, падает перед женой на колени и целует ей ноги. Магнитофон в это время записывает полные горечи и облегчения слова:

— Наездились?.. Испытал счастье?.. Ну, доволен?.. Мне даже не верится, что ты вернулся. Я тебя на тот свет провозжала. Я тебе говорила в Чопе: поезжай обратно. Ты — нет... Я порвала все документы, которые оформляла...

— Что я наделал? Как себе жизнь разбил! Приехал, там нет ничего родного, близкого между нами — сестрой и братом... Здесь с чужими ближе. Я узнал, что меня на работу не берут, увидел, в каком положении нахожусь. Решил из той стаи уйти. Погибнуть по дороге где-нибудь, но в Израиле не быть.

Александр Иванович Янкелевич работал на мебельной фабрике, пока отыскавшиеся вдруг родственники не сманили его в Израиль, посулив наследство. Но оказалось, что никакого наследства нет, что это ему специальная организация присылала соблазнительные письма. Только продал те вещи, которые он привез из Советского Союза, А. Янкелевич смог вырваться из «края».

Эта передача вызвала особенно много откликов. Ведь Александр Янкелевич своими глазами видел и на самом себе испытал все прелести обещанной земли, а ведь, где действуют волчий закон капитализма. Он видел каторжный труд на Синайском полуострове. Он видел национальное неравенство в Тель-Авиве. Он видел ослепительный фанатизм куданстов. Он видел кровавое самодовольство военщины.

В выступлениях, а также в письмах, идущих в адрес телестудии, звучит суровое осуждение политики нынешних правителей Израиля, которые не гнушались никакими средствами, вмешиваются в судьбы евреев по всем мире, пытались заполучить побольше пушечного мяса для осуществления своих захватнических целей.

В. ВОРОНЮК.

Корреспондент «Правды Украины», Черновцы.

Звісно, «Буковинська правда» не тільки «викривала фальшивки, сфабриковані на антирадянській кухні», але й показувала, «яка гірка доля чекає тих, хто кліє на брехню і наклепи». В. Пелех пише про досвід чернівецької газети:

Ми публікували листи колишніх чернівчан, які у нашому місті мали добре житло і роботу, користувалися всіма тими благами, що їх щедро надає своїм громадянам соціалістична Батьківщина. Та ці люди зрадили її, стали людьми нижчого сорту і вештаються по чужих краях, оббивають пороги посольств і консульств, благають, щоб їм дозволили повернутися додому. Факти і свідчення, що їх наводить у своїх публікаціях «Радянська Буковина», є доказовим звинуваченням українському буржуазному націоналізму і сіонізму²².

Плідно працював на полі розвінчування «сіоністського кубла» Анатолій Крим, член Спілки письменників СРСР, заступник головного редактора Чернівецької студії телебачення. Його нариси на місцевому матеріалі вміщували «Радянська Україна» та «Правда України». А. Крим, не шкодуючи слів, викривав активну роботу «заморських опікунів з сіоністського балагану»:

Нерідко чернівчани (та й жителі інших міст нашої країни) знаходять у своїх поштових скриньках конверти або повідомлення на бандеролі зі штемпелями ізра-

²² Пелех В. Як конають фальшивки // Радянська Україна. — 1978. — 17 жовтня.

ільської пошти. Але заледве пробіжиш очима кілька рядків, як обурення і гнів охоплюють тебе, і відчуття, ніби торкнувся до чогось потворного, бридкого. Після цього так і хочеться скоріше відкрутити кран у ванні й помити руки... Засліплені шорами антирадянщини, відчуючи безсилля своїх підступів проти Країни Рад, сіоністські кубла намагаються «взяти кількістю». Ось чому каламутний потік отрути постійно вихлюпується величезними тиражами, щедро оплачуваними з-за океану²³.

Чернівці та персонажі міста постійно пропонували сюжети для київських журналістів, у документальному додатку вміщуємо статтю «Брудне золото «Джойнта»», написану кореспондентом «Радянської України» Б. Сидоренком у лютому 1979 р. Проблема посилок, що справді надсилав «Джойнт», турбувала партійні органи впродовж усього повоєнного періоду, і в травні 1979 р. Чернівецький обком надсилає інформацію «О некоторых особенностях поступления в область посылок из-за рубежа» (див. документ у додатку).

У січні 1980 р. Чернівецький обком підготував надто стислу інформацію про хід виконання постанови ЦК КПУ від 19 березня 1979 р. «Об организации выполнения постановления ЦК КПСС “О мероприятиях по дальнейшему разоблачению реакционной сущности международного сионизма и антисоветской сионистской пропаганды”». В той час Чернівецький обком вже сприймав еміграцію як рутинне явище, багатосторінкові звіти, базовані на висловлюваннях різних груп населення, залишилися у минулому:

Ныне в области активно ведут антиссионистскую пропаганду 137 лекторов, из них 98 граждан еврейской национальности.

Проводится работа, направленная на отказ граждан от посылок, поступающих от сионистских организаций.

В борьбе с сионизмом активно используется театральное искусство, кино. Например, судьбы тех, кто покинул Советский Союз и уехал в Израиль, с высокой политической остротой показаны в спектакле «Потерянный горизонт», подготовленном музыкально-драматическом театром им. О. Кобылянской по одноименной пьесе Г. Плоткина. В 1979 году этот спектакль был поставлен 7 раз с последующим его обсуждением²⁴.

Антисіоністська робота такого ґатунку (лекції, відмова від посилок, театральні вистави) ніколи не спрацьовувала: зав. відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Л. Кравчук у січні 1980 р. вказує на нову тенденцію зростання виїздів:

Вместе с тем принятые меры пока не дают необходимого эффекта. В 1979 году почти в два раза увеличилось количество лиц, ходатайствующих о выезде, и более чем в полтора раза — эмигрировавших. Самое большое число выездов, как и раньше, зарегистрировано из г. Киева (8,1 тыс.), Одесской (свыше 6 тыс.), Черновицкой (1,8 тыс.) и Львовской (1,5 тыс.) областей²⁵.

²³ Крим А. Конвеєр брехні // Радянська Україна.— 1983.— 16 липня.

²⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 10, спр. 3519, арк. 83.

²⁵ Там само, арк. 1.

«Активна антисіоністська пропаганда» не стала на перешкоді тому, що з усього Радянського Союзу в 1970–1980 рр. виїхали до Ізраїлю 240,3 тис. осіб, що складало 11,2% єврейського населення країни, а з України — 88 320 осіб (11,4%)²⁶.

Масова єврейська еміграція призупинилася на початку 1980 років, але відновилася з розвитком перебудовних процесів. Радянська антисіоністська пропаганда не одразу відчувала швидкість розпочатих змін та лібералізацію ставлення влади до еміграційних процесів, за інерцією з'являлися статті та книги, що «викривали підривну діяльність міжнародного сіонізму проти СРСР». З однієї із таких книг, виданої у Москві, дізнаємося про новий винахід Чернівецького обкому КПУ:

В городе Черновцы на улице Ольги Кобылянской оборудована витрина, где выставлены письма бывших жителей города, переехавших на жительство в Израиль. Сделано это по просьбам родственников самих адресатов, пожелавших предоставить для широкого ознакомления животрепещущие свидетельства тех, кто, попавшись на удочку сионистских зазывал, суливших золотые горы, бросил Родину. Горожане так и прозвали эту печальную и поучительную экспозицию: «витрина плача» — по аналогии с часто фигурирующей в пропаганде сионистов «стеной плача», оставшейся от сгоревшего в библейские времена храма царя Соломона в Иерусалиме²⁷.

Останній радянський перепис населення 1989 р. подав кількість євреїв в Чернівецькій області на рівні 16 469 осіб, що складало 1,75% від загального населення області; нагадаємо, що у 1959 р. в області проживало 42 140 євреїв (5,44%)²⁸.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Інформація Уповноваженого Ради в справах релігійних культів по Чернівецькій області про візит посла Ізраїлю

5 червня 1958 р.

Уполномоченный Совета
по делам религиозных культов
при Черновицком Облисполкоме
копия
сов. секретно
Председателю Совета по делам
религиозных культов при Совете
Министров СССР
тов. Пузину А. А.

²⁶ Морозов Б. Еврейская эмиграция в свете новых документов. — Тель-Авив, 1998. — С. 230.

²⁷ Когда исчезают миражи. Сионизм: практика темных дел. Сборник. — М., 1987. — С. 3.

²⁸ Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник. — К., 2001. — С. 81.

Уполномоченному Совета по делам
религиозных культов при Совете
Министров УССР
тов. Вильховому П. А.

20 мая 1958 г. одну из синагог в г. Черновцы по ул. А. Барбюса 33 — посетила группа «туристов» в количестве трех человек. Среди них были — посол государства Израиль Авидар, его жена и второй секретарь посольства Гат.

Перечисленные лица примерно в 19 часов 40 минут прибыли в синагогу, где к их приходу собралось определенное количество верующих евреев, а вернее будет назвать собралось большое количество лиц еврейской национальности города. «Прихожане», посетившие синагогу в этот вечер, резко отличались от присутствовавших в данной синагоге в другие обычные дни. Среди присутствовавших были женщины, которые, как известно, синагоги посещают лишь два раза в году, но только не в этот день, вместе с родителями было много детей разных возрастов, были лица мужского пола разных возрастов.

«Прихожане», посетившие в данный вечер синагогу, пришли не столько для принятия участия в богослужении, а сколько встретиться и поговорить, а некоторые посмотреть на представителей Государства Израиль в лице указанных лиц, т.к. о их приходе в синагогу уже было известно многим жителям города. Возникает вопрос, а откуда верующим, т.е. отдельным жителям города, было известно о их посещении синагоги? Днем 20 мая с/г работники посольства ходили по улицам города Черновцы и носили большую продовольственную сумку, на которой большими буквами (на одном из иностранных языков) было написано — Израиль. Это слово мог прочесть любой человек, несмотря на то, что оно было написано на иностранном языке. На улицах города указанные лица встречались и беседовали с отдельными прохожими. Где бы не появились, они резко бросались в глаза окружающим. Беседы с прохожими вели очень и очень короткие.

Указанные лица в синагоге находились с 19 ч. 40 м. до 21 часа. За это время богослужение проходило всего лишь 15 минут, а все остальное время ими было посвящено опросу и различным беседам с присутствующими. Авидар в синагоге беседовал с одной группой верующих, а Гат — с другой.

Авидар задавал вопросы детям и их матерям и отцам, а именно, где дети учатся, что изучают, изучают ли еврейский язык. Когда дети ответили, что в школе еврейский язык не изучают, Авидар обращаясь к присутствующим сказал, что в Израиле дети еврейский язык изучают с 6 лет и тут же обращаясь к одному из мужчин, стоящему с дочкой, заявил, чтобы она обязательно изучала еврейский язык. После этого, Авидар спрашивал отдельных лиц — их фамилии, имя, отчество, сколько лет, где работают, сколько получают и т.д. и т.п. После этого Авидар раздал присутствующим какие-то металлические значки — жетоны, где изображен подсвечник со свечами и значится надпись на еврейском языке. Эта надпись в переводе на русский язык гласит: «Дети возвратятся к своим

границам в Иерусалим». Секретарю данной общины гр. Баренбойму подарил библию, издания государства Израиль, раздавал израильские монеты, почтовые марки среди присутствующих.

Гат среди присутствующих раздавал какие-то сигареты и сильно их восхвалял. Один из присутствующих верующих, обращаясь в беседе к Гату, спросил: сколько в Израиле зарабатывает денег чернорабочий в день. Гат на это ответил, что чернорабочий в Израиле зарабатывает 80 рублей в переводе на советские деньги.

После этой беседы Авидар, его жена и Гат вышли из синагоги, а вслед за ними из синагоги вышли все прихожане. Это говорит за то, что как одни, так и другие пришли в синагогу не на богослужение, а для всевозможных бесед.

О данном посещении «туристов» мне стало известно от отдельных верующих, после чего мною были приглашены на прием председатель и секретарь данной общины. Последние 30.V.58 г. будучи у меня на приеме рассказали о вышеизложенном.

Уполномоченный Совета по делам
религиозных культов по Черновицкой области
(Урычев)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4829, арк. 77, 78.

№ 2

Інформація

«про нелегальне будівництво пам'ятника жертвам фашизму єврейської національності в м. Чернівцях»

24 вересня 1965 р.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КОМІТЕТ
СЕКРЕТАРЮ ЦК КП УКРАЇНИ
товаришу ШЕЛЕСТУ П. Ю.

Чернівецький обком КПУ доводить до Вашого відому, що в м. Чернівцях влітку ц.р. була самочинно створена ініціативна група по увіковічненню пам'яті і спорудженню пам'ятника євреям, які були розстріляні під час окупації краю німецько-фашистськими загарбниками.

Ця група з 10–12 чоловік на чолі з громадянами Фішманом і Грінбергом, спекулюючи на національних і сімейних почуттях людей, провела певну роботу і збрала пожертвування серед населення для придбання будівельних матеріалів і на оплату за спорудження пам'ятника. Активісти цієї групи без дозволу і відома відповідних органів влади на єврейському кладовищі, де покоються жертви фашизму (800–900 чол.), організували будівництво пам'ятника.

Певну допомогу в спорудженні пам'ятника надавала частина творчої інтелігенції єврейської національності (Фалік — заступник директора обласної філармонії, Альтман — єврейський письменник, Горн — художник та інші).

Всіляко допомагали в спорудженні цього пам'ятника деякі працівники обласного відділу комунального господарства на чолі з завідуючим цього відділу Яківцем М. П., які розпорядились виділити будівельні матеріали для цієї справи.

Ініціатори по увіковіченню пам'яті жертв фашизму єврейської національності найняли приватно робітників, які встигли побудувати бетону основу (постамент) для цього пам'ятника.

Після того, як цей факт став відомий партійним органам, всі роботи були припинені розпорядженням міського виконавчого комітету на основі відсутності відповідного дозволу на будівництво пам'ятника.

Обком КП України зараз детально вивчає і розслідує цю справу для прийняття відповідного рішення.

СЕКРЕТАР ОБКОМУ КП УКРАЇНИ (І. КРАВЧЕНКО)

№ 2.1

Доповнення

**до «Інформації про нелегальне будівництво пам'ятника
жертвам фашизму єврейської національності в м. Чернівцях»,
адресованої першому секретарю ЦК КП України**

29 жовтня 1965 р.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КОМІТЕТ
ВІДДІЛУ ПРОПАГАНДИ І АГІТАЦІЇ
ЦК КП УКРАЇНИ
м. Київ

Як уже повідомлялось, літом ц.р. в м. Чернівці серед єврейської частини населення були зібрані кошти і без дозволу відповідних органів влади самочинно розпочато будівництво пам'ятника жертвам фашизму.

Причиною цьому поряд з іншими обставинами послужило те, що за післявоєнні роки питанням вшанування пам'яті людей, які загинули в період Великої Вітчизняної війни, мало приділялось уваги партійними і радянськими органами м. Чернівців.

Щоб не ображати почуттів людей, рідні і близькі яких були розстріляні в м. Чернівцях, та не допустити небажаної реакції з боку єврейської частини населення, обком КП України вважає за необхідне залишити уже побудований постамент і нанести на ньому пам'ятний напис приблизно такого змісту:

«На цьому місці німецько-фашистські загарбники в 1941 році розстріляли біля 900 жителів м. Чернівців». Разом з тим було б доцільно могили з пам'ятною плитою обнести довговічною огорожею.

В м. Чернівцях є багато могил жертв фашизму, які були страчені в період тимчасової окупації області фашистськими загарбниками. Враховуючи це, обком партії просить ЦК КПУ дозволу на спорудження монументу в обласному центрі по увіковічненню їх пам'яті.

СЕКРЕТАР ОБКОМУ КП УКРАЇНИ
(О. ГРИГОРЕНКО)

№ 2.2

Записка завідувача сектором відділу пропаганди і агітації ЦК КП України в справі «нелегального збору коштів на будівництво пам'ятника євреям, розстріляним гітлерівцями»

27 жовтня 1965 р.

ВІДДІЛУ ПРОПАГАНДИ І АГІТАЦІЇ
ЦК КП України

Декілька місяців тому група мешканців єврейської національності м. Чернівці без дозволу місцевих органів влади організувала в місті нелегальний збір коштів на будівництво пам'ятника євреям, розстріляним гітлерівцями під час німецько-фашистської окупації. Пам'ятник передбачалося встановити на міському єврейському кладовищі, де було поховано 830 чол. загиблих під час масових розстрілів у 1941 р.

Як встановлено, про намір ініціативної групи спорудити пам'ятник знав зав. міським похоронним бюро т. Тихолаз, до якого зверталися ініціатори цієї справи за дозволом на одержання трьох тонн цементу. Проте він не тільки не повідомив про це відповідні органи, але й видав їм необхідну кількість будівельних матеріалів. У зв'язку з тим, що т. Тихолаз захворів, питання про нього на бюро міському партії не обговорювалось.

Після того, як стало відомо про будівництво пам'ятника, в міськраду викликалися ініціатори цього заходу Фішман, Грінберг і ін. Їм роз'яснили порядок встановлення пам'ятників, звернули увагу на те, що спорудження пам'ятника за національною ознакою суперечить нашому світогляду.

Деякі громадяни заявили, що вони були неправильно інформовані відносно задумів ініціативної групи, бо під час збирання коштів мова йшла лише про встановлення на могилі огорожі. Тут же вони засудили нелегальні методи, якими діяла ініціативна група, і погодились з тим, щоб припинити роботи по спорудженню пам'ятника.

Під час перебування в Чернівцях разом з секретарем обкому КП України т. Курилом відвідали місце, де споруджувався пам'ятник. Слід відзначити, що тут вже проведено значний обсяг робіт: зацементовано могильний майданчик площею близько 30 кв. метрів, навколо якого встановлено 16 півтораметрових фігурних цементних стовпців для квітів, у чорновому вигляді зроблено постамент висотою близько метра тощо.

На мою думку, постамент необхідно знести, а замість нього встановити надгробну плиту з написом (орієнтовно):

«Тут поховано 830 громадян міста, розстріляних гітлерівцями в липні 1941 року».

В майбутньому можна буде спорудити в місті символічний обеліск або пам'ятник жертвам фашизму. Ця пропозиція підтримується секретарем обкому КП України т. Курилом. Зараз по цьому питанню обком партії готує відповідні пропозиції ЦК КП України.

Зав. сектором відділу пропаганди
і агітації ЦК КП України (Добротвор)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 31, спр. 2647, арк. 105–110.

№ 3

Інформація «про проходження релігійного свята пасхи серед віруючих юдейського культу» у квітні 1966 р.

16 квітня 1966 р.

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ
СОВЕТА по делам религий
при Совете Министров СССР
по Черновицкой области

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ СОВЕТА ПО ДЕЛАМ РЕЛИГИЙ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СССР
тов. КУРОЕДОВУ В. А.
г. Москва

УПОЛНОМОЧЕННОМУ СОВЕТА ПО ДЕЛАМ РЕЛИГИЙ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СССР ПО УКРАИНСКОЙ ССР
тов. ЛИТВИНУ К. З.
г. Киев

О прохождении «пасхи» среди верующих иудейского культа, которая проходила с 5 по 12 апреля с.г.

Верующие евреи мацу выпекали в своих домашних условиях (каждый для себя). Верующие фанатики требовали от руководства общины, чтобы послед-

ние организовали выпечку мацы организованным путем, но они отказались от этого и предлагали фанатикам взять это дело в свои руки, но они категорически отказались от этого.

Еще задолго до «пасхи» многие граждане еврейской национальности, проживавшие в г. Черновцах, получили посылки с мацой из-за границы, преимущественно из капиталистических стран, однако в текущем году в адрес жителей г. Черновцы поступило меньше мацы, чем это имело место в 1965 г.

За сутки до «пасхи» в адрес Черновицкого общества иудейского культа, на имя кассира общины гр. Хаюта, прибыла посылка из государства Израиль, которую руководство общины получило и мацу разделили между членами исполнительного органа.

Посылки с мацой поступили в адрес отдельных жителей г. Черновцы, которые в синагогу вообще не ходят и не указано кем эта маца им послана, однако они эти посылки с мацой получили, использовали и никто не пытался даже отказаться от получения ее.

Верующие евреи еще до «пасхи» проводили ремонт своих квартир, наводили чистоту, занимались стиркой белья, заготавливали различные продукты питания, но особенно птицу, цены на которую поднялись (на рынке), около птицерезок скапливалось очень много народу, чтобы попасть к резнику.

Руководители общины к «пасхе» особой подготовки не проводили, за исключением того, что навели чистоту в синагоге, канторов со стороны не приглашали, а организовались своими силами из числа прихожан.

На утренних богослужениях в первые два дня «пасхи» в синагоге верующих было примерно по 350–400 чел., не более, исключительно лица старших и средних возрастов, молодежи и детей не было. Было 25–30 человек женщин.

Вечером 5 апреля в синагоге верующих было примерно 200–250 чел. старших возрастов, а 6 апреля на богослужении их было около 100 человек.

В промежуточные дни верующих в синагоге было 60–70 человек, причем, исключительно старики.

В последние два дня верующих на утренних богослужениях в синагоге было около 300 человек, но 11 апреля их было немного больше, чем 12 апреля. В эти два последние пасхальные дня в синагоге вместе с верующими были и дети школьного и дошкольного возрастов. Вечером 8 апреля с.г. синагогу посетил секретарь посольства государства Израиль в Москве — Гавиш с женой и дочерью. Дипломат при богослужении интересовался у верующих: «Сколько было ранее синагог в городе?», «Есть ли еврейское кладбище в городе?», «Сколько проживает евреев в городе?» и другими. Предлагал отдельным верующим разные подачки, но их не взяли.

9 апреля с.г. Черновицкую синагогу снова посетил Гавиш с женой и на этот раз удалось ему среди верующих женщин, присутствующих в синагоге, раздать различные предметы, как-то: таллес, различные израильские марки, календарь-

альбом с цифровыми данными о государстве Израиль, молитвенник и др. Эти подачки Гавиш раздал верующим через свою жену. Такое поведение дипломата возмутило верующих, которые возвратили эти предметы и написали письмо в Министерство Иностранных Дел СССР с просьбой оградить их от подобных посетителей и их нападок (письмо прилагается).

Уполномоченный Совета по делам
религий при Совете Министров СССР
по Черновицкой области
П. ПОДОЛЬСКИЙ

ЦДАВОУ, ф. 4648, ф. 5, оп. 7, арк. 196–198.

№ 4

Звернення групи віруючих євреїв м. Чернівці до МЗС СРСР

14 квітня 1965 р.

копия

В МИНИСТЕРСТВО ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ СССР

г. Москва

от верующих евреев

г. Черновцы

Обращаемся к Вам с просьбой и просим Вас помочь нам в следующем:

8 апреля 1966 г. нашу синагогу в г. Черновцах посетил сотрудник Израильского посольства в Москве Гавиш и с ним была жена и дочь, который вместо моления больше разговаривал, а именно: спрашивал сколько было раньше синагог, сколько сейчас евреев живет в г. Черновцах, где пекли мацу, есть ли у нас кладбище и разные другие вопросы, которые не относятся к религии и тем более во время молитвы.

После этого разговора, Гавиш начал во время молитвы навязывать разные подачки и тем самым мешая верующим. 9 апреля 1966 г. Гавиш и его жена снова пришли в синагогу и стали во время молитвы раздавать верующим различную литературу и предметы, как талус, марки, мезузы, сионистский справочный календарь, что не относится к синагоге.

Многие верующие отказывались от этих ненужных подарков, но они навязали верующим. Например гр. Кишиневской, которая проживает по улице Красноармейской 14/2, гр. Резел проживающая по ул. Русская 23/16, гр. по имени Соня с улицы Л. Кобылицы и другим.

Мы верующие возмущаемся таким поведением дипломата и просим вас оградить нас верующих от нападок с их стороны.

Такие случаи со стороны дипломатов Израильского посольства в нашей синагоге имели место и раньше в 1965 году.

Мы верующие просим Вас помочь нам в нашей просьбе.

Председатель общины (Лехтман М. А.)

Кассир общины (Хаят М. Б.)

Верующие: (Ройт М. Х.)

(Рибер Л. М.)

ЦДАВОУ, ф. 4648, ф. 5, оп. 7, арк. 199.

№ 5

Інформація про проходження релігійних свят серед віруючих юдейського культу в Чернівецькій області у вересні–жовтні 1966 р.

21 жовтня 1966 р.

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ СОВЕТА
ПО ДЕЛАМ РЕЛИГИЙ ПРИ СОВЕТЕ
МИНИСТРОВ СССР ПО ЧЕРНОВИЦКОЙ ОБЛАСТИ
Секретно

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ СОВЕТА ПО ДЕЛАМ РЕЛИГИЙ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СССР
тов. КУРОЕДОВУ В. А.
г. Москва

УПОЛНОМОЧЕННОМУ СОВЕТА ПО ДЕЛАМ РЕЛИГИЙ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СССР ПО УКРАИНСКОЙ ССР
тов. ЛИТВИНУ К. З.
г. Киев

На территории области существует и действует одно зарегистрированное общество иудейского культа — в г. Черновцах, где имеется очень большое количество верующих евреев. Однако, верующие иудейского культа проживают в ряде других городов области и в отдельных из них ранее были зарегистрированные религиозные общества, но по разным причинам они были сняты с регистрации на законных основаниях (г. Хотин, г. Новоселица). В других же городах области верующие евреи проживают с давних лет, но после 1945 года зарегистрированных обществ там не было и верующие на свои молитвенные собрания собирались лишь в особочтимые религиозные праздники по квартирам своих единоверцев.

Особочтимые религиозные праздники «Новый год», «Судный день» и «Сукос-куши» среди верующих иудейского культа проходили с 15 сентября по 8 октября 1966 года. К этим праздникам верующие евреи тщательно готовились, на-

водили чистоту и порядок в квартирах, но особое внимание они уделяли заготовке продуктов питания — птицы, рыбы.

Перед праздниками на рынках дороже стала птица, т.к. покупателей было очень много, каждый покупал по несколько штук кур, гусей и т.п. При продаже колхозной птицы создавались очень большие очереди. Если задолго до вышеуказанных религиозных праздников можно было свободно и в неограниченном количестве купить свежей колхозной рыбы (высокая цена на нее), то перед праздниками за ней стояли сотни людей, причем исключительно лица еврейской национальности.

Около птицерезок в г. Черновцах перед религиозными праздниками — «Новый год» и «Судный день» были очень и очень большие очереди для того, чтобы зарезать птицу. По несколько часов простаивали люди, а были дни, когда с раннего утра и до позднего вечера стояли очереди.

Как факт, что верующие евреи тщательно готовились к праздникам и заготовили большое количество птицы, свидетельствует следующее. Так, например, 21 сентября с.г. только в одной птицерезке в г. Черновцах было зарезано более 400 штук кур, а 22 сентября здесь же было зарезано немногим более 600 штук.

<...>

Кроме этого, многие верующие режут птицу частным путем у резников на квартирах.

Особой подготовки к этим религиозным праздникам руководители синагоги в г. Черновцах не проводили. Они навели чистоту и порядок в синагоге, а среди верующих никакой работы не проводили. На весь период праздников они пригласили 3 кантора (старика) из числа своих прихожан, заключили договора с ними. Сугубо верующие евреи недовольны были руководителями синагоги, за то, что они не наняли видных и хорошо известных в городе канторов.

<...>

При вечернем богослужении в «Судный день» внутри синагоги и на улице верующих было примерно 1600–1700 человек разных возрастов. Как всегда, внутри синагоги были в основном лица старших возрастов, а во дворах и на улице около синагоги было больше прихожан средних лет и много было молодежи.

По сравнению с 1965 годом посещаемость верующими синагоги в осенние религиозные праздники в 1966 г. была несколько ниже. Это объясняется тем, что в текущем году в период праздников значительно больше действовало в г. Черновцах меньянов. Если в 1965 г. нам было известно 2 меньяна, то в 1966 г. нам известны адреса 8 меньянов. О том, что их действовало много, хорошо было заметно личным наблюдением, а также из бесед с отдельными верующими.

За все особочтимые религиозные праздники в 1966 году руководство синагоги собрало денег в сумме 372 рубля, а в 1965 г. было собрано 406 рублей.

В период праздничных дней синагогу никто из туристов не посещал.

Осенние религиозные праздники верующие евреи отмечали не только в г. Черновцах, но и в других городах области, где проживают верующие, но нет синагог. Это имело место в г. Хотине, г. Сторожинце, г. Новоселице и в пос. Сокирянах. Верующие евреи проживающие в этих городах также тщательно готовились к праздникам, а в дни прохождения их верующие были по праздничному одеты, гуляли днем по улицам, что отчетливо было заметно каждому жителю этих городов.

Фактов нарушения законодательства о культах со стороны зарегистрированного религиозного общества иудейского культа, а также со стороны представителей органов власти зарегистрировано не было.

Уполномоченный Совета по делам
религий при Совете Министров СССР
по Черновицкой области П. ПОДОЛЬСКИЙ

ЦДАВОУ, ф. 4648, ф. 5, оп. 7, арк. 200–203.

№ 6

Інформація Чернівецького обкому КПУ «про намагання частини осіб єврейської національності виїхати на постійне місце проживання до Ізраїлю та реагування на події на Близькому Сході»

26 липня 1967 р.

ЧЕРНОВИЦЬКИЙ ОБЛАСТНОЇ КОМИТЕТ
КП УКРАЇНИ
Сов. секретно

ПЕРВОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КП УКРАЇНИ
товарищу Шелесту П. Е.

За последние годы среди части лиц еврейской национальности, проживающих на территории Черновицкой области, усилилось стремление выехать на постоянное место жительства в Израиль. Только за 1965–66 и 5 месяцев 1967 года в областное управление охраны общественного порядка поступили заявления с просьбой разрешить выезд от 1 606 граждан.

Из этого количества лиц получило разрешение и выехало в Израиль 646 человек.

Накануне агрессивных действий Израиля против арабских государств ОАР и Сирии в управлении органов общественного порядка имелось разрешений на выезд 361 гражданину еврейской национальности. 81 человек получили эти визы и выехали до момента прекращения операций по оформлению разрешений на выезд. 280 разрешений остались не реализованными, из которых 5 чело-

век отказались выезжать, 135 настаивают на получении имеющихся разрешений с тем, что несмотря на разрыв дипломатических отношений между СССР и Израилем, они смогут выехать при содействии какого-либо третьего государства — Румынии или Финляндии. 140 человек на получении виз не настаивают, но от мысли о выезде в Израиль не отказываются.

С 10 июня прием заявлений на выезд в Израиль прекращен.

С началом агрессии Израиля против ОАР и Сирии среди некоторой части граждан еврейской национальности началось активное обсуждение этих событий. Большая часть этих суждений носит характер восхищения и восхваления «решительных действий» Израильского правительства. Высказывается удовлетворенность успехами израильской армии и т.д.

В ряде случаев в грубой, антисоветской форме проявляется недовольство позицией, занятой советским правительством к событиям на Ближнем Востоке и в отношении к Израилю.

Некоторая часть лиц еврейской национальности, на этой основе, отказывается присутствовать на политинформациях, беседах, на которых речь идет об агрессиях Израиля.

Так, 8 июня с.г. на главпочтамте, на политинформацию по обзору международных событий за неделю не явился ни один работник еврейской национальности, в том числе и член КПСС — главный бухгалтер главпочтамта Ройтман А. Ш., начальник 23-го почтового отделения Китильман М. Л.

6 июня с.г. бывший юрист, ныне пенсионерка, Шполянская С. А., в кругу приближенных лиц по поводу событий на Ближнем Востоке заявила: «Глава Советского правительства жаждет возрождения в России еврейских погромов. Что же, если ему так хочется этого — сами евреи помогут в возрождении этих погромов. Верьте моему слову, что днями на линии городов Тирасполь — Кишинев — Черновцы начнется выступление еврейского населения, забастовки, саботирования и вредительства на предприятиях. Самими евреями при поддержке украинских националистов в Черновцах с расчетом на студенчество и массу, будет организовано погромное нападение на квартиры граждан еврейской национальности, а также квартиры ответственных советских работников. В Молдавии уже началось движение за отторжение Бессарабии от СССР и присоединение ее к Румынии».

Далее Шполянская продолжала: «Я живу одной мыслью: достижение победы над большевизмом, крах социалистической системы, евреи у кормила всего мира... Наступила пора коренного пересмотра мировых судеб. Я безмерно рада известию, что бомбардировкой уничтожены арабские аэродромы и 420 самолетов. Советское радио передает куцые сводки, скрывая от людей победный исход войны в сторону Израиля».

Далее в этом разговоре шла речь о лучших материально-бытовых условиях жизни в Израиле, чем в СССР. «Вы не думайте, — заявляет, Шполянская, —

что бандеровцы убивали евреев. Им, как и нам, попросту не нужна советская власть. Я говорю открыто все это потому, что наши правители лицемерно заявляют об отсутствии в СССР политических заключенных. Этим они дают свободу моей речи».

Гражданин Меламуд Шлойма — зав. буфетом треста столовых, заявил, что он готов выйти на улицу с еврейской демонстрацией протеста против неправильных радиопередач, направленных против Израиля.

Рабочий завода «Легмаш» Бройтман в присутствии рабочих активно оправдывал агрессию Израиля, заявив при этом, что арабы вынудили Израиль прибегнуть к силе.

Начальник снабжения Черновицкого тарного завода Перцов Абрам Лейбович, 1922 года рождения, заявил: «...Я слышал, что войска Израиля углубились на территорию ОАР и взяли много трофеев. Пусть им бог помогает».

Главный бухгалтер отдела капитального строительства облисполкома Киржнер М. М., придя на работу, в присутствии своих сотрудников заявил: «Сегодня по радио передали хорошие известия, израильские войска приближаются к Суэцкому каналу».

Мастер производственного объединения «Трембита» гражданин Закон Г. Г. высказал одобрение израильской агрессии, при этом заявил: «...Я готов идти добровольцем и воевать вместе с израильянами против арабов и радуюсь, что они завоевали много арабской земли».

Имеется много других высказываний аналогичного содержания. Вместе с тем имеются высказывания и другого содержания. Так, врач Гольденберг, ведя разговор в кругу своих коллег, в большинстве лиц еврейской национальности, высказался за осуждение израильской агрессии против арабских государств. Он удивляется, как такая маленькая страна с населением 2 миллиона человек могла начать войну с 40-миллионным арабским населением. «Израиль впервые получил свою государственность и поэтому должен искать себе мир и соревноваться со всеми государствами за развитие науки и техники».

Далее Гольденберг высказал беспокойство, что агрессия Израиля может отрицательно отразиться на еврейском населении в СССР.

Обком, горком, райкомы партии, первичные партийные организации промышленных предприятий,строек и учреждений внимательно относятся к изучению настроений и высказываний граждан еврейской национальности, ведут широкую разъяснительную работу среди трудящихся области о правильности позиции, занятой нашим миролюбивым государством и Советским правительством по отношению к агрессии Израиля против арабских государств, равно как и к агрессии вообще, какой бы страной она не была развязана.

СЕКРЕТАРЬ ОБКОМА КП УКРАИНЫ
(А. ГРИГОРЕНКО)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6289, арк. 4–7.

№ 7

Інформація Чернівецького обкому КПУ «про деякі нездорові явища серед частини єврейського населення Чернівецької області»²⁹

26 липня 1967 р.

ЧЕРНОВИЦКИЙ ОБЛАСТНОЙ КОМИТЕТ
КП УКРАИНЫ

Сов. секретно

ПЕРВОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КП УКРАИНЫ
товарищу Шелесту П. Е.

ИНФОРМАЦИЯ

События на Ближнем Востоке, вызванные агрессией Израиля против ряда арабских государств, продолжают привлекать к себе повышенное внимание и реагирование определенной части еврейского населения.

Некоторые националистически настроенные граждане еврейской национальности высказываются в поддержку израильской агрессии, проявляют свое недовольство якобы необъективной позицией Советского Союза в этом вопросе, «неправильным» освещением событий на Ближнем Востоке в советской печати, радио и телевидении.

Некоторые из этих граждан ведут разговоры в таком плане открыто в кругу своих сослуживцев. Так, житель города Черновцы Мендель Янкель Файфисевич, 1933 года рождения, работающий помощником мастера Черновицкой хлопкопрядильной фабрики в беседе с рабочими и служащими цеха с большим энтузиазмом оправдывал агрессивную политику правящих кругов Израиля, одобрял их захватнические действия, допуская при этом клеветнические высказывания в адрес советского государства и проводимой им политики по вопросу агрессии Израиля. Мендель пытался доказать якобы необъективность нашей печати, радио и телевидения при освещении этих событий, восхвалял условия жизни в капиталистических государствах.

Учитывая то, что высказывания Менделя имели агитационный характер, органы госбезопасности области вынуждены были приглашать его для профилактики и предупреждения.

Некоторая часть граждан еврейской национальности высказывает недовольство прекращением отпуска евреев на постоянное жительство и временное посещение Израиля. Вот содержание одного из писем, адресованное обкому партии:

«Тов. Григоренко! Мы все черновицкие евреи просим Вас отпустить нас в Израиль. Вам не понять этого, мы вечно гонимы родом человеческим, мы дол-

²⁹ 5 серпня 1967 р. скорочена версія цього документу за підписом П. Шелеста була відправлена до ЦК КПРС (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6313, арк. 53–55).

жны отстоять свое Отечество, оно там, в Израиле, оно единственное, которое может приютить нас и дать нам опору. А оно сейчас в опасности, как говорится в пословице, если мать теряет дитя, то за все хватается, так и Израиль обратился за помощью в ФРГ.

Нам нет жизни, наши дети умные — им нет дороги в вузы, наши люди трудолюбивые — им нет дороги у Вас. Выход один — Израиль. Ведь рано или поздно Румыния выступит против вас, и тогда нам совсем погибель — снова гетто, снова расстрелы. Нет жизни здесь, мы не высказываем этого вслух, но спросите нас в одиночку — мы все за Родину, ту, которую с таким трудом, с такими муками удалось добыть в 1947 году.

Тов. Григоренко, Вы умный человек, поймите нас и отпустите, посодействуйте нам! Мы врачи и сапожники, учителя и портные — все бы выехали, не задерживаясь ни в чем. Ведь здесь у вас у самих нет работы, нет квартир — сколько возможностей предоставим мы, евреи, русским братьям. Разве это не благородно!

И хотим Вас предупредить, мы все же будем с вами друзья, что не дремлют националисты. Если мы собираем деньги, то они готовят оружие. Это точно — верьте нам. Но мы не хотим выступать против русских, нет — они наши друзья, они спасли нам жизнь. Низкий поклон им!

Отпустите нас, умоляем Вас, при отъезде, мы евреи, расскажем Вам о группе, которая проводит тайную работу против Вас.

Ответьте нам делом, мы узнаем о Вашем решении, ведь мы часто обращаемся в милицию и в органы, те органы, которые страшны нам, но могут быть и великодушными.

Просите у правительства — у Косыгина и Полянского, они должны внять нам, если уж не смогут решить здесь, на месте.

Писала Розенблюм, но нас много, много, верьте нам. Мы все как один любим Родину, как и Вы, русские и украинцы, Вы должны понять нас.

С уважением к Вам».

В письме автор сообщает, что «...рано или поздно Румыния выступит против вас...». Эти разговоры распространяются гражданами Румынии среди украинского, молдавского и еврейского населения области и используются еврейскими и румынскими националистами.

Выезжающий по роду службы в СРР главный кондуктор паровозного депо т. Глыбка Н. М. сообщил, что 4 июля с.г. во время приема от румын грузового поезда на станции Дорнешты (СРР), он обнаружил недостачу двух резиновых колец в воздушной тормозной магистрали.

Поскольку Глыбка знал, кто из румынских железнодорожников соединял рукава указанной магистрали (этот железнодорожник уроженец Глыбокского района нашей области), он подошел к нему, назвал земляком и спросил, зачем он подводит его.

Румынский железнодорожник отнесся к этому вопросу с иронией и заявил: «Скоро мы действительно будем земляками — Буковина будет румынской!».

По сообщению Глыбки, он ответил на заявление румынского железнодорожника отрицательно.

СЕКРЕТАРЬ ОБКОМА
КП УКРАИНЫ
А. ГРИГОРЕНКО

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6313, арк. 56–60.

№ 8

Інформація Чернівецького обкому КПУ про посилення радіопередач з Ізраїлю³⁰

4 жовтня 1968 р.

ЧЕРНОВИЦКИЙ ОБЛАСТНОЙ КОМИТЕТ
КОМПАРТИИ УКРАИНЫ

Таємно

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ КОМПАРТІЇ
УКРАЇНИ

Чернівецький обком КП України доводить до відома, що в останній час посилились радіопередачі з Ізраїлю на російській і єврейській мовах для громадян Радянського Союзу. В радіопрограмах транслюють богослужіння із синагог, а також ведеться шалена антирадянська і сіоністська пропаганда. Ці передачі прослуховуються значною частиною єврейського населення області. Особливо посилився потяг до них в зв'язку з релігійними святами (кучками). Відмічаються колективні прослуховування передач. Збільшився потік посилок, листів та поздоровлень.

Чернівецький обком КП України просить ЦК КП України дати вказівку органам зв'язку по забивці радіостанції Ізраїлю.

Разом з цим надсилаємо для ознайомлення поздоровчі поштові картки, надіслані з Ізраїлю громадянам єврейської національності, що проживають в м. Чернівцях.

СЕКРЕТАР ОБКОМУ КП УКРАЇНИ
(О. ГРИГОРЕНКО)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 159, арк. 44.

³⁰ Документ був перекладений російською та за підписом П. Шелеста 8 жовтня 1968 р. надісланий до ЦК КПРС (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 159, арк. 43).

№ 9

**Інформація Чернівецького обкому КПУ
про «пропаганду націоналістичних ідей в Румунії»
та настрої єврейського населення**

14 січня 1969 р.

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ
КОМІТЕТ КП УКРАЇНИ

Секретно

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ КП УКРАЇНИ
ІНФОРМАЦІЯ

Областной комитет партии информирует ЦК КП Украины, что в румынской прессе, научных изданиях продолжается публикация отдельных материалов румынских буржуазных ученых, историков, в которых пропагандируются националистические идеи. Особенно много этих материалов появилось в связи с празднованием 50-летия, так называемого «воссоединения» румынских земель, которое отмечалось в конце ноября 1968 г.

Торжества, посвященные «воссоединению», проходили в городе Алба-Юлия. Здесь присутствовали руководители РКП и правительства во главе с Н. Чаушеску. Перед началом торжеств состоялся церемониал открытия бронзового памятника румынскому воеводе Михаяу Витязу (объединителю румынских земель конца XVI века). В этот же день был открыт музей объединения.

На многочисленном митинге выступил Н. Чаушеску, в речи которого акцентировалось внимание на том, что воссоединение Трансильвании с Румынией явилось конечным актом длительного исторического процесса образования румынского национального государства (газета «Контемпоранул» от 29 ноября 1968 года, стр. 8).

Эти же идеи пронизывают и статьи отдельных румынских ученых. Так, в статье «Интернационалистические манифестации пролетариата Румынии» Николай Коной и Ион Бабич пишут, что «...завершение процесса создания румынского единого национального государства 1 декабря 1918 года создало условия для интенсивного развития прогрессивных сил общества и революционного рабочего движения». (Журнал «Аналы», № 5, 1968 г., стр. 48).

<...>

Учитывая то, что количество румынских туристов, посещающих область, значительно увеличилось, обком КП Украины считает целесообразным возобновить поездку туристических групп из Черновицкой области в Сучавский и Ботошанский уезды Румынии.

За последние годы в Румынии большое внимание уделяется развитию радио и телевидения, как правило, мощные телестанции и ретрансляторы строятся в населенных пунктах вдоль границы с Советским Союзом с той целью, чтобы

население наших пограничных районов слушало и смотрело их программы, которые не могут способствовать воспитанию советских людей.

В то же время мощность наших телепередатчиков значительно слабее, качество изображения хуже и мы не в состоянии противопоставить свои телепередачи румынским.

Все эти обстоятельства требуют ускорения решения вопроса установки более мощного телевизионного передатчика второй программы Черновицкого телецентра.

Информируем также и о том, что в связи с возобновлением выезда евреев на постоянное жительство в Израиль, в различных слоях еврейского населения нашей области ощущается оживление эмиграционных настроений.

Разжиганию таких настроений способствуют передачи радиостанции «Голос Израиля», в которых широко пропагандируются «райские» условия жизни в этой стране. Она призывает развернуть массовую разъяснительную сионистскую пропаганду среди еврейского населения, и, особенно, среди молодежи.

Так, 17 декабря 1968 года было передано сообщение о том, что правительство выделило много средств на строительство жилых домов, для прибывших в Израиль со всех стран мира, в том числе СССР. В передачах на румынском языке, помимо последних известий, «Голос Израиля» подает материалы о благоприятном развитии отношений между Румынией и Израилем в области культуры, торговли и науки.

Кроме того, усилению эмигрантских настроений способствуют определенные действия отдельных националистически настроенных людей из числа евреев. Так, например, гастролировавшая в ноябре 1968 года артистка Литовской филармонии Нехама Лифшицайте³¹, которая собирается выехать в Израиль, свою программу перенасытила песнями на древнееврейском языке, в одной из них «Средневековые напевы» произносились слова: «Израиль», «герои», «богатыри». Многие евреи, присутствующие на концерте, восхищались выступлением, называли ее патриоткой Израиля и «героем».

Отдельные лица еврейской национальности, выехавшие в конце 1968 года на постоянное местожительство в Израиль, в письмах к своим знакомым, проживающим в области, восхваляют условия жизни в Израиле и призывают последовать их примеру.

Так, Кон Софья писала: «Дорогая Лея Михайловна! Сообщаю Вам, что мы получили очень большую, красивую трехкомнатную квартиру. Я очень счастлива, живем в трех минутах езды от Холона и в 10-ти минутах от Тель-Авива. Здесь много людей из Советского Союза и других стран».

Поступают в область и письма другого рода, в которых лица еврейской национальности пишут о своих разочарованиях, сожалеют о выезде из Советского Союза.

³¹ Нехама Ліфшиц (Ліфшицайте) (1927–2017) — радянська та ізраїльська виконавиця пісень на їдиш. Виїхала до Ізраїлю в 1969 р.

Гражданка Штерн Герта, которая недавно выехала в Израиль, писала: «Дорогая Саррочка... нам сразу дали хорошую трехкомнатную квартиру... Работу не очень легко получить. Нам все обещали золотые горы, а на самом деле их нет. Сегодня принесли нам газовую плитку. Но все-таки папа жалеет, что сюда приехал, — жить нужно, а работы нет. Твои родители были правы, когда говорили — куда вы едете? Здесь в 100 раз все дороже, чем у нас. Стакан чая 20 копеек, ужас и все! У нас там за 23 копейки можно съесть четыре пирожка и стакан чая. Папа сказал, что через год он нас запишет как туристов в Черновцы, мы поедem и останemся там... Телевизор пока не включили, надо дать 400 лир, у нас же это стоит 3 рубля».

Жителям еврейской национальности области продолжают засылаться вещевые посылки, зачастую очень ценные, преимущественно через фирму «Динерман» (Англия). Только во втором полугодии 1968 года таких посылок получено 148.

Областной комитет партии принимает меры к усилению воспитательной работы среди трудящихся области и особенно среди румынского и еврейского населения. Однако эту работу до некоторой степени, как нам кажется, усложняют неправильные трактовки в освещении исторического прошлого Северной Буковины отдельными нашими историками, которые территорию Буковины рассматривают не как украинской, а как молдавской землей. Так, в новом издании «Истории Молдавской ССР» (1965 г.) ее авторы, при определении территории Молдавского княжества в XIV–XV веках, пишут, что «на севере в пределы Молдавского феодального государства входила вся Буковина, эпизодически в состав Молдавии входили и украинские земли Покутья...» (стр. 89). Здесь земли Буковины противопоставляются украинским землям Покутья, чем фактически утверждается, что Северная Буковина — это молдавская территория. Далее в этой же книге (стр. 339) снова Буковина рассматривается как северная часть Молдавии. Несколько раз в книге города Черновцы и Хотин называются молдавскими.

Секретарь обкома КП Украины А. Григоренко

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 168, арк. 2, 4–7.

№ 10

Інформація Чернівецького обкому КПУ про «зацікавленість до Чернівецької області з боку закордонних розвідок»

23 квітня 1969 р.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КОМІТЕТ КП УКРАЇНИ

Цілком таємно
м. Київ

ЦК КП УКРАЇНИ
ЧЛЕНУ ПОЛІТБЮРО ЦК КПРС, ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЮ
ЦК КП УКРАЇНИ
товаришу ШЕЛЕСТУ П. Ю.

З інформації наших туристів, які відвідали СРР, стало відомо, що там останнім часом дозволений вільний в'їзд та проживання до 3-х місяців туристів із різних країн. Нам здається, що таке положення може бути використане розвідками капіталістичних країн для насаджування своєї агентури, ведення шпигунських та інших підривних дій проти Радянського Союзу, створює умови для зговору про зустрічі на території Румунії громадян СРСР і капіталістичних країн, передачі державних таємниць.

Ці можливості дехто уже старається використати. Так, недавно член ЦК КП Ізраїлю (Мікуніса)³² Еммі Хахам, яка вороже настроєна проти Радянського Союзу, через колишнього секретаря підпільного буковинського обкому РКП Морару, що проживає в Бухаресті, зробила спробу зустрітись на території СРР з членом КПРС, бувшим інструктором підпільного ЦК РКП Фінкель Є. М., мешканкою м. Чернівців. Мета зустрічі, як повідомила нам Фінкель Є. М., невідома, але цей факт викликає певний інтерес.

<...>

В останній час зросла зацікавленість до Чернівецької області і з боку закордонних розвідок, які можуть знайти потрібні «кадри». Вона впливає із специфічних умов, що історично склалися. По національному складу області неоднорідна. Так, із 850 тисяч населення 87 тисяч румун, 78,5 тисячі — молдован, які проживають переважно в трьох прикордонних з СРР районах, 45,5 тисячі євреїв, 6,5 тисячі поляків, 4,1 тисячі німців і чехів та інші національності. В період панування іноземних загарбників значна частина населення емігрувала за межі області.

Між жителями області та капіталістичних країн йде жваве листування. 89,5 тисячі чоловік підтримує зв'язки з громадянами капіталістичних країн і одержує щорічно 500 тисяч листів і 10,5 тисячі посилок. 62,5 тисячі інокореспондентів — вихідців із Буковини, що підтримують цю переписку, проживають: в Ізраїлі — 20 700, Канаді — 16 200, США — 10 800, ФРГ — 3 000, Австрії — 2 000. В названих країнах діють різного роду буковинські земляцтва, що примикають до різних націоналістичних центрів.

Зараз в Румунії значно активізувалась діяльність сіоністських центрів Ізраїлю, які після розриву дипломатичних відносин з соціалістичними країнами в 1967 році перетворили Бухарест в головну базу підривної діяльності проти СРСР і перш за все через територію Чернівецької області.

Під час перебування в Румунії чернівецьких євреїв по приватних візах ма-

³² В серпні 1965 р. на окремих з'їздах були створені дві паралельні структури: Комуністична партія Ізраїлю на чолі із Шмуелем Мікунісом, яку пропаганда СРСР називала «просіоністичною, шовіністичною групою Мікуніса-Сне», та прорадянська КПІ на чолі із Меєром Вільнером.

ють місце факти відвідання ними ізраїльського посольства, равінату, одержання там матеріальної допомоги та привозу звідти предметів релігійного ритуалу і сіоністської літератури, що видається в Бухаресті.

Спецслужби і сіоністські центри Ізраїлю на цій основі одержують значну інформацію із СРСР, сприяють розпаленню націоналістичних і еміграційних настроїв серед єврейської частини населення. Так, з серпня 1968 р. 880 чоловік подало заяви на виїзд до Ізраїлю, 272 з них вже виїхали.

Збільшився також приїзд іноземців як туристів, так і по приватних справах, зокрема з СРР. Лише в минулому році їх перебувало в області близько 12 тисяч. А в Румунії протягом цього ж року побувало 6 тисяч радянських громадян. Такий широкий обмін кореспонденцією, відвідань туристів, виїздів за кордон трудящих області та в'їздів з СРР в Чернівецьку область за приватними візами теж може бути використаний не на нашу користь.

Здійснити належний контроль за такою великою кількістю різного роду вхідної і вихідної інформації органам державної безпеки не під силу. В зв'язку з цим є невідкладна необхідність зміцнити кількісно службу контролю поштового каналу Управління КДБ з тим, що в якійсь мірі взяти під нагляд поступаючу кореспонденцію і своєчасно приймати відповідні заходи.

Вище викладене доповідаю в порядку інформації.

СЕКРЕТАР ОБКОМУ КП УКРАЇНИ
(О. ГРИГОРЕНКО)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 65, арк. 14–16.

№ 11

Інформація секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка³³ про «націоналістичні та еміграційні настрої» єврейського населення Чернівецької області

13 лютого 1970 р.

Секретно

ЦК КПСС

Черновицкая область ежегодно посещается значительным количеством румынских граждан, приезжающих в СССР в качестве туристов или по частным визам.

Как сообщила бывшая участница буковинского революционного подполья Е. М. Финкель, посетившая недавно СРР, ее румынские товарищи по подполью доверительно информировали, что между СССР и Израилем существует секретное кооперирование в области производства нефтеаппаратуры. СРР поставляет Израилю полуфабрикаты, которые после дополнительной обработки направляются Израилем в другие страны.

³³ Овчаренко Федір Данилович (1913–1996) — вчений у галузі колоїдної хімії, академік. У 1968–1972 рр. — секретар ЦК КПУ з ідеології.

Как сообщает Черновицкий обком КПУ, в последнее время имеют место случаи засылки в область из-за рубежа сионистской литературы, призывающей граждан еврейской национальности к возвращению в свой «национальный дом» — Израиль. В частности, засылаются «Памятная записка международной конференции по вопросу репатриации русских евреев» и печатный сионистский орган «Домой!».

Заметно оживились националистические и эмиграционные настроения среди отдельных лиц еврейской национальности, проживающих в Черновицкой области, после известного выступления премьер-министра Израйля Голды Меир в кнессете³⁴. Например, бывший работник культуры пенсионер Москович заявил: «В конце-концов, Израиль все же должен добиться массовой эмиграции евреев из СССР». Эту же мысль разделяли член КПСС, преподаватель Черновицкого музыкального училища Волох А. Д., уполномоченный управления по защите авторских прав Лоев, пенсионер Лукачевер и другие. А учитель Кейфман даже выразил уверенность, что 1970 год станет годом свободного выезда евреев из СССР, ибо Голда Меир якобы «согласовала этот вопрос, где следует, а возможно и с руководством СССР».

Обращает на себя внимание тот факт, что если в период переписи населения 1959 года значительная часть евреев, проживающих в Черновицкой области, относилась к русской, украинской и другим национальностям, то при переписи этого года многие из них уже называли свою истинную национальность, а родным языком — еврейский. При этом имели место и националистические проявления. Так, работник управления рынками Шварцберг Д. М. и студент Свердловского Политехнического института Будкар Ю. М. заявили во время переписи, что «у нас родной язык еврейский и никаких больше языков мы не знаем и не признаем».

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП УКРАИНЫ Ф. ОВЧАРЕНКО

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 430, арк. 3–5.

№ 12

Інформація Чернівецького обкому КПУ «Про проведену роботу в Чернівецькій області по викриттю сіоністської пропаганди»

12 березня 1971 р.

ЧЕРНОВИЦКИЙ ОБЛАСТНОЙ
КОМИТЕТ КП УКРАИНЫ

Секретно

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КП УКРАИНЫ

³⁴ Йдеться про спеціальне засідання кнесету від 19 листопада 1969 р., на якому обговорювалося становище євреїв у СРСР. Прем'єр-міністр Голда Меїр запевнила, що Ізраїль буде робити все можливе для їх еміграції.

Одной из особенностей, характеризующих политическую обстановку в области, является значительная концентрация населения еврейской национальности в г. Черновцы — 37 тыс. чел., многие из которых располагают родственными и земляческими связями в Израиле, США и других капиталистических странах. В 1946–1947 гг. из области выехало за границу около 50 тыс. евреев и в последующие годы до 4 тыс. Только из Израиля ведут переписку с евреями области 22 тыс. инокорреспондентов. Ежегодно в область поступает 6–7 тыс. вещевых посылок. Многие из выехавших за границу являются участниками зарубежных сионистских организаций, различного рода земляческих объединений и союзов, используемых спецслужбами противника и сионистскими центрами в антисоветской деятельности.

Развернутая правящими и сионистскими кругами Израиля и США оголтелая пропаганда с целью возбуждения националистических настроений у советских евреев, разжигания в их среде произраильских и эмиграционных настроений, принявшая открыто антисоветский характер, находит благоприятную почву у части еврейского населения области.

Росту произраильских и эмиграционных настроений способствовала преднамеренная засылка писем по указанию сионистских организаций, восхваляющих условия жизни в Израиле, в том числе и иммигрантов из СССР.

Проведенный комплекс мероприятий позволил снизить воздействие ведущейся зарубежными сионистскими центрами пропаганды, рассчитанной на возбуждение националистических и произраильских настроений среди евреев, развенчать в какой-то мере создаваемый сионистскими кругами Израиля миф о «райских» условиях жизни иммигрантов в этой стране и на этой основе снизить эмиграционные страсти заблуждающейся части еврейского населения, а также пресечь враждебные и идеологически вредные проявления националистических элементов.

Подтверждением этому могут служить следующие данные. Если в 1969 г. возбуждало ходатайство о выезде в Израиль 1 132 чел. и выехало 710 чел., то в 1970 году соответственно 840 и 225 человек.

По данным ОВИР УВД, полученным из МИД СССР, 540 жителей области имеют вызовы на выезд в Израиль, однако этого вопроса не возбуждают.

В целях оздоровления политической обстановки через комиссию по выездам в январе сего года выпущено 48 человек и в феврале — 52 человека с активными эмиграционными настроениями, отрицательно влиявшие на окружение.

Следует отметить, что наиболее действенным средством распространения идеологии и политики сионизма на территории Черновицкой области является враждебная радиопропаганда. Шесть ежедневных передач «Голоса Израиля» только на русском языке активно прослушиваются значительной частью еврейского населения Буковины. Интерес к радиопередачам из Иеру-

салима в последнее время значительно возрос в связи с тем, что дикторами, вещающими на СССР, стали работать две девицы, выехавшие в 1969 году в Израиль из Черновиц.

Учитывая эти обстоятельства, обком партии просит решить вопрос о забивке антисоветских радиопередач из Иерусалима.

СЕКРЕТАРЬ ОБКОМА КП УКРАИНЫ
(А. ГРИГОРЕНКО)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 514, арк. 17–20.

№ 13

Пропозиція Чернівецького обкому КПУ про відшкодування коштів за набуту вищу освіту особами, що виїжджають до Ізраїлю³⁵

21 березня 1971 р.

ЧЕРНОВИЦКИЙ ОБЛАСТНОЙ
КОМИТЕТ КП УКРАИНЫ

Секретно

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
КП УКРАИНЫ

В Черновицкой области вновь наблюдается тенденция к увеличению числа возбуждающих ходатайство о выезде на постоянное место жительства в Израиль лиц еврейской национальности, в том числе и специалистов с высшим и средним специальным образованием. Только в первом квартале 1971 года из области выехало 13 человек с высшим и 4 человека со средним техническим образованием. Среди специалистов имеются врачи, преподаватели, ИТР.

Разрешая выезд специалистам на постоянное место жительства за границу без возмещения ими затраченных средств на их подготовку, государство несет определенный материальный ущерб, вместе с тем значительную выгоду имеет та страна, куда переезжает специалист.

По заявлению председателя исполкома «Еврейского агентства» Израиля³⁶ Аре Пинкуса, из 70 тыс. взрослых евреев, иммигрировавших в Израиль с июня 1967 года по декабрь 1970 года, 50% владеют профессиями, весьма важными для этой страны. Если подготовка инженера Израилю обходится в 100 тыс. фунтов, то ассимиляция инженера-эмигранта — 25 тыс. фунтов.

³⁵ Частина пропозиції, що стосується лише виплати пенсій, була перекладена російською та за підписом П. Шелеста 26 березня 1971 р. відправлена до ЦК КПРС (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 499, арк. 88).

³⁶ Єврейське Агентство для Ізраїлю (Сохнут) — міжнародна організація, що займається репатріацією до Ізраїлю.

Изучая отношение эмиграционно настроенных евреев-специалистов к перспективе возмещения средств, затраченных государством на их обучение, отдельные из них высказывают мнение, что только в СССР по вопросу выезда лица за границу обращают внимание на политическую сторону, но совершенно не затрагивается материальная сторона, т.е. возмещение за подготовку специалиста.

Обком КП Украины вносит предложение, если это целесообразно, поставить вопрос перед Правительством о взимании с выезжающих из Советского Союза специалистов затраченных государством средств на их обучение. Эта мера будет отвечать интересам государства, вместе с тем в определенной степени снизит стремление специалистов из числа еврейской национальности к выезду за границу.

Как информируют отдельные лица, выезжавшие в Румынию, что там введено положение о взимании с выезжающих из СРР определенной суммы денег за подготовку специалистов независимо от национальности, причем с инженера больше, с филолога меньше.

Необходимо отметить и то, что наша страна несет большие расходы на выплату пенсий выезжающим за границу. Согласно постановления СМ СССР от 13 сентября 1958 года за № 1040 советским и иностранным гражданам, получающим в СССР пенсии по старости или инвалидности, за исключением пенсий, назначенных вследствие трудового увечья или профзаболевания, и потери кормильца, в случае выезда на постоянное или временное жительство в капиталистические страны выплата пенсий приостанавливается на все время пребывания за границей, но перед отъездом из СССР пенсия указанным лицам выплачивается за 6 месяцев наперед в советской валюте. Так, в 1970 г. и 1-м квартале сего года только по Черновицкой области было выплачено пенсий 51 выехавшему пенсионеру на сумму 12 447 рублей.

Имеются и такие факты, когда выезжающие из области лица еврейской национальности, накопившие определенную сумму денег, приобретают ценные вещи (гарнитуры мебели, радиотовары, меховые и ювелирные изделия, музыкальные инструменты) и вывозят их за границу, так как у нас каких-либо ограничений на этот счет не имеется, а вывозимые вещи в сопоставимых ценах за границей значительно дороже.

Докладываем об изложенном на Ваше рассмотрение.

СЕКРЕТАРЬ ОБКОМА
КП УКРАИНЫ
(А. ГРИГОРЕНКО)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 541, арк. 6, 7.

№ 14

**Інформація Чернівецького обкому партії
про деякі особливості використання посилкового сервісу
закордонними антирадянськими організаціями**

14 травня 1979 р.

ЧЕРНОВИЦКИЙ ОБЛАСТНОЙ КОМИТЕТ
КОМПАРТИИ УКРАИНЫ

Секретно

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОМПАРТИИ
УКРАИНЫ

В 1978 году и в первом квартале текущего года в Черновицкую область из-за рубежа поступило 44 139 разных посылок, в т. ч. из капиталистических стран — 42 402 посылки.

Как и раньше, зарубежные антисоветские организации под видом оказания материальной помощи некоторым советским гражданам пытаются использовать посылочный канал для разжигания у них частнособственнических тенденций, националистических и эмиграционных настроений для склонения отдельных лиц к враждебной и антиобщественной деятельности.

Особую активность в этом деле проявляют зарубежные сионистские организации, которые для засылки в СССР вещевых посылок используют посылочные фирмы «Динерман» (Англия), «Хелге Кох Трейдинг» (Дания), «Мела» (Швейцария), «Томас и Эллис» (Бельгия) и другие.

Однако анализ статистических данных за последние годы показывает, что общее количество вещевых посылок сокращается за счет резкого уменьшения их поступления из Израиля. Так, если в 1975 году поступило 17 285 вещевых посылок, в т. ч. из Израиля 5 759 штук, то в 1978 году соответственно 7 975 и 804. Такое сокращение вызвано, в основном, увеличением таможенных пошлин.

Уменьшилось также количество так называемых подарочных посылок еврейским семьям от разных посылочных фирм. В 1975 году их поступило 6 137 штук, в 1978 — только 3 575. Это объясняется тем, что сионистские организации Израиля и США стали практиковать отправку посылок только после направления вызовов отдельным лицам с целью компенсации расходов, связанных с выездом.

Вещевые посылки продолжают поступать в адреса лиц еврейской национальности, которым по тем или иным причинам временно отказано в выезде на постоянное жительство в Израиль и другие капиталистические страны, родственникам осужденных за различные преступления, просионистски и эмиграционно настроенным элементам. В течение 1978 года в адреса некоторых

так называемых «отказников» поступило по несколько вещевых посылок от фирм «Динерман», «Хелге Кох Трейдинг» и других. Для направления посылок и бандеролей активно используются подставные адреса.

<...>

Сообщаем в порядке информации.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1970, арк. 63, 64.

№ 15

Стаття «Брудне золото Джойнту»

Якщо ви рибалка, до того ж спінінгіст, то уявляєте собі, як поводить ся щука, помітивши блешню: зразу ж кидається навздогін «рибці», котра так апетитно виблискує боками. Наздогнавши «жертву», щука, зрозуміло, помічає, що це начебто «щось не тее», але, багато не думаючи, хапає і... потрапляє на міцний гак-трійняк.

Так сталося із чернівецьким інженером О. Барзаком. Він теж кидався на все, що апетитно виблискувало. Зрештою так сильно заковтнув «наживку» сіоністських «вудкарів», що незабаром опинився аж у Відні. Ще не розуміючи, яке лихо його спіткало, повідомив одного з чернівецьких друзів: «Записав тебе і маму на посилки. Посоромився лиш записати, коли вони до вас надійдуть. Посилки ці без мита, від Червоного Хреста або якоїсь іншої добродійної організації, точно не знаю...».

Шкода, що сором'язливість завадила цьому емігрантові побачити речі такими, якими вони є насправді. Якби Барзак вчасно звернувся за порадою, скажімо, до інженера з чернівецького об'єднання «Трембіта» Г. Роніса, той популярно розтлумачив би йому, хто кому і які посилки надсилає.

Одного разу — розповідає тепер Григорій Ісакович — принесли мені на квартиру повідомлення: «Чернівці, Гершу Ронісу». А я, між іншим, Григорій. Так що ця безмитна посилка — вона мене не стосується. Я зразу зрозумів: якщо без мита, то це лиховісний почерк «Джойнта». Отже, повернувся з поштамту з порожніми і, головне, чистими руками.

Не так давно Григорієві Ісаковичу знову принесли повідомлення на закордонну безмитну посилку. Цього разу прізвище, ім'я та по батькові були зазначені правильно. «Джойнт», — зрозумів він і написав на повідомленні: «Відмовляюся».

<...> Закортіло «Джойнту» завести близьке знайомство і з головним бухгалтером чернівецького торговельного об'єднання «Промтовари» Р. Койфманом. Посилка на його ім'я надійшла з Голландії, де в Рувіма Борисовича нема ні родичів, ні знайомих. Тому він від посилки відмовився і просив надалі таких «подарунків» йому не робити. Ось що він сказав:

— У Чернівці нерідко приїждять євреї з капіталістичних країн і щоразу дивуються нашим достаткам, тому, як ми добре зустрічаємо гостей. Вони призна-

ються, що не змогли б прийняти нас у себе так, як ми, і харчуються вони гірше за нас. Я розумію: невпевненість у завтрашньому дні примушує їх тремтіти над кожною копійкою. Але «Джойнт» їм посилок не висилає.

<...> Діяльність «Джойнта»,— цього жирного павука, відгодованого стараннями міжнародного сіонізму та імперіалізму — ґрунтується на безмежній вірі у всемогутність золота, за яке на капіталістичному ринку можна купити що завгодно й кого завгодно. Проте як бачимо, в нашій країні така діяльність раз у раз дає осічку.

Б. Сидоренко

Радянська Україна. 1979. 2 серпня.

РІК 1967-й: РЕАКЦІЯ ВЛАДИ ТА СУСПІЛЬСТВА

Офіційна реакція радянського соціуму на події Шестиденної війни була передбачена: потужна антиізраїльська пропаганда напередодні зробила свою справу, хоча П. Шелест вважав, що «до віроломного нападу широкі маси радянських людей мало знали про Ізраїль як агресивну силу». Радянські ЗМІ показували єврейську державу як залежне маріонеткове утворення, що проводило політику «міжнародного сіонізму» та імперіалістичних кіл Заходу, зокрема США та ФРН. Натомість арабські країни, які часто відвідували радянські керівники партії та уряду, яким СРСР надавав значні кредити та насичував їхні армії зброєю та радниками, пропаганда змальовувала як держави, що встали на шлях «соціалістичних перетворень».

В червні 1967 р., в результаті Шестиденної війни на Близькому Сході перед машиною пропаганди виникли певні труднощі з поясненням причин та наслідків блискавичного розгрому армій арабських держав. Починаючи від 9 червня 1967 р., газети УРСР друкували звіти про багатолюдні мітинги солідарності з «боротьбою арабських країн». Перерахуємо лише вибіркові заголовки оглядів цих зібрань: «Руки геть від арабських країн! Гнівний голос українського народу» («Радянська Україна», 13 червня 1967 р.), «Нет — территориальным притязаниям Израиля. Гневный голос трудящихся Украины» («Правда Украины», 15 червня 1967 р.) «Мы с вами, арабские друзья!» («Правда Украины», 29 червня 1967 р.). Тут були і традиційні штампи радянської журналістики: «Возмущением клопочут сердца рабочих и служащих Управления механизации крупнейшего в Приднепровье строительного-монтажного треста № 17», «Сурово осуждают агрессию Израиля металлурги, коксохимики, энергетики, строители, химики Днепродзержинска», «С каждым днем нарастает на Украине волна гневных протестов в связи с подлой агрессией Израиля на Ближнем Востоке». Типова інформація виглядала так:

Чернівці. Гнівно засуджують агресію Ізраїлю проти арабських країн трудящі Буковини. Понад 1500 робітників, інженерно-технічних працівників і служ-

бовців бавовнопрядильного виробництва текстильного об'єднання «Восход» на своєму мітингу вимагали виведення військ ізраїльських загарбників з арабської землі. — Авантюристи з Тель-Авіва та їх імперіалістичні підбурювачі прораховувалися в своїх зловісних планах, — сказав бригадир ремонтників О. В. Лобанов. — Радянські люди готові в будь-який момент прийти на допомогу арабським народам, які стали жертвами агресії. Ми схвалюємо рішення Радянського уряду порвати дипломатичні відносини з Ізраїлем, підтримуємо усі заходи, спрямовані на відновлення миру на Близькому Сході. — Мітинги на підтримку справедливої боротьби арабських народів за свою незалежність і національний суверенітет відбулися на панчішному комбінаті, інструментальному заводі та інших підприємствах міста, в багатьох колгоспах області¹.

Загалом, як повідомляв у листі до ЦК КПРС секретар ЦК КПУ О. Ляшко, станом на 20 червня 1967 р. в республіці відбулося 5 284 мітинги, на яких була присутня неймовірна кількість людей — 1 млн. 492 тисяч, — і виступило 21 980 осіб. Мітинги, на яких населення підтримувало дії партії та уряду на міжнародній арені, були поширеним засобом мобілізації громадян. Так, крім червневих мітингів протесту проти «агресії Ізраїлю щодо арабських країн», лише у 1967 р. в УРСР відбулися кілька великих заходів. 10 лютого з ініціативи партійних та радянських органів на заводах і фабриках Києва, Донецька, Луганська і Дніпропетровська відбулися мітинги протесту проти «політики антирадянського спрямування керівника КНР Мао Цзедуна». 29–30 квітня у Києві, Дніпропетровську, Львові, Одесі, Полтаві, Черкасах відбулися багатолюдні мітинги протесту проти військового заколоту в Греції. 20–30 травня у відповідності з постановою секретаріату ЦК КПУ «Про заходи у зв'язку з декадою солідарності з народами Латинської Америки» на ряді підприємств та установ Києва, Дніпропетровської, Донецької, Луганської, Одеської областей відбулися мітинги на захист політ'язнів у країнах Латинської Америки. 1 серпня у Києві, Дніпропетровську, Житомирі відбулися багатолюдні мітинги протесту проти утвердження військової диктатури в Греції. 20–21 жовтня Київський міськком партії ініціював на низці промислових підприємств столиці України багатолюдні мітинги солідарності радянських людей з боротьбою народу В'єтнаму проти агресії США.

Звіти для ЦК КПРС від 9 червня (за підписом П. Шелеста), 11, 12, 13, 14, 16 та 20 червня (за підписом О. Ляшка) про «реагування трудящих УРСР на події на Близькому Сході» та «про мітинги протесту трудящих УРСР проти ізраїльської агресії на Близькому Сході» містять зібрані інформаторами висловлювання щодо підтримки дій СРСР, а також думки, альтернативні офіційній пропаганді. Ритуальне засудження ізраїльських агресорів було очікуваним, так само, як і участь євреїв у цих заходах. Протилежні думки багатьох євреїв свідчать про те, наскільки важливим джерелом інформації у той час були передачі західних радіостанцій, звідки вони отримували новини. Вони не погоджувались із односторонньою офіційною позицією уряду СРСР та сперечалися з твердженнями пропаганди. Такі погляди деякі автори інформаційних звітів вважали «націоналістичними»:

¹ Радянська Україна. — 1967. — 6 червня.

Приборкати агресора! Руки геть від арабських країн! Одноставна вимога українського народу. Радянська Україна 16.6.1967

ЛІТИН Вінницької області

Сотні механізаторів, тваринників, різнників відділення «Сосни» радгоспу «Україна» Літинського району зібралися на мітинг протесту.

На трибуні — передовий комбайнер радгоспу С. А. Солонін.

— В агресії проти арабських країн, — сказав він, — зацікавлені в першу чергу ті, хто наказує знищувати в'єтнамські села, хто сприяв приході до влади фашизму в Греції, хто хоче розпалити пожежу світової війни. Ми не допустимо цього! Авантюра Ізраїлю, захоплена США і Англією, повинна бути припинена — така воля радянського народу, така наша тверда хліборобська вимога.

— Багато з нас знають, що таке війна, — говорить доярка О. І. Крива. — Ми цілком підтримуємо арабських матерів і дружин, чий чоловік і сини пролили свою кров у боротьбі з ізраїльською навалюю. Ми разом з арабськими жінками. Ми приєднуємось до голосу світового протесту проти кривавих злодіянь ізраїльських розбійників, які зазіхнули на чужій землі, на життя і свободу народів Близького Сходу.

РОВНО

Від імені своїх товаришів виступив на мітингу колектив робітників, інженерно-технічних працівників і службовців Ровенського м'ясокомбінату конструктор П. М. Дерев'яно.

— Радянський народ, — сказав він, — завжди підтримував і підтримуватиме країни, які борються за свою свободу і незалежність. Ось чому наші серця з народами арабських країн, які зазнали нападу ізраїльських мілітаристів. Та нехай знають палії війни, що їх намагання марні. Всі чесні люди світу не залишать в біді арабів, приборкують знахабнених агресорів.

Палко схвалили дії Радянського уряду у зв'язку з подіями на Близькому Сході працівник холодильника М. І. Бортков, робітниця ковбасного цеху Ю. П. Богущ, майстер М. Я. Венгловська та інші.

Мітинги відбулися на льонокомбінаті, заводі висохольної апаратури, овочесушильному заводі та інших підприємствах області.

ЧЕРНІВЦІ

Гнівно засуджують агресію Ізраїлю проти арабських країн трудящі Буковини. Понад 1500 робітників, інженерно-технічних працівників і службовців бавовнопрядильного виробництва текстильного об'єднання «Восход» на своєму мітингу вимагали введення військ ізраїльських загарбників з арабської землі.

— Авантюристи з Тель-Авіва та їх імперіалістичні підбурювачі прорухалися в своїх зловисних планах, — сказав бригадир ремонтників О. В. Лобанов, — Радянські люди готові в будь-який момент прийти на допомогу арабським народам, які стали жертвами агресії. Ми схвалюємо рішення Радянського уряду порвати дипломатичні відносини з Ізраїлем, підтримуємо усі заходи, спрямовані на відновлення миру на Близькому Сході.

Мітинги на підтримку справедливої боротьби арабських народів за свою незалежність і національний суверенітет відбулися на панчішному комбінаті, інструментальному заводі та інших підприємствах міста, в багатьох колгоспах області.

Радянська Україна 21.6.1967

АРАБСЬКИМ ДРУЗЬЯМ

КРАМАТОРСЬК, 20. (РАТАУ). «Замовлення ОАР — ударними темпами! Посилити допомогу арабським друзям!» — такий лозунг з'явився на одній з дільниць складального цеху верстатобудівного заводу. Колективові доручили терміново випустити три важких верстати для заводу поковок у місті Александрії. Перший уже відправлено в Іллічівський порт. Сьогодні раніше строку розпочато випробування колесотокарного верстата. Йде монтаж останнього, спеціального токарно-копіювального агрегату. І цей верстат буде

відвантажено достроково.

Машинобудівники Новокраматорського заводу зараз виготовляють деталі гідротурбіни для Асуанської ГЕС. Усі поставки провадяться з випередженням графіка.

ДНІПРОПЕТРОВСЬК, 20. (РАТАУ). Металурги Нікопольського Південнотрубного заводу підготували до відправлення останню партію нафтопровідних сталевих труб, призначених промисловим фірмам Сирії. Цим достроково закінчено виконання замов-

лення дружньої арабської країни, запланованого на перше півріччя. Майже на два тижні раніше строку виготовлено близько 500 тонн безшовних високомірних сталевих труб для машинобудівних підприємств ОАР.

Трудівники Придніпров'я, гнівно осудивши криваві злочини ізраїльських агресорів, з кожним днем посилюють свою братерську допомогу народам арабських держав у якнайшвидший відбудові господарства, зруйнованого загарбниками.

Имеются случаи, когда националистически настроенные элементы из числа лиц еврейской национальности оправдывают позицию Израиля, восхищаются «доблестью» израильтян, распространяют клеветнические измышления буржуазных радиопередач, обвиняющих в агрессии арабские страны².

В звітах завжди були наявні «правильні» висловлювання євреїв, які «також засуджували ізраїльську агресію», але більшість євреїв підтримувала «ізраїльських агресорів»:

²ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6289, арк. 27.

9 червня 1967 р.

Вместе с тем имеются случаи, когда отдельные граждане, особенно из числа лиц еврейской национальности в беседах с близкими, знакомыми и сотрудниками по работе отрицательно относятся к позиции советского правительства. Заведующий кафедрой Харьковского политехнического института Глазман в частной беседе заявил, что у Израиля нет другого выхода, кроме вооруженной защиты своих прав. Он считает, что Заявление советского правительства одностороннее, что оно возлагает всю ответственность на Израиль, не замечая террористических акций со стороны арабских государств.

Заведующий музыкальным магазином Черновицкого промторга Бенинсон в присутствии своих сослуживцев сказал: «Сейчас все евреи должны браться за оружие и помогать Израилю в его борьбе против арабов». Слесарь завода «Легмаш» г. Черновцы Габис заявил, что евреи, проживающие в Израиле, все, как один, поднялись на борьбу за свою независимость и это его радует. Он выразил готовность поехать в Израиль добровольцем³.

11 червня 1967 р.

Лица еврейской национальности также осуждают развязанную агрессивную войну Израилем, поддерживают Заявление ЦК коммунистических и рабочих партий и правительств социалистических стран о немедленном прекращении агрессии и ноту советского правительства о разрыве дипломатических отношений с Израилем. Офицер запаса — пенсионер, проживающий в гор. Львове, Зельдин заявил: «Преступная политика израильского правительства позорит всех евреев, союз с ФРГ и конфликт с арабскими государствами ничего хорошего Израилю не даст». «Израиль — преступный агрессор», — заявил инженер Львовского завода кинескопов Кутик Наум Борисович.

Наряду с этим, среди евреев в кругу близких и знакомых имеют место высказывания в поддержку израильских агрессоров. Так, врач-стоматолог второй стоматологической больницы г. Львова Марк Рейхман заявил: «Израиль правильно поступил, что выступил войной против арабов. Арабы спокон веков угнетали евреев, сдерживая их национальное развитие и культуру». Инженер Львовского проектно-конструкторского технологического института Раппапорт Л. Б. всячески оправдывает действия израильского правительства, как необходимые меры в борьбе за выход к Красному морю. Начальник снабжения СМУ Львовского облпотребсоюза Киль Израиль Беркович заявил: «Советский Союз ведет разнузданную кампанию в прессе против Израиля и этим самым вызывает анти-семитские настроения среди советских людей»⁴.

12 червня 1967 р.

На митингах выступают также лица из еврейского населения. Наладчик электросварочного участка Запорожского метизного завода т. Бересловец сказал: «Сам я по национальности еврей, но гневно осуждаю агрессию Израиля. Я участник Вели-

³ Там само, арк. 3.

⁴ Там само, арк. 13.

Руки геть від арабських країн! Гнівний голос українського народу.
Радянська Україна 13.6.1967

Одеса. В Іллічівському морському торговельному порту відбувся мітинг, на якому чорноморські моряки і докери заодно схвалили Заяву соціалістичних країн, рішуче засудили агресивні дії Ізраїлю проти арабських держав.

кой Отечественной войны, видел много горя и страданий народа, видел смерть детей и матерей. Не хочу, чтобы это повторилось и, если понадобится, с честью встану на защиту нашей советской Родины». Мастер Симферопольского завода «Сельхоздеталь» т. Пейсах, осуждая действия израильских агрессоров и их вдохновителей, сказал на митинге: «Я до глубины души возмущен тем, что делает Израиль на земле многострадального Египта. Приветствую решение Советского правительства о разрыве дипломатических отношений с Израилем».

В то же время отдельные граждане еврейской национальности утверждают, что Израиль не является агрессором. Пенсионер Райтер — житель г. Одессы, заявил, что события на Ближнем Востоке — это обычный военный конфликт. Он выразил удивление, почему лекторы и агитаторы упоминают, что в первые дни было сбито 72 самолета израильтян, и ничего не говорят о том, что было сбито 400 самолетов арабов. В трамваях, автобусах, в общественных местах определенная часть людей еврейской национальности с некоторой гордостью комментирует события на Ближнем Востоке, с удовлетворением констатирует первоначальные успехи израильтян⁵.

13 червня 1967 р.

Некоторая часть еврейского населения не высказывает вслух своего отношения к событиям на Ближнем Востоке. Имеются случаи, когда националистически настроенные элементы из числа лиц еврейской национальности оправдывают позицию Израиля, восхищаются «доблестью» израильтян, распространяют клеветнические измышления буржуазных радиопередач, обвиняющих в агрессии арабские страны⁶.

⁵ Там само, арк. 19, 20.

⁶ Там само, арк. 24.

В мартеновском цехе Днепропетровского металлургического завода имени К. Либнехта состоялся митинг, на котором рабочие и служащие единодушно одобрили Заявление ЦК коммунистических и рабочих партий и правительства социалистических стран и решительно осудили агрессивные действия Израиля против арабских государств. На снимке: на митинге. Выступает машинист завалочной машины Илья Романович ЧУЕВ. Фото Г. Пазенко (Фотохроника РАТАУ).

14 червня 1967 р.

Имеют место также факты, когда националистически настроенные элементы в среде еврейского населения, одобряя агрессивную войну Израиля, осуждают позицию Советского Союза, направленную на поддержку арабских стран. Зав. кафедрой Харьковского политехнического института Энштейн сказал: «Израиль, напав на арабские страны, совершил справедливый акт самообороны. Жаль, что Каир не был разрушен израильской авиацией и не совершено нападение на Асуанскую плотину. Бить, так бить уже полностью!».

Сообщение о разрыве дипломатических отношений Советского Союза с Израилем некоторые лица еврейской национальности восприняли с тревогой. Их высказывания сводятся к тому, что это может отрицательно сказаться на положении евреев в СССР. Так, инженер Симферопольского завода «Фиомит» Гольдман сказал: «Разрыв отношений с Израилем может плохо сказаться на нас. Русские теперь еще больше будут ненавидеть евреев».

В некоторых случаях при проведении митингов лица еврейской национальности проявляют пассивность и отмазываются на просьбу товарищей высказать свое мнение по поводу событий на Ближнем Востоке. Так, на Винницком агрегатном заводе члены КПСС техник Шахнович и шлифовщик Люлько, на просьбу секретаря парткома т. Ковалева выступить на митинге, ответили отказом⁷.

16 червня 1967 р.

Трудящиеся еврейской национальности в своих выступлениях осуждают агрессию Израиля.

⁷ Там само, арк. 33, 34.

Радянська Україна 21.6.1967

В Київському ордені Трудового Червоного Прапора медичному інституті імені О. О. Богомольця відбувся мітинг солідарності з народами арабських країн. Його учасники засудили звірства ізраїльської воєнщини. Група медиків заявила про своє бажання у складі добровільного медичного загону поїхати до арабських країн для подання допомоги потерпілим від ізраїльської агресії. На фото: в залі, де відбувався мітинг. Фото Ю. Мосенкіна (РАТАУ).

Однако со стороны некоторых лиц еврейской национальности имеются высказывания в защиту израильской агрессии. Львовский житель Лифшиц заявил: «Евреи показали всему миру, на что они способны. Теперь никто не скажет, что евреи не могут воевать. Нехорошо получилось с политикой Советского Союза. Не нужно было вмешиваться с самого начала во внутренние дела этих государств. Король Иордании Хуссейн заявляет, что если бы не заверения советского правительства о всесторонней помощи, они никогда бы не начали военных действий. Теперь им пришлось капитулировать и потерять Иерусалим»⁸.

Також були зафіксовані думки патетично налаштованих громадян, що бажали покарати ізраїльських агресорів, взяти участь у війні на боці арабських країн, такі самі заклики виконати «інтернаціональний обов'язок» з'являлися на сторінках газет:

12 червня 1967 р.

Водитель троллейбуса т. Тачало (г. Харьков) так выразил единодушное мнение своих товарищей по работе: «Если понадобится, то все мы в любое время добровольно готовы выступить в защиту арабских народов»⁹.

20 червня 1967 р.

Выступая на митинге трудящихся Львовского завода алмазных инструментов, диспетчер цеха т. Миклусто заявил: «Мы, молодежь, готовы по зову советского правительства оказать практическую помощь нашим арабским друзьям»¹⁰.

⁸ Там само, арк. 38.

⁹ Там само, арк. 19.

¹⁰ Там само, арк. 45.

24 червня 1967 р.

Окремі трудящі заявляють про готовність взяти особисту участь у визволенні арабських територій.

Так, плотник колгоспу імені Леніна Новгородківського району Кіровоградської області Микола Васильович Лавриненко на мітингу протесту проти агресивних дій ізраїльської воячини сказав:

— Якщо виникне необхідність, я готовий хоч і сьогодні із зброєю в руках боротися проти ізраїльських агресорів і подати братерську допомогу дружньому арабському народові¹¹.

Близькі до позиції радянських ЗМІ думки арабських студентів, що навчались в УРСР, були також зафіксовані в звітах для ЦК КПРС. Вони дякували радянському уряду за підтримку. Разом із тим, студенти повторювали пояснення своїх режимів, що нібито США та Англія брали безпосередню участь у бойових діях 5–10 червня на боці Ізраїлю, та вимагали військового втручання СРСР. Досить дивно виглядала вимога арабських студентів КДУ до радянського уряду, що вже озброїв Об'єднану Арабську Республіку (ОАР) та Сирію та за допомогою військових радників вишколив їхні армії, надати ще більше допомоги хижим сусідам Ізраїлю:

13 червня 1967 р.

Большинство арабских студентов, обучающихся в городах Киеве, Львове, Одессе, Симферополе, Херсоне, с благодарностью отзываются о политике Советского Союза, как истинного друга арабских стран. «Советский Союз, — говорят они, — оказывал арабским странам бескорыстную помощь и теперь в трудное время не оставит их в беде». Многие из них изъявляют желание выехать добровольцами для участия в вооруженной борьбе против Израиля, а также просят оказать содействие во взятии у них крови и отправке на родину для раненых. В г. Харькове отмечаются враждебные настроения арабских студентов к знакомым студентам еврейской национальности¹².

16 червня 1967 р.

С чувством гнева и возмущения говорят об Израиле арабские студенты, которые обучаются в учебных заведениях Украины. На митинге в Харьковском электротехническом техникуме выступил студент из Йемена Джабали Али, который горячо поблагодарил советское правительство и советский народ за поддержку арабского народа против израильской агрессии. «Друг познается в беде, — сказал он, — и в эту тревожную минуту мы со всеми, кто наш друг. Поддержка справедливой борьбы арабских стран вдохновляет наш народ в борьбе против авантюристических происков Израиля».

Отдельные арабские студенты считают, что Советский Союз оказывает недостаточную помощь их странам. Так, один из иорданских студентов подготовительного факультета КГУ на собрании арабских студентов заявил: «В то время, как

¹¹ Там само, арк. 53.

¹² Там само, арк. 24.

США и Англия оказывают помощь Израилю, Советский Союз, кроме осуждения агрессии Израиля в своей прессе и по радио, необходимой помощи арабским странам не оказывает». После этого он предложил направить телеграмму советскому правительству с просьбой больше оказывать помощи арабам и активизировать свои действия. Но его предложение поддержали немногие¹³.

Політиці СРСР на Близькому Сході був присвячений пленум ЦК КПРС, який відбувся 20–21 червня 1967 р., через десять днів після закінчення Шестиденної війни. Пленум обговорив питання розгрому арабських армій, катастрофічний провал радянської політики на Близькому Сході, радикальну зміну геополітичного балансу в регіоні як наслідок перемоги Ізраїлю. На пленумі із доповіддю виступив Л. Брежнев, його виступ ставив за мету перекласти повну відповідальність за тяжку поразку на арабську сторону. Саме радянське керівництво підбурювало ОАР та Сирію до агресивних дій (наприклад, дезінформувало арабів про концентрацію ізраїльських військ на кордоні із Сирією). Про цей пленум відомо небагато, оригінальна російська версія виступу Л. Брежнева не була надрукована, доступний лише переклад англійською, який в свою чергу є перекладом з польської¹⁴. Тому надзвичайно цінними є сторінки спогадів П. Шелеста, на яких він критикує радянську близькосхідну політику з позиції крайнього ідеологічного догматизму (див. у додатку).

Після закінчення червневого (1967 р.) пленуму ЦК КПРС відбулося обговорення його рішень пленумами ЦК, обкомів, міськкомів, райкомів КП України, на зборах партійного активу та первинних партійних організацій. Найбільш характерні запитання, поставлені доповідачам, були надіслані до ЦК КПРС:

Чем объяснить, что арабские страны не смогли оказать должного отпора Израилю?

Как понимать внезапность нападения Израиля? Ведь было заранее известно, что он к этому готовится.

Известно количество потерянных в ОАР наших самолетов. А сколько потеряно танков?

Какие потери понесли армии Израиля и ОАР?

На каком уровне оказалась наша разведка, коль скоро речь идет о тактической внезапности?

Как можно оценивать степень мобилизационной готовности Израиля и стран арабского мира?

Кто был от нас старшим военным советником в ОАР?

Если Израиль не отведет свои войска с оккупированной территории, возможно ли вооруженное столкновение по изгнанию израильтян и имеется ли такая возможность в арабских странах?

¹³ Там само, арк. 38.

¹⁴ Див.: <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112654>.

Какие санкции имеется в виду применить, если Израиль откажется вывести свои войска с захваченных им арабских территорий?

Какова цель направления нашей эскадры в воды Средиземного моря и каковы результаты?

Кто служит и воюет в армии Израиля? Каков национальный состав израильской армии? Имеются ли в этой армии иностранцы?

Почему арабские государства не признают государство Израиль? Не является ли это обстоятельство причиной одного из источников напряженности на Ближнем Востоке?

Почему рабочий класс Израиля поддерживает агрессию своего правительства?

Чем объяснить отсутствие активности среди евреев, проживающих в СССР, в вопросе осуждения израильской агрессии?

Почему в техникумах и средних школах отменена допризывная подготовка?

Почему в нашем бюджете ассигнования на оборону в пять раз меньше, чем в США? Не приведет ли это к третьей мировой войне¹⁵?

5 липня 1967 р. наслідки червневого пленуму ЦК КПРС обговорювали на зборах партійного активу Київського військового округу, де з промовою виступив П. Шелест. Цей документ, а також звіт за його підписом, подаємо в документальному додатку. Документи стисло передають атмосферу літа 1967 р.: критика Ізраїлю, сіонізму та євреїв, що не поділяють радянську інтерпретацію подій на Близькому Сході. Виявилось, що «широкі маси радянських людей мало знали про Ізраїль як агресивну силу та огнище війни». Хоч як би це видавалося дивним, але серед іншого знайшлося місце для викриття консолідації ворожих сил: «українського буржуазного націоналізму» та «сіонізму». Виступи військових містять згадки про «виконання урядових завдань в ОАР».

Націлювання на боротьбу із сіонізмом за нових обставин, що склалися після перемоги Ізраїлю, вписувалися в дуже зручну для маніпулювання масовою свідомістю картину біполярного світу: війна у В'єтнамі, заколот у Греції, події на Близькому Сході — «это звенья единой цепи разбойничьей агрессивной политики мирового империализма во главе с США». На підтримку Ізраїлю, за словами П. Шелеста, виступили «українські буржуазні націоналісти», антирадянські кола США та КНР, а румунські керівники, які відмовилися підписати спільну Заяву комуністичних і робітничих партій від 9 червня 1967 р., виявили зарозумілість та небажання рахуватися із думкою інших «марксистсько-ленінських» партій.

Тексти виступів П. Шелеста на різних зборах (27 червня — пленум ЦК КПУ, 5 липня — партактив КВО, 13 липня — партійні збори Київського радіозаводу) майже ідентичні, але найбільше зацікавлення викликає доповідь для генералів та офіцерів військового округу. Вона починається з архаїчного звороту «американские империалисты ничего не могут противопоставить притягивающей

¹⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6272, арк. 43–47.

силе лучезарных ленинских идей»¹⁶ і закінчується військово-технічною інформацією, яка пройшла самоцензуру доповідача: рукою П. Шелеста були викреслені конкретні відомості про постачання до ОАР та Сирії за останні 12 років: «700 самолетов, свыше 1100 танков и самоходных орудий, 4500 орудий и минометов, свыше 1000 зенитных орудий», — та замінені словами «не одну сотню»¹⁷.

У своїх виступах 1967–1968 рр. П. Шелест постійно формулює думку, яка на той час була в арсеналі керівництва СРСР — можливість використання військової сили проти Ізраїлю. В квітні 1968 р. він ще відвертіше висловлює своє бачення: «Следует учитывать, что политическое урегулирование положения на Ближнем Востоке может вызвать необходимость применения даже и военной силы»¹⁸.

Роздмухування пропагандою істеричних нот про ізраїльську агресію набувало абсурдних форм і суперечило здоровому глузду. Як анекдот виглядає інформація, якою поділився П. Шелест з учасниками пленуму ЦК КПУ 22 листопада 1968 р. У заключному слові він розповів про ідеологічні прорахунки в УРСР, де «ворожі елементи, які тепер відкрито не виступають, користуються політичною безпечністю окремих працівників»:

Нещодавно у Львівському театрі ім. Заньковецької, під час вистави оркестр зіграв націоналістичний марш, який виконувався у Львові до 1939 року та під час німецької окупації. Випадково це чи ні? Хай обком партії розбереться. Або такий обурливий факт, який днями мав місце на Харківщині. У трьох селах Краснокутського району по радіомережі серед білого дня 4 рази підряд було передано оголошення: «Громадяни, ізраїльські війська перейшли кордон Радянського Союзу і увійшли в Ашхабад. Всім військовозобов'язаним з'явитись до райвійськкомату». (Сміх).

Виникає питання, як можна допустити такі провокації. Харківському, всім обкомам партії треба з цього треба зробити серйозні політичні висновки, навести належний порядок у цій справі¹⁹.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Уривок із книги спогадів П. Шелеста «Справжній суд історії ще попереду»

17 червня. Мені зателефонував Л. Брежнєв. Він був сильно стурбований і прикро вражений подіями, що відбувалися в міжнародній обстановці і особливо подіями на Близькому Сході. Брежнєв повідомив мені, що ухвалюється рішення про термінову поїздки М. В. Підгорного в ОАР, і далі сказав:

¹⁶ Там само, спр. 6361, арк. 97.

¹⁷ Там само, арк. 105.

¹⁸ Там само, оп. 25, спр. 97, арк. 23.

¹⁹ Там само, спр. 98, арк. 155.

«Потрібно рятувати становище, вживати заходи для підтримання і зміцнення віри в Насера».

19 червня об 11 годині ранку почалося засідання Політбюро ЦК КПРС щодо близькосхідного питання — настроїв у всіх гнітючий. Після войовничих, хвалькуватих заяв Насера ми не очікували, що так блискавично буде розгромлена арабська армія, у результаті так низько впаде авторитет Насера як політичного діяча в арабському світі. Адже ж на нього робилася ставка як на «лідера арабського прогресивного світу». І ось цей «лідер» стоїть на краю прірви, втрачено політичний вплив; розгубленість, боягузтво, невизначеність. Армія деморалізована, втратила боєздатність. Більшість військової техніки захоплено Ізраїлем: танки, гармати, кулемети, стрілецька зброя частково знищені. Багато зброї залишилося в ізраїльтян як трофеї.

Небезпідставно ходять чутки, що Румунія закуповує трофейні танки в Ізраїлю, а танки ж нашого виробництва. Нам, очевидно, доведеться все починати спочатку: політику, тактику, дипломатію, зброю. Недешево буде обходитись все це для нашого народу, країни. Чіткість і ясність дій США та Ізраїлю на Близькому Сході визначилися. Усунення від влади Насера мало на меті: подальший розкол арабської єдності, встановлення політичного та економічного диктату в близькосхідному регіоні.

Близькосхідні події дуже серйозно зачіпають нашу країну, нашу присутність і вплив у Середземному морі, та й географічно це близько до наших кордонів. Л. Брежнев заспокоював себе тим, що, мовляв, «програно одну битву у війні. Політична ж боротьба арабського народу проти США та Ізраїлю буде продовжуватися». Це були «заспокійливі» міркування. Ні, не так! Усього за 6 днів була програна війна.

20–21 червня. Відбувся Пленум ЦК КПРС, на ньому розглядалося питання: «Про становище на Близькому Сході». З доповіддю виступив Л. Брежнев, доповідь, виступи щодо доповіді і заключне слово — все пройшло добре. Кажали, що мій виступ був на належному рівні, з цим мене привітали усі члени Політбюро, добре про нього відгукнувся і Л. Брежнев.

На Пленумі з гострою критикою про стан оборони країни, у тому числі й оборони Москви, виступив перший секретар ММК КПРС тов. Єгоричев²⁰. Він говорив істинну правду, у тому числі й на адресу Л. Брежнева як Голови Комітету оборони. Але кому з «політиків» вона, ця критика, подобається? Після Пленуму пішли «обоймою» політичні заходи: мітинги, збори, доповіді, виступи — і все у підтримку арабів і засудження Ізраїлю, його агресивної політики та практичних дій. Але увесь цей галас не мав ніякого впливу на США та Ізраїль. У республіці 2% єврейського населення, але вони виявляють організованість і єдність.

²⁰ Єгоричев Микола Григорович (1920–2005), у 1962–1967 рр. перший секретар Московського міського комітету КПРС. Після виступу на пленумі був переведений на посаду заступника міністра тракторного і сільськогосподарського машинобудування СРСР.

Пробуємо знайти євреїв, які б виступили з публічним осудом Ізраїлю, подекуди вдається, але це проходить формально, непереконаливо. Наш військовий Чорноморський флот майже увесь пішов у Середземне море, його особовий склад, навчальні, бойові підрозділи, берегові частини охоплені високим патріотичним почуттям, бойовим духом. Моряки, авіатори майже всі без винятку виявляють бажання бути добровільно зарахованими у десантні частини.

Петро Шелест. Справжній суд історії ще попереду. — К., 2003. — С. 242, 243.

№ 2

Уривок з доповіді першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста «Про наслідки червневого Пленуму ЦК КПРС» на зборах партійного активу КВО

5 липня 1967 р.

Товарищи!

В ходе нынешнего кризиса на Ближнем Востоке немалую роль играет вопрос об отношении в принципе к государству Израиль, как к национальному еврейскому государству.

Некоторые лидеры арабских националистов, как известно, выдвигают шовинистический лозунг «ликвидации» израильского государства и даже доходят до призывов к уничтожению еврейского населения Израйля. Такая позиция, разумеется, противоречит принципам марксизма-ленинизма. Мы были и остаемся сторонниками самоопределения народов, вплоть до образования ими самостоятельных государств. Мы учитываем тот факт, что государство Израиль существует. Наша партия никогда не поддерживала и не может поддерживать линию на уничтожение того или государства и его народа.

Даже у нас, правда, среди незначительной части населения и, к сожалению, даже среди отдельных коммунистов (вряд ли их можно после этого называть коммунистами) можно слышать такие разговоры: «Слыхали? Наши вышли к Суэцкому каналу». Таким людям можно сказать — подобный угар быстро проходит, а реальность всегда остается.

Необходимо сказать, что до вероломного нападения Израйля на Египет и Сирию широкие массы советских людей мало знали об Израйле как агрессивной силе и очаге войны на Ближнем Востоке. Мало кто предполагал, что Израиль быстро превратится в столь агрессивное государство, а политика его станет циничной и наглой, военщина вероломной и садистской, а идеология, по существу, расистской.

Вот почему вопрос сейчас стоит не только о решительном осуждении агрессии Израйля, об освобождении захваченных арабских земель, но и разоблачении всей его сионистской, по сути фашистской политики и идеологии с тем, чтобы окружить агрессора презрением всех миролюбивых народов.

При этом надо учитывать, что Израиль стал крупным центром воинствующей пропаганды сионизма. Более того, он является активно действующим отрядом сил империализма и антикоммунизма, особенно на Ближнем Востоке.

Сионизм — глубоко реакционное международное течение. Его идеология стала господствующей в Израиле. Сионизм стремится любыми способами подрыwać позиции коммунизма, противопоставить одни народы другим.

Эта враждебная идеология находит некоторую почву среди отдельных граждан еврейской национальности и в нашей республике. Учитывая это, мы должны постоянно вести борьбу против сионизма в такой же мере, как мы ведем ее в отношении любого национализма и антикоммунизма, обезвреживая его тлетворное влияние на трудящихся-евреев.

Мы должны твердо сказать, что у советских людей, к какой бы национальности они не принадлежали, есть одна родина — СССР. Поэтому мы, коммунисты, советские люди, не можем быть безразличны к тем, кто радуется победе сил агрессора, нарушителя мира и безопасности народов нашей страны и всего мира. Пусть знают те, в адрес кого это сказано, независимо от их национальности, и делают для себя соответствующие, серьезные выводы.

Надо сказать, что в последнее время в антисоветской пропаганде происходит своеобразная консолидация враждебных сил. Украинские буржуазные националисты выступают в поддержку Израйла и сионистской клеветы на Советский Союз и Украину, а сионисты поддерживают сумасбродные «идейки» украинских буржуазных националистов.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6361, арк. 142–144.

№ 3

Звіт про збори партійного активу КВО

6 липня 1967 р.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КПСС

5 июля с.г. состоялось собрание партийного актива КВО. В его работе приняли участие командующие и члены военных советов армий, командиры соединений и частей, генералы и офицеры штаба и управлений округа, начальники политорганов, секретари партийных организаций частей и подразделений, руководящий состав военно-учебных заведений, всего — 883 человека.

Все выступавшие на собрании с гневом и возмущением осуждали израильских агрессоров и их империалистических вдохновителей. Генерал-майор авиации Савельев — командир авиатранспортного соединения, воины которого принимали участие в выполнении правительственных заданий в ОАР, привел конкретные примеры злодеяний израильской военщины, рассказал о том, что в сложной обстановке личный состав работал с исключительным напряжением и успешно выполнил поставленные задачи.

Начальник управления ракетных войск и артиллерии округа, генерал-майор Коритчук, говоря о работе советских военных советников в арабских странах, подчеркнул, что в «свете событий на Ближнем Востоке есть необходимость еще более внимательно подойти к отбору и подготовке военных советников для этих стран».

На собрании было задано ряд вопросов. Вот наиболее характерные из них: «Как будут развиваться события, если Израиль не уйдет с захваченных им территорий, возобновят ли арабы войну?», «Каково положение в компартиях ОАР, Сирии, Алжира и Израиля?», «Хотелось бы знать, определили ли свое отношение к Израилю, как к агрессору, религиозные еврейские организации, имеющиеся у нас?», «Действительно ли еврейские религиозные общины Киева, Харькова, Одессы и других городов проводят не только агитацию в пользу Израиля, но и занимаются нелегальным сбором средств и ценностей для Израиля?». На все вопросы даны ответы.

П. ШЕЛЕСТ

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6272, арк. 9–11.

№ 4

Уривок із доповіді П. Шелеста «Про підсумки квітневого Пленуму ЦК КПРС» на партійних зборах заводу «Арсенал»

25 квітня 1968 р.

Следует сказать, что за последний год влияние Советского Союза в арабских странах значительно возросло. А это очень важно, так как для укрепления безопасности нашей страны район Средиземного моря имеет исключительно большое значение.

Теперь народам всего мира известно, что никогда бы не осмелилась пойти на военную авантюру такая марионетка, как Израиль, не имея прямой поддержки империалистов США и Англии. Именно опираясь на эту поддержку, они сейчас ведут себя заносчиво, нахально, бросая вызов всему человечеству. Бесспорно, будут найдены способ и средства, которые заставят Израиль уважать интересы других народов, считаться с силами социализма и прогресса. Крах авантюры Израиля будет ощутимым ударом по империализму и мировому сионизму. А такой крах — неминуем.

Наш интернациональный долг и впредь способствовать созданию на Ближнем Востоке такого положения, при котором бы американские и израильские империалисты были лишены возможности препятствовать прогрессивному развитию стран этого региона. Следует учитывать, что политическое урегулирование положения на Ближнем Востоке может вызвать необходимость применения даже и военной силы.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 97, арк. 23.

НЕЗГОДНІ

Шлях до Ізраїля для багатьох євреїв України був складним та насиченим драматичною боротьбою за право на еміграцію.

Шестиденна війна 1967 р. посилила еміграційні настрої частини єврейського населення. Водночас стало помітним чергове загострення вимог режиму, в чому незабаром змогли переконатися представники нового покоління єврейських активістів, люди, що були незгодні примиритися з офіційною антисемітською пропагандою (яка здебільшого була прихована під «антисіоністську») та її реалізацією. В них було лише одне бажання — еміграція до Ізраїлю. До складу цієї групи входили в основному люди у віці 30–40 років, в більшості випадків із вищою освітою. Їхня основна мета полягала не в загальній критиці з метою «покращення» радянської влади, а в демаскуванні антисемітської політики влади та у домаганні права на еміграцію.

Всі три процеси 1969–1971 рр., які ми розглянемо нижче, відбулися в УРСР та були частиною судових «антисіоністських» репресій в цілому СРСР. В той самий час, від травня 1969 р. по жовтень 1971 р., в Радянському Союзі відбулося п'ять процесів, в яких на лаві підсудних перебували одинаки, і чотири групові розгляди, за якими проходили від 4-х до 11 підсудних. Справи слухали у Києві, Чернівцях, Ленінграді, Ризі, Свердловську, Одесі та Кишиневі. Найбільш відомим був Ленінградський «літаковий» суд (16–24 грудня 1970 р.) над групою громадян, що мали намір викрасти пасажирський літак. Раніше всі вони отримали відмови на виїзд до Ізраїлю. Смертний вирок був винесений двом членам групи — Е. Кузнецову та М. Димшицю. Це рішення викликало масові протести за кордоном та в СРСР. 31 грудня 1970 р. смертна кара була замінена на 15 років позбавлення волі.

Звісно, протистояння режимові не обмежувалося лише згаданими подіями. Щоб сповна відчувати контекст періоду 1968–1972 рр., нижче наводимо далеко не повний список євреїв УРСР, засуджених тоді за статтею 187–1¹ або за

¹ Стаття 187 Кримінального кодексу УРСР, частина 1 носила назву «Поширювання завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад». Стаття була введена в дію Указом Президії Верховної Ради УРСР 6 листопада 1966 р., вміщувала наступний перелік злочинів та форм покарання: «Систематичне поширювання в усній формі завідомо неправдивих вигадок, що порочать ра-

більш суворою 62-ю «Антирадянська агітація і пропаганда», яка передбачала позбавлення волі від півроку до семи років або заслання від двох до п'яти років. Список був складений на підставі збірника «58–10. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской пропаганде и агитации»² та «Хроники текущих событий»³. Коротка довідка, вміщена в збірнику, подає обмежені відомості: дата порушення наглядової справи, прізвище звинуваченого, місто, національність, освіта, місце праці та посада, опис складу злочину.

Список євреїв УРСР — жертв політичних репресій, притягнутих до кримінальної відповідальності у 1968–1972 рр.

1968

28 лютого 1968

Чудновский М. С. (1927 г.р., єврей, образование высшее, инженер, г. Керчь Крымской области) 26 августа 1967 г. во время лекции «Правда об Израиле» публично выступил с возражениями лектору, заявил, что в лекции содержится много лжи, критиковал внешнюю политику СССР.

19 лютого 1988 (реабілітований)

18 березня 1968

Найдис Д. И. (1940 г.р., єврей, образование незаконченное высшее, член КПСС, ответственный секретарь районной газеты, г. Одесса) в 1966–1967 гг. написал и читал знакомым несколько антисоветских стихотворений; 31 августа 1967 г., пользуясь служебным положением, в типографии отпечатал 45 листовок от имени коммунистов-евреев с протестом против новой волны антисемитизма в СССР⁴.

1969

16 травня 1969

Кочубиевский Б. Л. (1936 г.р., єврей, инженер радиозавода, г. Киев) в 1968 г. выступал на митинге в Бабьем Яру. Арестован 4 декабря 1968 г. Суд состоялся

дяньський державний і суспільний лад, а так само виготовлення або розповсюдження в письмовій, друкованій або іншій формі творів такого ж змісту — карається позбавленням волі на строк до трьох років або виправними роботами на строк до одного року або штрафом до ста карбованців». Стаття 187–1 була виключена із Кримінального кодексу УРСР на підставі Указу Президії Верховної Ради від 14 квітня 1989 р.

² 58–10. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953–1991: Аннотированный каталог. — М., 1999.

³ «Хроника текущих событий» — правозахисний журнал самвидаву, виходив у 1968–1983 рр. «Хроніка» документувала репресії влади проти населення та дисидентських кіл, зокрема вміщувала матеріали про тюрми та табори, перебіг політичних процесів. Чимало інформації стосувалося репресій в УРСР.

⁴ Про Д. Найдиса повідомляла «Хроника текущих событий»: «Осенью 1968 г. вышел из лагеря Давид Найдис, одессит, бывший студент-заочник 4 курса журналистики Киевского университета, автор обнаруженной при обысках курсовой работы о вероятности возрождения сталинизма, арестованный в середине 1967 г. по распространению типографских листовок по еврейскому вопросу и осужденный в 1968 г. В университете Найдиса не восстановили». Див.: Хроника текущих событий. — 1969, 30 июня. — Выпуск 8.

в мае 1969 г. Приговорен к трем годам лишения свободы с отбытием в ИТК усиленного режима.

29 сентября 1969

Клебанов В. А. (1932 г.р., еврей, инженер на шахте, г. Макеевка Донецкой области) в 1968 г. послал два письма знакомой и председателю Совета Национальностей Президиума Верховного Совета СССР, писал, что с согласия членов правительства жалобы граждан в учреждениях не рассматриваются, к авторам жалоб применяются репрессии, призывал жалобщиков объединяться в группы и организации, писать листовки и расклеивать их в государственных учреждениях⁵.

1970

12 января 1970

В Киевской тюрьме КГБ скончался художник «Укррекламы» **Бендерский Г. И.** (1937 г.р.). Пытался перейти границу в районе Дуная. Обстоятельства смерти неизвестны. Родственникам было сообщено, что Г. Бендерский покончил жизнь самоубийством⁶.

19 февраля 1970

Онтман Л. А. (1937 г.р., еврейка, техник-проектировщик, г. Черновцы) начиная с 1957 г. добивалась выезда в Израиль. В 1969 г. за подачу очередного заявления была понижена в должности на работе и снята с очереди на жилплощадь. Арестована 2 декабря 1969 г. Суд состоялся в феврале 1970 г. Приговорена к 2,5 годам лишения свободы с отбытием в ИТК общего режима.

1971

17 февраля 1971

Эпельфельд Р. Н. (1943 г.р., еврей, заключенный, г. Харьков)⁷, **Бодрунов В. Д.** (1949 г.р., украинец, заключенный)⁸, отбывая наказание, от имени «Патриотов России» и «Демократической партии» распространяли антисоветские листовки, на следствии Эпельфельд не отрицал фактов изготовления листовок, однако заявил, что листовки считает не антисоветскими, а антипартийными.

25 июня 1971

Палатник Р. А. (1936 г.р., еврейка, образование высшее, заведующая отделом городской библиотеки, г. Одесса) в 1967–1970 гг. распространяла самиздат. Арестована 1 декабря 1970 г. Обвинялась в антисоветской пропаганде, связанной

⁵Клебанов Володимир Олександрович заарештований 8 серпня 1968 р. Вироком Донецького облсуду був відправлений на примусове лікування.

⁶Хроника текущих событий.— 1970, 30 апреля.— Выпуск 13.

⁷Епельфельд Ростислав Натанович вироком Харківського облсуду був засуджений на 8 років. Термін покарання відбував у Дубравлагу (Мордовія).

⁸Бодрунов Володимир вироком Харківського облсуду був засуджений на 3 роки.

с ее желанием добиться разрешения на выезд в Израиль. Приговорена к двум годам ИТЛ за «планирование распространения антисоветского материала».

1972

Апрель 1972

Гольц И. (1946 г.р., еврей, лейтенант медслужбы, выпускник Киевского мед-института) обвинялся военным трибуналом в Луцке по статье 187–1 УК УССР. Ему инкриминировались высказывания, разговоры, в частности тост в честь победы Израиля в войне. Приговор — 3 года лагерей общего режима⁹.

1 июня 1972

Бринд Ю. А. (1929 г.р., еврей, рабочий завода, г. Харьков) в 1968–1971 гг. записывал на магнитофон передачи зарубежных радиостанций о положении на Ближнем Востоке, 4 июня 1967 г. послал в редакцию газеты «Правда» анонимное письмо, начинающееся словами «Руки прочь от Израиля»¹⁰.

Июль 1972

Школьник И. (еврей, рабочий завода средств автоматизации, г. Винница), обвинялся по статье 187–1 УК УССР. Ему инкриминировались антисоветские разговоры на работе и среди знакомых. Обыск производили сотрудники УКГБ, изъят учебник иврита и купюра в 5 долларов¹¹.

19 октября 1972

Глузман С. Ф. (1946 г.р., еврей, врач скорой помощи, г. Киев) в 1969–1972 гг. хранил и распространял самиздатскую литературу, в т.ч. «Хронику текущих событий» и книги В. Гроссмана; привлек к размножению литературы машинистку **Середняк Л. В.** (1953 г.р., украинка, рабочая склада ресторана)¹². Осужден на 7 лет лагерей и 3 года ссылки по обвинению за распространение самиздата и за «сионистскую пропаганду»¹³.

В УРСР всі три найбільш голосні судові процеси над активістами еміграційного руху пройшли в різних містах, справи слухали з інтервалом в один рік (Б. Кочубієвський — 13–16 травня 1969 р., Київ; Л. Онтман — 17–19 лютого 1970 р., Чернівці; Р. Палатник — 22–26 червня 1971 р., Одеса). Всі три кримінальні справи 1969–1971 рр., які ми розглянемо нижче, були порушені із застосуван-

⁹Хроника текущих событий. — 1972, 15 сентября. — Выпуск 27.

¹⁰Брінд Юлії вироком Харківського облсуду був засуджений до 2 років та 6 місяців ВТК.

¹¹Школьник Исаак Рафаїлович, 1936 р.н. Вироком Військового трибуналу Прикарпатського військового округу засуджений до 7 років. Покарання відбував в Пермських таборах. Див.: Хроника текущих событий. — 1972, 15 сентября. — Выпуск 27.

¹²Середняк Любов заарештована 14 січня 1972 р. Вироком Київського облсуду була засуджена до одного року ВТТ.

¹³Глузман Семен Фішельович — відомий український лікар-психіатр і правозахисник. Засуджений Київським облсудом. Покарання відбував у Пермських таборах, заслання — в Тюменській області.

ням аналогічних провокативних методів та проводилися за майже однаковим сценарієм. На думку Людмили Алексеевої, відомої російської правозахисниці та історика дисидентського руху, «ніякого матеріалу для заведення цих справ не було, навіть за радянськими мірками. Створюється враження, що ці процеси були викликані намаганням місцевих влад прийняти участь в антиєврейській кампанії, не “відстати” від Ленінграда, Кишинева, Риги»¹⁴.

Процеси супроводжувалися статтями у місцевій та закордонній пресі. Обидві відомі нам статті в місцевій пресі вийшли із затримкою: «Вечірній Київ» опублікував статтю «З чужого голосу» через три місяці після суду над Б. Кочубієвським, а «Знамя коммунизма» (Одеса) статтю «Клеветница и ее покровители» — через місяць після суду над Р. Палатник. Ці судові процеси в УРСР викликали широкий міжнародний резонанс. Так, газета «The New York Times» повідомила про судовий процес над Б. Кочубієвським вже 5 червня 1969 р.¹⁵, про справу Л. Онтман інформація була надрукована в «The New York Times» через три місяці¹⁶ (на підставі «вірогідних джерел в СРСР»), а про суд над Р. Палатник стаття була опублікована в ті самі дні, коли відбувався процес¹⁷. Це було нове явище, до цього часу не відоме в історії судових репресій в СРСР: попри суворі заходи правоохоронних органів, їм не вдалося запобігти фіксації ходу процесів через професійне стенографування, а іноді навіть запис на магнітофонну плівку. Нечисленні активісти, присутні в залі засідань, розуміли історичне значення процесів та намагалися зробити явним все те, що влада хотіла приховати, в різний спосіб фіксуючи почуте. Підсудні використовували можливість публічного виступу в ході судового засідання, не визнавали свою провину і вимагали прилюдності. Підготовка та хід процесів рясніли порушеннями кримінально-процесуального законодавства (неправильне оформлення справ, виклик лжесвідків тощо). Чимало документів про ці процеси було надруковано в самвидавській «Хронике текущих событий», а найбільш повні версії судових засідань були опубліковані А. Рожанським в двотомному збірнику «Антиеврейские процессы в Советском Союзе. Документы и юридический комментарий». Книга була видана в 1979 р. Центром з вивчення та документації східноєвропейського єврейства в Єрусалимі.

Спільним для всіх трьох процесів було те, що на лаві підсудних опинилися люди, які рішуче вимагали від радянської влади дозволу на виїзд до Ізраїлю. Організатори процесів враховували регіональні особливості кожної справи, їхній можливий показовий ефект для єврейського населення міста й області. Всі троє були засуджені за статтею 187, частина 1 Кримінального кодексу УРСР та відбували покарання у виправно-трудовах таборах, після чого отримали дозволу та виїхали до Ізраїлю. Провина засуджених полягала в наступному:

¹⁴ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. — М., 2012. — С. 126.

¹⁵ Jewish Engineer Who Sought to Go to Israel Gets 3 Years as Soviet Slander // The New York Times. — 1969. — June 5.

¹⁶ Soviet Said to Jail a Jewish Petitioner // The New York Times. — 1970. — April 17.

¹⁷ Jewish Woman in Odessa Trial Denies She Engaged in Slander // The New York Times. — 1971. — June 24.

Борис Кочубієвський обурювався відсутністю пам'ятника євреям, що загинули в Бабиному Яру, не погоджувався з підтримкою СРСР феодальних та напівфеодальних режимів арабських країн та висловив незгоду з фактом відсутності єврейських шкіл, театрів та газет.

Лілія Онтман офіційним порядком скаржилася уряду СРСР на незаконну відмову у дозволі на виїзд до Ізраїлю їй та її родині, при цьому її скарги вилучали і не передавали адресатам.

Рейза Палатник комплектувала особисту бібліотеку літературними творами радянських авторів — М. Коржавіна, О. Галича, Л. Чуковської, хоча самих авторів до кримінальної відповідальності не притягували, а також вимагала дозволу на виїзд до Ізраїлю.

Судовий процес над Борисом Кочубієвським був першим серед аналогічних процесів в СРСР, що почалися наприкінці шістдесятих років¹⁸. Справа Кочубієвського характерна тим, що він, як це доводять наведені документи, був засуджений винятково за його твердження, що в СРСР існує дискримінація євреїв у різних галузях культурного та громадського життя, а також за критичні висловлювання на адресу радянського уряду за його політику на Близькому Сході.

Обвинувачення широко застосовувало перлюстровані листи Лілії Онтман, незважаючи на гарантію статті 128 Конституції СРСР, що «таємниця листування охороняється законом». Всі її листи були вилучені та не відправлені адресатам. Коли В. Косачевський, адвокат Л. Онтман, звернув увагу на брутальне порушення права листування, суд ухвалив щодо нього окреме рішення. Факти, які наводила Онтман у своїх листах, не були неправдивими, вона мала право звертатися до будь-якого вищого органу влади. В листі до О. Косигіна, голови Ради Міністрів СРСР, вона скаржилася на незаконні дії відділу віз і реєстрацій — важко уявити, що посадовець такого рівня міг стати об'єктом антирадянської агітації.

Процес Рейзи Палатник викликав найбільше зацікавлення як правозахисного руху в СРСР, та і на Заході. Неймовірні виверти на адресу бібліотекаря, яка зберігала твори О. Мандельштама та А. Ахматової, в поєднанні зі звинуваченнями в антирадянській та сіоністській діяльності, показали, наскільки сталінське минуле ще живе в радянській судовій практиці. На захист Р. Палатник з відкритими листами виступили Л. Чуковська та А. Сахаров.

* * *

Разом з тим, цих людей важко віднести до антирадянських дисидентів у вузькому значенні цього слова: вони майже не висували лозунгів покращення режиму, їхні вимоги були дуже конкретними — свобода еміграції, їхні дії були публічними. В ході судових процесів вони сміливо аналізували радянську історію та сьогодення, вказували на ганебні сторінки недавнього минулого. Самі підсудні усвідомлювали, що суд над ними є лише частиною нових репресій, які розгортаються одночасно в різних містах та регіонах СРСР. Так, Р. Палатник заявила:

¹⁸ Антиеврейские процессы в Советском Союзе (1969–1971 гг.). Документы и юридический комментарий. В 2-х томах. Т. 2.— Иерусалим, 1979.— С. 983.

Власть испугалась лавинообразного нарастания количества заявлений с требованием выезда, и с каждым днем эти требования становились все упорнее. Тогда-то было испробовано испытанное веками средство — запугать евреев. Так начались аресты и обыски в десятках домов Риги, Ленинграда, Кишинева. Арестовали и меня здесь, в Одессе. Мой арест — одно из звеньев этой цепи¹⁹.

Всі троє засуджених за політичними статтями в своїх виступах сміливо озвучували еретичні погляди, настрої та надії; таврували державний антисемітизм, своїм прикладом самотнього протистояння тоталітарному режиму вони впливали на мовчазну більшість. І хоча вимоги, які вони висували, не мали загального виміру та були спрямовані на вирішення проблем своєї етнічної групи, все одно — їхня боротьба була частиною «розрадянщення» всіх народів СРСР.

I

Справа Бориса Кочубієвського (Київ, 13–16 травня 1969)

Кочубієвський Борис Львович народився в 1936 р. в Білорусії. Батько загинув на фронті. Виховувався в дитячому будинку. Закінчив ремісниче училище, пізніше інститут, працював радіоінженером на Київському радіозаводі. Протистояння із владою почалось у червні 1967 р., одразу після Шестиденної війни. Масові антисіоністські мітинги проводилися повсюди, особливо на великих підприємствах. Сценарій масовки передбачав виступи із засудженням «ізраїльської агресії» та ухвалення відповідної резолюції. Шоком для всіх присутніх став короткий виступ Б. Кочубієвського — він заявив, що не згоден із загальною оцінкою і попросив занести його думку до протоколу: «Ізраїль не був агресором, ця війна була його захистом від повного фізичного знищення». Пізніше за цей виступ його засудили на профспілкових зборах і запропонували піти із заводу «краще самому». Згодом, в травні 1968 р. він пише поширене в самвидаві звернення «Чому я сионист» із закликом до непокори:

Для нас сионизм — это объединение преследуемых, это надежда на возвращение в Израиль. Вы бы посмотрели на «благородное возмущение» антисемитов или, как сейчас более модно, антисионистов всех сортов и оттенков, когда они неожиданно для себя обнаруживают не бессловесных евреев прошлого, разобщенных и забытых, издевательства над которыми сходили за просто, а сознательных людей, чувствующих на своей стороне справедливость и, что особенно вновь, силу. Мы не стадо баранов. Все больше и больше евреев понимает, что бесконечное терпение и молчание — это прямая дорога к Освенциму. Вот почему власти Советского Союза предают сионизм анафеме. Вот почему я сионист²⁰.

29–30 вересня 1968 р. він виступив на мітингу в Бабиному Яру. Заарештований 4 грудня 1968 р. Суд відбувся 13–16 травня 1969 р. Б. Кочубієв-

¹⁹ Там само. — С. 826.

²⁰ Там само. — С. 3.

ський був засуджений на три роки позбавлення волі з відбуттям покарання у ВТК посиленого режиму. 5 грудня 1971 р. він отримав дозвіл на виїзд до Ізраїлю. Документи, що фіксують основні події 1968–1969 рр. навколо процесу над Б. Кочубієвським: повідомлення секретаря Київського міськкому партії О. Ботвіна про виступи Б. Кочубієвського у Бабиному Яру від 8 жовтня 1968 р., написаний ним документ «Почему я сионист», знайдений під час обшуку та оформлений як один із пунктів звинувачення, нотатки, зроблені невідомим у ході судового процесу 13–16 травня 1969 р. Знадобилося три місяці, щоб 9 серпня 1969 р. у «Вечірньому Києві» вийшла стаття С. Фельдмана «З чужого голосу» (додається). 4 вересня «Вечірка» вміщує відгук — «один із листів, що надійшли до редакції», в якому Яків Мирський, «вже літня людина», радить «панам сіоністам» «ліквідувати антисемітизм і расову дискримінацію у своїх ідейних спільників і покровителів. І нічого сувати вам ніс у справі священної для нас усіх країни».

ДОКУМЕНТИ

Напередодні процесу

№ 1

Інформація Київського міськкому партії про мітинг в Бабиному Яру та антирадянські настрої окремих його учасників

8 жовтня 1968 р.

Напередодні 25-річчя битви за Дніпро і визволення столиці Радянської України від німецько-фашистських загарбників Київський міськком КП України, з метою вшанувати пам'ять радянських громадян, розстріляних і закатованих німецько-фашистськими загарбниками, а також попередити дії деяких націоналістично настроєних громадян єврейської національності, провів 29 вересня 1968 р. о 14-й годині в Бабиному яру мітинг представників трудящих, присвячений пам'яті радянських воїнів і громадян, які загинули від рук фашистів за час тимчасової окупації міста.

Мітинг відкрив секретар Київського міськкому партії. На мітингу виступили робітник заводу «Електроприлад», учасник Великої Вітчизняної війни тов. Яценко Б. Ф., колишній в'язень Сирецького концтабору тов. Давидов В. Ю., учасник Великої Вітчизняної війни, начальник відділу зв'язку інституту «Південгіпротрубопровід» тов. Розен С. О., письменник тов. Кондратенко В. А., секретар Київського міськкому комсомолу тов. Мальчик Ю. М.

Виступаючі гаряче говорили про необхідність підвищувати пильність, давати рішучу відсіч силам реакції і спробам відновити фашизм в ФРН.

Присутні на мітингу (600–700 представників підприємств і організацій Шевченківського р-ну міста і близько 300 громадян єврейської національності, які

прийшли за власною ініціативою) висловлювали почуття глибокого суму за загиблими, почуття громадянської відповідальності за майбутнє, за долю людства.

Під звуки траурної мелодії до каменю, де буде споруджено пам'ятник жертвам фашизму, було покладено вінки від громадських організацій та квіти від окремих громадян.

Після закриття мітингу біля пам'ятного каменю залишилася група людей, в основному єврейської національності, в кількості 80–100 чоловік.

В цей час якийсь Кочубієвський Борис Львович, 1936 р. народження, освіта вища, в минулому — старший інженер СКБ заводу «Радіоприлад», зараз — електрик майстерень по ремонту медобладнання, почав висловлювати перед присутніми націоналістичні вигадки, повторювати сіоністські наклепи на Радянську державу.

Зокрема, він говорив, нібито в нашій країні пригноблюють євреїв. «Коли б мені, — твердив Кочубієвський, — дали можливість вийти на трибуну, я розповів би всю правду про це, але мене не допустять до трибуни, бо вони (влада) бояться цього». Кочубієвський відкрито заявив присутнім, що він сіоніст і домагається виїзду в Ізраїль, але в цьому йому органи Радянської влади відмовляють і що такі дії їх він вважає протизаконними.

Звернувшись до Давидова, який виступав до цього на мітингу, він знахабніло почав звинувачувати його в тому, що він, мовляв, «не єврей, а продажна людина».

З подібними висловлюваннями виступав і Немировський Марк-Шая Лейбович, 1925 р.н., працівник Центрального стадіону. Він твердив: «Я повинен жити у себе на батьківщині — в Ізраїлі, а сюди, в СРСР, приїздити лише як турист-спостерігач».

Також були помічені факти аналогічного змісту негативних висловлювань з боку Хирмана, колишнього директора магазину «Академкнига», а також Купермана — працівника 6-ї взуттєвої фабрики.

1 жовтня ц.р. о 12.00 біля пам'ятного каменю у Бабиному яру зібралося біля 20 громадян єврейської національності.

Серед цих людей знаходились також Кочубієвський і Немировський.

Зборище було організовано з ініціативи Кочубієвського, який ще в день проведення мітингу 29 вересня ц.р. агітував осіб єврейської національності зібратись 1-го жовтня і відправити відспівувальний обряд по загиблих євреях.

Чекаючи релігійного служку, Кочубієвський також, як і 29 вересня, висловлював націоналістичні вигадки, паплюжив Радянський лад і закликав до масового виїзду євреїв до Ізраїлю.

Але закликів Кочубієвського ніхто не підтримав. Партійними та адміністративними органами м. Києва вживаються заходи з метою попередження в майбутньому націоналістичних і інших антигромадських проявів.

Надсилається в порядку інформації.

Секретар Київського міськкому КП України

О. Ботвин

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 33, арк. 95–97.

№ 2

Почему я сионист?²¹*1968 р.*

Я хочу ответить на вопрос, который, возможно, возникал и возникает у власть имущих в Советском Союзе: почему наиболее активная часть еврейской молодежи, родившаяся и воспитанная в СССР, продолжает сохранять чувство национальной общности и национального самосознания. Как могло случиться, что еврейские юноши и девушки, не знающие национальной культуры и языка, в большинстве своем атеисты, продолжают остро ощущать и гордиться своей национальной принадлежностью?

Ответ прост: благодарить за это надо в большей степени антисемитизм новый, насаждаемый сверху и для камуфляжа называемый антисионизмом, и антисемитизм старый, который продолжает жить среди отсталой части советского общества.

Именно антисионизм-антисемитизм не позволяет нам расхолаживаться и постоянно спланивает нас.

Лозунг черносотенцев «бей жидов — спасай Россию» за 50 лет советской власти не утратил своей злободневности. Лишь несколько изменилось его политическое обоснование и способы его претворения в жизнь: раньше «бить жидов» предлагалось для защиты от коммунизма, а теперь «бить сионистов» — для защиты последнего.

В глазах многих политиков, чувствующих приближение банкротства, мой народ продолжает оставаться идеальным кандидатом на роль «козла отпущения». Надежды на прекращение национального гонения на евреев оказались тщетными.

Антисемитизм Крушевана, культивировавшийся в дореволюционной России, уступил антисемитизму значительно более изощренному, а потому более разящему.

Мы надеемся, что времена погромов и Бабьего Яра прошли — в том для нас порукой наша священная Родина — Израиль. Но о прекращении национальной дискриминации евреев в СССР говорить, к сожалению, еще не приходится.

Для нас дискриминация проявляется в очень многом: в гонении на религию, в устройстве на работу, при поступлении в высшие учебные заведения, короче говоря, почти во всех областях общественной жизни. Несправедливость и порочность такой политики осуждает и наиболее передовая часть русской интеллигенции, которая еще с времен недоброй памяти «дела Бейлиса» была с нами. И сейчас «Бабий Яр» и подобные стихи Евтушенко мы переписываем и заучиваем наизусть. А вот о том, что был такой великий еврейский поэт Хаим Нахман Бялик, наш земляк, даже среди наиболее образованной части еврейской

²¹ Текст Б. Кочубієвського, знайдений в нього під час обшуку 28 листопада 1968 р. Пізніше фігурує в одному з пунктів обвинувачення.

молодежи, знают немногие. Это еще один пример дискриминации нашей культуры — узнать неоткуда.

Вероятно, я не открываю ничего нового. Так было и так есть. Но так не будет!

Вот эта решимость и вера и отличает еврейскую молодежь шестидесятих годов.

В нашем сознании сегодня не может быть места исконной еврейской всестерпимости. Молчание равносильно гибели. Именно терпение породило Гитлера и подобных ему. Если мы сегодня будем молчать, завтра будет поздно.

О том, что антисемитизм, насаждаемый сверху, процветает; о том, что есть еще правительства, стремящиеся свалить свои ошибки и просчеты на евреев и вновь, как и на протяжении многих веков, сделать из нас «козлов отпущения», об этом всему миру заявил Гомулка.

Антисемитизм не погиб вместе с Третьим Рейхом, ему оказалось недостаточно шести миллионов загубленных еврейских жизней.

Он еще ждет своего часа!

Изменилось только название. Антисемитизм приспособился к новым временам. Это неоантисемитизм — антисионизм.

Смена вывеска не изменила сути.

Вновь появились желающие разбудить наиболее темные инстинкты наиболее отсталой части русских, украинцев и поляков.

Закрываются синагоги, а немногие оставшиеся — приходят в запустение. Старики идут на молитву с опаской и боязнью. Что будет завтра?

А что уже говорить о всяческой помощи правительства СССР арабским фашиствующим изуверам? Оказывается, это — высокие по идеологической направленности, прогрессивные режимы... Нам не привыкать к тому, когда на черное говорят — белое. Злейший враг еврейского народа полковник Насер удостоен звания Героя Советского Союза. Что же дальше?

Непроизвольно напрашивается вопрос: что общего в советской идеологии и идеологии так называемых «прогрессивных арабских режимов»?

А что, если общее есть?

Все евреи диаспоры связаны неразрывно, и большинство понимает, что каждый советский снаряд, разорвавшийся на земле Израиля — это снаряд, разорвавшийся в нашем сердце. Завтра может случиться, что виноватых будут искать не в Израиле, а здесь. Свои евреи — ближе.

Вот почему для нас сионизм — единственный выход из создавшегося положения.

Для нас сионизм — это объединение преследуемых, это надежда на возвращение в Израиль. Вы бы посмотрели на «благородное возмущение» антисемитов или, как сейчас более модно, антисионистов всех сортов и оттенков, когда они неожиданно для себя обнаруживают не бессловесных евреев прошлого, разобщенных и забытых, издевательство над которыми сходило запросто, а сознательных людей, чувствующих на своей стороне справедливость и, что особенно внове, силу.

Мы не стадо баранов.

Все больше и больше евреев понимает, что бесконечное терпение и молчание — это прямая дорога к Освенциму. Вот почему власти Советского Союза предадут сионизм анафеме.

Вот почему я сионист.

Антиеврейские процессы в Советском Союзе. 1969–1971. В двух томах. Том 1.— Иерусалим, 1979.— С. 1–3.

Процес

№ 3

Нотатки із судового процесу над Б. Кочубієвським

С 13 по 16 мая 1969 года в Киевском областном суде слушалось дело по обвинению Бориса Кочубиевского в совершении преступления, предусмотренного ст. 187–1 Уголовного кодекса Украинской ССР.

Обвинение инкриминировало Кочубиевскому следующее:

1. Выступление после лекции, прочитанной на предприятии, где он тогда работал. Лекция была посвящена «израильской агрессии» в Шестидневной войне 1967 г.

2. Два выступления на двух митингах в Бабьем Яру — 29.9.1968 г. и 1.10.1968 г.

3. Черновик письма, отправленного им в МВД СССР, в котором Кочубиевский протестовал против отказа ОВИРа в выдаче ему разрешения на выезд в государство Израиль.

4. Частные беседы с сотрудниками предприятия, где он работал, в которых он, якобы, клеветал на советскую действительность.

В формуле обвинения, в частности, было указано, что Кочубиевский, «будучи гражданином Советского Союза, в течение 1968 года в разговорах клеветал на советскую власть и советский государственный и общественный строй, причем в своих клеветнических выпадах утверждал, что советская власть угнетает и подавляет евреев. Эти утверждения распространялись им также в письменной форме».

Дело формально слушалось в открытом судебном заседании, но власти фактически допустили в зал суда лишь лиц по особым спискам. Даже брат подсудимого не получил возможности находиться в суде. Жители Киева, желавшие присутствовать на суде и не получившие этой возможности, направили прокурору города Киева жалобу, в которой указывали на грубое нарушение требований ст. 20 Уголовно-процессуального кодекса УССР, предусматривающей, что судебное разбирательство должно быть гласным.

Обстановка в зале суда, специально подобранная публика, предвзятое отношение председательствующего к подсудимому и свидетелям создавали атмосферу нетерпимости и ярко выраженной враждебности.

<...>

Организованная публика в зале вела себя активно, бросая различные реплики; судья же, вместо того, чтобы руководить заседанием, поощрял эти выпады и, пользуясь возгласами из зала, формулировал вопросы свидетелям и подсудимому.

<...>

Поддерживающий обвинение прокурор Сурков, уделил особое внимание той его части, которая инкриминировала Кочубиевскому его выступления во время годовщины еврейской трагедии в Бабьем Яру. Кочубиевский заявил там, что жертвы Бабьего Яра — это не просто жертвы фашизма, это — жертвы геноцида. Он назвал Бабий Яр символом еврейского народа и заявил, что «здесь лежит часть еврейского народа». Эти слова были предметом особого возмущения прокурора и председательствующего, которые считали их сионистской, буржуазно-националистической пропагандой.

Когда свидетель Озерянский заявил на суде, что он разделял возмущение Кочубиевского по поводу духовного геноцида по отношению к еврейскому населению Советского Союза, судья бурно прореагировал на его слова и воскликнул: «Вы не коммунист, вы бундовец».

Основными свидетелями обвинения были секретари партийных организаций, где работал Кочубиевский, работники ОВИРа и МВД УССР. Обвинение не могло вызвать в суд ни одного из свидетелей, которых, как оно утверждало, Кочубиевский агитировал против советского государственного и общественного строя.

Кочубиевский не признал себя виновным. Он опровергал обвинение в том, что его высказывания носили клеветнический характер, и заявил, что если бы даже некоторые из них и оказались не совсем достоверными, то и в этом случае нет оснований утверждать, что он преднамеренно искажал действительность, ибо, утверждая что-либо, он всегда был внутренне уверен в своей правоте. В ответ на эти заявления подсудимого прокурор сказал: «Вы, подсудимый, получили высшее образование, вы знаете Конституцию СССР и поэтому не могли не знать, что все, о чем вы говорили, не могло происходить в нашей стране».

Впоследствии эта формулировка почти дословно была воспроизведена в тексте приговора как доказательство преднамеренной лжи и клеветы со стороны Кочубиевского.

<...>

Во время допроса Кочубиевского имел место следующий диалог между судьей и подсудимым:

Судья: Я знаю, вы будете утверждать, что в нашей стране есть антисемитизм, основываясь на том, что на Украине живет много тысяч евреев, но нет еврейских школ, газет и театров.

Кочубиевский: Да, и это тоже.

Судья: Но вы ведь знаете, что они не живут все вместе, они децентрализованы.

Кочубиевский: Но в Канаде живет меньшее число украинцев, а у них есть свои собственные газеты, школы и театры.

Судья: Что вы сравниваете? Они живут в буржуазном государстве, им все еще приходится бороться за свою свободу.

Антисемитские процессы в Советском Союзе. 1969–1971. В двух томах. Том 1. — Иерусалим, 1979. — С. 10–13.

Після процесу

№ 4

Стаття «З чужого голосу»

В скорботній тиші стояли сотні киян, вшановуючи пам'ять жертв фашизму. Затамувавши подих, люди слухали промовців, таврували ганьбою гітлерівських вироdkів, які по-звірячому знищили тут, у Бабиному яру, тисячі радянських громадян — росіян, українців, євреїв. Учасники мітингу славили наших воїнів, які визволяли столицю України, нашу Батьківщину, врятували народи Європи від фашистського поневолення. Мітинг, присвячений пам'яті жертв фашизму, про який ми згадали вище, відбувся в Бабиному яру 29 вересня минулого року. По його закінченні люди поволі розходились.

Тільки якийсь чоловік років тридцяти п'яти з блукаючим поглядом, зібравши неподалік групу людей, зробив спробу відкрити «свій» мітинг. Надриваючи голос, він паплюжив Країну Рад, зазіхав на найбільше надбання нашої Вітчизни — дружбу народів, волав про «дискримінацію» євреїв у СРСР, про їх «винятковість» і «зверхність». «Не наша тут батьківщина», — кричав наклепник, закликаючи євреїв емігрувати в Ізраїль.

Це викликало протест присутніх, у тому числі євреїв. Як і для громадян інших національностей, Країна Рад є їх священною Батьківщиною, вони чесно і самовіддано трудяться в ім'я її зміцнення і звеличення, а тих, хто сіє наклепи на СРСР, провокує на те, щоб покинути Вітчизну, вважають зрадниками, своїми класовими ворогами. І тому їх обурило явно ворожий, антирадянський виступ провокатора, глибоко образило його блюзнірське патякання, намагання осквернити пам'ять жертв фашизму.

Геть сіоністського провокатора! — почувлися вигуки. — Цей покидьок плює нам у душу... Не місце йому в нашому суспільстві. Не вдалося наклепнику завоювати собі прихильників. Через кілька днів — 1 жовтня — він знову зробив спробу організувати збіговисько біля Бабиного яру, поширювати брехливі теревені, закликати «порвати» з Радянським Союзом, бо, мовляв, тут «все одно євреям не буде життя». Він дістав рішучу відсіч. Вкрай обурені його антирадянськими виступами, люди, яким довелося в ті дні бути в Бабиному яру, зокрема А. А. Дасковський, М. А. Рабинович та інші, звернулися до адміністративних органів з проханням приборкати провокатора.

Ним виявився Борис Львович Кочубієвський. Він систематично слухав різні

«радіоголоси» із Заходу, зустрічався з деякими іноземними туристами. Отруєний сіоністською пропагандою, він тривалий час поширював брехливі вигадки, різні наклепи на наш лад, паплюжив усе, що дороге радянським людям. За це його і притягнуто до відповідальності. Нікому не дозволено порушувати радянські закони.

Недавно мені довелося бути на відкритому засіданні судової колегії у кримінальних справах обласного суду, де розглядалася справа по обвинуваченню Кочубієвського в систематичному поширенні наклепів, що плямують радянський державний і суспільний лад.

Ось він стоїть перед судом, дає свідчення. Рухи нервові, очі бігають, жестикулює правою рукою, хизується, намагається удати з себе «борця за правду». Відчувається, що це театральне лицедійство, розраховане на публіку, тих, хто отруїв його націоналістичним чадом. Насправді, якщо придивитись уважніше, вигляд його жалюгідний. Відповіді і твердження — то наївні, то демагогічні, безглузді. Зухвало заявляє, що винним себе не визнає, бо, мовляв, у своїх діях і словах «не пам'ятає» нічого такого, що дало б підставу для притягнення до суду.

Та численні свідки — Р. О. Рубцова, Н. В. Шпаковська, М. О. Жданевич, С. В. Руденко, Б. М. Лисенко, Т. Г. Тютюн, О. Л. Куєвда та інші, які працювали разом з Кочубієвським, нагадали «забудькуватому» наклепнику його брехливі провокаційні заяви і заклики, розкрили перед судом його справжнє обличчя. Отруєний сіоністською ідеологією, він намагався дискредитувати радянську пресу, інформацію, що друкується в ній. Під час лекції про міжнародне становище кидав провокаційні репліки, вихваляв злочинну агресивну політику ізраїльських правителів. У відділі віз і реєстрації міського управління внутрішніх справ, куди Кочубієвський звернувся за оформленням документів на виїзд в Ізраїль, він поводився нахабно, ображав працівників. Це підтверджують свідки М. Ф. Мироненко, Т. І. Ісай, Т. А. Голякова. Коли один з інспекторів відділу зауважив Кочубієвському, що не слід зневажати радянських людей, нашу Батьківщину, адже тут жив його батько, якого вбили німецькі фашисти, Кочубієвський у відповідь кинув: «Ви всі ще гірші, ніж фашисти...».

З цією хуліганською заявою перегукуються провокаційні, наклепницькі фрази, написані Кочубієвським у листах, адресованих за кордон. До речі, копії деяких з них він залишив собі «на згадку», і вони були вилучені. Не варто цитувати явно антирадянські вигадки, скажемо тільки, що автор цих листів безсоромно ототожнює нашу державу з фашистським режимом гітлерівців.

Двадцять мільйонів радянських людей загинули під час Великої Вітчизняної війни проти фашизму, захищаючи свободу і незалежність своєї Батьківщини, визволяючи народи Європи від лютого ворога. І перемогла наша країна завдяки дружбі народів-братів, завдяки їх мужності і героїзму, вірності і відданості справі Комуністичної партії. Справі Леніна. А цей нікчемний виродок силкується оббрехати Країну Рад, її народ.

На суді Кочубієвський викручувався, хитрував, намагався заперечувати показання свідків, мовляв, той невірно його зрозумів, той навмисно хоче його обмовити. А що він може сказати з приводу листів, адресованих за кордон? Це ж неспростовно, адже сам визнав, що писав їх власноручно.

Плутано розповідає Кочубієвський на суді про те, як він дійшов до підробок — при оформленні документів приховав своє національне походження, заявивши, що він росіянин. Навіть цей свій фальшивий крок намагається тепер використати в провокаційних цілях, заявляючи, що нібито інакше не зміг би поступити в інститут.

<...>

Безліччю фактів можна довести, що кожному радянському громадянину, незалежно від його національності, надані всі можливості для виявлення своїх здібностей, таланту. Рівноправність націй не тільки проголошується Конституцією СРСР, а й гарантується на ділі.

Та що Кочубієвському факти? Відчувається, що він вислужується перед своїми сіоністськими хазяями, їм на догоду сіє брехню, намагається викликати недовір'я до національної політики нашої держави. Даремні потуги! Радянські люди, незалежно від національного походження, рішуче відкидають наклепницькі заяви Кочубієвського.

<...>

Викритий судом у поширенні антирадянських, сіоністських вигадок, підсудний зробив спробу виправдатись, заявивши: — Сіонізм не політична течія...

Але присутні в залі не повірили в цю удавану наївність, ніби сіонізм має тільки філантропічну мету, адже Кочубієвський вивчав філософію, складав екзамени кандидатського мінімуму. Кожній неупередженій людині відомо, що сіонізм — це реакційна політична течія, символ агресії і насильства. Сіоністи люто ненавидять СРСР, усе, що пов'язано з комунізмом.

Кочубієвський намагається створити враження, ніби його судять не за поширення наклепів на радянський державний і суспільний лад, а начебто за те, що він хоче виїхати в Ізраїль. Це фальшиве твердження з дивною точністю збігається з формулюванням, даним у газетці «Наша страна», що видається в Ізраїлі російською мовою. Чи не для писак з цієї брехливої рептильки так позує, старається, хитрує і викручується Кочубієвський? Тепер пригадується, що у відділі віз і реєстрації він погрожував: «Якщо мене судитимуть, то за кордоном знайдуть...». От і заслужив він сумнівну похвалу деяких прислужників сіонізму.

<...>

Між іншим, ніхто і не збирався відмовляти Кочубієвському у виїзді в Ізраїль. Як і іншим, хто хотів пов'язати свою долю з родичами, що живуть у цій державі, йому, безперечно, дали б дозвіл на виїзд. Не таку вже особливу цінність становить він для нашої країни, щоб умовляти його жити в СРСР. До речі, відповідні документи вже по суті були оформлені.

Тільки своєю негідною поведінкою, порушенням радянських законів, поширенням наклепів на наш державний і суспільний лад Кочубієвський сам себе позбавив можливості скористатися підготовленими документами.

Наша держава все дала Кочубієвському: стипендію під час навчання, вищу освіту, можливість вчитися далі, хорошу посаду, цікаву і добре оплачувану роботу, ізольовану квартиру в новому будинку. А він чим віддячив за всі ці турботи? Тим, що бруднить радянський лад, намагається оббредати його, принизити гідність наших людей.

Так, байдужим ставленням до роботи, злісними наклепами й провокаціями Кочубієвський заслужив презирство радянських людей, які його знали. І судова колегія у кримінальних справах обласного суду не знайшла пом'якшуючих винуватин, засудивши його за поширення наклепів, що чорнять радянський державний і суспільний лад, до трьох років позбавлення волі у виправних колоніях загального режиму.

Присутні в залі схвально зустріли вирок суду.

С. Фельдман

Вечірній Київ. 1969. 9 серпня.

* * *

16 травня 1969 року Борис Кочубієвський був визнаний винним за статтею 187–1 УК УРСР та засуджений на три роки ув'язнення у виправно-трудовому таборі. Звільнений 5 грудня 1971 року, отримав дозвіл на виїзд до Ізраїлю. Живе в Єрусалимі, пенсіонер.

II

Справа Лілії Онтман (Чернівці, 17–19 лютого 1970 р.)

ДОКУМЕНТИ

Напередодні процесу

№ 1

1977 р.

Події, що передували процесу

Я родилась на Буковині в 1937 году. В то время Буковина находилась под властью Румынии.

В годы войны 1941–45 гг. вся моя семья была изгнана румынами и немцами из родных мест и заключена в концлагерь под Винницей. Моя память на всю жизнь сохранила неблекнувшие картины ужасов тех лет.

Весной 1944 года советские партизаны освободили наш лагерь и всех, оставшихся в живых его узников; и мы двинулись на запад, возвращаясь в родные места. В конце 1944 года мы достигли города Черновцы, где и остались жить до выезда в Израиль.

1945–46 гг. ознаменовались разгулом бандеровских банд в селах Буковины и зверскими убийствами уцелевших и оставшихся в живых еврейских семей, живших в этих селах и районных центрах. Мои родители не отважились вернуться в родное село.

В 1945–46 гг. советские власти западных районов Украины объявили свободный выезд за границу граждан этих мест, бывших подданных Румынии, Польши и других соседних государств. Моя семья зарегистрировалась для выезда в Румынию, чтобы оттуда следовать в Палестину. По рассказам родителей, в этом деле процветали протекционизм и взяточничество, и наша очередь не продвигалась до момента закрытия границ в конце 1946 года. Так члены моей семьи насильственно стали гражданами Советского Союза.

Осенью 1946 г. я поступила в 1-й класс еврейской средней школы. В начале 1947 г. эта еврейская школа была реорганизована в семилетнюю, а в начале следующего учебного года ее полностью закрыли.

В городе еще действовали еврейский театр и еврейская концертная группа в филармонии, еврейская больница и несколько синагог.

В 1948 году, в год образования государства Израиль, закрыли еврейский театр, еврейскую концертную группу в филармонии и значительную часть синагог.

В нашей семье все годы строго соблюдались еврейские традиции, справлялись еврейские обряды и религиозные праздники. Бабушка читала нам Танах на идиш. В нашем доме лелеяли мечту о выезде в Израиль.

В период после смерти Сталина и до Синайской кампании из нашего города выехало в Израиль несколько семей — те, кто получили специальные вызовы от близких родственников. Мы ни от кого такого вызова ждать не могли. После Синайской кампании в СССР обострилась вражда к государству Израиль, и до начала 60-х годов в городе не было случаев выезда кого-либо в Израиль.

В 1957 году я случайно встретила в пограничном городке Молдавии с израильской делегацией, прибывшей на московский фестиваль молодежи и студентов, и с тех пор у меня терзала душу мысль сделать что-то для того, чтобы ускорить осуществление мечты всей моей семьи. Я нахожу в Израиле родственников, налаживаю с ними регулярную переписку и прошу прислать нам вызов.

В соответствующих советских органах отказываются принять имеющиеся у нас документы, и в выезде в Израиль нам отказывают.

Я пишу письмо в Министерство иностранных дел СССР и прошу разрешить мне воспользоваться правом на выезд в государство Израиль, предусмотренное законом.

Министерство иностранных дел СССР направляет мое письмо в МВД СССР, а оно, в свою очередь, пересылает мое письмо в МВД УССР; оттуда оно возвращается в Черновцы в областное отделение милиции, куда меня вызывают на беседу. Там мне была прочитана лекция о преимуществах социалистического общества над капиталистическим, об агрессивной политике Израиля, о равноправии всех граждан СССР перед законом вне зависимости от их национальной при-

надлежности. В конце беседы я настаиваю на своем — хочу в Израиль. Работник милиции констатирует факт, что его беседа со мной не оказала на меня должного воздействия, и направляет письмо в техникум, где я учусь. Я не догадываюсь и не подозреваю, что между администрацией техникума и областным отделением милиции существует «заговор» против меня — разрешить мне дойти до самой защиты диплома, накануне защиты исключить меня из техникума.

30 декабря 1963 года я должна была на государственном экзамене защитить дипломный проект, над которым трудилась 2,5 месяца, а 29 декабря общее собрание техникума выносит решение о моем исключении за антисоветские взгляды.

Используя протекцию старого знакомого — нееврея, мне удастся скрыть причины моего исключения из Черновицкого строительного техникума. В 1964 году я защищала диплом в Одесском нефтяном техникуме.

Осенью 1965 года я опять возобновляю ходатайство о выезде в Израиль, и опять отказ.

Летом 1969 г. я возвращаюсь к борьбе за выезд, снова прошу вызов от родственников, живущих в Израиле. Получаю вызов, но его отказываются принять в ОВИРе. Ценой больших усилий мне удастся сдать документы в ОВИР (май 1969).

В июне на работе мне угрожают увольнением. Я заявляю, что мое увольнение с работы я буду рассматривать как репрессию за желание выехать в Израиль.

В августе 1969 г. меня вычеркивают из списков очередности на улучшение жилищных условий (ответа из ОВИРа еще нет).

16 сентября 1969 г. получаю в ОВИРе официальный отказ в выдаче разрешения на выезд в Израиль. При получении отказа я заявляю о готовности бороться за право выезда. Демонстративно, в часы приема иностранных граждан в ОВИРе я отказываюсь от советского гражданства, которое считаю мне насильственно навязанным, и сдаю при этом свой советский паспорт. Ко мне присоединятся мама и муж. (Моя сестра — Друкман Юзефина в это время учится на 5 курсе мединститута, отличница учебы).

В начале октября общее собрание на работе требует моего увольнения. Увольнение заменено всеобщим бойкотом: с 6 октября никто на работе не разговаривает и не здоровается со мной, не дают работы и от меня ее не принимают. В середине октября получаю телеграмму от сестры: «Исключают из института». В письме от сестры — подробности об исключении. От нее потребовали, чтобы она выступила с осуждением нас по радио и телевидению и, когда она отказалась сделать это, ее исключили из комсомола и угрожают исключением из института. Она идет жаловаться в Верховный Совет ТАССР. Там ей советуют подать заявление об уходе из института по собственному желанию, что изменит запись в ее личном деле об ее исключении за антисоветские настроения, и спустя некоторое время она сможет продолжить и завершить учебу в другом ВУЗе.

Сестра по неопытности следует этому совету. Но ее ни в какой другой институт уже не принимают.

30 октября 1969 года во время рейса по городу воспламеняется автобус, на котором работает водителем мой муж. Обходится без человеческих жертв, благодаря бдительности и энергии мужа, но автобус весь сгорает. Заключение экспертизы — автобус выехал из гаража в неисправном состоянии из-за халатности водителя во время осмотра автобуса перед рейсом.

Фактически, ночью, накануне рейса, кто-то подпилит кронштейны, на которых крепился бензобак ко днищу автобуса. Мужу угрожал арест и суд. Все водители автобусного парка на добровольных началах собрали необходимую сумму для восстановления автобуса. Автобус восстановили на эти средства, но муж был снят с работы.

2-го декабря 1969 года — мой арест.

Лилия Онтман

Израиль

Антиеврейские процессы в Советском Союзе. 1969–1971. В двух томах. Том 1. — Иерусалим, 1979. — С. 23–26.

№ 2

Вирок Л. Онтман іменем Української Радянської Соціалістичної Республіки

12 травня 1970 р.

Определение именем Украинской Советской Социалистической Республики
Судебная коллегия по уголовным делам Верховного Суда УССР в составе:

Председательствующего: т. Кузовкина

Члена суда: т.т. Убийконь, Кириченко Н. Н.

С участием пом. прокурора УССР: т. Белаболченко А. А.

и адвоката: т. Косачевского В. А.

рассмотрела в судебном заседании 12 мая 1970 года уголовное дело по кассационной жалобе осужденной Онтман и адвоката Косачевского на приговор Черновицкого областного суда от 19 февраля 1970 года.

Приговором Черновицкого областного суда от 19 февраля 1979 года

Онтман Лилия Абрамовна, 1937 года рождения, уроженка села Вергомет Вижницкого района Черновицкой области, еврейка, образование среднее техническое, работала инженером в Черновицком отделе Киевского проектного института Укркоопсоюза, замужняя, на иждивении один ребенок, ранее не судимая, жительница города Черновцы — осуждена по статье 187–1 УК УССР на 2 года и 6 месяцев лишения свободы в исправительно-трудовой колонии общего режима.

Онтман признана виновной в том, что она распространяла заведомо клеветнические измышления, порочащие советский государственный и общественный строй.

Преступление, как указано в приговоре, было совершено при следующих обстоятельствах:

В течение длительного периода времени Онтман добивалась получения разрешения на выезд из Советского Союза в Израиль для себя и для членов своей семьи.

16 сентября 1969 года осужденной и членам ее семьи было отказано в выдаче разрешения на выезд в Израиль.

После этого Онтман начала распространять заведомо клеветнические измышления, порочащие советский государственный и общественный строй, излагая эти измышления в своих письмах, адресованных государственным органам, общественным организациям, частным лицам как в Советском Союзе, так и за границей.

В своих письмах, адресованных в США и Израиль, Онтман просила опубликовать их в зарубежной прессе.

В частности Онтман написала письма, в которых содержатся клеветнические измышления, порочащие советский государственный и общественный строй: в сентябре 1969 года — в Совет Министров СССР, 2 октября 1969 года — Всемирной федерации женщин, 19 октября 1969 года — Друкман Юзефине в город Казань, 23 ноября 1969 года — Фридман Розе в город Нью-Йорк США и просит опубликовать это письмо в газетах, в ноябре 1969 года — Линдаур Бети в Израиль.

В кассационной жалобе Онтман ссылается на то, что приговор ее является несправедливым, а назначенное ей наказание — суровым.

Оценивая собранные доказательства в их совокупности и исходя из подлинного смысла писем и заявлений осужденной, областной суд пришел к обоснованному выводу о доказанности вины Онтман и правильно квалифицировал ее преступные действия по статье 187–1 УК УССР.

Ссылка в кассационных жалобах на то, что областной суд содержание отдельных мест в письмах истолковывал не в соответствии с их действительным смыслом, является необоснованной и опровергается имеющимися в деле письмами и заявлениями Онтман, содержание которых являются заведомо клеветническим, порочащим советский государственный и общественный строй, о чем правильно указано в приговоре облсуда.

Судебная коллегия считает, что нет оснований и к изменению приговора в части меры наказания, поскольку оно назначено в соответствии с санкцией закона и с учетом как общественной опасности содеянного, так и данных о личности осужденной.

<...>

По изложенным основаниям и руководствуясь ст. ст. 363 и 364 УПК УССР, судебная коллегия

ОПРЕДЕЛИЛА:

Кассационные жалобы осужденной Онтман и адвоката Косачевского оставить без удовлетворения, а приговор Черновицкого облсуда от 19 февраля 1970 г. в отношении Онтман Лилии Абрамовны — без изменений.

Председательствующий: Кузовкин

Члены суда: Убийконь, Кириченко

Антиеврейские процессы в Советском Союзе. 1969–1971. В двух томах. Том 1. — Иерусалим, 1979. С. 36–38.

III**Справа Рейзи Палатник
(Одеса, 22–24 червня 1971 р.)**

1 грудня 1970 р. в Одесі була заарештована Рейза Палатник, 1936 р.н., за звинуваченням у поширенні вигадок наклепницького характеру, що ганьблять радянський державний та громадський лад (ст. 187–1 КК УРСР).

Р. Палатник після закінчення заочного відділення Московського бібліотечного інституту працювала в Одесі бібліотекарем. Поставила собі за мету виїхати до Ізраїлю, почала шукати там родичів, цим звернула на себе увагу КДБ. 14 жовтня 1970 р. в неї був проведений обшук під приводом розшуку викраденого майна школи № 53, до якого вона не мала жодного відношення. При цьому були вилучені: друкарка, вірші Коржавіна, Окуджави, Галича, Мандельштама, Ахматової та інших поетів.

Відібрані матеріали були кваліфіковані начальником управління КДБ м. Одеси Кувержиним як «нелегальна література». Після численних викликів до КДБ, де Р. Палатник примушували назвати своїх знайомих та дати свідчення проти них, 1 грудня 1970 р. вона була заарештована. Після арешту в її відсутності був проведений другий обшук з метою виявлення «наклепницьких, антирадянських та ін. документів, що мають відношення до справи». Зокрема, були вилучені: твори письменника Д. Бергельсона, журнали «Новый мир» і «Москва», книга Й. Сталіна «Экономические проблемы социализма в СССР», шкільний атестат Р. Палатник та пачка чистого паперу.

Судовий процес над Рейзою Палатник розпочався 22 червня 1971 року в приміщенні Одеського обласного суду. Вирок був винесений 24 червня.

Батькам підсудної було дозволено бути присутніми на засіданнях. В залі суду перебували також особи, запрошені владою. Друзі Рейзи принесли в суд квіти з okazji її дня народження, начальник охорони відмовився їх пропустити.

Рейзу Палатник звинувачували за статтею 187 частина 1 КК УРСР. Звинувачення інкримінувало їй поширення антирадянської літератури. В ході попереднього слідства та на суді Палатник не заперечувала фактів виготовлення копій знайдених в неї документів. Однак винною себе не визнала і довела, що ро-

била копії лише для себе, підкреслила, що власноручне виконання копій не вважає кримінальним злочином. Назвати тих, від кого отримала документи для передруку, Рейза Палатник відмовилась.

Час від часу Рейзі дозволяли говорити. Вона поскаржилась на погане ставлення до неї у в'язниці та на тамтешні антисанітарні умови.

Рейза стверджувала, що її переслідують за бажання виїхати до Ізраїлю.

Завідувачка бібліотекою, в якій працювала Рейза, показала, що Рейза іноді дозволяла собі «нелояльні висловлювання». Її сусіди — Прокопенко і Райхман — визнали під час перехресного допиту, проведеного захистом, що їхні свідчення про антирадянські висловлювання Рейзи Палатник, записані до протоколу на попередньому розслідуванні та підписані ними, були відібрані під тиском з боку слідчого, і що вона насправді цього не казала.

Співробітники Рейзи свідчили на її користь.

Сестра Рейзи Катя, увійшовши до зали суду для надання свідчення і побачивши її вперше за сім місяців, привітала Рейзу з днем народження.

Суддя спитав Катю, чи намовляла її Рейза їхати до Ізраїлю. Катя відповіла: «Ні. Вона радила мені насамперед вийти заміж. Але тепер я буду переконувати кожного їхати до Ізраїлю».

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Останнє слово Рейзи Палатник

24 червня 1971 р.

Прежде всего мне хочется сказать об обстоятельствах, которые, по моему мнению, явились непосредственной причиной моего пребывания на скамье подсудимых.

За что меня судят? Меня судят за то, что я, всю свою жизнь остро чувствуя свое еврейство, посмела примкнуть к движению возрождения национального самосознания евреев в СССР, стремящихся к выезду в Израиль.

Я знаю, что уже за последние месяцы, после моего ареста, довольно большое число евреев, в том числе и некоторые мои друзья, уехали в Израиль. Ознакомившись в тюрьме с опубликованными в советских газетах данными переписи населения, я, как и тысячи других, с изумлением обнаружила, что в противоположность всем другим народам СССР, численность которых непрерывно возрастает, количество евреев в Советском Союзе за последние 10 лет уменьшилось более чем на сто тысяч человек. Газеты не комментируют этого довольно-таки странного явления, давая тем самым достаточное основание предполагать и строить всякого рода гипотезы на этот счет.

Ассимиляция? Предположим. Но ассимилируются и все другие народы, ибо дискриминации в равной степени подвергаются все нерусские. Но среди всех народов СССР только евреи имеют родину за пределами СССР. Эта родина —

государство Израиль, по законам которого утверждается, что всякий еврей, где бы он ни жил, в какой части света ни родился, самым фактом своей принадлежности к еврейскому народу имеет автоматическое, не нарушаемое ничем право гражданина государства Израиль.

Думаю, что замеченная всеми убыль еврейского населения в СССР связана с все возрастающей эмиграцией в Израиль. Смею надеяться, что настанет день, когда и я смогу осуществить свою давнюю мечту и выехать в страну, все достижения которой созданы руками моего народа, страну, которую я считаю моей единственной родиной.

Но 5 месяцев назад, во время обыска в моем доме и моего ареста, положение было совсем иным. Разрешение на выезд получали тогда единицы, и власти пугались лавинообразного нарастания количества заявлений с требованием выезда, и с каждым днем эти требования становились все упорнее. Тогда-то было испробовано испытанное веками средство — запугать евреев. Так начались аресты и обыски в десятках домов Риги, Ленинграда, Кишинева. Арестовали и меня здесь, в Одессе. Мой арест — одно из звеньев этой цепи.

На первом же допросе следователи КГБ упорно добивались, чтобы я назвала своих друзей и знакомых в других городах Союза. Я отказывалась отвечать на подобные вопросы.

14 октября у меня дома был произведен обыск. Поводом для обыска, как было сказано в ордере, послужил, якобы, факт кражи денег и ценностей в какой-то школе. Однако лица, проводившие обыск, даже не обратили внимания на деньги и другие предметы, могущие заинтересовать милицию, если бы речь шла действительно о краже. Быстро найдя открыто хранившиеся у меня материалы самиздата, сотрудники, производившие обыск, составили подробную опись стихов, очерков и писем известных и популярных в нашей стране писателей и публицистов и так же быстро поспешили ретироваться.

На следующее утро я была вызвана на допрос, но не в отделение милиции, производившей обыск, а в Комитет государственной безопасности. Следователь Ларионов в течение нескольких часов буквально кричал на меня, требуя сказать, от кого и когда получила изъятые при обыске материалы.

Я ему ничего не сказала, но, придя домой и заглянув в юридический справочник, с изумлением прочла в статье «Уголовный процесс», что по закону меня вообще никто не имел права допрашивать без предъявления обвинения. Когда меня вызвали на следующий день, я сказала следователю, что до предъявления обвинения вообще отказываюсь отвечать на какие бы то ни было вопросы. Тот ужасно возмутился и вышел, заставив меня прождать в закрытом кабинете более трех часов. Через три часа в кабинет вошел какой-то другой сотрудник и выпустил меня. Допросы продолжались почти каждый день, теми же методами, но и с теми же результатами. После этого меня почти на месяц оставили в покое, не вызывали на допросы, однако, мне стало известно, что, выступая в ноябре на семинаре пропагандистов и агитаторов, начальник Одесского

областного управления КГБ Куварзин заявил буквально следующее: «К нам поступили тревожные сведения: на квартире у работника библиотеки Розы Палатник изъято свыше 50 экземпляров антисоветской литературы». Таким образом я узнала, что моя участь фактически уже решена, так как начальник областного управления КГБ публично признал изъятую у меня литературу антисоветской — не только до суда, но даже до начала официального следствия.

<...>

На суде, в показаниях свидетелей обвинения, фигурировали даже мои частные критические высказывания десятилетней давности, вплоть до недовольства плохим обедом в общественной столовой, — и это тоже расценивается как клевета на советский строй! Бывшая заведующая нашей библиотеки Цемонова показала, что я неохотно участвовала в организации стендов, посвященных дню рождения Ленина, полету космонавтов и переписи населения, что я отрицательно относилась к некоторым мероприятиям, которые мы должны были проводить по указаниям вышестоящего начальства. Что ж, я действительно не раз выражала недовольство формализмом и показухой, с которыми более чем часто приходится сталкиваться библиотечным работникам, но как можно творческое отношение к своей работе называть клеветой на советский строй — мне непонятно.

На суде свидетели говорили, что круг моих интересов не ограничивался только художественной литературой. Что ж, и это правда. Меня всегда волновали вопросы гражданского самосознания, борьбы национальных меньшинств против дискриминации, вопросы прав человека. Почему этот мой интерес к вопросам гражданского и международного права может быть назван преступным? Кому это угрожает?

Меня обвиняют в хранении очерка Ларисы Богораз «История одной поездки», где описывается положение заключенных в Мордовских лагерях²². Обвинение утверждает, что этот очерк содержит ложные измышления, и тем самым клеветает на советский строй. Мне еще не «посчастливилось» увидеть, как живут заключенные в политлагерях, но что такое условия советской тюрьмы, я уже знаю. Эти условия я не могу назвать человеческими. Я сейчас говорю не о чудовищно антисанитарном состоянии камер, не о голодной пище, которая не может насытить и не соответствует никаким человеческим нормам. Гораздо страшнее атмосфера постоянной грубости, несмолкающей матерщины и непрерывных унижений, когда каждый и всякий использует любой повод, чтобы словом или жестом показать, что тебя здесь не считают человеком. Так, женщины моются в бане, а мужчина-надзиратель заглядывает в глазок. Ему это нравится. Закрывать глазок мы не имеем права — за это карцер, а ему не то, что позволено рассматривать нас, когда охота, — ему инструкцией вменено в обязанность не спускать с нас глаз!

²² Богораз Лариса Йосипівна (1929–2004) — українська та російська громадсько-політична діячка, дисидент, правозахисниця. У 1966–1967 рр. регулярно їздила у мордовські політичні табори на побачення із чоловіком.

Полагаю, что и в очерке Богораз-Даниэль не содержится клеветы. Впрочем, скоро мне, как и ей, по-видимому, придется самой испытать условия, описанные ею. Буду рада, если в очерке содержится «ложные измышления», как это утверждается в обвинительном заключении.

Обвинение почти не останавливается на содержании инкриминируемой мне литературы, называя ее «нелегальной» и «клеветнической» лишь потому, что она напечатана не типографским способом, а на пишущей машинке. Но я глубоко уверена, что ни в стихах Коржавина, ни в песнях Галича нет никакой клеветы. Это талантливые литераторы, члены Союза писателей и пишут они о том, что сами пережили и хорошо знают. Они пишут о бывших в эпоху культа личности беззакониях, жесткостях, лагерях. Но ведь эти явления были! Десять лет назад о них писалось во всех газетах! О них говорилось с трибуны двух партийных съездов! Почему же сегодня эти темы стали запретными? Почему говорить об этом сегодня считается преступлением?

<...>

Среди книг моей личной библиотеки, изданных советскими издательствами, находилась также часть литературы, отпечатанная на машинке и пока не изданная. Я собирала эту литературу, исходя из своих личных интересов и вкусов, и никаких иных целей этим не преследовала. Нам, библиотекарям, хорошо известно, какие жестокие цензурные условия существуют в Советском Союзе, и как часто произведения, которые годами из-за своей «идейной порочности» не могут пробиться в печать, вдруг становятся самыми читаемыми и популярными. Я могу привести в пример стихи Ахматовой, книги Платонова и Михаила Булгакова, изданные в шестидесятых годах, и другие, увидевшие свет уже после смерти авторов. Или, скажем, произведения еврейского писателя Давида Бергельсона, расстрелянного в 1952 году «за антисоветскую деятельность» и реабилитированного уже через 4 года, в 1956 году. Его книгу, изданную в 1961 году в Москве, у меня отобрали при обыске.

Я сказала почти все, что хотела сказать на суде.

Я не признавала и не признаю себя виновной в том преступлении, в котором меня обвиняют. Последние события моей жизни окончательно убедили меня в том, что права, гарантированные нам Советской Конституцией и законами, постоянно и сознательно попираются. Для меня лично суд надо мной — лишнее доказательство моей правоты. Испытывая на себе самой несправедливость и беззаконие, чувствуя невозможность восстановить поправленную справедливость, я решила отказаться от советского гражданства и написала такое заявление на имя Президиума Верховного Совета СССР. С этого момента я считаю себя гражданкой Израиля.

Я еще раз хочу повторить, что ни в чем не признаю себя виновной.

Антиеврейские процессы в Советском Союзе. 1969–1971. В двух томах. Том 2. — Иерусалим, 1979. — С. 825–832.

Після процесу

№ 2

Стаття «Клеветница и ее покровители»

18 липня 1971 р.

В последнее время в зарубежной печати и по радио усиленно муссируются так называемые «страдания» советской гражданки еврейского происхождения Рейзы Палатник.

Кто же такая Р. Палатник? О каких ее «страданиях» может идти речь?

Три дня коллегия по уголовным делам Одесского областного суда в составе председательствующего члена облсуда В. М. Котенко, народных заседателей В. Н. Григоренко и Т. П. Яканиной, с участием государственного обвинителя З. М. Тикуновой и адвоката В. А. Полторацкого рассматривала уголовное дело по обвинению Рейзы Анатольевны Палатник по статье 187 Уголовного кодекса Украинской Советской Социалистической Республики.

Уголовное дело и личность подсудимой вряд ли заслуживает обыкновенной газетной информации. Но международная реакция схватилась за упомянутый судебный процесс с целью раздувания антисоветской истерии и об этом деле целесообразно поговорить подробнее.

Фабула дела предельно проста. На протяжении последних лет Р. Палатник «выискивала» так называемую «самиздатовскую» литературу. Среди этой «литературы» были произведения явно сионистского толка, оправдывающие и восхваляющие агрессивные действия государства Израиль и содержащие клевету на советскую действительность.

Подсудимая на принадлежащей ей лично пишущей машинке марки «Континенталь», а также на машинке «Москва», принадлежащей Одесской массовой библиотеке № 16 (где работала Р. Палатник), перепечатывала эти «произведения» и распространяла среди своих знакомых.

Как охарактеризовать эти действия? Иначе не скажешь: преступные, антисоветские, антиобщественные. В судебном заседании вина Палатник была установлена, да и сама она во время предварительного следствия (и в судебном разбирательстве) признала факт изготовления ею антисоветских документов.

Авторитетная экспертная комиссия, в которую входили искусствоведы, поэты, литературоведы, философы, юристы, установила, что подавляющее большинство осмотренных документов по содержанию являются клеветническими, порочащими советский государственный и общественный строй, политику КПСС и Советского правительства, социалистическую демократию и законность.

В одном из пасквилей грубо искажается история и роль Коммунистической партии Советского Союза, содержится гнусная клевета на нее. И это на партию, которая осуществила Октябрьскую революцию, благодаря усилиям которой построен социализм, создано новое общество свободных, равноправных граждан, на партию, под руководством которой советский народ и Советское

государство одержали победу над фашизмом и спасли целые народы от поголовного истребления. Советская действительность дала многое и Р. Палатник. Она окончила школу, получила высшее образование, работу по специальности. Среднее музыкальное образование и работу по специальности имеет и сестра Палатник — Екатерина.

В другом путаном и грязном «сочинении» рьяно проповедуется реакционная расовая теория. Говорится об избранности еврейского народа, о его превосходстве над другими нациями. Ну, как здесь не вспомнить о людоедских расовых теориях фашизма, ставившего себе целью уничтожение целых народов, в том числе и евреев. Кстати, сионисты, руководители государства Израиль взяли эту теорию на свое вооружение и применяют ее на практике. Концентрационные лагеря арабов ничем не отличаются от аналогичных «заведений» третьего рейха.

<...>

В других «документах» клеветнически утверждается, что в нашей стране якобы проводится антисемитская кампания, в осуществлении которой принимают участие «все средства массовой информации», и что «антиизраильская кампания в советской прессе достигла кульминации...». Еще в одном «писании» смакуется так называемый «еврейский вопрос в СССР».

<...>

Комментарии здесь излишни. Только заведомые злобные антисоветчики не хотят видеть нашу действительность, читать и слушать высказывания советских граждан еврейской национальности и внимать их словам и чувствам. Только оголтелым сионистам нужна эта нечистоплотная возня вокруг несуществующего в СССР «еврейского вопроса».

Рейза Палатник без сомнения понимала, что подобная «литература» (которую она приобретала, изготовляла и распространяла) носит откровенно клеветнический антисоветский характер. Знала и понимала, что делать этого нельзя.

В ходе судебного процесса установлено, что Палатник давала читать эти пасквилы своим наиболее близким знакомым, которых предупреждала о том, что читать это нужно «осторожно и тайно». Часть подобной «литературы» подсудимая передала другим лицам.

Поступки, которые совершила подсудимая Палатник, подпадают под действие статьи 187 УК УССР, которая говорит, что систематическое распространение в устной форме заведомо ложных измышлений, порочащих советский государственный и общественный строй, а равно изготовление или распространение в письменной, печатной или иной форме произведений такого содержания наказывается.

Общественная опасность данного преступления заключается в том, что оно посягает на авторитет установленного в СССР государственного и общественного строя.

На вопрос председательствующего на суде — предпринимала ли Палатник какие-либо шаги, чтобы официально оформить свой отъезда в Израиль, — подсудимая ответила, что не предпринимала. В деле имеется официальный

документ из областного управления внутренних дел Одесского облисполкома о том, что гр-ка Палатник Р. А. по вопросу выезда в Израиль в УВД Одесской области не обращалась.

<...>

Суд, учитывая как общественную опасность содеянного преступления, так и то, что Рейза Палатник совершила его, находясь под прямым влиянием отдельных сионистски настроенных лиц, ныне находящихся за пределами СССР, приговорил подсудимую Рейзу Анатольевну Палатник к двум годам лишения свободы.

Справедливое наказание! Однако за границей и поныне некоторые политики продолжают «шуметь» по поводу «дела Р. Палатник», пытаются (в который раз!) представить ее в ореоле этакой «страдающей героини», ниспровергательницы устоев советского общества...

Напрасные потуги, господа! Истинная цель организаторов всей этой шумихи за рубежом каждому здравомыслящему человеку совершенно ясна.

Профессия сионистов — это злобный антисоветизм, нагнетание международной напряженности, грязные провокации против социалистических стран, рабское прислуживание международной империалистической реакции. И поэтому не случайно каждый раз, когда нужно отвлечь внимание мировой общественности от кровавых преступлений американской и израильской военщины, на свет вытаскивается обветшалый жупел так называемого «еврейского вопроса» в СССР.

В редакцию продолжают поступать письма, в которых советские граждане осуждают провокационные действия сионистов. Инвалид Отечественной войны, Арон Давыдович Найдис пишет о том, что Коммунистическая партия и Советское государство дали возможность получить высшее образование ему и его двум братьям — Марку и Илье. Все они обеспечены хорошей работой по специальности, у всех прекрасные квартиры. А недавно А. Д. Найдис как инвалид Отечественной войны получил бесплатно автомобиль. «Мы, все братья Найдис, никогда не чувствовали никаких проявлений антисемитизма, так что напрасны ваши старания, господа сионисты. Вы своими отвратительными, трусливыми провокациями вызываете отвращение всего цивилизованного мира. Мы, честные советские евреи, никогда не изменим своей матери-Родине, а если и найдутся некоторые нечестные евреи, которые за несколько сребреников готовы изменить Родине, то пускай едут куда хотят».

Таков ответ всех честных советских граждан еврейской национальности на сионистские провокации.

А. Иванов

Н. Андриевский

Знамя коммунизма (Одеса). 1971. 18 липня.

* * *

Рейза Палатник виїхала до Ізраїлю в 1973 р. Померла в 1995 р.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ФРОНТ — ПРОТИСТОЯННЯ ПОЛЬСЬКИМ ТА ЧЕХОСЛОВАЦЬКИМ «РЕВІЗІОНІСТАМ» І «СІОНІСТАМ»

Прохання ПОРП: допоможіть нам їх розгромити!

Перший секретар ЦК ПОРП Болеслав Берут¹ помер 12 березня 1956 р. у Москві, після завершення XX з'їзду КПРС. Є припущення, що його раптова хвороба стала реакцією на доповідь про культ особи Сталіна. У похороні Болеслава Берута взяв участь Микита Хрущов, який прибув до Варшави, щоби проконтролювати вибори нового першого секретаря. Ним на короткий час став Едвард Охаб² (березень–жовтень 1956 р). 28 червня вибухнув страйк у Познані, започаткований робітниками металургійного комбінату. Протистояння з владою швидко набуло форми збройних сутичок. При збройному придушенні повстання загинуло 73 особи, кількасот було поранено. Кульмінацією стала чергова зміна влади ПНР: першим секретарем ЦК ПОРП був обраний Владислав Гомулка³, щойно звільнений з в'язниці. Обрання саме його мало заспокоїти суспільство, поляки сподівалися на більшу свободу, поліпшення економічної ситуації та зменшення залежності від Радянського Союзу. Разом із критикою влади, зниженням напруги та десталінізацією посилювалися антисемітські упередження — частина суспільства вважала, що за злочини сталінізму в Польщі

¹ Берут Болеслав (Bolesław Bierut, 1892–1956). Від початку 1944 р. — голова Крайової національної ради (створена для протиставлення структурам Польської підпільної держави). У 1947–1952 рр. — президент, 1952–1954 рр. — прем'єр. Генеральний секретар ППР (Польська робітничка партія), а згодом ПОРП (Польська об'єднана робітничка партія) у 1948–1956 рр.

² Охаб Едвард (Edward Ochab, 1906–1989). Генерал бригади. У 1956 р. — перший секретар ЦК ПОРП, голова Державної Ради в 1964–1968 рр. У квітні 1968 р. пішов у відставку, яка була виразом спротиву березневій кампанії. У листі на ім'я В. Гомулки писав: «Як поляк і комуніст протестую із найглибшим обуренням проти цього антисемітського шуму, організованого у Польщі різними темними силами».

³ Гомулка Владислав (Władysław Gomułka, 1905–1982). Належав до безпосереднього керівництва партії та держави. 1948 р., у ході фракційної боротьби, був звинувачений у т. зв. націоналістичних відхиленнях і усунутий з партійних і державних посад, а 1951 р. навіть заарештований. У 1956 р. отримав величезний кредит суспільної довіри. Виявився дуже консервативним, при владі втримався до грудня 1970 р.

відповідають лише функціонери єврейського походження. Такі погляди влаштовували польських неосталіністів, що залюбки перекладали провини минулого на своїх недавніх товаришів.

Після бурхливих подій 1956 року Львівський обком партії відзначив нові еміграційні тенденції:

В зв'язку з подіями у Польщі і Угорщині, деяка частина поляків та євреїв намагаються вийти з радянського громадянства і переїхати до Польщі, пояснюючи вихід з радянського громадянства головним чином тим, що вони переїздить до родичів⁴.

25 березня 1957 р. під тиском Варшави була укладена нова угода між урядами СРСР та ПНР⁵, згідно з якою право виїзду до Польщі отримали всі громадяни польської та єврейської національності, що мали до вересня 1939 р. польське громадянство. В результаті цієї угоди впродовж наступних двох років до країни повернулося 224 тис. осіб⁶.

Друга хвиля післявоєнної репатріації, що стала результатом десталінізації Польщі, дозволила залишити УРСР багатьом євреям — в основному уродженцям східних воєводств міжвоєнної Польщі та новим членам їхніх родин. Репатріація євреїв до Польщі у більшості випадків була етапом дороги до Ізраїлю та країн Заходу: у 1956 р. польські громадяни єврейського походження отримують від влади право на еміграцію. В 1955–1957 рр. з Радянського Союзу до Польщі переїхали близько 18 000 євреїв, з яких 13 000 незабаром емігрували до Ізраїлю або інших країн⁷. Влада УРСР вважала, що емігранти керувалися лише економічними мотивами:

Окремі особи, які оформляються на виїзд в ПНР мають намір займатись там приватною торгівлею, відкрити кравецьку майстерню, або з Польщі виїхати в інші зарубіжні країни. Так, громадянин Нуллер М. М., який проживає в м. Луцьку, працював зав. магазином, за розтрату був засуджений, має свій будинок, намагається виїхати в Польщу з наміром організувати там приватну торгівлю. Громадянин Голенда, який виїхав в Польщу, висловлював такі думки, «що з СРСР я ніколи не зможу виїхати в Швейцарію, а з Польщі я завжди зможу виїхати». Подібні висловлювання мали місце з боку інших громадян⁸.

Євреї, які поверталися до Польщі з аскетичного СРСР, в більшості випадків не підозрювали про запеклі сутички та внутрішні партійні сварки між різними ешелонами номенклатури. Починаючи від 1956 р. в ПОРП точилася постійна гризота між провінційними комітетами та апаратом ЦК, між більш елі-

⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4265, арк. 149.

⁵ Skrzypek A. O drugiej repatriacji Polaków z ZSRR (1954–1959) // Kwartalnik Historyczny. — 1991. — № 4. — S. 67; Estraiikh, G. Escape through Poland: Soviet Jewish Emigration in the 1950s. // Jewish History. — 2018. — № 31.

⁶ Польща — нарис історії. — Варшава, 2015. — С. 306.

⁷ Stankowski A. Nowe spojrzenie na statystyki dotyczące emigracji Żydów z Polski po 1944 roku // Studia z historii Żydów w Polsce po 1945 roku. — Warszawa, 2000. — S. 129.

⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4578, арк. 245.

тарними секретарями ЦК та заздрісними секретарями воєводських комітетів. З огляду на нахил частини членів партійної еліти (серед яких було чимало євреїв) до ліберальніших форм правління та зацікавлення економічними реформами, вони викликали ненависть у протилежного табору, що так само поділяв із ними владу та використовував у боротьбі антисемітську риторичку. Мало хто у той час знав у КПУ про наявний неформальний поділ польської верхівки на фракції «пуляв'ян» («puławianie») та «натолінців» («natolińczycy»). Назва першої групи «пуляв'яни» походить від будинків на вул. Пулавській у Варшаві, де після війни мешкали партійні функціонери високого рангу. Спочатку «пуляв'яни» дотримувалися сталіністських позицій, але після XX з'їзду КПРС почали рух до лібералізації режиму. Роман Замбровський, якого завзято критикували секретарі ПОРП у Львові, був найяскравішим представником цієї фракції. На певному етапі «пуляв'яни» підтримували перших секретарів ПОРП Е. Охаба та В. Гомулку. Їм протистояли «натолінці» (назва походить від урядового палацу в парковому комплексі Натолін у Варшаві, де відбувалися їхні збори). Ця група була проти лібералізації системи влади, виголюшувала націоналістичні та антисемітські гасла. В масі група пишалася своїм робітничо-селянським корінням та відсутністю євреїв у своєму складі, на відміну від «пуляв'ян», серед яких були представники інтелігентських родин, частина з них мала єврейське походження. Була ще одна неформальна фракція, яка виникла у першій половині 1960-х років — «партизани» («partyzanci»), яка складалася з партійних та державних діячів середнього та нижнього рівнів та колишніх вояків Армії Людової. «Партизани» поєднали міфологію комбатантів лівого табору з елементами крайнього націоналізму. Групу очолював міністр внутрішніх справ Мечислав Мочар⁹, саме йому приписують ініціативу антисемітської нагінки 1968 р.

Інформацію про сварки та невдоволення наявністю євреїв на партійному олімпі ПНР українські товариші отримували з перших рук, від секретарів воєводських комітетів ПОРП. Іноді у перекладі з української доповідні записки йшли далі, з Києва до Москви. Згідно зі звітом секретаря Львівського обкому партії М. Лазуренка¹⁰, 4–6 серпня 1958 р. у Львові перебувала делегація Жешувського воєводства ПНР, у складі якої був В. Кручек¹¹ — член ЦК ПОРП, перший секретар воєводського комітету партії. З власної ініціативи він відвідав Львівський обком КПУ і мав розмову, в якій «висловив своє незадоволення деякими, на його думку, неправильними діями ЦК ПОРП і його бюро». У бесіді він виказав своє бачення ситуації у центральному апараті правлячої партії:

⁹ Мочар Мечислав (Mieczysław Moczar, 1913–1986). Генерал дивізії корпусу внутрішньої безпеки. У 1964–1968 рр. — міністр внутрішніх справ. У 1968–1971 рр. — секретар ЦК ПОРП, кандидат і член Політбюро ЦК ПОРП. Відсторонений від реальної влади у 1971 р.

¹⁰ Лазуренко Михайло Костянтинович (1908–1987). У 1954–1961 рр. — 1-й секретар Львівського обласного комітету КПУ.

¹¹ Кручек Владислав (Władysław Kruczek, 1910–2003). У 1956–1971 рр. — перший секретар Жешувського воєводського комітету ПОРП. Один з ініціаторів антисемітської кампанії 1968 р. За лояльну позицію під час подій 1968 р. був обраний до складу Політбюро ЦК ПОРП (1968–1980).

ЦК не веде наступальної боротьби з ревізіоністами, які в даний час активізували свою діяльність <...>. У складі ЦК є 74% членів ЦК єврейської національності; більшість відповідальних працівників апарату ЦК ПОРП — це євреї. Наприклад, зав. відділами пропаганди і агітації та промисловості і їх заступників — євреї, зав. оргвідділом працює поляк, але дружина його єврейка, два заступники його теж євреї. Вони, як правило, замінили свої справжні прізвища на польські (шляхетного походження з закінченням на «-ські»).

Багато відповідальних посад ідеологічних установ займають євреї. Органи держбезпеки теж очолюють євреї. В бюро також другий секретар Замбровський¹², секретар ЦК Матвін¹³ — євреї, член бюро т. Охав сам поляк, але дружина у нього єврейка. Погано ведуть себе у Польщі євреї, які переселяються в ПНР з західних районів СРСР згідно договору. Вони зводять наклепи на Радянський Союз, на КПРС, багато з них становляться якими ревізіоністами і одержують відповідальні посади. Чесні комуністи особливо незадоволені діями другого секретаря ЦК Замбровського, який, як вони називають, є по суті керівником ревізіоністів і антинародного охвістя Польщі. Він діє замасковано.

Тов. Кручек приводив навіть таке порівняння: «Якщо, каже, Імре Надя¹⁴ розстріляли один раз, то Замбровського треба розстріляти п'ять разів за ті злочини, які він скоїв перед польським трудовим народом, за ту шкідливу роботу, яку він проводив під час виступу контрреволюції в Угорщині».

Характерно, що ці дії Замбровського не засуджуються членами бюро ЦК і особисто т. Гомулкою, а навпаки, затушовуються. Це мабуть і тому, що т. Гомулка і Замбровський недалеко і родичі¹⁵.

Крім Кручека, влітку 1958 р. подібні думки у Львові своїм радянським товаришам також висловлювали перший секретар Люблінського воєводського комітету ПОРП Коздра¹⁶, другий секретар Жешувського воєводського комітету Вуйцик та перший секретар Жешувського міськкому Косіба¹⁷. Так, Вуйцик «виявив велике незадоволення керівництвом з боку ЦК ПОРП, зокрема другого секретаря ЦК, який, на його думку, стоїть на позиціях ревізіонізму». Серед іншого, Вуйцик поскаржився на інформаційний вакуум, заявив, що «нас

¹² Замбровський Роман (Roman Zambrowski, 1909–1977). У 1948–1963 рр. — член Політбюро ЦК ПОРП, секретар ЦК ПОРП. Розчарований політичною системою, лібералізував свої погляди. У 1963 р. пішов у відставку з посад в ЦК ПОРП. У 1968 р., на тлі безрезневих подій був виключений з партії.

¹³ Матвін Владислав (Władysław Matwin, 1916–2012) — польський комуністичний діяч, математик, один із піонерів польської інформатики. У 1955–1963 рр. був секретарем ЦК ПОРП. У 1963 р. за власним бажанням був звільнений з партійної роботи, працював в установах, пов'язаних з комп'ютеризацією.

¹⁴ Надь Імре (Nagy Imre, 1896–1958). Угорський політик, двічі прем'єр-міністр Угорщини (1953–1955, 1956). Прихильник демократичних реформ. Після придушення повстання 1956 р. засуджений до страти. Повішений 16 червня 1958 р.

¹⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4786, арк. 61–63.

¹⁶ Коздра Владислав (Władysław Kozdra, 1920–1986). У 1956–1971 рр. — перший секретар воєводського комітету ПОРП в Жешуві, член ЦК ПОРП (1959–1980).

¹⁷ Косіба Войцех (Wojciech Kosiba, 1901–1975). Секретар Жешувського воєводського комітету ПОРП.

погано інформують про успіхи в СРСР. Ми незадоволені тим, що польський уряд, за підтримкою ЦК ПОРП, зв'язався з США». Косіба був дуже занепокоєний національним складом партійної верхівки та звертався до радянських товаришів по допомогу:

Апарат ЦК ПОРП підібраний за національним признаком, але не з польських товаришів. Ми вважаємо, що деякі керівники (мова йшла про другого секретаря ЦК ПОРП) відходять від ленінських принципів в роботі. Ми хочемо, щоб радянські товариші знали про наше внутрішнє тяжке становище в партії і допомогли нам розгромити ревізійників¹⁸.

Внутрішня полеміка серед функціонерів ПОРП не викликала особливої уваги обкомів та ЦК КПУ; польський політичний клімат був занадто екзотичним для Львова та Києва. Жажливі розповіді партійних провінціалів сусідніх воєводств про Сіон над Віслою не дуже привертали увагу українських товаришів, відчувалося традиційне ставлення до ПОРП як до партії не зовсім ленінського типу, що постійно мала проблеми з ідеологічними відхиленнями та кризами.

Байки польських партійних секретарів про єврейську надприсутність на вищих щаблях влади в ЦК КПУ сприймали як політичну метафору. Багато з того, що казали у кабінетах Львівського обкому, було вкорінене в особливу післявоєнну польську політичну традицію, нарікання та скарги поляків не завжди відповідали уявленням українських комуністів. Так, значення терміну «ревізійність» у «братніх партій» було різним: якщо польська новомова цим криптонімом означала справжніх та вигаданих євреїв — працівників центрального апарату, то радянська пропаганда залишила це окреслення для своїх югославських та китайських антиподів.

Події березня 1968 року в Польщі: реакція в радянській Україні

В 1960-х роках в Польщі жила невелика група євреїв та осіб, що мали єврейське коріння, вона налічувала приблизно 20–25 тисяч осіб. Частина з них належала до інтелігенції, працювала переважно в державному апараті, закладах культури та науки, серед них були також робітники та службовці. Друга половина складалася з осіб старшого віку, що потребували соціальної допомоги.

Згадані вище «натолінці» та «партизани» ще задовго до подій 1967–1968 рр. почали в пресі пропаганду антисемітських гасел. Шестиденна війна в червні 1967 р. дозволила правлячій верхівці ПНР відкинути умовності та відкрито проголосити зміну внутрішньої політики щодо малочисельної єврейської меншості. У самому польському суспільстві перемогу Ізраїлю було сприйнято із симпатією, тодішній жарт, базований на тому, що в Ізраїлі було багато польських євреїв, а СРСР підтримував арабські країни, звучав як «Наші євреї

¹⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4785, арк. 205, 206.

побили руських арабів» («*Naszi Żydzi pobili ruskich Arabów*»). Такі погляди були неприйнятними для керівництва ПНР. Під тиском СРСР Польща, як і решта країн Варшавського блоку, крім Румунії, розірвала дипломатичні стосунки з Ізраїлем. Польські керманічі у своєму запалі пішли далі, ніж будь-хто із сателітів СРСР, антиєврейська кампанія набула нечуваного розмаху і складалася з кількох етапів.

Формальним початком подій прийнято вважати 19 червня 1967 р., коли перший секретар ЦК ПОРП Владислав Гомулка у виступі на VI з'їзді профспілок звинуватив євреїв у створенні п'ятої колони та запропонував євреям, що не відчували себе пов'язаними з Польщею, залишити країну. У таборі націоналістично налаштованих еліт з'явилася можливість прибрати «ревізіоністів» з політичної шахівниці.

У січні 1968 р. кампанія набула нової сили. В атмосфері мракобісся студентська молодь Варшави з ентузіазмом реагувала на прем'єру — інсценування поеми Адама Міцкевича «Дзяди» в Національному театрі. Оплесками зустрічали слова про необхідність боротьби проти Росії за національну незалежність та свободу думки. Дізнавшись про це, В. Гомулка прийняв неймовірне рішення: заборонити подальші вистави. Заборона «Дзядів» викликала обурення інтелектуального середовища. На маніфестацію студентів біля пам'ятника Міцкевичу міліція відповіла затриманням ініціаторів, з університету виключили кількох осіб.

Ці репресивні дії польської влади були схвалені П. Шелестом. Методи В. Гомулки з приборкання молодіжних протестів сподобалися та викликали слова підтримки першого секретаря ЦК КПУ, але здається, що опис подій, поданий Шелестом, базувався більше на чутках, ніж на реальній інформації. Масове направлення студентської молоді на примусово-перевиховну працю на селі було радше притаманне тодішньому Китаю:

1968. 11–12 січня. Стало відомо, що в Польщі, в Варшаві, були організовані великі студентські виступи, мітинги, демонстрації, направлені проти польського уряду і ПОРП. У цьому питанні В. Гомулка проявив твердість. Його політика у цьому випадку поєднувалася із достатньою гнучкістю. Він частину студентів направив на виробництво, в армію, іншу частину ешелонам вивіз на чималу віддаль за межі Варшави і звелів залучити їх до сільськогосподарської праці, поки вони не подорослішають і не наберуться розуму та життєвого досвіду¹⁹.

Збори Варшавського відділення Спілки польських письменників засудили дії влади. 8 березня у дворі Варшавського університету був скликаний мітинг протесту, на який з палицями накинута міліція та «робітничий актив», що приїхав автобусами із написом «екскурсія». Виступ студентів перекинувся на інші міста і тривав близько трьох тижнів. Незабаром після зіткнень, 14 березня «*Trybuna Ludu*» перша звинуватила євреїв — представників польської еліти

¹⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. — К., 2003. — С. 249.

в організації студентських демонстрацій. Сценаристи на чолі з Мечиславом Мочаром (міністр внутрішніх справ з 1964 р.) запропонували схему єврейської змови у верхньому ешелоні ПОРП. За кілька днів всі засоби масової інформації представили студентські протести як сіоністську провокацію, що ставила за мету повалення уряду, створення панічної атмосфери в суспільстві, продаж Польщі Заходу та міжнародному сіонізму.

19 березня сам В. Гомулка у публічному виступі підкреслив участь єврейської молоді в демонстраціях та вказав на зв'язок між євреями, сіоністами, реакцією та ревізіоністами. 23 березня 1968 р. радянські газети — центральна «Правда» і республіканська «Правда України» — розмістили текст виступу В. Гомулки на зустрічі з партійним активом Варшави. Його промова, опублікована в «Trybunie Ludu» 20 березня, була перекладена майже повністю, та, на відміну від мізерних повідомлень ТАРС «Голос народної Польши» і «Нерушимое единство», розповіла радянському читачеві набагато більше про хід антисіоністської кампанії. Для читача, що звик до радянської новомови, багато з того, що сказав перший секретар ПОРП, було незвичним: так відкрито тему еміграції та уявлення про етнічну нелояльність в Радянському Союзі на рівні першої особи вголос не обговорювали. Офіційно радянська пропаганда після Сталіна перестала вживати тему космополітизму, яка викликала неприємні алузії. Зі сторінок «Правды» радянський читач довідався про відродження цього окреслення:

Не подлежит сомнению, что и теперь в нашей стране живет определенное число людей — граждан нашего государства, которые не чувствуют себя ни поляками, ни евреями. В силу своих космополитических убеждений такие люди должны избегать работы в тех областях, где требуется национальное сознание.

Еміграційна політика польської держави взагалі могла шокувати радянських громадян:

В свое время, — заявил тов. Гомулка, мы широко открыли наши границы всем, кто не хотел быть гражданином и решил уехать в Израиль. Всем тем, кто считает Израиль своей родиной, мы готовы и сейчас выдать эмигрантские паспорта.

Таке твердження В. Гомулки, вирване з польського контексту, могло бути підставою для висновків, небажаних для радянської внутрішньої політики стримування єврейської еміграції. Справжня підоснова польських подій була зрозуміла багатьом, зокрема активістам боротьби за право на еміграцію. Киянин Борис Кочубієвський в публіцистичному документі «Почему я сионист» 1968 р., який був знайдений у нього під час обшуку та оформлений як один із пунктів звинувачення, писав:

О том, что антисемитизм, насаждаемый сверху, процветает; о том, что есть еще правительства, стремящиеся свалить свои ошибки и просчеты на евреев и вновь, как и на протяжении многих веков, сделать из нас «козлов отпущения», об этом всему миру заявил Гомулка²⁰.

²⁰ Антиеврейские процессы в Советском Союзе. 1969–1971. Т. 1. — Иерусалим, 1979. — С. 2.

27.3.1968 (13/1968), стр. 9

ЛИТЕРАТУРНАЯ ГАЗЕТА

В тот вечер, когда в Зале конгрессов варшавского Дворца культуры и науки на встрече с партийным активом столицы выступал Первый секретарь ЦК ПОРП Владислав Гомулка, миллионы поляков сидели у своих телевизоров. Они почувствовали, что товарищ Веспас* взволнован: ему, всю свою жизнь посвятившему борьбе за независимую социалистическую Польшу, конечно, трудно было не волноваться, когда он говорил о подрывных, авантюристических действиях ан-

тинародных элементов, спровоцировавших 8—11 марта беспорядки на улицах столицы.

Взволновано и возмущено провокационными действиями было подавляющее большинство польского народа. Народ понял, что и с какой целью мутит воду, как только определенные реакционные группы стали подстрекать студентов и антиправительственным и антисоциалистическим демонстрациям и хулиганству. По всей стране прокатилась волна массовых собраний и митингов. ...

На митингах я видел сотни транспарантов с надписями: «Рабочие, крестьяне, трудящая интеллигенция, трудя-

Мы — с партией

щаяся молодежь — с партией!», «Литература должна служить делу социализма!», «Никаких поблажек врагам народной Польши!», «Сионизм — орудие агрессии».

За каждой из принятых на митингах резолюций стоят сотни, тысячи рабочих, инженеров, ученых, крестьян, служащих. Своей решительной позицией они ярко продемонстрировали общенациональную поддержку политикой партии, свое непримиримое отношение к явным и тайным врагам народной Польши. ...

Болеслав КОВАЛЬСКИЙ,
польский журналист
ВАРШАВА. (По телефону)

* Партийная кличка В. Гомулки. — Ред.

Слова Гомулки привели в дію механізм чистки, яка в 1967 р. мала обмежений характер, але вже захопила військо та пресу. Міністерство внутрішніх справ упродовж років порушувало справи проти так званих «сіоністів» — фактично поляків єврейського походження, документи були використані у відповідний час. У 1968–1969 рр. багато осіб позбавили посад, звільнили з роботи²¹. Розгорнулася агресивна пропагандистська кампанія у засобах масової інформації, що мала виразно антисемітський характер. Майже кожного дня газети публікували статті про «міжнародний сіонізм», засуджували Ізраїль, писали про підривну діяльність місцевих «сіоністів». Почалися маніпулювання з історією Другої світової війни — пропаганда поставила за мету замалювати правду про Голокост.

Наслідком подій, що почалися у березні 1968 р., стала вимушена еміграція: вважається, що близько 12 тисяч євреїв виїхали з Польщі у 1968–1970 рр.

Вирішальні події 1968 р. є однією з домінант післявоєнної польської історії та з урахуванням тодішнього негативного міжнародного резонансу мали стримувальний вплив на антиєврейську політику брежнєвського керівництва. Апарат ЦК КПУ, спираючись на розповіді товаришів із ПОРП, брав інформацію про важкі умови польських «патріотів» до відома, але ситуація в Польщі була настільки контрольована варшавською владою, що не було жодної потреби прямої участі СРСР у галасливих подіях березня 1968 р. Відчувалося, що польські товариші, які самі створили психопатичне напруження в країні (багатотисячні антисіоністські мітинги, потік антисіоністських статей, звільнення людей з роботи та примушення до еміграції тощо), самостійно здійснять свої сценарні задуми. Головний біль викликала Чехословаччина, де, за словами П. Шелеста, «очень отчаянно дерзко выступают сионистские элементы», натомість ситуацію в Польщі було достатньо відстежувати та вислуховувати однодумців з братньої партії.

²¹ Польща — нарис історії. — Варшава, 2015. — С. 312.

24.3.1968

ПРАВДА

ВАРШАВА, 23. (Соб. корр. «Правды»). Под заголовком «Нерушимое единство партии и народа» газета «Трибуна людей» опубликовала редакционную статью. В последний период, отмечает газета, некоторая часть студенческой молодежи в Варшаве, а также в других городах дала возможность обмануть себя враждебным социализму силам, толкнуть на фальшивый путь. Но оптимистическим и решающим фактом является то, что эти выступления, и в первую очередь грязная игра их инспираторов, повсеместно встретились с решительным отпором рабочего класса, а также польской молодежи, в том числе и немалой части студенческой молодежи.

Руководство партии признало необходимым вынести эти явления на общественный форум, подвергнуть их широкому анализу, дискуссии и критике. Только с помощью та-

кой операции может быть вскрыт реакционный нарыв. В своем выступлении тов. Гомулка, пишет далее газета, обнажил весь механизм, приведший к нелегальному митингу студентов 8 марта и к последующим прискорбным событиям.

Общественный порядок вновь восстановлен. Общественное мнение справедливо возложило ответственность за ущерб, нанесенный стране и самой молодежи, на подстрекателей и вожаков эксцессов. Им не удалось провести линию раздела, о которой они мечтали, не удалось вбить клин между партией и общественностью, между рабочим классом и интеллигенцией, студенческой молодежью, не удалось поссорить между собой людей доброй воли. Единственный раздел, которого они добились, — это раздел между народом и силами реакции всех мастей.

Из-за дымной завесы «высоких» лозунгов о так называемом расширении свободы культуры и науки и других невинно звучащих формулировок вылезли наружу истинные не-

Нерушимое единство.

ли политиканов, вдохновляемых известными иностранными центрами идеологической диверсии, сионистскими кругами и реакционной эмиграцией, которые стремятся ошеломить молодежь, дезориентировать часть преподавателей и вызвать замешательство в обществе. Поэтому важнейшая задача настоящего момента — разъяснить это всему народу, всем рабочим, крестьянам, интеллигенции, а также всей молодежи, как той, которая дисциплинирована и с полным чувством ответственности работает и учится, так и той, которая послушалась фальшивых пророков.

Борьба идет за основные государственные интересы независимой народной и социалистической Польши,

Борьба ведется в защиту жизненной политики союза с СССР, без которого Польша не могла бы оборониться и сохранить свои западные земли, дать отпор германскому империализму, существовать как независимое государство. ...

Кращого місця, ніж стіни МЗС УРСР, де можна було висловити свої роздуми про поточні події, польським дипломатам у Києві в 1968 р. важко було знайти. 29 березня 1968 р. на неофіційну зустріч до першого секретаря МЗС УРСР І. Шевченка²² за власним бажанням прийшли консул ПНР в Києві К. Мацейкович і віце-консули А. Коцеловський та Т. Вуйцик. Всупереч протоколу та практиці дипломатичної служби, зустріч відбулася без відома Генерального консула та продемонструвала зразки моралі, що домінувала тоді у польських державних установах. Варшавська атмосфера відвертого наступу правди із використанням антисемітської риторики була повністю перенесена до протокольно-консульського відділу МЗС УРСР. Внутрішні сварки, намагання скинути Генерального консула з посади, зрозуміла радянським товаришам юдофобська аргументація — все це використали польські дипломати. Були відкинуті умовності, пов'язані з дискретністю та специфікою служби, лояльністю до керівника установи, старшого за рангом дипломата. У виступах консулів, стурбованих єврейським засиллям, часто повторюється мотив єврейських дружин з їхнім згубним впливом на чоловіків, засуджується роль євреїв у погіршенні становища Польщі.

Тепла зустріч у МЗС не була суворо конфіденційна з боку УРСР: за вказівкою П. Шелеста були виготовлено 20 копій запису скандальної бесіди, які були надіслані членам і кандидатам в члени Політбюро ЦК КПУ (див. додаток № 1).

²² Шевченко Іван Денисович (1935–2002), український дипломат. У 1962–1971 рр. — аташе, 2-й, 1-й секретар протокольно-консульського відділу МЗС УРСР.

25.3.1968

... Польские газеты сообщают о митингах и собраниях трудящихся, на которых рабочие, крестьяне, интеллигенция заявляют о своей полной поддержке политики партии, одобряют выступление Первого секретаря ЦК ПОРП тов. В. Гомулки на встрече с пар-

тийным активом Варшавы. В Кракове вчера состоялась 100-тысячная манифестация. На транспарантах ее участников надписи: «За социализм — против реакции», «Краков всегда со своей партией», «Политические банкроты, руки прочь от польской молодежи», «Мы всегда были и будем против национализма», «Сионизм — идеология агрессии».

Выступивший на митинге первый секретарь Краковского

Верность дружбе.

воеводского комитета ПОРП Ч. Домагала охарактеризовал политическую подоплеку экспедиции в Варшаву и некоторых других университетских городах, в том числе и в Кракове. Оратор выразил признательность рабочим, служащим и инженерно-техническим работникам, которые дали заслуженный отпор смутьянам и провокаторам.

Б. АВЕРЧЕНКО.

Активних спроб перекинути обговорення польських проблем до масового середовища в УРСР не зафіксовано. Винятком стали короткотривалі «контр-пропагандистські» дії Львівського обкому КПУ, який організував зустрічі секретарів обкому із творчою інтелігенцією, студентами, генералами та офіцерами запасу (див. додаток № 2). Радянська преса реагувала на березневі події лише невеликою кількістю туманних репортажів з Польщі, змістивши в них тему етнічної нелояльності на другий план. Розходилися кінцеві цілі радянських та польських товаришів: Варшава придушувала опозиційні, по суті антирадянські виступи та переклала всю відповідальність за них на залишки єврейського населення, якому було запропоновано забиратися геть з країни, радянський підхід відкидав саму думку про виїзд.

Шокуючі дії Варшави з витіснення жменьки польських євреїв за допомогою роздмухування масових юдофобських настроїв викликали осуд західної преси, і здається, що радянська пропаганда не вважала за потрібне прив'язувати себе більше, ніж треба, до цієї кампанії. Ідеологи КПУ у внутрішній роз'яснювальній роботі звертали увагу на інші аспекти польської кризи; в березні 1968 р. у всіх закладах Залізничного району м. Києва «з великою увагою» читали текст виступу тов. Гомулки на зустрічі з партактивом Варшави. Типовий звіт про збори унікає згадок про антисемітський характер подій у Польщі:

Трудящиеся и вся общественность были возмущены авантюристическими действиями отдельной кучки реакционных банкротов, которые посеяли среди студенческой молодежи враждебные социализму настроения.

Так, механик завода № 410 Гавриленко Иван Григорьевич на рабочем собрании заявил, что никакие замыслы провокаторов не могут нарушить единство взглядов польского и советского народов, что эта дружба скреплена кровью и единством целей построения социализма и коммунизма. Он одобряет меры, предпринимаемые Польским правительством по ликвидации конфликта, возникшего в их стране.

С большим возмущением высказался слесарь этого завода тов. Хилинский Николай Святославович, в адрес жалкой кучки людей, которые пользуются народным добром, созданным рабочим классом и крестьянством, в то же время считают

рабочий класс невеждами, поэтому правильно, с гневом и возмущением осуждают реакционное охвостье рабочие Польши на своих собраниях²³.

Згідно інформації Львівського обкому КПУ від 29 березня 1968 р., «трудящі Львівської області поділяли погляд керівництва партії та уряду Польщі про недавні події та схвалювали їх політику в цьому питанні». Враховуючи, що новини, які приходили з Польщі, могли викликати «неправильне» трактування, особливо з боку студентської молоді, обком партії мобілізував цілу когорту агітаторів різного калібру для «правильного» роз'яснення ситуації в Польщі (див. додаток № 2). Інформатори також зафіксували «позитивні» висловлювання, що повністю відповідали імперському курсу КППС та доктрині обмеженого суверенітету країн Східного блоку.

Коцюбинський Йосип Ігнатович, житель Стрийського району:

«Надо полагать, что органы польской разведки работали хорошо и правильно ориентировали о назревающих событиях в стране, однако правительство ПНР слабо реагировало на это. Нельзя спокойно смотреть, когда завоеванные кровью русских солдат и рабочим классом Польши основы социализма подвергаются нападкам со стороны отдельных реакционных элементов».

Войховський Петро Іванович, охоронець Дашавського газового підприємства Стрийського району:

«Следовало ожидать таких событий, которые произошли в Польше, так как они назревали постепенно, а польские власти слабо реагировали на антисоветские выступления. В прошлом году я был в Польше и мне приходилось слышать злобные высказывания в отношении дружбы Польши и СССР. Мне приходилось разъяснять отдельным полякам, что без СССР ПНР существовать не может. Польским властям нужно взять более жесткий курс на пресечение действий враждебных элементов».

Крім закликів до більш рішучих дій проти ворогів ПНР, були «окремі негативні та ворожі міркування». Так, Михайло Крамар, санітарний лікар Трускавецького курорту, заявив:

У нас на Украине имеются силы, которые не дремлют. Если бы кто-либо из числа интеллигенции выступил с аналогичными претензиями, то же самое было бы и у нас, что и в ПНР.

Камінський Зенон Федорович, житель м. Дрогобич:

Рассказал, что он слушал передачу «Би-би-си» о событиях в ПНР. Там студенты выступили против коммунистов за свободу в своей стране, но студентов встретили слезоточивыми газами и бомбами, в результате чего 48 человек ранено. По адресу Гомулки и Советской власти он выражался нецензурными словами и утверждал, что Гомулка «продался москалям»²⁴.

Натомість П. Шелест розглядав події в Польщі у ширшому контексті протистояння «ворожій ідеології», як «пропагандистську кампанію проти Польщі» та

²³ ДАКО, ф. 1, оп. 22, спр. 430, арк. 70, 71.

²⁴ ДАЛО, ф. 3, оп. 10, спр. 248, арк. 3, 4.

особисто В. Гомулки, інспіровану «сіоністським центром» в Брюсселі. На думку першого секретаря ЦК КПУ, Ізраїль разом із США в недалекому майбутньому збиралися перейти до справ Східної Європи. 9 квітня 1968 р. у своєму щоденнику він дав таку характеристику подій:

У Європі помітно оживив свою діяльність сіоністський центр, який, за всіма даними, перебуває в Брюсселі. У нього входять 36 європейських груп, великі банки, промисловці, учені. Професор філософії Брюссельського університету Хан Перельман та ізраїльський посол в Бельгії по суті керують сіоністським центром і всією пропагандистською кампанією проти Польщі. На В. Гомулку біснувато накинута вся світова преса сіоністів. Його всіляко ганьблять, критикують, уміщують різні карикатури. У США та Ізраїлі ведеться підготовка до того, щоб після закінчення війни у В'єтнамі або зниження її активності їм впритул зайнятися Східною Європою²⁵.

У процесі формування певного образу подій в ПНР велику роль відіграла інформація про польських регіональних партійних лідерів, що викликали явну симпатію радянських партпрацівників своєю підтримкою лінії В. Гомулки. За два роки до того, як Е. Герек²⁶ став першим секретарем ЦК ПОРП, так описує його діяльність секретар Донецького обкому В. Дегтярьов²⁷, який відвідав Катовиці на початку травня 1968 р.:

Мартовские события в стране тов. Герек расценил как результат империалистических происков и усиления деятельности сионистских организаций в Польше. Он высоко оценил поддержку рабочим классом страны тех мер, которое проводило Политбюро ЦК ПОРП, сообщил, что в Катовицах в течение трех часов был организован и проведен грандиозный многотысячный митинг в поддержку борьбы против происков империализма. Характеризуя обстановку в Чехословакии, тов. Герек подчеркнул, что чехословацкие события имеют непосредственную связь и послужили прямым поводом к выступлениям в Польше²⁸.

Весною та на початку літа 1968 р. відбувалися зустрічі працівників прикордонних комітетів партії: Люблінського зі сторони ПНР і Волинського з боку УРСР. 29 березня зустріч відбулася у Грубешові, повітовому місті Люблінського воєводства, а друга — на початку червня на Волині. Традиційна недовіра КПРС до ПОРП, що багато разів відходила від генеральної лінії міжнародного кому-

²⁵ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»... — С. 255.

²⁶ Герек Едвард (Edward Gierek, 1913–2001). 3 десяти років разом із родиною перебував на еміграції у Франції, а потім у Бельгії. Працював на шахтах. До Польщі повернувся 1948 р., зробив блискавичну кар'єру в ПОРП. У 1956–1964 рр. — секретар ЦК ПОРП, у 1957–1970 рр. — перший секретар Катовицького воєводського комітету ПОРП, з березня 1959 р. — член Політбюро ЦК ПОРП. Здобув прихильність Кремля. У 1970–1980 рр. — перший секретар ЦК ПОРП. Несе відповідальність як за успіхи першої половини десятиліття, так і за глибоку економічну кризу другої половини 1970-х рр. Усунутий від влади у вересні 1980 р. Виключений з партії у липні 1981 р. Інтернований у 1981–1982 рр., його польська пенсія була анульована, отримував пенсію від Франції та Бельгії.

²⁷ Дегтярьов Володимир Іванович (1920–1993). У 1963–1976 рр. — перший секретар Донецького обкому КПУ.

²⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 155, арк. 78–82.

ністичного руху, дозволяла секретарям обкомів КПУ писати інформаційні звіти в ЦК КПУ про перемовини з польськими колегами в зверхньому тоні, споглядаючи згори вниз на наявні провали в ідеологічній роботі. Так, інформація за підписом О. Швидака²⁹, секретаря Волинського обкому КПУ про зустріч із секретарем Люблінського воєводського комітету ПОРП Е. Махоцьким³⁰, при цитуванні виступу останнього рясніє вводними словами «мовляв», «що мов». Однак, коли мова перейшла від прорахунків в ідеології до опису нещодавніх подій, іронія у звіті зникає:

Тов. Е. Махоцький розповів, що виступи студентства мали місце і в м. Любліні (виступило 1500 студентів), але вони не набрали поширення завдяки оперативності і активній діяльності партійних комітетів, робітничого активу.

Тов. Е. Махоцький повідомив, що в керівництві, зокрема в центральних державних установах немало працівників єврейської національності, а окремі і нині займають свою особливу позицію в цих подіях і подіях, які мали місце в Ізраїлі, неправильно ставляться до політики ЦК ПОРП щодо національного питання³¹.

Розповідь В. Коздри, першого секретаря Люблінського воєводського комітету ПОРП (див. вище його висловлювання у 1958 р.) і голови президії Люблінської воєводської Ради Народової П. Домбека³² зустріла прагматичну оцінку з боку недовірливих радянських товаришів. Секретар Волинського обкому Ф. Каліта³³ дійшов такого висновку:

Керівники Люблінського воєводства пояснюють, що основною причиною заворушень серед студентів та інших верств населення була діяльність осіб єврейського походження, які працювали в партійному, державному і господарському апараті, а також на посадах викладачів. На нашу думку, така оцінка є односторонньою³⁴.

Під час зустрічей польських та українських партпрацівників озвучувалась тема Чехословаччини, товариші по обидві сторони Бугу та Сяну знали про те, що боротьба проти антисемітизму була одним із лозунгів Празької весни. У своїх зусиллях із придушення реформаторів у Празі московські, київські та варшавські спільники використовували всі аргументи, в тому числі й антисемітську риторичку. Люблінські керівники стверджували:

Керівництво Люблінського воєводства стурбовано подіями в ЧССР, висловлює незадоволення діями керівництва КПЧ і обстановкою, що склалася в цій країні. Але при цьому також вважаємо, що однією з важливих причин такого ста-

²⁹ Швидак Олег Михайлович, у 1960-х рр. — секретар Волинського обкому КПУ. В 1969 р. перейшов на викладацьку роботу. Доктор історичних наук, професор.

³⁰ Махоцький Едвард (Edward Machocki, 1926–1987). У 1963–1972 рр. — секретар до справ пропаганди Люблінського воєводського комітету ПОРП.

³¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 111, арк. 78, 79.

³² Домбек Павел (Paweł Dąbek, 1908–1987). У 1956–1968 рр. — голова президії Люблінської воєводської Ради Народової. Кандидат у члени ЦК ПОРП (1959–1968).

³³ Каліта Федір Іларіонович (1917–?). У 1961–1969 рр. — перший секретар Волинського обкому КПУ.

³⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 115, арк. 84.

новища є активізація осіб єврейського походження, які займають відповідальні посади в країні³⁵.

Рівно за місяць до вторгнення до Чехословаччини, 21 липня 1968 р. як кульмінація порозуміння між КПУ та ПОРП на території ПНР, в прикордонному селищі Медика відбувся масовий «мітинг дружби трудящих» Мостиського району Львівської області та Перемишльського повіту Жешувського воєводства. Учасники мітингу з одностайним схваленням зустріли слова Войцеха Бані, першого секретаря Перемишльського міського і повітового комітету ПОРП:

Ми гордимся тим, що народна Польща іде пліч-о-пліч з Радянським Союзом. І ніяким політикам-банкротам з табору реакції, ревізійністам і сіоністам не вдасться похитнути нашу дружбу з радянським народом і відвернути Польську Народну Республіку з великого соціалістичного шляху³⁶.

Палкі промови та клятви вірності не були головним, для чого на кордоні зібрали натовп: близько 3 тисяч радянських і понад 15 тисяч польських громадян. Інформація про проведення мітингу стримано повідомляє, що, попри зусилля прикордонників, митників та міліції двох сторін,

окремі особи з числа польських громадян намагалися використати зустріч для продажу деяких товарів радянським громадянам. Там були вжиті необхідні заходи польськими і радянськими органами для недопущення недозволеної торгівлі. Також окремі особи з числа радянських громадян намагались перенести за кордон товари для продажу. Ці спроби не були здійснені завдяки запобіжним заходам радянських органів та прикордонників³⁷.

Новий фронт: від Празької весни до пражської осені

Турбулентний рік 1968 став справжнім випробуванням для радянської системи: якщо березневі заворушення у Варшаві були нашвидкуруч та брутально самотійно придушені владою ПНР, яка отримала схвалення та ідеологічну підтримку СРСР, то події в Чехословаччині розгорталися за іншим, невідконтрольним сценарієм. Серед інших пояснень причин стрімкої лібералізації громадського життя у Чехословаччині пропаганда традиційно запропонувала підступи «міжнародного сіонізму». Натяками про «сіоністські елементи» в Чехословаччині рясніли радянські газети та закриті повідомлення КДБ. Насправді нічого конкретного в цих текстах не було, було достатньо вказати кілька прізвищ, що могли видаватися єврейськими, та зазначити, що носії цих імен є «провідниками ідей сіонізму». За словами авторів московського збірника документів «К событиям в Чехословакии», що вийшов друком одразу після вторгнення, «антисоціалістичні сили провадили активну роботу, намагаючись змінити позицію Чехословаччини по відношенню до одностайного засудження соціалістич-

³⁵ Там само, арк. 85.

³⁶ Там само, арк. 95.

³⁷ Там само.

23.8.1968

Как создавалось контрреволюционное подполье в Чехословакии.

Ни для кого не секрет, что в последнее время жители Чехословакии стали свидетелями возрождения целого ряда общественно-политических организаций реакционного толка.

Одновременно с этими организациями, поднимавшимися так сказать из пепла прошлого, стали появляться и новые клубы:

этих клубов имели вполне определенные цели: подрывать основы социализма в ЧССР.

Наибольшую активность среди всех подобных клубов развил «Клуб-231».

Не отставал в своей враждебной антикоммунистической и антисоветской деятельности и «Клуб беспартийных активистов». Во главе этого клуба стоит один из наи-

более реакционных деятелей, ярый враг социализма И. Сянтак, работающий в Академии наук ЧССР. Ранее он был исключен из рядов КПЧ, но в последнее время считался «жертвой деформаций». Его помощниками были Рыбачек, Мусил и Клементьев — агенты международной сионистской организации «Джойнт».

В. РУДНЕВ.

ними країнами агресії Ізраїлю, і зокрема, за відновлення з ним дипломатичних відносин». Цей збірник описує одну-єдину акцію «сіоністів»:

В Праге некоторыми студентами был организован сбор подписей в пользу установления отношений с Израилем. На стенде около зданий философского факультета Карлового университета, где проходил сбор подписей, было вывешено письмо редакторов газеты «Литературни листы» Министерству иностранных дел ЧССР. В письме говорилось: «Мы, нижеподписавшиеся редакторы «Литературни листы», присоединяемся к призыву студентов философского факультета Карлова университета и требуем возобновления дипломатических отношений Чехословакии с Израилем»³⁸.

Вже після вторгнення в Чехословаччину (21 серпня), в жовтні 1968 г. голова КДБ СРСР Ю. Андропов підписав записку про діяльність «контрреволюційного підпілля» в ЧССР, підготовлену на підставі «розвідувальних» матеріалів. З дозволу ЦК КПРС документ був направлений на адресу органів держбезпеки НДР і ПНР. В розділі «О деятельности контрреволюционного подполья в Чехословакии» вміщена така інформація:

«Клуб беспартийных активистов» (КАН)³⁹ — одна из наиболее многочисленных антисоциалистических организаций, объединяющая реакционных представителей творческой и научно-технической интеллигенции, — имеет свои филиалы по всей стране, на многих крупных предприятиях, в некоторых подразделениях армии. Многие руководящие деятели КАН связаны с международной сионистской организацией «Джойнт».

Деятельность реакционных сил в Чехословакии облегчалась тем, что в ЦК КПЧ сложился и действовал помимо Президиума ЦК КПЧ «второй центр»⁴⁰, который от имени партии направлял работу средств массовой пропаганды, располагал рядом важных постов в партийном аппарате, МВД, МИД и других министерствах и ведомствах ЧССР. «Второй центр» поддерживал контакты с различными реакционными организациями и клубами, координировал их действия.

³⁸ К событиям в Чехословакии: Факты, документы, свидетельства прессы и очевидцев. — М., 1968. — С. 92.

³⁹ Клуб позапартійних активістів був створений в квітні 1968 р. в Празі.

⁴⁰ «Другий центр» був складений на базі Празького міськкому КПЧ та відіграв роль противаги офіційній Президії ЦК КПЧ.

Руководителем штаба «второго центра» является Кригель. Наряду с ним в руководство этого центра входили Шик, Цисарж, Млынарж (Мюллер), Славик, Павел, Коларж, Шимон, Гольдштюккер, Пеликан⁴¹.

Кригель, Гольдштюккер и Шик разоблачили себя как активные проводники сионистского влияния в ЧССР. Они установили связь с заграничными сионистскими центрами, в частности с представителем организации «Джойнт» в Вене Визенталем⁴². Руководители «второго центра» регулярно встречались для разработки практических мер, направленных на захват их сторонниками ключевых позиций в политической, экономической и культурной жизни ЧССР⁴³.

Для остаточного розвінчання «сіоністського охвістя» в Чехословаччині був потрібен час. У роки «нормалізації» чеською та словацькою мовами були видані книжки місцевих та радянських авторів, що ще більше впроваджували в масову свідомість цей міф. Досить назвати тексти метрів цього жанру Франтішка Колара із його твором «Сионизм и антисемитизм»⁴⁴ та переклади книги Ю. Іванова «Осторожно: сионизм!»⁴⁵. Праці інших професійних антисіоністів В. Большакова⁴⁶ та В. Семенюка⁴⁷, що з'явилися пізніше, вміщують деталізованіший, багатосторінковий опис «підривної діяльності сіонізму проти країн соціалістичної співдружності». Ними та їхніми колегами було доведено, що «міжнародний сіонізм та його активні діячі в ЧССР опинилися серед головних організаторів антипартійної, антисоціалістичної та антирадянської кампанії».

Пряме зіткнення з ідейним ворогом

Керівництво УРСР було особливо зацікавлене в придушенні Празької весни, це було зумовлено протестними настроями в Україні та величезним людським та військово-промисловим потенціалом республіки, що межувала одразу із чотирма країнами соцтабору. Ярослав Грицак звертає увагу на те, що український чинник відіграв важливу роль у рішенні Кремля ввести свої війська в Чехословаччину⁴⁸. Найбільше на введенні танків у Прагу наполягав перший секретар

⁴¹ Ф. Кригель — член Президії ЦК КПЧ; О. Шик — заступник Голови Уряду ЧССР; Ч. Цисарж — член секретаріату ЦК КПЧ; З. Млынарж — член Президії, секретар ЦК КПЧ; В. Славик — член секретаріату ЦК КПЧ; Ф. Коларж — зав. відділом ЦК КПЧ; Б. Шимон — член Президії ЦК КПЧ; перший секретар Празького міськкому КПЧ; Е. Гольдштюккер — редактор щотижневика «Літерарні лісти»; І. Пелікан — директор чехословацького телебачення.

⁴² Сімон Візенталь (1908–2005), всесвітньо відомий «мисливець» за нацистськими військовими злочинцями, засновник та керівник Віденського Центру документації. Не був представником «Джойнту» у Відні.

⁴³ Записка Председателя КГБ при Совете Министров СССР Ю. Андропова в ЦК КПСС // Источник. — 1993. — № 5–6. — С. 99, 101.

⁴⁴ Kolár F. Sionismus a antisemitismus. — Praha, 1970; Колар Ф. Сионизм и антисемитизм. — М., 1971.

⁴⁵ J. Ivanov. Sionismus. — Praha, 1970; J. Ivanov. Pozor: Sionismus! — Bratislava, 1970. Для видань книги Ю. Іванова в ЧССР передмову написав інший провідний автор радянської антисіоністської літератури Є. Євсєєв, в додатку була передрукована брошура польського пропагандиста Т. Валіхновського.

⁴⁶ Большаков В. Сионизм на службе антикоммунизма. — М., 1972.

⁴⁷ Семенюк В. Сионизм в политической стратегии империализма. — Минск, 1981.

⁴⁸ Грицак Я. 26-й процент, або Як подолати історію. — К., 2014. — С. 89.

Компартії України Петро Шелест. Партійний лідер УРСР разом з іншими членами Політбюро ЦК КПРС ретельно готував вторгнення в Чехословаччину, майже кожного місяця він брав участь в різних зустрічах та нарадах щодо подій в Чехословаччині, навіть на тлі інших керівників компартій країн Варшавського Договору вважався «яструбом», прихильником самої жорсткої лінії на придушення Празької весни.

Вигадка про «сіоністську» змову проти ЧССР стала частиною риторики, у виступі перед апаратом ЦК КПУ 30 квітня 1968 р. П. Шелест виказав свою стурбованість наступом «сіоністських елементів»:

А если взять события в Европе, то вы знаете, что в Чехословакии до сих пор продолжает идти наступление в Компартии, наступление очень сильное и на данном этапе трудно сказать, чем это закончится, если там не найдутся силы, не найдутся люди, которые могли бы взять, как положено, все это в свои руки. Печать, радио, телевидение по-прежнему никем не контролируются. Выступают очень отъявленно дерзко сионистские элементы, настолько дерзко, что трудно себе представить, как чехословацкие товарищи до сих пор не могут навести порядок⁴⁹.

На побутовому рівні Шелест не міг акцептувати того, що до складу партійно-урядової делегації ЧССР під час зустрічі в Чиєрні-над-Тисоу⁵⁰ (29 липня — 1 серпня 1968 р.) входив єврей Франтишек Крігель⁵¹. Радянське керівництво хворобливо сприймало лікаря Ф. Крігеля: член Президії ЦК КПЧ, голова Національного фронту, активний діяч комуністичного руху, бився з фашизмом в Іспанії. Як військовий та цивільний лікар працював в Китаї та на Кубі. За свідченням сучасників подій, які наводить радіо «Свобода»: «Від Підгорного, Косигіна і Шелеста просто йшли якісь хвилі антисемітизму по відношенню до Крігеля. Вони по-різному перекручували його прізвище, аж поки Йозеф Сморковський⁵² не оголосив протест», «про нього Шелест і Брежнєв казали, що “нам цей єврей буде тут говорити та наказувати”»⁵³; «Шелест, за спогадами сучасників, на перемовинах у Чиєрні-над-Тисоу заявив із усією одвертістю старого інтернаціоналіста: “Я з цим галицьким жидком за один стіл не сяду!” Крігель дійсно народився

⁴⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 97, арк. 64.

⁵⁰ Чиєрна-над-Тисоу (словац. Čierna nad Tisou) — місто в Словаччині в Кошицькому краю. Розташоване поруч із потрійним стиком України, Словаччини та Угорщини. 29 липня — 1 серпня 1968 р. в місцевому будинку культури зустрічалися лідери ЦК КПРС Леонід Брежнєв і ЦК КП Чехословаччини Олександр Дубчек на чолі делегацій Політбюро ЦК КПРС і Президії ЦК КПЧ.

⁵¹ Крігель Франтишек (František Kriegel, 1908–1979) — відомий лікар, у квітні 1968 р. обраний головою ЦК Національного фронту та членом Президії ЦК КПЧ. Після вторгнення радянських військ 21 серпня 1968 р. був заарештований та разом із п'ятьма іншими діячами КПЧ — лідерами Празької весни депортований літаком до Москви. Був єдиним членом чехословацької делегації, який відмовився підписати т. зв. Московський протокол. У квітні 1969 р. виключений з лав КПЧ.

⁵² Сморковський Юзеф (Josef Smrkovský, 1911–1974) — активний діяч Празької весни, голова Народних зборів ЧССР. У 1970 р. виключений із КПЧ.

⁵³ Програма Володимира Тольца «Тот, хто не підписал... Памяти Франтишека Крігеля». — 2008, 30 серпня // www.svoboda.org/a/463018.html

в сучасному Івано-Франківську, чим смертельно образив Петра Юхимовича»⁵⁴. Зденек Млинарж⁵⁵ так само пише про ганебну сцену та поведінку П. Шелеста:

На совместном совещании политбюро КПЧ и КПСС, которое 31 июля закончилось, можно сказать, скандалом после выступления П. Шелеста, грубейшим образом обвинившего чехословацкую делегацию в самых страшных проступках, в том числе и в том, что Чехословакия пытается оторвать от Советского Союза Закарпатскую Украину, и заявившего, что «галицийский еврей» Кригель для него не партнер, Дубчек с делегацией КПЧ покинул зал заседания. Советские участники совещания принесли извинения, но после этого переговоры велись уже в небольших группах⁵⁶.

Російський журналіст Л. Шинкарев наводить спогади Василя Біляка⁵⁷, друга П. Шелеста, який пригадав, що «виступ Шелеста був направлений проти націоналізму і сіонізму»⁵⁸.

Радянське керівництво було впевнене, що одна з причин Празької весни полягала в змові прошарку нечисленних євреїв в партійно-державному апараті ЧССР з «міжнародним сіонізмом» та іноземними розвідками.

Єврейський вимір Празької весни у відгуках сучасників

Найбільш важливим джерелом інформації про відгуки населення УРСР на події в Чехословаччині були огляди, які готували для ЦК КПУ обкоми та КДБ. В цих документах наявна широка панорама думок — вони показують, що в основному симпатії населення УРСР були на стороні держави чехів та словаків. Заклики чехословацьких реформаторів були актуальними і для радянського соціуму: новини з Праги та Братислави, навіть спотворені пропагандою, для багатьох громадян України стали реальним свідченням можливих змін. Розчавлена танками «братів по зброї» чехословацька лібералізація залишилася в колективній пам'яті поколінь складною гамою спогадів: від нездійснених надій на можливі зміни до почуття сорому за дії своєї держави. Відгуки та думки євреїв, що часом траплялися в інформаційних оглядах, принципово не відрізнялися від аналогічних думок всіх інших етнічних груп, хіба що деякі «респонденти» звертали більше уваги на зміни антиєврейської політики в ЧССР. На думку управління КДБ по Закарпатській області, записи якого були надіслані до ЦК КПУ наприкінці травня 1968 р., «особливо активно коментують події в негативному плані націоналістичні, сіоністські, церковно-сектантські та інші антирадянські елементи». В інформації для ЦК КПК від 30 серпня 1968 р. зазна-

⁵⁴ Програма Юхима Фіштейна «Вариант послесловия. О 50-летиі вторжения». — 2018, 21 серпня // www.svoboda/a/29430233.html

⁵⁵ Млинарж Зденек (Zdeněk Mlynář, 1930–1997). Секретар ЦК КПЧ у 1968–1970 рр. Один із лідерів Празької весни.

⁵⁶ Млинарж З. Холодом веет от Кремля. — Нью-Йорк, 1988. — С. 175.

⁵⁷ Біляк Василь (Vasil' Biľak, 1917–2014) — член Політбюро, секретар ЦК КПЧ. Лідер неосталіністської платформи, прихильник введення до ЧССР військ Варшавського Договору.

⁵⁸ Шинкарев Л. Я это все почти забыл. — М., 2016. — С. 198.

чалоя, що «мають місце негативні висловлювання серед певної частини єврейського населення». Нижче подаємо уривки з інформаційних повідомлень голови КДБ при РМ УРСР, наявна в них реакція «сіоністських елементів» була часткою настроїв «антирадянські налаштованих осіб» та «політично незрілої частини населення України».

11 квітня 1968 р.

Гражданка еврейской национальности, проживающая в Праге, сообщает своей знакомой: «На собрании в Праге люди одобрили наладить дипломатические отношения с Израилем, а не помогать этим грязным арабам. Чехи — это не Советский Союз. За это я их уважаю еще больше»⁵⁹.

25 травня 1968 р.

Зубной врач Иожеф Ида-Мойш, 1904 г.р., беспартийный, еврей, житель г. Мукачево, в беседе сказал: «События в ЧССР показывают слабость социалистического лагеря и ЧССР скоро будет, как и Румыния, проводить самостоятельную политику, в частности в отношении евреев и Израиля. Евреи радуются, что чехи и словаки настроены против русских, но СССР использует все методы давления на ЧССР, в том числе и экономические».

Фогель Юда Симхович, 1918 г.р., торговый работник г. Рахово, возвратившийся от родственников из ЧССР, рассказал: «1 мая в одной из колонн демонстрантов в Праге несли транспарант с надписью “Привет Израилю”. В городах ЧССР, в том числе в Праге и Братиславе, во многих местах продаются открытки с портретами бывшего президента Чехословацкой буржуазной республики Томаша Масарика». Житель г. Ужгорода Лендвай С. В., по национальности еврей, работающий адвокатом в областной коллегии адвокатов, заявил в беседе:

«...В ЧССР на заводах происходили забастовки, которые длились до тех пор, пока не были сняты директора-коммунисты. Можно думать, что скоро и здесь произойдет то же, что в ЧССР, так как многие закарпатские коммунисты поддерживают это движение».

Некоторые сионистски настроенные элементы комментируют события в ЧССР в своих интересах. К примеру, некий Шульман Л. И., проживающий в г. Хуст Закарпатской области, заявил: «Чехословакия непременно порвет с СССР, как это уже сделала Румыния. Затем таким путем пойдет Польша и Венгрия. Это ослабит социалистическую систему, капитализм станет сильнее, а все это будет в пользу Израиля. Оторвавшись от СССР, Чехословакия, Польша, Венгрия, как и Румыния — установит дружеские отношения с Израилем»⁶⁰.

1 серпня 1968 р.

Касаясь агрессии Израиля на Ближнем Востоке, турист ЧССР Иржи Брейнс заявил: «Израиль это очень маленькое безобидное государство. Если бы оно не осуществило нападение первым, то арабы сделали бы это сами и разбили его. Все это можно сравнить с положением Чехословакии в гитлеровской Германии в годы Второй мировой войны».

⁵⁹ «Празька весна» у документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — № 1–2 (30–31). — 2008. — С. 64.

⁶⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 28, арк. 119, 120, 155.

23 серпня 1968 р.

Врач Луганского облтубдиспансера Шварцман Лев Абрамович заявил: «Произошла самая настоящая агрессия против Чехословакии, т.е. произошло то, что в свое время Гитлер проделал с этим государством. Не знаю, как мы будем выглядеть перед общественным мнением, когда нет никакой разницы между действиями США во Вьетнаме, Израиля в ОАР. Возмутительная вещь произошла в Чехословакии. Народу не дают возможность высказывать свое волеизлияние. Кучка авантюристов, пробравшись к власти, диктует народу свою волю».

Учитель СШ № 2 г. Луганска Цейтлин Адольф Григорьевич, еврей, член КПСС, сказал: «Самая настоящая оккупация Чехословакии».

24 серпня 1968 р.

Инженер технического отдела комбината химического волокна гор. Киева Иоффе М. М. сказала: «У нас нет действительной свободы слова и печати. Одаренные писатели не могут издать своих произведений в своей стране, а издают их за рубежом. Чехи с такими условиями не согласны, а поэтому возникли настоящие события».

Разнорабочий завода «Рембыттехника» гор. Одессы Пиршман, 58 лет, еврей, заявил: «Наши шаги дают основания руководителям капиталистических стран усилить репрессии против коммунистов своих стран. Я думаю, что так поступит де Голль. Я уверен, что многие коммунистические партии наши шаги осудят и к нам охладеют. Наше давление на Чехословакию отрицательно повлияет на единство коммунистических и рабочих партий и на созыв совещания форума коммунистов».

25 серпня 1968 р.

По полученным данным, рабочий Днепропетровской фабрики «Ремонтобувь» Фраер, еврей, в прошлом исключенный из партии, заявил: «В нашей печати все ложь, ни слова правды. Мы потеряли авторитет, нам никто не верит, никто не хочет жить по нашим догмам. Мы потеряли Китай, Албанию, Румынию, а теперь — Чехословакию. Разве раньше это было возможно? Кто нами руководит? Кто сейчас идет работать в партийный аппарат? Ни один солидный человек не идет сейчас работать на партийную, административную или профсоюзную работу. Что сделали с партией? Засорили ее миллионами, которые в лучшем случае, являются балластом, а во многих случаях только дискредитируют партию. Нашу политику не разделяют даже союзники. Наша молодежь смотрит на все иначе. Она еще свое скажет. Уже сейчас в некоторых учебных заведениях раздается протест против нашей политики. Коммунисты нигде не пользуются авторитетом. На производстве и в учреждениях проявляется безразличие к их деятельности, а в ряде случаев — презрение».

Житель г. Хуста Мермелштейн Л. Д., 1928 года рождения, еврей, член КПСС, ювелирный мастер комбината бытового обслуживания, сказал: «Войска стран Варшавского Договора уже в Чехословакии. Чаушеску ждет такая же судьба, как и Дубчека. Чаушеску делает ошибки тем, что Румыния остается участником Варшавского Договора. Пока Румыния состоит в Варшавском Договоре, от нее могут потребовать выполнения своих обязательств. А если Румыния хочет проводить другую политику, она должна выйти из Варшавского Договора».

27 серпня 1968 р.

Адвокат Луганской горконсультации Мутман Фаина Давыдовна, 1919 года рождения, беспартийная, в кругу близкого окружения заявила о том, что Совет Безопасности ООН осудит действия СССР, которые, по ее словам, весь мир рассматривает как интервенцию против Чехословакии. Мутман сказала: «Идеологическую борьбу мы умеем вести только с помощью оружия. Интересно как мы после этого будем возмущаться Израилем, который не выполняет решений ООН?».

Конструктор Уманского машиностроительного завода Черкасской области Затучный Соломон Иосифович, 1939 года рождения, еврей, в беседе с сослуживцами сказал: «Если у них дошло дело до столкновения, значит им не нравится теперешний строй, и они хотят его изменить, а потому мешать им не следует. Если бы у нас так тоже началось, то я больше чем уверен, многие выступили бы против нашей политики, против теперешнего строя. Я не за такой социализм, как у нас сейчас»⁶¹.

Одкровення дипломатів: старі пісні останньої декади

На початку 1970-х років такий близький і необхідний для політичного маневрування на польській сцені аргумент «сіоністської змови» був уже вичерпаний. Режим «Веслава» (Владислава Гомулки), що вписав до свого активу небачену за своїми масштабами та наслідками антисемітську кампанію, закінчив своє існування у грудні 1970 р. пострілами по страйкуючим робітникам Гданська.

Після приходу до влади Едварда Ґерека впродовж 1970-х рр. польська пропаганда наголошувала на моноетнічному характері держави. Для сильного та сучасного лідера, яким позиціював себе Ґерек на міжнародній арені, тема сіоністського засилля у партійних колах була вичерпана. Будівник «другої Польщі» навіть почав флірт із зарубіжними єврейськими організаціями, скориставшись 35-ою річницею повстання в Варшавському ґетто, що її відзначали в 1978 р. Але чергова політична криза 1980 р. (поява незалежного профспілкового руху «Солідарність») принесла загрозу системі, і знов уявне «єврейське засилля» актуалізувалося у поясненнях польської партійної еліти. За давньою звичкою, із врахуванням понятійного рівня радянських товаришів та сили старої, але грізної зброї — антисемітських фобій, польська номенклатура намагалася реанімувати міф для пояснення феноменального успіху «Солідарності» та причин невдачі режиму. Наприклад, Міністерство внутрішніх справ активно поширювало думку, що KOR (Komitet Obrony Robotników) створений сіоністами⁶². Радянський пропагандист В. Семенюк згодом підсумував подібні твердження:

Сионистские организации и их агентура в ПНР приняли прямое участие в налаживании и обеспечении каналов связи польской контрреволюции с империалистическими спецслужбами, антикоммунистическими центрами на Западе, в организации помощи антисоциалистическим силам в Польше⁶³.

⁶¹ «Празька весна» у документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України.— С. 79, 88, 94, 96, 104, 105.

⁶² Szaynok, Bożena. Tematyka żydowska w działalności MBP/MSW (1945–1989) // Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989).— Warszawa, 2011.— S. 292.

⁶³ Семенюк В. А. Сионизм в политической стратегии империализма.— Минск, 1981.— С. 81.

У листопаді 1980 р. на території УРСР вже розгорталися війська для можливої «братньої допомоги», і ЦК КПУ, що розумів реальний розклад сил у Польщі, розповіді про підступних польських євреїв сприймав як ритуальну данину традиціям ПОРП. Знов, як його попередники в 1968 р., Генеральний консул ПНР в Києві В. Новак запропонував традиційне пояснення кризи. 7 листопада 1980 р., на прийомі, що організувало МЗС УРСР з нагоди 63-ої річниці Жовтневої революції, Генконсул В. Новак зустрівся із відповідальним секретарем Комісії УРСР в справах ЮНЕСКО А. Зленко⁶⁴. В службовому щоденнику А. Зленко занотував наступну оцінку В. Новаком подій в його країні:

Даючи оцінку подіям в Польщі, тов. Новак сказав, що початкові виступи робітничого класу носили в своїй основі усунення багатьох недоліків в управлінні країною, проти помилкових рішень, в тому числі проти окремих осіб. Проте, вів далі Новак, до цього руху зуміли примкнути різні негативні елементи, які підбурюють до масових виступів і використовують існуючі хвилювання для висунення неприйнятних політичних вимог. Серед цих елементів знаходиться значний прошарок осіб єврейської національності, що не змогли емігрувати. Вони, наголосив Новак, підтримують зв'язки з закордоном⁶⁵.

Втім, подібні пояснення вже не задовольняли старших товаришів, тепер більш досвідчених у різниці між пропагандистською риторикою та реальним впливом малочисельного єврейського населення країн Східної Європи. Численні інформатори, також і з самої Польщі, що відстежували ситуацію в 1980–1981 рр., вже не наважувалися захищати свої реляції таким безнадійним непотребом.

Ще далі пішов представник чехословацьких «нормалізаторів», Генеральний консул ЧССР О. Могельський. Ранком 27 жовтня 1980 р. за сніданком у ресторані «Краків» на Брест-Литовському проспекті Генконсул зустрівся із зав. відділом міжнародного життя журналу ЦК КПУ «Під прапором ленінізму» І. Оніщенко. На той час представники польського уряду вже підписали угоду зі страйкарями у Гданську, відбулися зміни у владному керівництві: з посади першого секретаря відкликали Едварда Герека, його наступником став Станіслав Каня⁶⁶. На початку О. Могельський висловив думку, що зміна керівництва в ПНР приведе до деякої стабілізації загального становища в країні. Однак, продовжив консул,

положение там довольно сложное, известно из многих источников, что все, от начала до конца, антисоциалистические действия в Польше были инспирированы сионистами, свившими настоящее гнездо вокруг Э. Герека и его жены.

Це було сказано про Е. Герека, який увійшов до політичної історії одним із найбільш заангажованих функціонерів в часі антисіоністської кампанії 1968 р., гаряче викривав «сіоністів» у ПНР (як доводить документ, цитований вище) та

⁶⁴ Зленко Анатолій Максимович (нар. 1938) — український дипломат, перший міністр закордонних справ України (1990–1994, 2000–2003).

⁶⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2136, арк. 63.

⁶⁶ Каня Станіслав (Stanisław Kania; нар. 1927) — у 1960–1980 рр. секретар ЦК ПОРП, член Політбюро. У 1980–1981 рр. — 1-й секретар ЦК ПОРП.

«повзучу контрреволюцію» у Чехословаччині. Чехословаки добре запам'ятали цю помітну постать, яка закликала до погрому Празької весни. Вже згаданий звіт секретаря Донецького обкому КПУ В. Дегтярьова (від 30 травня 1968 р.) змальовує зовсім іншого Е. Герека:

Характеризуя обстановку в Чехословакии, тов. Герек подчеркнул, что чехословацкие события имеют непосредственную связь и послужили прямым поводом к выступлениям в Польше. В первомайских торжествах в Катовице вместе с нашей делегацией принимали участие делегации Остравской области ЧССР во главе с секретарем обкома КПЧ. В беседах тов. Герек высказывал чехословацким товарищам принципиальные, критические замечания, указывал на безответственные и вредные выступления чехословацких газет и радио, заявлял, что польские коммунисты будут прилагать все усилия к тому, чтобы нормализовать обстановку в Чехословакии и укреплять дружбу с чехословацким народом⁶⁷.

Так само за сніданком були обговорені інші актуальні політичні теми. Генеральний консул ЧССР, який всі явища пов'язував з діями «сіоністів», так пояснив вибір 16 жовтня 1978 р. нового Папи Римського, краківського митрополита, кардинала Кароля Войтили, який прибрав ім'я Івана Павла II⁶⁸:

Слышал от своих польских и венгерских товарищей, что именно сионисты добились избрания кардинала Войтылы папой римским, чтобы идеологически воздействовать на польских католиков в антисоциалистическом духе⁶⁹.

Проблема боротьби з сіонізмом та імперіалізмом була визначальною для консула Могельського, порівнюючи свідомість громадян своєї країни та СРСР, він зазначив:

К сожалению, в ЧССР еще далеко не все понимают, что самым важным для наших стран является укрепление единства, экономической, политической и военной мощи. При этом он высказал восхищение беседой с одним из недавних посетителей Генконсульства ЧССР — советским гражданином, который, якобы, ему сказал, что советские люди ради интернациональной солидарности с трудящимися в их борьбе с империализмом и сионизмом готовы даже сократить свой мясной рацион. Такое, к сожалению, на моей родине можно услышать лишь от 20% населения, добавил он⁷⁰.

Такі гарячі, параноїдальні заклики за сніданком у ресторані до обмежень в харчуванні задля перемоги над сіонізмом не могли реально сприймати ідеологи КПУ. Населення УРСР, особливо західних областей, на початку 1980-х років стало переживати серйозні продовольчі проблеми. Чутки, що ширилися Україною, пов'язували нестачу продуктів зі зростанням страйкового руху в Польщі. Казки про євреїв в оточенні Герека чи контакти Івана Павла II із «сіоністами» не могли компенсувати дефіцит ковбаси, яєць, картоплі та макаронів у Львові, Києві

⁶⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 115, арк. 82.

⁶⁸ Іван Павло II (мирське ім'я Karol Józef Wojtyła, 1920–2005) — 264-й Папа Римський. Перший в історії Папа-слов'янин.

⁶⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2136, арк. 80.

⁷⁰ Там само.

та Одесі. Під час лекцій «про підвищення політичної пильності» у другому півріччі 1982 р. слухачі задавали такі запитання лекторам — співробітникам КДБ:

Чому уряд й органи держбезпеки ПНР практично не припиняють контрреволюційну діяльність ворожих реакційних елементів у Польщі?

Яким є вплив Ватикану на події у ПНР, і чому католицька церква в Польщі підтримує реакційні сили?

Чим викликане звільнення урядом ПНР Валенси⁷¹, який був одним із керівників і натхненників ворожої діяльності реакційних і контрреволюційних елементів?

Чи погасив Радянський Союз заборгованість ПНР західним державам?

Коли органи Радянської влади дозволять виїзд у ПНР у приватних справах?

Чому в СРСР не вистачає м'яса, відсутні у продажу інші продукти?

Чи правда, що в деяких областях країни введено картки на продукти⁷²?

Режими ПНР та УРСР в останню декаду свого існування втомилися лякати одне одного байками та казками про підступних євреїв, нарешті зрозумівши, наскільки ця тема є несуттєвою у порівнянні з реальними проблемами кінця епохи. В той самий час антисіоністська пропаганда, адресована ширшим прошаркам населення, без утоми підсумовувала «підривну діяльність сіонізму проти країн соціалістичної співдружності»⁷³.

* * *

Нижче подаємо документи, що висвітлюють практику дипломатичної та пропагандистської роботи ПНР, УРСР та СРСР: вже згаданий опис зустрічі у МЗС УРСР від 21 березня 1968 р. та багатослівний запис бесіди посла ПНР в СРСР Яна Птасінського⁷⁴ із секретарем ЦК КПРС Петром Демічевим⁷⁵ від 30 вересня 1968 р. Останній документ демонструє всі фобії найвищого ешелону влади: секретар ЦК КПРС, кандидат в члени Політбюро Петро Демічев розповідає польському послу про успіхи радянської пропаганди у висвітленні подій в Чехословаччині, відзначає недостатню боротьбу із сіонізмом, закликає до наступальності та обережності (щоб не підняти хвилю антисемітизму), але жодних реальних пропозицій в нього немає. Демічев пояснює наявність антисемітизму в СРСР надійною байкою про «ташкентський фронт»⁷⁶ та скрізь бачить «сіо-

⁷¹ Валенса Лех (Lech Wałęsa, нар. 1943 р.) — співзасновник і перший керівник руху «Солідарність». Президент Польщі у 1990–1995 рр.

⁷² Політичні протести й інакодумство в Україні. 1960–1990. Документи і матеріали. — К., 2013. — С. 461, 464.

⁷³ Див. наприклад: Семенюк В. А. Сионизм в политической стратегии империализма. — Минск, 1981. — С. 89, 100.

⁷⁴ Птасінський Ян (Jan Ptasieński, 1921–2015) — у 1945–1960 рр. секретар кількох повітових та воєводських комітетів ПОРП, заступник міністра громадської безпеки. У 1960–1967 рр. — перший секретар воєводського комітету в Гданьську. У 1964–1971 рр. — член ЦК ПОРП. У 1968–1971 рр. — посол ПНР в СРСР.

⁷⁵ Демічев Петро Нілович (1918–2010) — член ЦК КПРС (1961–1989), секретар ЦК (1961–1974), кандидат у члени Політбюро ЦК (1964–1988).

⁷⁶ Згідно байці про «ташкентський фронт», у той час, коли всі народи СРСР, і в першу чергу росіяни, боролися із загарбниками, євреї відсиджувалися в Середній Азії. Перебуваючи в евакуації, вони спекулювали. Активне щеплення цієї міфологеми почала нацистська пропаганда весною 1942 р., коли значна

ністів», польські товариші занотували його висловлювання майже буквально. Інформаційні звіти Львівського обкому партії «про реагування населення на події у Польщі та Чехословаччині» та заходи з «підвищення політичної пильності» показують особливості регіональної політики КПУ: без сумніву, жителі Галичини відчували сенс подій чіткіше, ніж громадяни інших регіонів УРСР, і влада вважала за необхідне вжити «роз'яснювальних» заходів, особливо в середовищі студентської молоді.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Запис бесіди першого секретаря МЗС УРСР І. Шевченка зі співробітниками Генерального Консульства Польської Народної Республіки у Києві 21 березня 1968 р.

26 березня 1968 р.

*Ознайомити членів і кандидатів в члени
Політбюро ЦК КП України*

Вказівка тов. Шелеста П. Ю.

26.III.1968 р.

Таємно: прим. № 1

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА
МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ
ЦК КП УКРАЇНИ

Надсилаємо в порядку інформації запис бесіди першого секретаря МЗС УРСР Шевченка І. з співробітниками Генерального Консульства Польської Народної Республіки у Києві.

Додаток: згадане на 2 аркушах.

МІНІСТР ЗАКОРДОННИХ СПРАВ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
/-/ Д. БІЛОКОЛОС⁷⁷

Із щоденника І. Шевченка
СЕКРЕТНЕ

частина єврейського населення, що залишилася на захопленій території, була вже знищена. Міф про «ташкентський фронт» був дуже поширений в СРСР, його використовували впродовж усього повоєнного часу. Партійно-державний апарат починаючи від 1942 р. замовчував участь євреїв у війні, попри те, що по багатьох позиціях (загальній кількості нагороджених, кількості Героїв Радянського Союзу, кількості генералів) євреї займали четверте місце серед народів СРСР. Понад 500 тис. радянських євреїв воювали у складі Червоної Армії в роки Другої світової війни, за роки війни загинуло майже 198 тис. військовослужбовців-євреїв.

⁷⁷ Білоколос Дмитро Захарович (1912–1993) — радянський дипломат. У 1964–1966 — секретар Донецького обласного комітету КПУ з ідеології, в 1966–1970 рр. — міністр закордонних справ УРСР.

За погодженням з керівництвом МЗС УРСР, відповідно до прохання Консула ПНР у Києві К. Мацейковича відбулася неофіційна зустріч зі співробітниками Генконсульства ПНР у Києві (на зустрічі були присутні: 2-й секретар МЗС УРСР тов. Плюшко А. Д. та 3-й секретар МЗС УРСР тов. Бакланов Б. Г.). Під час зустрічі мав розмову з К. Мацейковичем, Я. Коцелінським і Т. Вуйциком з окремих питань консульської та представницької роботи. За своєю ініціативою співробітники Генконсульства також коротко розповіли про останні події, які відбувалися на їхній батьківщині. При цьому Я. Коцелінський зауважив, що демонстрації студентів, які мали місце у Варшаві та ряді інших міст, носили ворожий характер, внаслідок чого було дезорганізовано нормальне функціонування деяких вузів країни і порушено нормальний ритм життя польського народу. Я. Коцелінський додав, що події, які відбувалися в ПНР були спровоковані певною частиною інтелігенції переважно єврейської національності і що активну участь у підготовці і проведенні цих демонстрацій брали студенти теж єврейської національності. Співробітники Генконсульства ПНР у Києві негативно відзивалися про студентські безпорядки в їхній країні. Вони із зневагою відізвились також щодо єврейського населення, яке проживає в ПНР. Я. Коцелінський сказав, що в МЗС ПНР працює близько 180 дипломатів єврейської національності і що переважна більшість з них займає, як і в інших вищих державних установах ПНР, високі керівні посади. При цьому він додав, що Генеральний консул ПНР в Києві С. Стец також симпатизує громадянам єврейської національності і навіть при виконанні своїх службових обов'язків перебуває під великим впливом своєї дружини-єврейки. При цьому було помічено, що, напевно, в подіях, які останнім часом мали місце в ПНР, брала участь невелика група людей, в основному молодь, і що вони не мали підтримки народних мас і тому були із зневагою відкинуті й рішуче засуджені робітничим класом та передовою інтелігенцією ПНР.

Тов. Т. Вуйчик сказав при цьому, що демонстрації, які були організовані робітничим класом у відповідь на виступи студентів, пройшли під лозунгом: «Польща повинна належати полякам, а не євреям»⁷⁸. Консул К. Мацейкович відзначив, що дружина тов. Гомулки також єврейка за національністю і що це теж, до деякої міри, негативно впливає на громадську думку.

К. Мацейкович негативно відізвався щодо дружньої зустрічі з дружинами низки працівників радянських установ, яка була влаштована дружиною Генконсула Темою Стец 8 березня в приміщенні Генконсульства. Він сказав, що йому, як секретарю партійної організації, нічого не було відомо щодо складу запрошених, і що на цій зустрічі з невідомих для нього причин переважна більшість гостей були жінки єврейської національності. К. Мацейкович додав при цьому, що дружина Генерального консула за національністю єврейка і що вона підтримує у Києві тісні зв'язки з населенням єврейської національності. Консул розказав також, що найближчим часом він має намір скликати відкриті партійні

⁷⁸ Насправді апарат пропаганди використовував іншу термінологію, так звану «антисіоністську». Партійні органи готували та роздавали учасникам масових мітингів плакати із закликами. Наприклад: «Literaci do pióra, studenci do nauki», «Syjoniści do Izraela», «Precz z syjonistami», «Oczyścić partię z syjonistów».

збори, на яких обговорюватимуться події в ПНР і буде прийнято відповідну резолюцію з цього питання.

Під час зустрічі Т. Вуйчик в довірливій формі повідомив, що найближчим часом, як йому відомо з неофіційних джерел МЗС ПНР, С. Стеца буде звільнено з посади Генерального консула ПНР у Києві і на його місце буде призначено нового Генерального консула⁷⁹.

Зустріч проходила в дружній обстановці. В кінці від імені тт. Плюшка А. Д. та Бакланова Б. Г. подякував співробітникам польського Генконсульства за запрошення на цю дружню зустріч.

ПЕРШИЙ СЕКРЕТАР МЗС УРСР І. ШЕВЧЕНКО

штамп:

знято копій 20 екз.

Розіслано членам, кандидатам

в члени Політбюро ЦК КП України

1.IV.1968 за № 991/23

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 108, арк. 25–28.

№ 2

Інформація Львівського обкому КПУ про реагування населення області на події в Польщі та Чехословачині

27 березня 1968 р.

Значительная часть населения области была в определенной мере информирована зарубежными радио и газетами до получения нашей официальной информации.

Несколько позже мы получили выступление тов. Гомулки, напечатанное в «Правде», и записку Политбюро ЦК КПСС по Чехословакии.

Областной комитет партии принял срочные активные меры для ознакомления членов обкома, секретарей горкомов и райкомов с этими документами, дал установку, как отвечать на возникающие вопросы, сориентировал присутствующих на повышение политической бдительности.

В период польских событий, в частности 13 марта, была проведена встреча секретарей обкома партии с творческой интеллигенцией Львова, на которой поставлены задачи о повышении роли писателей и журналистов в вопросах интернационального воспитания, укрепления дружбы народов и роли творческих работников в связи с подготовкой к 100-летию со дня рождения В. И. Ленина.

15 марта в обкоме партии состоялось инструктивное совещание внешних лекторов и докладчиков обкома партии по итогам консультативных

⁷⁹ У липні 1969 р. Степан Стец був звільнений з посади Генерального консула ПНР у Києві. На зустрічі у ЦК КПУ він заявив, що причина звільнення полягає у ненормальних відносинах, що склалися у нього з новим послом ПНР в СРСР тов. Птасінським.

встреч в Будапеште и Софии. После этого совещания в районы и города области выехало около 100 лекторов и докладчиков.

Учитывая то обстоятельство, что во Львове много вузов и техникумов, более 100 тысяч человек студенческой молодежи, областной комитет партии 21 марта провел совещание ректоров, секретарей парткомов и комитетов комсомола вузов с участием секретарей Львовского горкома партии. На этом совещании были поставлены конкретные задачи: систематически посещать собрания в студенческих коллективах, бывать во всех общежитиях в вечерние часы, интересоваться проведением вечеров отдыха и других массовых мероприятий молодежи, глубже изучать состояние быта, общественного питания студентов. Было указано на необходимость давать четкие и вразумительные ответы на все вопросы, интересующие студенческую молодежь в связи с упомянутыми событиями.

Областной комитет партии совместно с политическим управлением Прикарпатского военного округа провел также актив генералов и офицеров запаса и в отставке, на котором был рассмотрен вопрос об активизации военно-патриотического воспитания молодежи.

В подавляющем большинстве трудящиеся области осуждают поступки реакционно настроенной части польских студентов. Об этом говорят многочисленные высказывания. Студент IV курса Львовского университета Михаил Бубняк заявил в отношении польских студентов — нарушителей закона: «Какой им еще свободы нужно? Как они не могут понять, что они до сих пор стоят не на твердой почве, что если бы не русские, то такой державы, как Польша не существовало бы».

Однако, как свидетельствует информация с мест, имеют место и высказывания отрицательные и даже враждебные.

Отдельные лица еврейской национальности выражают неудовлетворение той частью речи тов. Гомулки, где затрагиваются евреи. Они оценивают речь Гомулки в целом как антисемитскую.

Студентка IV курса ЛГУ Наталья Заболотная в частной беседе высказала мысль о том, что «и у нас может что-то начаться, так как дальше так быть не может». Она подчеркнула при этом, что московские студенты, дескать, более активны, чем львовские.

Бывший ректор духовной семинарии во Львове, униатский священник Чорняк заявил: «Я не хочу об этих событиях много говорить, одно хочу сказать: социалистическая система дает трещины».

В отношении высказываний упомянутых студентов ЛГУ ректору университета и парткому дано указание разобраться.

В целом обстановка в области здоровая, нормальная, люди трудятся над осуществлением задач третьего года пятилетки.

Секретарь Львовского обкома КП Украины В. Куцевол⁸⁰

ДАЛО, ф. 3, оп. 10, спр. 248, арк. 1, 2.

⁸⁰Куцевол Василь Степанович (1920–2001) — у 1962–1973 рр. 1-й секретар Львівського обласного комітету КПУ.

№ 3

Інформація Львівського обкому КПУ про реагування населення області на події в Чехословаччині*27 серпня 1968 р.*

ЦК КПСС

Областной комитет партии считает необходимым сообщить следующее:

Специфические обстоятельства — расположение территории области на западной границе СССР, знание многими польского, чешского, венгерского и других языков, а следовательно пользование информацией прессы и радио этих государств, наличие части национально ограниченных граждан, граждан, пришедших после войны с повинной, живучесть религиозных пережитков в сознании отдельных людей, родственные связи с заграницей, обилие иностранных туристов, частичная мобилизация, проведенная в связи с событиями в ЧССР, и так далее — предопределяют различные высказывания в отношении событий в ЧССР и оценки наших мер по защите социализма в братской стране.

Анализ поступающей информации из самых различных местных источников убедительно свидетельствует о том, что все честные труженики области понимают и горячо одобряют решительную помощь нашего правительства чехословацкому народу в защиту его социалистических завоеваний.

Реагирование трудящихся на выстрелы контрреволюционеров в советских воинов можно обобщить словами Владимира Иосифовича Козака, директора Ульчицкой восьмилетней школы Самборского района. Вот его слова: «Возмутительно! Контрреволюционные элементы стреляют в солдат, отцы которых принесли Чехословакии свободу, мир, избавили ее от коричневой чумы фашизма. Гневно осуждаем диверсионные акты врагов чехословацкого народа».

Пишняк Алексей Григорьевич — контролер автобусного завода: «На переговоры Советского правительства с Людвиком Свободой мы возлагаем большие надежды и верим, что законный президент Чехословацкого государства примет решительные меры по защите социализма и суверенитета своей страны от посягательств внутренней и международной реакции».

По имеющимся достоверным данным в области с 23 августа отмечается определенная тенденция к увеличению количества высказываний отрицательного характера как со стороны антисоветских элементов, так и со стороны националистически настроенной части населения.

Врачи Богдан Корчинский, Розенфельд, Абрам Эпельбаум считают, что ввод союзнических войск в ЧССР является варварством по отношению к чехам; что СССР последовал примеру Израиля в отношении Иерусалима и молниеносно захватил территорию ЧССР. Но если весь мир возьмется, сказал Розенфельд, то СССР будет туго и это беззаконие не пройдет безнаказанно. Эпельбаум, поддержав Розенфельда, добавил, что за все беспорядки в мире и напряженность несет ответственность СССР, но это ему сходит с рук до поры, до времени.

В аналогичной доверительной беседе по поводу действий Советского пра-

вительства рабочий фірми «Прогресс» Вайнер заявив: «Поверьте моему життєвому опыту — покончат с Чехословакией, начнут закручивать гайки и у нас».

В эти дни Львов буквально наводнен туристами — чехами, поляками и другими. Чешские туристы, отравленные ядом многомесячной контрреволюционной пропаганды, в большинстве своем отрицательно реагируют на ввод союзнических войск в Чехословакию.

В целом обстановка в области нормальная. Коммунисты мобилизовали всех трудящихся на выполнение планов и социалистических обязательств текущего года. Сельские труженики в сложных погодных условиях приступили к уборке картофеля и сахарной свеклы. Предпринимаются необходимые меры, чтобы убрать с минимальными потерями урожай этих культур с площадей, залитых водой. В ближайшие дни начнут работать сахарные заводы.

В этот ответственный международный момент на примере области ярко проявляется единство партии и народа, Подавляющее большинство трудящихся глубоко верит в то, что мудрая политика партии и Советского правительства обеспечит положительное решение чехословацкого вопроса.

Секретарь Львовского обкома КП Украины В. Куцевол

ДАЛО, ф. 3, оп. 10, спр. 248, арк. 87–89.

№ 4

Запис розмови посла ПНР в СРСР Яна Птасінського із секретарем ЦК КПРС Петром Демічевим в Москві 27 вересня 1968 р.

30 вересня 1968 р.

Посол Польської Народної Республіки в СРСР

Таємно

Москва

Запис зустрічі з товаришем П. М. Демічевим,
кандидатом у члени Політбюро та секретарем ЦК КПРС

Зустріч відбулась за ініціативою посла ПНР 27 вересня ц.р. в будинку ЦК КПРС.

У зустрічі брали участь: з радянської сторони — П. Анісімов, працівник міжнародного відділу ЦК КПРС, з польської сторони — Б. Рихловський, радник посольства ПНР в СРСР.

На початку зустрічі я розповів про справи, пов'язані з святкуванням 25-ї річниці Народного Війська Польського, а також поінформував тов. П. Демічева про перебіг кампанії напередодні з'їзду партії. Потім почалась дискусія про ситуацію в Чехословаччині та міжнародному комуністичному русі. У розмові про ці справи тов. Демічев обговорив ряд основних проблем. Нижче подаємо майже буквальный запис його висловлювань.

1. *Югославські справи.* <...>

2. *Справи Чехословаччини.* Ми занепокоєні ситуацією в Чехословаччині. Вважаємо, що питання, яке задають деякі люди — а чи є в Чехословаччині комуністична партія, чи тільки її назва залишилась, — не є безпідставним. КПЧ є партією розлізлою та крихкою. До цієї партії увійшло багато людей, що репрезентують окремі, ніж у комуністів цілі та завдання. Треба визнати, що їм вдалося реалізувати свої наміри. Вони пошматували КПЧ і перетворили її у безформну масу.

У принципі тільки старі комуністи — члени КПЧ тверезо дивляться на ситуацію та властиво оцінюють наші кроки. Ми отримуємо від них багато листів. Звичайно, не всі друкуємо — в цьому немає потреби, а крім того, дехто просить не розкривати їх прізвища. На жаль, стара гвардія не займає тепер вирішальної позиції. До КПЧ влилося багато людей з соціал-демократичними та ревізіоністичними налаштуваннями. Наразі вони домінують. Звичайно, що ситуація була б іншою, якби керівництво КПЧ розуміло існуючу загрозу. Але так воно не є. Вони не усвідомлюють, що контрреволюційні сили можуть знаходитися всередині партії.

Ми збираємось продовжувати нашу полеміку з чехословаками. Будемо таврувати всі коливання і непослідовність чехословацького керівництва. Одноразово, на фоні чехословацьких подій, будемо публікувати теоретичні статті, що обговорюють суттєві справи для усього міжнародного комуністичного руху. В світовому комуністичному русі зараз існує велике безладдя. Деякі партії відійшли від класової позиції. Їх інтернаціоналізм обмежується лише декларативними висловлюваннями, а в діяльності вони керуються виключно парткулярними інтересами.

Ми готуємо публікації до 50-річчя Чехословаччини. Вони готують цю річницю під націоналістичними гаслами. Справа полягає в тому, щоб їх випередити. Ми надрукуємо серію статей, присвячених цій річниці, щоб створити відповідні настрої.

У Чехословаччині постійно розширюємо поле впливу нашої пропаганди. Наші радіопрограми на Чехословаччину зараз тривають 12 годин на добу. Видаємо безліч різноманітних публікацій. Щодня розповсюджуємо безкоштовно близько 1 млн. примірників радянських газет та журналів. Ми почали видавати спеціальну газету для Чехословаччини⁸¹ — яка зовсім непогано розповсюджується. Будемо видавати щотижневик⁸² — накладом 60 тис. примірників чеською мовою і 30 тис. — словацькою.

Недавно ми видали книгу про події в Чехословаччині, накладом 300 тисяч примірників⁸³, зникла з книгарень протягом двох днів. Готуємо перевидання, цю книгу ми переклали кількома іноземними мовами — англійською, французькою, німецькою, іспанською та іншими. Також її переклали на чеську і сло-

⁸¹ Окупаційна влада видавала газету «Zpravu».

⁸² Тиждень «Tribuna», орган ЦК КПЧ (1969–1989).

⁸³ Див.: К событиям в Чехословакии: Факты, документы, свидетельства прессы и очевидцев.— М., 1968.

вацьку. Близько 100 тис. екземплярів цієї книги розповсюдили в Чехословаччині. Вже є перші відгуки на цю публікацію від членів деяких братніх партій. Відомо, що керівництво Французької комуністичної партії побоюється, що під впливом цієї книжки зустрінеться з критикою рядових членів партії за відношення до чехословацьких подій. Схожі побоювання є також у керівництва Італійської компартії. Думаю, що їх неспокій є небезпідставним.

У зв'язку з подіями в Чехословаччині хочемо ще більш активно підійти до критики західнонімецького ревізійонізму. Хочемо сильніше вдарити по реваншистських силах в ФРН. Готуємо також серію статей, присвячених справам Австрії. Вдаримо по австрійських соціал-демократах, які в чехословацьких подіях відіграли певну роль⁸⁴. Ще активніше будемо показувати роль ЦРУ та інших розвідувальних інституцій США. Також існує необхідність відкрито та поглиблено показати роль сіонізму.

3. *Проблема сіонізму.* До цього часу ми писали рідко та занадто фрагментарно про правдиве обличчя та роль сіонізму. Ситуація в цій сфері має бути змінена. Треба показати зв'язки сіонізму з американською розвідкою, показати агентурний характер діяльності сіоністських центрів.

Як комуністи, ми завжди боролися з антисемітизмом, і це було правильно. Однак, ця наша основна засада до цього часу якось загальмувала нашу боротьбу з сіонізмом. Вже на часі щоб ці справи виразно розмежувати. Проблему треба поставити виразно та однозначно. Звичайно, що вихідним пунктом має бути класовий підхід та оцінка. В протилежному випадку можна у нас в СРСР досить легко розгойдати хвилю антисемітизму.

В СРСР більшість євреїв займає правильну позицію. Разом з тим, ми розуміємо, що серед них є особи, які завербовані сіоністами та пропагують їх ідеологію. З ними ми будемо змушені вести гостру боротьбу.

Характерна річ, що коли вдарили по сіоністах в Польщі та Чехословаччині, наші сіоністи відразу притихли. Правдоподібно вони боялися, що так само в СРСР візьмемо їх за горлянку. Мабуть, вони зрозуміли реальність такого чину з нашої сторони. Боротьба з сіонізмом в нашій країні є дуже делікатною справою. Коли ми боремось з сіонізмом, мусимо одночасно вести боротьбу з антисемітами. Йдеться про те, щоб не збільшувати резерв для сіоністської вербовки. До війни в нас не було антисемітських настроїв, вони відродилися тільки в часі Другої світової війни. Серед радянських громадян єврейського походження ми зустрічалися з частими випадками ухиляння від участі в боях на фронті. Це стало якимось приводом для відродження антисемітських настроїв. Після війни з'явилися додаткові імпульси — справа лікарів, боротьба з космополітизмом (яка мала в певному сенсі відтінок боротьби з сіонізмом) і т.д. Пізніше ситуація повернулась до норми. Однак, в останні роки наступила виразна активізація сіонізму. Маса це відчувають. В результаті спостерігається зворотня реакція у вигляді антисемітських проявів.

⁸⁴ Йдеться про відкриття Австрією кордону для біженців зі Чехословаччини після 21 серпня 1968 р.

На одній із моїх зустрічей виступив із промовою один письменник, він доводив, що в СРСР панують антисемітські настрої. У відповіді я підтвердив, що певні прояви цього можна побачити. Але, запитав я одночасно, — які на це є причини? Чому — я сказав — не говорите про активізацію сіоністських сил, що породжують антисемітські настрої. Треба боротися на два фронти. Мій виступ був добре сприйнятий, хоча коло 50% учасників складали євреї.

Треба сказати, що серед активних противників радянської влади є багато євреїв. Несприятлива ситуація в певних колах радянського суспільства пов'язана з діяльністю єврейської інтелігенції. Події в культурі — справа Гінзбурга⁸⁵, Сінявського⁸⁶, Даніеля⁸⁷, вибрики внука Літвінова⁸⁸ — все це з'явилось як наслідок активізації сіоністської діяльності. Також в Ленінграді велика група євреїв веде антирадянську діяльність. Знаємо, що багато хто з них має безпосередні зв'язки з сіоністськими організаціями за кордоном.

Сіонізм становить поважну небезпеку для справи соціалізму. Треба повернутись до боротьби, яку вели проти сіонізму Маркс і Ленін.

Сіоністи дуже хитро та вміло вербують кадри для своїх цілей. Вони будують плани на далеку перспективу, не дають себе спокусити швидкими досягненнями. Дуже виразно це виявилось у Чехословаччині. Постійно та вдумливо вони прагнули опанувати засоби масової інформації. Вони досягнули свою ціль. Це дозволило їм пізніше перейти у наступ.

У справах боротьби з сіонізмом мусимо разом порадитись, щоб виступити єдиним фронтом. Питання мусить бути старанно підготовлене. Існує небезпека неправильного розуміння критики сіонізму простими людьми. Ми мусимо зважати на таку небезпеку.

Сіонізм дуже розбудував свої зв'язки у міжнародному масштабі. Це видно на прикладі Польщі, Чехословаччини та СРСР. Після березневих подій у Польщі ми відчули зміну настроїв сіоністських елементів в СРСР. Вони відразу втягнули свої хвости. Зараз, в зв'язку з подіями у Чехословаччині, певні сіоністські середовища формулюють власну, відмінну від нашої оцінку тих подій, яку намагаються розповсюдити. Але наша рука не здригнеться, коли діяльність сіоністів стане небезпечною для нашої країни.

Сіоністам вдалось поставити своїх людей в керівних органах деяких комуністичних партій. Ці люди координують свою діяльність. Ми це відчули під час розмов в Чієрній над Тісоу. На підставі реакції з боку Італійської кому-

⁸⁵ Гінзбург Олександр Ілліч (1936–2002) — журналіст, видавець, учасник правозахисного руху, член Московської Гельсінської спілки. Тричі відбував покарання за «антирадянську діяльність». У 1979 р. разом з іншими інакодумцями був обміняний на двох працівників КДБ, засуджених у США за шпигунство.

⁸⁶ Сінявський Андрій Донатович (1925–1997) — російський літературознавець і письменник.

⁸⁷ Даніель Юлій Маркович (1925–1988) — російський письменник, дисидент.

⁸⁸ Літвінов Павло Михайлович (нар. 1940) — радянський, пізніше американський фізик, педагог, учасник правозахисного руху в СРСР, один із учасників «демонстрації сімох» на Червоній площі 25 серпня 1968 р. проти радянської окупації Чехословаччини. У 1968–1972 рр. — на засланні. У 1974 р. емігрував до США.

ністичної партії можна зробити висновок, що в них був безпосередній зв'язок з деякими членами чехословацької делегації.

Докладно знаємо, що Крігель мав безпосередній зв'язок із закордонними сіоністами. Навіть знаємо людей, які були його зв'язківцями. Помічник Смрковського, який пізніше втік на Захід, також мав безпосередній зв'язок з сіоністськими центрами. Зрештою про це вже раніш попереджував нас тов. Вільнер⁸⁹, який казав, що велика група людей з соціалістичних країн завербована сіоністами і підтримує з ними безпосередній зв'язок.

Сіоністи використовують настрої людей єврейського походження, що виникли в наслідку відродження ізраїльської держави. У великій кількості євреїв цей факт переважає над їх громадянською та патріотичною прив'язаністю до країни проживання. Велика група радянських євреїв хотіла би виїхати до Ізраїлю (з цією метою користувалися між іншим можливостями, створеними Польщею). Але більшість тих, кому вдалося реалізувати це бажання, зараз просить дозволу повернутися до СРСР.

Здається, що прийшов час, щоб в справах боротьби з сіонізмом виробити разом однакову стратегічну лінію, розраховану на довший період часу. Боротьбу з сіонізмом належить проводити вміючи, щоби не викликати результат, відмінний від того, на що сподіваємось. Без боротьби з сіонізмом не можна буде вирішити ряд особливо істотних проблем. Водночас належить вести боротьбу з антисемітизмом, адже без цього база сіоністської діяльності не буде ліквідована.

Ян Птасінський

Переклад з польської. Опубліковано в: *Tajne dokumenty Biura Politycznego. PRL–ZSRR. 1956–1970.* — *Londyn, 1998.* — S. 535–541.

⁸⁹ Вільнер Meir (Meir Wilner, 1918–2003) — один із лідерів комуністичного руху в Ізраїлі. Відомий своєю повною підтримкою політики КПРС у справах Близького Сходу, навіть коли вона була відкрито ворожою щодо єврейської держави.

«НЕПРОДУКТИВНИЙ ПИСЬМЕННИК» РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

1972–1974 рр. позначилися активізацією політичних репресій в СРСР. Арешти та суди над інакодумцями відбулися у Москві, Ленінграді, Вільнюсі, Новосибірську. Аналогічні події в Україні були винятково жорстокими за розмахом та наслідками¹. Так, у січні 1972 р. були заарештовані київські учасники українського національно-демократичного руху: Іван Світличний, Леонід Плющ, Євген Сверстюк, Василь Стус, дещо пізніше — Іван Дзюба та інші відомі «шістдесятники». У Львові — В'ячеслав Чорновіл, Михайло Осадчий, Стефанія Шабатура, Іван Гель, Ірина Стасів, її чоловік Ігор Калинець та інші. Політичні процеси над ними відбулися в 1972–1973 рр. Так, І. Світличний був засуджений за «антирадянську агітацію і пропаганду» на 7 років виправно-трудових таборів та 5 років заслання, а І. Калинець — на 9 років ув'язнення та 3 роки заслання². Такі хвилі арештів проходили Україною періодично, політична реакція в СРСР супроводжувалася поступовим посиленням адміністративних заходів проти всіх нерегламентованих тоталітарною державою форм громадської активності.

Особлива атмосфера ідеологічного маразму, що панувала в Україні після приходу до влади «інтернаціоналіста» В. Щербицького (він змінив у квітні 1972 р. першого секретаря ЦК КПУ «націоналіста» П. Шелеста), досягла свого апогею у переслідуванні творчої інтелігенції. Досить назвати імена поетів-табірників Василя Стуса³, Миколи Руденка, жертву КДБ письменника та режисера Гелія Снегірьова, згнєбленого та засудженого режисера Сергія Параджанова. В. Маланчук, секретар ЦК КПУ з ідеології, який відкрито і злобно проводив українофоб-

¹ Відомо російська правозахисниця Л. Алексєєва у книзі «История инакомыслия в СССР. Новейший период» (за словами автора — «перша спроба систематичного опису сучасного інакодумства в Радянському Союзі»), що була написана у 1983 р., подає у подробицях всесоюзну панораму подій 1960–70-х рр.

² Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). — К., 1999. — С. 214.

³ Паплюження пам'яті В. Стуса продовжили у 2015 р. діячі «русской весны», що знищили барельєф на його честь на будинку філологічного факультету Донецького університету.

ську політику та був натхненником перманентних ідеологічних «чисток» у Спілці письменників України, висував звинувачення на адресу Л. Костенко, І. Драча, В. Симоненка, М. Вінграновського, І. Дзюби, С. Тельнюка, В. Некрасова та інших.

Киянин Віктор Платонович Некрасов, фронтовик та відомий письменник, автор повісті «В окопах Сталинграда», за яку в червні 1947 р. отримав Сталінську премію другого ступеня (за неповними даними, книга була перекладена 36 мовами), починаючи від 1954 р. неодноразово був критикований та морально засуджений на сторінках радянської преси та різноманітних зборах, аж поки у 1974 році його протистояння наявному режиму не змусило письменника покинути країну. 20 травня 1974 р. у листі до Л. Брежнєва він писав:

Понятно, что такое решение принять было нелегко — слишком многое связано у меня со страной, в которой я родился, рос, учился, работал, защищая которую дважды был ранен — но другого выхода у меня нет, меня на него вынуждают⁴.

Вкажемо лише на найбільш відомі епізоди (неповний перелік) переслідування Некрасова режимом. 1954 року нова повість письменника «В родном городе» була названа критикою занепадницькою; 1960 року В. Некрасов публікує в «Литературной газете» статтю «Почему это не сделано...», в якій жорстко засуджує місцеву владу за байдужість до пам'яті жертв Бабиного Яру. Проблеми іншого роду виникли у 1963 р., коли у газеті «Известия» (19 січня) була надрукована редакційна стаття за підписом М. Стуріа «Турист с тросточкой», в якій нищівній критиці були піддані нариси Некрасова «По обе стороны океана». 8 березня 1963 р. М. Хрущов на зустрічі керівників партії та уряду із діями літератури та мистецтва публічно накинувся з критикою на В. Некрасова за «совершенно не приемлемый для нашего искусства принцип», а поїздка письменника до Франції залишила «неприятное впечатление», оскільки «польстят за границей нестойкому человеку, назовут его символом “новой эпохи”, или еще как-нибудь в этом роде, он и забудет, откуда, куда и зачем приехал, и начнет плести несуразности»⁵. 10 квітня 1963 р. перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний на нараді активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників УРСР запитав: «...За яку ж ви, товаришу Некрасов, стоїте правду сьогодні?», — та зарахував творчість Некрасова до «дрібнобуржуазного анархізму», якого «партія і народ терпіти не можуть»⁶. 21 червня 1963 р. на пленумі ЦК КПРС М. Хрущов знову звернувся до особи Некрасова, який «утратил драгоценные качества коммуниста, чувство партийности». Хрущов був вражений непокорю Некрасова: «Меня удивляет в Некрасове другое — он настолько погряз в своих идейных заблуждениях, так переродился, что не признает того, что требует партия», — та зазначив, що чим швидше партія звільниться від таких людей, як Некрасов, тим краще⁷.

⁴ <http://www.nekrassov-viktor.com/Letters/Nekrasov-Letters-Brezhnev-1974.aspx>

⁵ Хрущев Н. Высокая идейность и художественное мастерство — великая сила советской литературы и искусства // Новый мир. — 1963. — № 3. — С. 26, 32.

⁶ Літературна Україна. — 1963. — 12 квітня.

⁷ Правда. — 1963. — 29 червня.

Некрасова почали таврувати в пресі, на різноманітних зборах і засіданнях у Москві та Києві. Як члену КПРС, письменнику було винесено сувору догану та заведено на нього персональну справу. 1966 року після виступу В. Некрасова на першому стихійному мітингу в Бабиному Яру його персональна справа отримала нове дихання — йому пригадали і статтю 1960 р. про Бабин Яр, й інші «провини». Згадує академік Іван Дзюба:

Звісно ж, не випадково опинився Віктор Некрасов у Бабиному Яру. Це місце стало символом не тільки фашистського геноциду, а й «нашої» наруги над пам'яттю сотень тисяч жертв. І Віктор Платонович з незмінною наполегливістю, — доводячи до крайнього роздратування ідеологічних та інших чинущ, — домагався «легалізації» пам'яті жертв фашизму, припинення дрібного шахрайства з приводу характеру трагедії, — коли за справедливими словами про те, що тут загинули радянські люди багатьох національностей, намагалися навіщось приховати факт, що «почався» Бабин Яр з масового і цілеспрямованого знищення гітлерівцями євреїв⁸.

Того самого 1966 року член КПРС В. Некрасов підписав листа 25-ти діячів культури та науки до генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва проти повзучої реабілітації Сталіна⁹, за що отримав свою другу сувору партійну догану. Євген Сверстюк пише, що «демонстративний перехід Віктора Некрасова на бік переслідуваних дисидентів (тоді іменованих українськими націоналістами) був подією. Адже жоден з визнаних на той час письменників не зважився б на такий крок»¹⁰. Після зустрічі В. Некрасова у січні 1972 р. на своїй квартирі з академіком А. Сахаровим та його дружиною О. Боннер до нього «неофіційно» приходив полковник КДБ з метою провести «дружню та виховну» бесіду. В лютому 1973 р. на зборах первинної організації письменник був виключений із лав КПРС, у травні рішення було затверджене бюро Ленінського райкому КПУ м. Києва.

1974 рік почався для В. Некрасова півторадобовим обшуком його київської квартири. Як і раніше, письменник демонстративно зустрічається з дисидентами, вільнодумною інтелігенцією, дає інтерв'ю закордонним кореспондентам. Його ім'я все частіше з'являється на перших шпальтах західної преси. Постійне представництво УРСР при ООН інформує В. Щербицького про статті в «The New York Times», присвячені В. Некрасову, та надсилає їх переклади. 12 березня 1974 р. «The New York Times» публікує статтю Г. Сміта «Радянський письменник-дисидент говорить про небезпеку». У ній Г. Сміт, згадавши про лист В. Некрасова на підтримку О. Солженіцина, зокрема писав:

Пан Некрасов, член КПРС із 30-річним стажем, був виключений з партії у 1972 р. за протести проти переслідувань єврейських та українських дисидентів,

⁸ Дзюба І. Не підкорений брехнею // Віктор Некрасов у спогадах сучасників. — К., 2014. — С. 28.

⁹ Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том 2. Февраль 1956 — начало 80-х годов. — М., 2003. — С. 486–488.

¹⁰ Сверстюк Є. Отчий дім Віктора Некрасова // Віктор Некрасов у спогадах сучасників. — К., 2014. — С. 79.

розповів, що в його квартирі у Києві у середині січня проводився обшук тривалістю 42 години силами 9-ти оперативних працівників КДБ, і на протязі шести днів тривали допити. Співробітники КДБ, за його словами, вивезли 7 мішків різних матеріалів із його архіву, зокрема книжки Марини Цветаєвої, італійське видання першого роману О. Солженіцина «Один день Івана Денисовича», часописи «Лайф», «Парі-матч» та «Нувель-обсерватор», українські та німецькі газети часів битви за Сталінград, друкарську машинку, магнітофон, світлини, листи та незакінчений рукопис короткої праці, яку він писав про Бабин Яр.

«Чи не занадто ми щедрі, щоб викидати людей, якими можна пишатися? — питає він. — Художник Шагал, композитор Стравінський, конструктор гвинтокрилів Сікорський — всі вони стали частиною чужої культури. Хто ж залишиться із нами? Зрештою слідчі КДБ не пишуть для нас книг, не малюють картин і не створюють симфонії».

Його слова, за його зізнанням, просякнуті «гіркотою». Далі він каже: «Я воював за мою країну, за мій народ, за хлопчика Вітю. Я сподівався, що Вітя стане музикантом, поетом або просто людиною. Але я воював не за те, щоб цей маленький хлопчик, зараз вже дорослий, міг прийти до мене із ордером на обшук, нищпорити у моїх архівах, обшукувати моїх відвідувачів, та читати мені лекції про патріотизм, як він його розуміє»¹¹.

У березні–травні 1974 р. КДБ провів декілька «спецоперацій» щодо В. Некрасова: його затримували на вулицях Києва та Москви нібито для встановлення особи, після чого відпускали, часом із вибаченнями, часом без них. 20 травня 1974 р. В. Некрасов надсилає листа Л. Брежнєву з проханням «дозволити» виїхати за кордон, мотивуючи його тим, що «письменник не може працювати, знаючи, що щохвилини до нього можуть прийти та забрати і не повернути написане». Наступного дня його було виключено зі Спілки письменників України, а 27 липня 1974 р. він отримав дозвіл на виїзд.

Документи, які подаємо нижче, були підписані особами, що стояли на різних щаблях партійної ієрархії. М. Марковський, про якого нам відомо лише те, що він жив у Львові, та В. Щербицький, перший секретар ЦК КПУ, зійшлися на думці, засвідчивши «єдність поглядів партії та народу». Творчість та діяльність Віктора Некрасова, на їхню думку, становить пряму загрозу «общим советским традициям, революционным и социалистическим, марксистско-ленинским по характеру». М. Марковський, як це видно з тексту його листа, був достатньо обізнаним продуктом радянської пропаганди. Разом із тим, в його листі можна знайти відображення реалій того часу, які не завжди з'являлися у підцензурній пресі. Його судження, джерелом яких були публікації радянської преси, абсолютно відверті у войовничому несприйнятті інших поглядів. За оцінкою М. Марковського, О. Солженіцин, А. Сахаров та В. Некрасов є носіями поглядів, не прийнятних для радянського ладу, вони живуть в іншому світі, що відкидає брехню.

¹¹ Smith, Hedrick. Dissident Soviet Writer Tells of Threat // New York Times. — March 12. — 1974.

Лист Марковського є рідкісним зразком персональної партійної публіцистики, що не потребувала оприлюднення. Надзвичайно цікавий документ радянської епохи, свого роду *vox populi*, в якому добре ерудований пропагандист припускає, що «трагический, мрачный 37 год и некоторые его повторения не были типичными для советской карательной системы». М. Марковский, оскільки жанр листа це дозволяв, розлогіше, ніж це зазвичай подавала преса, описує провини Солженіцина та Сахарова перед радянською владою та із завзяттям викриває «невірних радянських громадян». Він прямо вказує на взаємозалежність споріднених, на його думку, тем:

Вы собирались писать о Бабьем Яре. Может быть, Вы солидарны с симпатиками Израиля, с требованием свободного переселения евреев в Израиль?

Лист М. Марковського, відправлений 13 березня 1974 р. на ім'я голови Спілки письменників України В. Козаченка¹² та пересланий до ЦК КПУ, не випадково знаходиться в одній архівній справі з інформацією від 15 липня 1974 р. за підписом В. Щербицького про рішення української влади у справі В. Некрасова.

Вже перебуваючи на еміграції, В. Некрасов так згадував про переслідування його у 1974–1973 рр.:

Мрачное серое здание на Владимирской улице, где целую неделю меня допрашивал следователь по особо важным делам полковник Старостин, и подземный переход у Бессарабки, где схватили когда-то два дюжих товарища и отвезли на ночевку в соответствующее учреждение, и другой переход, куда ливень загнал меня и двоих моих топтунов, с которыми, безрезультативно, правда, пытался завести мирную беседу. Вспоминаются и девять вежливых «мальчиков», двое суток исследовавших содержимое моих шкафов и ящиков, и машины, упорно сопровождающих меня по киевским улицам¹³.

Боротьба із творчістю фронтовика продовжувалася ще довгі роки після його від'їзду. Наприклад, Вінницький обком партії, інформуючи в січні 1980 р. ЦК КПУ про свої успіхи у справі «викриття реакційної суті міжнародного сіонізму», спромігся, не оминувши постаті В. Некрасова, поєднати в одному реченні все, що вважалося проявами «антирадянської сіоністської пропаганди»:

Организована, в частности, учеба гидов-переводчиков, определены маршруты для иностранных туристов еврейской национальности; усилен контроль за деятельностью религиозных общин миньонов; из фондов библиотек и книготорговой сети изъяты произведения Н. Руденко, А. Львова, В. Некрасова, О. Бердника¹⁴.

¹²Козаченко Василь Павлович (1913–1995) — письменник. Член ЦК КПУ у 1971–1981 рр., у 1973–1979 рр. — 1-й секретар правління Спілки письменників України.

¹³Некрасов Виктор. Сочинения. — М., 2002. — С. 1175.

¹⁴ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 10, спр. 3519, арк. 6.

ДОКУМЕНТЫ

№ 1

Лист М. Марковського до письменника В. Некрасова

13 березня 1974 р.

Уважаемый товарищ Козаченко!

Очень прошу Вас: поручить своей канцелярии переслать это письмо Виктору Некрасову, адреса которого я не знаю. Я не могу не возразить ему, не осудить его последнее заявление.

М. Марковский

Уважаемый товарищ Некрасов!

С удивлением я услышал, что Вы присоединили свой голос к хору группки «диссидентов», отказались присоединиться к «кампании клеветы против лучших людей страны Сахарова и Солженицына». Так было передано Ваше заявление.

Не хочу быть резким, но как тут не воскликнуть: да вы в своем ли уме, Некрасов?

Если бы Вы выросли в среде, где «властителями душ» были Струве, Бердяев, З. Гиппиус, в среде, которая дала корниловцев, белых юнкеров, в среде давно мертвой — Ваше заявление можно было бы еще как-то понять. Но Вы ведь из совсем другой среды.

За что же Вы так высоко (и в угоду антисоветской пропаганде, надо сказать) аттестуете господ Сахарова и Солженицына? За что? Разве Солженицын не предложил отказаться от марксизма, как идеологии чуждой, вредной и мертвой. (Боже, до чего же претенциозный дурак!)

Разве Сахаров не сказал, что Советский Союз должен отбросить свою «мессианскую идеологию», т.е. идею социалистической революции? Ведь это Солженицын обрушился на западных радикалов и либералов за то, что они видят только беззаконие и насилие «справа» и не решаются протестовать «влево», за что его и облобызал господин Штраус. А отвратительный жест Сахарова в сторону чилийской хунты разве был случайностью¹⁵? Сахаров — этот фальшивый защитник «гражданских прав» — и не думал отмежеваться от него.

И Сахаров, и Солженицын занимают чудовищную, в своем логическом развитии — пораженческую позицию в вопросе об обороноспособности СССР. Первый обеспокоен тем, что мощь Советского Союза может быть опасной для капиталистических государств, второй подсчитал, что наши средства обороны преувеличены в 10 раз.

¹⁵ 18 вересня 1973 р. А. Сахаров, О. Галич та В. Максимов звернулися до уряду Чилі з листом на захист поета П. Неруди.

И Сахаров, и Солженицын ищут поддержки и защиты не у себя дома, а на чужой стороне, в кругах и инстанциях враждебных Советскому Союзу. Уже одна эта позиция не только подла, но и убийственна для этих радетелей за судьбы советского народа.

Лишь на днях Солженицын предложил отказаться от дальнейшей индустриализации — во имя спасения окружающей среды. Он же додумался до требования допустить в нашей стране массовые религиозные молодежные организации. Вот чего, оказывается, нам не хватало!

Что же Вас прельщает, Некрасов, во взглядах и действиях этих двух С?

Может быть наивное, мягко выражаясь, преклонение Сахарова перед западной «свободой», его не очень искренняя вера в универсальную свободу, в свободу «без берегов»? Вспомните весьма показательную историю с письмом 99-ти в Чехословакии¹⁶.

Вспомните, как бесцеремонно и во Франции, и в Италии буржуазия устранила коммунистов из правительства, отобрала у них голоса. Вспомните, как в ФРГ, где очень пекутся о правах некоторых отщепенцев в Советском Союзе, официально отказывают «левым» в элементарных правах. Нет ничего более лживого и лицемерного, чем различные вариации буржуазной (и сахаровской) философии свободы.

Или Вы поверили во вздорную, утопическую теорию конвергенции, во всемирное правительство, которое запланировал «гигант мысли» — Сахаров? Или Вы тоже хотите устранения всех барьеров при обмене идеями и информацией с Западом? Когда-то Россия «выстрадала марксизм» в результате такого обмена. Что она может «выстрадать» сейчас? Разумеется, нельзя пребывать в изоляции. И мы у себя — и раньше и теперь — лучше знали Запад, чем Запад знал нас. Но зачем допускать без фильтра тот мутный поток т.н. массовой культуры, фальшивой, оплаченной пропаганды, отрицательное отношение к которому не скрывают даже многие представители западного мира (например, Кекконен)?

Или Вас поразила та смелость невежества, с которой Солженицын эпатирует публику, переворачивая с ног на голову многие стороны нашей отечественной истории?

Неужели Вас не отталкивает отношение Сахарова и Солженицына к Советскому обществу, полное пессимизма, неуважения, непонимания (чтоб не сказать — клеветы), высокомерного снобизма?

«Рожденный ползать летать не может». Не понять этим господам, что волны социального идеализма никогда не подымались так высоко в нашем отечестве, несмотря на все, как в советские годы. О силе духа Советского народа говорят и такие факты, как то, что тысячи людей, прошедших так незаслуженно через годы страданий в лагерях, остались коммунистами и патриотами. Что могут

¹⁶ «Лист 99 робітників і службовців заводу “Авто-Прага”» (Правда, 30 липня 1968 р.), за словами П. Шелеста, «висловлював вірність справі соціалізму і дружби народів». Лист був засуджений чехословацькими ЗМІ та патріотично налаштованими громадянами як зрадницький.

этому противопоставить господа два С? Упрямство и наглость кучки живых мертвецов, контрреволюционных утопистов, явно рассчитывающих лишь на защиту «с той стороны».

Вы собирались писать о Бабьем Яре. Может быть, Вы солидарны с симпатиками Израиля, с требованием о свободном переселении советских евреев в Израиль?

Но естественное презрение к антисемитизму — этому «социализму дураков» (можно и должно сказать и крепче) не должно, однако, помешать видеть вещи в их истинном свете.

Эмигрировать из Советского Союза в Израиль — это не то, что переехать из Австрии в Бельгию, или из Советского Союза, скажем, в Польшу. Это значит «перебежать» в другой лагерь. И причем в очень напряженный момент, в сущности, в условиях войны. И это не так уж и редко сопровождается отказом от коммунистической партийности. К тому же это играет провоцирующую роль в отношении тех, кто остается. А разговоры о праве на весьма сомнительную родину выглядят весьма цинично перед лицом трагедии миллиона арабов Палестины, действительно лишенных родины. Слепые произраильские симпатии Сахарова, симпатии к нескольким десяткам тысяч неверных советских граждан — в ущерб так грубо попранных жизненно-необходимых прав арабов, не могут быть оправданы. Разве не так?

Вы скажете: все это клевета или, во всяком случае, не главное. Нет, не клевета и это главное.

А подробное изложение действительно ужасных и массовых нарушений законности — это для Солженицына и Сахарова лишь плацдарм для нанесения удара по идее революции, социализма, советской власти. Именно поэтому книга Солженицына так поднята на щит антикоммунистической пропагандой. Целый ряд других книг на эту тему не удостоился подобной чести.

Но разве Вы не знаете, что трагический, мрачный 37 год и некоторые его повторения не были типичными для советской карательной политики?

Разве Вы не знаете, что было исправлено все, что еще можно было исправить. Одни (многие) наказаны, другие — освобождены, реабилитированы, получили моральную и материальную компенсацию.

Зачем же через много лет заниматься кощунственным гробокопательством — в столь неблагоприятных, контрреволюционных, антисоциалистических целях? Ведь Якир, Красин, Литвинов и др., встань они из могилы, конечно бы отшатнулись от своих фрондирующих потомков.

И можно ли столь демагогически требовать, как это делает Сахаров, чтобы в Советском Союзе вообще не было лагерей? Ведь Сахаров только на днях призвал весь мир «нажимать» на Советский Союз, поскольку в Союзе один миллион семьсот тысяч (!?) заключенных в лагерях.

И, наконец, так ли уж точен автор в описании «Архипелага Гулага»? Личный его опыт (заслуженный) явно недостаточен для столь широких обобще-

ний. Статистических данных у нас не публиковалось, к архивам он допущен, конечно, не был. Автор собрал много свидетельских показаний? Ну, знаете, разные люди рассказывают по-разному. И среди тысяч пострадавших — виновных и невиновных — нетрудно было найти то, что хотелось, — и то, что было, и то, что было не совсем так. Один человек, да еще такой предвзятый, как Солженицын, не может быть, конечно, судьей.

Итак, товарищ Некрасов, за что все-таки Вы поднимаете на щит Сахарова и Солженицына, людей явно чужих и, при всем их патологическом самомнении, попросту не очень умных, отнюдь не оригинальных в своей антикоммунистической позиции? Я знаю, что Вы либерал (чары либерализма на меня не оказывают никакого действия). Но я могу еще понять «либеральный уклон», как реакцию на ограниченность и деформации. Но я не мог себе представить Вас в качестве единомышленника контрреволюционеров. Или Вы считаете, что революция вся в прошлом? Ничего не исправляю и не переписываю.

Догадываюсь, что мое письмо не доставит Вам удовольствия. Но ведь это взаимно.

Желаю Вам все-таки оставаться верным нашим общим советским традициям, революционным и социалистическим, марксистско-ленинским по характеру.

М. Марковский

Львов-44,

Энгельса, 52-а, кв. 8

ЦДАГОУ, ф.1, оп. 25, спр. 1044, арк. 58–61.

№ 2

Лист секретаря ЦК КПУ В. Щербицького до ЦК КПРС у справі письменника В. Некрасова

Секретно

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ
СОВЕТСКОГО СОЮЗА

15 липня 1974 р.

Писатель Некрасов Виктор Платонович, 1911 года рождения, русский, житель г. Киева и его жена Базий Галина Викторовна, 1914 г.р., пенсионерка, беспартийная, 10 июля 1974 года подали заявление в органы милиции и документы для поездки по частной визе в Швейцарию на три месяца к своему дальнему родственнику Н. Ульянову.

Как известно, в 1947 г. за повесть «В окопах Сталинграда» В. Некрасов получил Государственную премию. В последующих своих произведениях — «В род-

УКАЗ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР

358 О лишении гражданства СССР Некрасова В. П.

Учитывая, что Некрасов В. П. систематически совершает действия, не совместимые с принадлежностью к гражданству СССР, наносит своим поведением ущерб престижу Союза ССР, Президиум Верховного Совета СССР постановляет:

На основании статьи 7 Закона СССР от 19 августа 1938 года «О гражданстве Союза Советских Социалистических Республик» за действия, порочащие звание гражданина СССР, лишить гражданства СССР **Некрасова** Виктора Платоновича, 1911 года рождения, уроженца гор. Киева.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР А. БРЕЖНЕВ.

Секретарь Президиума Верховного Совета СССР М. ГЕОРГАДЗЕ.

Москва, Кремль. 24 апреля 1979 г.

№ 48—X.

ном городе» (1954 г.), «Первое знакомство» (1958 г.), «По обе стороны океана» (1962 г.), «Месяц во Франции» (1965 г.) — он допустил серьезные идейные ошибки, искажил советскую действительность и идеализировал жизнь в капиталистическом мире, за что подвергался критике в нашей печати.

В дальнейшем Некрасов полностью встал на враждебные нашему строю позиции. Он на протяжении ряда лет действует разлагающе на идейно незрелую молодежь и других лиц из своего окружения, систематически встречается с иностранцами, причастными к зарубежным идеологическим центрам, которых снабжает клеветнической информацией об СССР.

Свою квартиру Некрасов превратил в место сборищ антисоветских элементов — сионистов и других экстремистов, которые с его участием обсуждают вопросы активизации т.н. «движения за демократизацию в СССР», намечают провокационные акции. Будучи единомышленником Сахарова и Солженицына, Некрасов поддерживает с ними личные контакты, одобряет их враждебную деятельность. В случае выезда Сахарова за границу намеревается стать во главе т.н. «демократов».

Неоднократно предпринимавшиеся меры воспитательного характера воздействия на Некрасова не оказали. В 1972 г. он исключен из членов КПСС. Некрасов страдает алкоголизмом, помещался в вытрезвитель. Как писатель работает непродуктивно, авторитетом среди литературной общественности не пользуется.

С целью снижения антисоветской активности Некрасова в январе 1974 г. органами КГБ с санкции прокурора произведен на его квартире обыск, в результате которого изъято значительное количество антисоветской и идейно вредной литературы.

Некрасов по-прежнему ведет себя вызывающе и остается на открыто враждебных позициях. Его жена — Базий — полностью разделяет антисоветские

взгляды мужа. По имеющимся данным, Некрасов намерен использовать поездку за границу с целью невозвращения на Родину.

Учитывая, что Некрасов является морально разложившейся личностью и по своим возможностям вряд ли сможет за границей играть заметную роль в антисоветской эмиграции, а также то, что он и его жена не располагают сведениями секретного характера, представляется целесообразным не препятствовать ему и его жене в поездке в Швейцарию.

Вопрос о разрешении Некрасову возвратиться в СССР можно было бы рассмотреть в зависимости от его поведения за границей.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КОМПАРТИИ УКРАИНЫ В. ЩЕРБИЦКИЙ

ЦДАГОУ, ф.1, оп. 25, спр. 1044, арк. 72, 73.

ТРИ БІЙЦІ ІДЕОЛОГІЧНОГО ФРОНТУ — ГОРДИСТЬ РАДЯНСЬКОЇ СІОНОЛОГІЇ

Починаючи від другої половини 1950-х рр. у книгарнях СРСР серед іншої пропагандистської літератури з'явилися, а згодом зайняли чільне місце так звані «антисіоністські» видання. Серед їхніх авторів були метри, які працювали впродовж десятиліть, критика «міжнародного сіонізму» забезпечувала їм постійний заробіток (викладацька та лекційна діяльність, публікації тощо) та прихильну увагу з боку відділів агітації та пропаганди партійних органів. Серед цієї когорти «філософів», «публіцистів», «релігієзнавців» було кілька прізвищ, що силою обставин стали загальними іменами.

Перераховувати, а тим більше аналізувати гімалаї антисіоністських праць немає жодного сенсу: здебільшого вони були побудовані на однакових тезах та позбавлені будь-якої наукової вартості. Ці публікації привертали увагу більше західних советологів, ніж широкого читацького загалу СРСР. Всі хиби та характерні риси цього паперового наступу можна звести до кількох постулатів: юдаїзм — реакційна релігія, що прислуговує панівним верствам, сіонізм (єврейський буржуазний націоналізм) — найактивніший загін антикомунізму, Ізраїль — імперіалістичний форпост. Решта ідей та постулатів уже залежала від творчих зацікавлень авторів: одних цікавили теорії всесвітніх змов та всемогутнього єврейського капіталу, інші фантазували на теми спорідненості фашизму та сіонізму. Зовсім екзотично (на загальнорадянському тлі) виглядали буйні фантазії авторів УРСР про союз між «українським буржуазним націоналізмом» та сіонізмом.

Ми зупинимося на трьох постатях, що працювали на одному полі та були відомими у своїх колах авторами антисіоністських публікацій. Вони різнилися віком, освітою, середовищем, опікунами та контактами. Їх поєднувала тема, що гарантувала постійну увагу партії та стабільний заробіток.

* * *

ТРОХИМ КОРНІЙОВИЧ КИЧКО

Найбільш знаним персонажем у цій трійці був Трохим Корнійович Кичко. Його ім'я свого часу було прозивним, а його творчість та особа викликали неабияку увагу. Але час неблаганний: людину, ім'я якої довго не сходило з перших шпальт світової преси та стало символом радянських антисіоністських кампаній, вже забувають, хоча подекуди ця постать продовжує обростати фантастичними вигадками. Наприклад, у збірнику документів «Сувора правда про 14-й партизанський» читаємо дивні речі про Т. Кичка: «...До війни — секретар Вінницького РК КП(б)У. <...> Провокатора і фальсифікатора, який працював у гестапо, було викрито і засуджено військовим трибуналом»¹.

Певні суперечності та чутки, пов'язані із біографією Т. Кичка, не є головним предметом нашого дослідження. Доступні нам джерела не доводять повторювані його опонентами звинувачення в активній колаборації під час Другої світової війни. Майже до середини 1970-х рр. радянські органи держбезпеки вистежували та притягали до відповідальності осіб, що співпрацювали з окупантами, часто процеси були відкритими та широко висвітлювались у пресі. Неможливо уявити, щоб «секретар райкому партії» Т. Кичко спочатку співпрацював із гітлерівцями (кожен, хто має хоча б найменше уявлення про реалії окупації, розуміє, що він підлягав безумовному знищенню), а згодом без наслідків для себе пройшов через ретельні перевірки органами у 1944–1954 рр. і став публічною особою на передньому краю ідеологічного фронту. Відомі факти біографії Т. Кичка свідчать, що система двічі його жорстоко карала (у 1938 р. — за часів Великого терору та у 1948 р. — коли точилася боротьба із «буржуазно-націоналістичними перекинуттями» історії України) — викидала на узбіччя, заарештовувала та позбавляла партійного квитка.

Трохим Корнійович народився у 1905 р., він став всесвітньо відомим антисіоністом вже у досить поважному віці, майже шістдесятирічним. У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України зберігаються датована 1948 р. «Справка на преподавателя основ марксизма-ленинизма Технологического института Кичко Т. К.» та 1954 р. — супровідна анкета. Остання подає таку інформацію з біографії Т. Кичка:

Член КПСС с 1928 г., образование высшее, по специальности педагог. До войны работал в Киевском областном управлении милиции — начальником отдела службы и боевой подготовки (в 1937–1938 гг.), исключался из ВКП(б) и был арестован органами МГБ². [Повоєнний термін «МГБ» було вжито замість «НКВД» через те, що анкету складали 1954 р. — М. М.]

¹ Сувора правда про 14-й партизанський. — Вінниця, 2015. — С. 300.

² За інформацією московського дослідника органів держбезпеки О. Мазохіна, «инспектор при начальнике Управления рабоче-крестьянской милиции НКВД УССР, сержант милиции Кичко Т. К.» був звільнений із органів у жовтні 1938 р. Див.: <http://forum.mozohin.ru/index.php?topic=885.110>.

Содержался под стражей в течение одного года, освобожден за недоказанностью состава преступления. Находился на временно-оккупированной немцами территории с сентября 1941 г. по март 1944 г. Был в плену. Выпущен из плена 18 октября 1941 г. из Киевского лагеря под фамилией Самсонов. Принимал участие в подпольной антифашистской деятельности во время немецкой оккупации г. Винницы.

В 1948 г. решением Киевского ГК КП(б)У исключен из ВКП(б) «за недостойное поведение в период нахождения на оккупированной немцами территории». Решение было подтверждено бюро ОК КП(б)У. На момент привлечения к партвзысканию (1948 г.) работал старшим преподавателем кафедры основ марксизма-ленинизма в Киевском технологическом институте Министерства легкой промышленности. С сентября 1950 г. работал лектором Киевского областного лекционного бюро.

Решением ЦК КПУ от 29.09.1954 г. восстановлен членом КПСС.

Награжден медалью «За победу над Германией», был представлен к награждению Орденом Красного Знамени.

В 1949 г. работал над кандидатской диссертацией на тему «Великая Октябрьская социалистическая революция и Закарпатская Украина», по другим сведениям — «Закарпаття у боротьбі проти мадяризації та германізації у минулому»³.

Питання можливої колаборації Т. Кичка у роки Другої світової війни неможливо з'ясувати лише на підставі документів, які нам вдалося виявити. Попри те, що «Справка на преподавателя» на цілих десяти сторінках перераховує сумнівні вчинки Т. Кичка, у нас немає можливості порівняти її з іншими документами, передусім зі справою про його поновлення у лавах КПРС та матеріалами перевірки КДБ. У документальному додатку подаємо лише преамбулу та констатуючу частину згаданої довідки, яка дуже точно передає атмосферу часу, коли навіть найбільш віддані системі особи могли втратити посаду та становище на підставі не доведених фактів. На нашу думку, проблеми Т. Кичка, що виникли у нього у 1948–1954 рр., були викликані непорозумінням та конкуренцією між двома антагоністичними групами підпільників та втручанням у справу повоєнних партійних функціонерів у Вінниці⁴. Нам натомість важливо врахувати, як формувалися його погляди в умовах політичних кампаній, чисток і репресій. 1948 року, за інформацією зі звіту відділу пропаганди та агітації Київського обкому партії, Т. Кичка після виключення з лав партії було звільнено з посади викладача за «пропаганду буржуазно-націоналістичної ідеології»:

В Киевском технологическом институте легкой промышленности были вскрыты факты открытой пропаганды враждебной идеологии буржуазного украинского национализма. Бывший преподаватель этого института Кичко, вместо того,

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 84, спр. 4334, арк. 1, 2.

⁴ На наявність документів про цю суперечку звернула увагу заступник директора Державного архіву Вінницької області Ф. А. Винокурова: «В особовому фонді відклався ряд матеріалів, що висвітлюють конфліктну ситуацію між колишніми підпільниками І. Я. Бялером та Т. К. Кичком з приводу діяльності підпільної організації “Україна”». Див.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2003_8_3.

чтобы глубоко разъяснить сущность Ленино-Сталинской национальной политики студентам, в лекции «Националистическая сущность школы Грушевского», под видом критики этой «школы», пропагандировал буржуазно-националистическую идеологию⁵.

В липні–серпні 1952 р. львівський часопис «Жовтень» публікує в українському перекладі повість «На берегах Південного Бугу» Дмитра Медведєва, колишнього командира партизанського розвідувально-диверсійного загону «Переможці», що у 1944 р. діяв на теренах Рівненської та Львівської областей. На початку 1953 р., саме у той час, коли радянська преса закликала до «пильності», таврувала «вбивць у білих халатах» та розповідала про «сіоністську агентуру» «Джойнту», повість Д. Медведєва була піддана нищівній критиці на шпальтах «Вінницької правди»⁶, «Львовской правды»⁷ та «Правди України»⁸. Зокрема, вінницькі рецензенти Л. Озябіна та Л. Зарудний звинуватили Д. Медведєва у фальсифікації історії та заявили, що Т. Кичко (у повісті — Квитко-Самсонов) скомпрометував себе під час окупації та нічого спільного із боротьбою підпільників не мав. 10 лютого 1953 р. «Литературная газета» передруковує у перекладі статтю згаданих авторів «Раскроем псевдонимы: о фальшивой повести Д. Медведєва “На берегах Южного Буга”»⁹. Саме цей матеріал, опублікований у центральній пресі в дні апофеозу сталінізму, а не закриті документи ЦК КПУ, спричинився до формування серед небайдужої частини суспільства сталих уявлень про сумнівне минуле Т. Кичка, які лише посилювала антисіоністська риторика останнього. Стаття засуджувала Т. Кичка та звинувачувала Д. Медведєва у відсутності пильності та у політичних помилках, зокрема у тому, що він знехтував «священним обов’язком письменника — писати правду». В останні два роки свого життя впливовий партизанський командир Д. Медведєв послідовно боровся проти висунутих рецензентами звинувачень: він домігся перевірки особової справи Т. Кичка ЦК КПУ, поновлення його у партії та публікації 28 грудня 1954 р. у «Вінницькій правді» спростування «Про одну помилкову рецензію»¹⁰.

На цьому череда неприємностей для Т. Кичка закінчилася: його було визнано підпільником та поновлено у партії (не будемо виключати, що цьому сприяла його пропагандистська діяльність). Після чого Т. Кичко починає цікавитись питаннями критики юдаїзму, активно виступаючи з лекціями на цю тему.

⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 6250, арк. 103.

⁶ Озябіна Л., Зарудний М. Розриваємо псевдоніми (Про фальшиву повість Д. Медведєва «На берегах Южного Буга» // Вінницька правда. — 1953. — 24 січня.

⁷ Обсуждение журнала «Жовтень» // Львовская правда. — 1953. — 3 февраля.

⁸ По страницам газет. Раскроем псевдонимы // Правда Украины. — 1953. — 31 января.

⁹ Озябина Л., Зарудний Н. Раскроем псевдонимы. О фальшивой повести Д. Медведєва «На берегах Южного Буга» // Литературная газета. — 1953. — 10 февраля.

¹⁰ Про одну помилкову рецензію // Вінницька правда. — 1954. — 28 грудня.

Т. Кичко вперше звернув на себе увагу західних ЗМІ у 1957 р., коли у Товаристві для поширення політичних і наукових знань УРСР вийшла друком його брошура «Іудейська релігія, її походження і суть». 13 жовтня 1957 р. на її публікацію відгукнулася статтею «Радянська брошура атакує юдаїзм», підготовлену агенцією новин «United Press», газета «The New York Times», яка звернула увагу на те, що «хоча напади на юдаїзм не є чимось новим у Радянському Союзі, але ця брошура відрізняється від інших намаганням поєднати древню юдейську релігію із сучасним сіонізмом та державою Ізраїль»¹¹. Крім того, згадана новинна агенція поширила статтю «Потік брудних наклепів на юдаїзм пронісся Україною», яка з'явилася на шпальтах «The Jerusalem Post»¹². І хоча радянська преса ніяк не відреагувала на згадані публікації, стаття в «The New York Times» спеціально для ЦК КПУ була перекладена російською мовою М. Белоусовим, на думку якого автори критичних дописів некоректно цитували Т. Кичка:

Автор сообщения в газете «Нью-Йорк геральд трибюн» приводит несколько цитат из брошюры Т. К. Кичко. В брошюре эти цитаты не обнаружены. По сути, они представляют собой вольное изложение автором некоторых высказываний помещенных в брошюре:

В газете	У Т. К. Кичко
По словам автора, пророки и жрецы древнего Израиля были «паразитической кастой, которая служит интересам эксплуататоров».	«Воно (єрусалимське жрецтво — прим. пер.) перетворилося у замкнуту касту, що паразитично живе за рахунок трудового населення...»

Крім наведеного, перекладач знайшов ще три приклади таких, на його думку, далеких від оригіналу переказів тексту Т. Кичка.

Відтоді Трохим Кичко став провідним критиком юдаїзму (а пізніше і сіонізму), і не лише у межах радянської України — його ім'я набуло всесоюзної та всесвітньої відомості. Так сталося, що він відчув кон'юнктуру часу одним із перших, посівши місце класика жанру в СРСР¹³, а його діяльність отримала схвальний відгук та підтримку партійного апарату. 1957–1963 рр. були найбільш плідними для Т. Кичка, практично щороку в Товаристві для поширення політичних і наукових знань УРСР виходила друком нова брошура, зокрема: «Про іудейську релігію» (1959), «Будь войовничим атеїстом (Юнацтву про релігію)» (1960).

1962 року Т. Кичко захистив дисертацію «Современный иудаизм и его реакционная роль» та здобув вчений ступінь кандидата філософських наук. У квітні 1962 р. часопис «Войовничий атеїст», подаючи опис цієї події у науковому житті, процитував дисертанта:

¹¹ Soviet Pamphlet Attacks Judaism // The New York Times.— 1957.— October 13.

¹² Broadside at Judaism Disseminated in Ukraine // The Jerusalem Post.— 1957.— October 8.

¹³ Приблизно в той самий час на тему «наукової» критики юдаїзму з'явилися наступні публікації: Маяцкий Ф. С. Иудаизм, его сущность и происхождение.— Кишинев, 1958; Шахнович М. И. Реакционная сущность иудаизма: Краткий очерк происхождения и классовой сущности иудейской религии.— М., 1960; Альтшулер М. С. Спор в иудейский новый год.— М., 1961.

Іудейська релігія принципово нічим не відрізняється від інших, — говорить тов. Кичко. — Але нині іудаїзм, як антинаукова, реакційна ідеологія, своїми перекрученими уявленнями про навколишній світ, своєю зловорожою, реакційною мораллю заважає будівництву комунізму¹⁴.

Ще один із «видатних корифеїв» антисіоністської боротьби в УРСР, письменник Г. Плоткін, виступаючи при обговоренні дисертації Т. Кичка, зокрема, зазначив:

Мені, як людині, що побувала в Ізраїлі і мала можливість ознайомитись з життям цієї країни, здається, що тов. Кичко з максимальною повнотою висвітлює тему, викриваючи брехливі вигадки шовіністичної сіоністської пропаганди¹⁵.

Захистивши дисертацію, Т. Кичко починає працювати над своїм скандально відомим твором — книгою «Іудаїзм без прикрас» і одночасно багато друкується у «Войовничому атеїсті» та різних газетах УРСР. Із виходом у грудні 1963 р. книги, яка одразу привернула до себе увагу західних ЗМІ та численних критиків, настав його зоряний час. Згадане творіння Т. Кичка набуло неочікуваного розголосу, його розглядали на сесії комісії ООН з прав людини, і воно на довгий час стало свого роду символом радянського антисемітизму. На перший погляд, здавалося, що книга мало чим відрізняється від інших подібних до неї радянських видань того часу, але її запальність переходила всі припустимі межі. Що особливо обурило у книзі Т. Кичка навіть впливові на той час західні комуністичні партії — так це ілюстрації авторства художника М. Савченка, які нагадували антисемітські малюнки нацистської газети «Der Stürmer», а також факт, що «Іудаїзм без прикрас» побачив світ у видавництві Академії Наук УРСР. Ганебні малюнки змусили західних критиків прискіпливо вчитуватися у текст, головними джерелами якого були дореволюційні російськомовні переклади корпусу юдейської релігійної літератури, публікації у газетах УРСР, твори класиків марксизму та статті на той час ще нечисленних колег Т. Кичка по цеху, в яких він запозичував критику робіт закордонних авторів. Коротка анотація до книги з порогу обіцяла скандальні відкриття:

Автор книги розкриває перед читачем справжню суть іудейської релігії (іудаїзму) — однієї з стародавніх релігій світу, яка увібрала в себе і сконденсувала все найбільш реакційне і антилюдяне, що містять писання сучасних релігій.

В інтерпретації Т. Кичка химерно поєдналися міфи далекого минулого та інвективи радянської антисіоністської пропаганди:

Талмуд просякнутий презирством до праці і до трудящих, простолюдинів. Особливо негативно ставиться Талмуд до праці селян [С. 40]. Одна з заповідей іудаїзму говорить: «не кради». Проте, як тлумачить «Хошен Мішпат», красти не можна лише у хаверів (тобто у ближніх). А в інших можна красти все, бо, як записано в «святому письмі», Ягве освятив та передав євреям все багатство неєвреїв

¹⁴ Четирко М. Тема дослідження — сучасний іудаїзм // Войовничий атеїст. — 1962. — № 4. — С. 54.

¹⁵ Там само.

[стр. 92]. І хіба не за Біблією діють сьогодні ізраїльські рабини, організуючи дискримінацію, переслідування в Ізраїлі так званих «східних» євреїв, особливо євреїв африканського походження? Мораль іудаїзму не засуджує і такі ганебні вчинки, як лицемірство та підкуп [С. 93]. В іудаїзмі чільне місце посідає заповідь, що забороняє перелюбство [...]. Характерно, що заповідь цю пропонували саме ті люди, які мали по декілька десятків і навіть сотень жінок і які, разом з тим, жили ще й зі своїми рабинями і рабинями своїх дружин — згадаймо «святого» розпусника-царя Давида або його сина — мудрого Соломона [С. 107]. Батько має право продати свою дочку у рабство, видати заміж, не питаючи її згоди [С. 107].

Не гребував Т. Кичко у своїй книзі брудними описами життя юдейських громад в Україні, запозиченими із численних антирелігійних статей, що з'явилися в перебігу кампанії із закриття синагог:

Спекуляція мацою, свининою, крадіжка, обман, розпуста — ось справжнє обличчя багатьох заводіїв синагоги. Спритники від релігії перетворюють синагоги у свої власні кормушки, розпоряджаються пожертвуваннями віруючих, наживаючись з них¹⁶.

Подекуди відверті вигадки Т. Кичка не знали меж. Наприклад, він стверджував, що сіоністи та представники «Джойнту» відкрито провадили у повоєнному сталінському СРСР агітаційну роботу:

Сучасна синагога лояльно ставиться до Радянської держави, хоч окремі служителі іудаїзму і далі продовжують підспівувати ворогам трудящих євреїв — сіоністам. Такі факти мали місце навіть після Великої Вітчизняної війни. Так, у 1945 році сіоністи разом з рабинами при підтримці представників «Джойнту» розгорнули в нашій країні шалену антирадянську агітацію, знову закликаючи євреїв їхати до Палестини, під владу англійських колонізаторів¹⁷.

Про недавні повоєнні часи та спрямовані проти «ворогів народу» буйні агітаційні кампанії, коли його самого у 1948 р. звинуватив відділ пропаганди Київського міськкому партії у тому, що він «приводил пространные цитаты из высказываний презренных врагов народа», «пропагандировал взгляды врага украинского народа, агента немецкого фашизма Грушевского и совершенно смазал роль и борьбу коммунистической партии против украинского буржуазного национализма»¹⁸, Т. Кичко мусив мати реальне уявлення. Також важко повірити, що він забув випадки проти нього на сторінках преси у січні-лютому 1953 р. Але Т. Кичко без вагання використовує кліше часів «справи лікарів», посиляючись на публікації лютого 1953 р., які навіть радянська влада у 1960 роки вже вважала за краще не згадувати.

6 березня 1964 р. Морріс Абрам, представник США в підкомітеті ООН із заборони дискримінації та захисту національних меншин, звернувся до представника СРСР Бориса Іванова. У листі, крім засудження книги, були поставлені

¹⁶ Кичко Т. К. Іудаїзм без прикрас. — К., 1963. — С. 96.

¹⁷ Там само. — С. 167.

¹⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 912, арк. 25.

риторичні запитання про відповідність книги тексту радянської Конституції та Кримінальному кодексу, на які так часто посилався радянський дипломат¹⁹.

24 березня 1964 р. міністр закордонних справ УРСР Л. Паламарчук²⁰ поінформував першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста про негативну реакцію у колах ООН на публікацію книжки Т. Кичка. Ізраїльське представництво, за його відомостями, розіслало місіям усіх держав-членів ООН фотокопії деяких карикатур із книги з підписами до них, особливо підкресливши, що книгу відверто антисемітського спрямування видано у Києві Академією наук УРСР. Крім того, представник Ізраїлю виголосив промову на XX сесії Комісії ООН з прав людини, в «якій він, — за словами Л. Паламарчука, — говорив по політику антисемітизму в “одній країні”»²¹.

Хвиля протестів, що піднялася на Заході²², та засудження книги Т. Кичка навіть функціонерами та офіційними виданнями компартій Франції, США, Італії та Великої Британії змусили радянську ідеологічну машину піддати автора дозованим критиці, аби заспокоїти громадську думку західних країн.

В іншому ракурсі бачив ситуацію П. Шелест. Для нього книжка Т. Кичка не була чимось, що виходило за межі тодішніх прийомів антирелігійної пропаганди, скерованої проти всіх традиційних релігій в СРСР. У щоденнику П. Шелеста від 21–31 березня 1964 р. є такий запис:

Із Москви до мене зателефонував Іллічов, секретар ЦК, вимагаючи розібратись з книгою, випущеною «Політвидавом» України. Книга називалась «Іудаїзм без прикрас» — автор Кичко. Іллічов попередив мене, що це питання буде розбиратись на Секретаріаті ЦК, доповідає Алексеев, завідуючий відділом пропаганди ЦК КПРС, і що зміст цієї книги переповіли М. С. Хрущову. Я сам тільки після цього прочитав цю книгу і нічого крамольного у ній не знайшов. Не зрозуміло, чому навколо цієї брошури піднято такий шум. Чому можна і дозволяється критикувати всі релігії, крім іудейської, і забороняється розглядати дії сіоністів? Що ж, дамо пояснення²³.

Очевидно, що після дзвінка секретаря ЦК КПРС Л. Іллічова та за безпосередньою вказівкою П. Шелеста одразу знайшлися люди, що «дали пояснення». Спочатку, 26 березня 1964 р., у газеті «Радянська культура» виходить велика

¹⁹ YIVO Archives (Архів Інституту єврейських досліджень в Нью-Йорку), RG 1247, f. 131.

²⁰ Паламарчук Лука Хомич (1906–1985) — український радянський журналіст, дипломат (мав ранг надзвичайного та повноважного посла). Кандидат у члени ЦК КПУ в 1956–1966 роках.

²¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5951, арк. 150.

²² Досить вказати: Spiegel I. Soviet Book Attacks Jews // The New York Times. — February 27; Javits Denounces Moscow on Jews: Sees «Hypocrisy» in Article Depicting Religious Life // The New York Times. — March 14; Zorza V. French Communists demanding Soviet disavowal // The Guardian. — March 25; Anti-Semitic Booklets Puts Russ on Spot // Chicago Tribune. — March 28; Soviet Agency Hits Book on Judaism // The Christian Science Monitor. — March 28.

²³ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. — К.: Генеза, 2003. — С. 171.

ОБ ОДНОЙ НЕПОНЯТНОЙ ШУМИХЕ

В последние дни в некоторых газетах западных стран необыкновенный урожай на антисоветские статьи. Но ими чего ломаются перья, льются чернила на сей раз? Оказывается, в «защиту» иудейского вероисповедания...

Советский читатель вправе выразить недоумение. Ведь хорошо известно, что свобода вероисповедания в СССР гарантирована Конституцией. Тогда и чем же дело? Оказывается, буржуазную прессу переполошила маленькая книжка, вышедшая недавно в одном из украинских издательств. Брошюра, написанная Т. Кичко, называется «Иудаизм без прикрас». Сразу же скажем — в книге имеются ошибки.

Сам по себе замысел этой брошюры не может вызвать никаких сомнений. Иудаизм, как и любую другую религию, можно и должно подвергать научной критике. Это

и делается в нашей научной и популярной литературе, разоблачающей реакционное существо всех религий, будь то христианская, иудейская или любая другая. В частности, на Украине, а также в других союзных республиках, в последнее время вышел из печати ряд книг на антирелигиозные темы.

Т. Кичко анализирует реакционную сущность иудаизма как одной из форм религиозной идеологии, использует для этого некоторые новые материалы. Однако наряду с правильными положениями в его брошюре содержатся исторические и фактические ошибки, неточности и путанные места, которые могут быть истолкованы в духе, противоречащем политике нашего государства в области религии и церкви. Многие рисунки, помещенные в брошюру, могут вызвать лишь чувство оскорбле-

ния у верующих. Некоторые из недостатков, содержащихся в брошюре, уже подвергнуты критике. В газете «Радянська культура» были высказаны критические замечания в отношении ошибочных положений этой брошюры.

Но инициаторы антисоветской пропагандистской кампании спекулятивно используют факт появления брошюры, чтобы попытаться, так сказать, «навести тень на ясный день», опорочить политику Советского государства в национальном вопросе.

Жалкие расчеты Ленинская национальная политика Коммунистической партии и Советского государства совершенно ясна. В Советском Союзе обеспечено полное равноправие всех народов, больших и малых, созданы все условия для расцвета их способностей и талантов.

рецензія Б. Лобовика та К. Ямпольського «Книга про реакційну суть іудаїзму», в якій вони, базуючись на «історичних фактах та лєнінському положенні про дві нації у кожній нації», ретельно перераховують недоліки тексту Т. Кичка. Разом із тим, автори рецензії зазначили, що «рецензована книга в цілому заслуговує позитивної оцінки як ґрунтовне дослідження реакційної суті іудейської релігії». 27 березня з'явилися критичні повідомлення новинних агенцій ТАРС та «Новости», а ще за тиждень центральні газети «Правда» та «Известия» поставили крапку в обговоренні. У повідомленні «В идеологической комиссии при ЦК КПСС» газеты «Правда» за 4 квітня, зокрема, було сказано:

Содержащиеся в брошюре ошибочные положения противоречат ленинской политике партии в религиозном и национальном вопросах и лишь дают пищу для антисоветских инсинуаций наших идейных противников, пытающихся во что бы то ни стало создать так называемый «еврейский вопрос».

Наступного дня «Известия» подають редакційний (без підпису) матеріал «Об одной непонятной шумихе», не без задоволення констатуючи, що «буржуазную прессу переполошила маленькая книжка». На думку «Известий», що посиляються на згадану публікацію у «Радянській культурі» і дають загалом схвальну оцінку книзі Т. Кичка, разом із тим в останній

содержатся исторические и фактические ошибки, неточности и путанные места, которые могут быть истолкованы в духе, противоречащем политике нашего государства в области религии и церкви. Многие рисунки, помещенные в брошюру, могут вызвать лишь чувство оскорбления у верующих.

В Идеологической комиссии при ЦК КПСС

Идеологическая комиссия при ЦК КПСС рассмотрела вопрос об издании научно-атеистической литературы.

Комиссия отметила, что центральные и местные издательства опубликовали ряд полезных книг и брошюр, в которых на основе достижений современной науки подвергаются аргументированной критике различные направления религиозной идеологии, освещается опыт атеистической работы в СССР. Публикация таких книг и брошюр содействует формированию материалистического мировоззрения у советских людей.

На заседании комиссии было обращено внимание органов печати, издательств, научных учреждений на необходимость дальнейшего повышения идейного и научного уровня атеистической литературы.

За последние годы выпущены полезные издания, в том числе популярный учебник «Беседы о религии и знании», курс «Популярных лекций по атеизму», хрестоматия «О религии», сборник «Мысли о религии», книги А. Осипова «Катехизис без прикрас», А. Черткова «От бога к людям», П. Курочкина «Православие и гуманизм», а также многие другие атеистические произведения. В то же время выпущены в свет и некоторые плохо подготовленные книги и брошюры, которые наносят вред нашей идейно-воспитательной работе.

В частности, участники заседания подвергли критике серьезные ошибки, допущенные в брошюре Т. Кичко «Иудаизм без

прикрас», опубликованной в конце 1963 года издательством Академии наук Украинской ССР. Автор брошюры, а также авторы предисловия к ней, стремясь вскрыть реакционную сущность религии иудаизма, неправильно освещают некоторые вопросы, связанные с возникновением и развитием этой религии. Ряд ошибочных высказываний, имеющихся в брошюре, и иллюстрации могут оскорбить чувства верующих и быть истолкованы в духе антисемитизма.

Но, как известно, такого вопроса в нашей стране нет и быть не может. «Со дня Октябрьской революции, — говорил Н. С. Хрущев, — в нашей стране евреи во всех отношениях находятся в равном положении со всеми другими народами СССР. У нас не существует еврейского вопроса, а те, кто выдумывает его, поют с чужого голоса».

Содержащиеся в брошюре ошибочные положения противоречат ленинской политике партии в религиозном и национальном вопросах и лишь дают пищу для антисоветских инсинуаций наших идейных противников, пытающихся во что бы то ни стало создать так называемый «еврейский вопрос». Именно поэтому ошибочные места в брошюре Т. Кичко не могли не вызвать возражения со стороны советской общественности.

Идеологическая комиссия рекомендовала работникам печати и издательства более тщательно подходить к изданию литературы по научному атеизму.

Вже після офіційного засудження книги в СРСР, що було помічено західною пресою, постійний представник УРСР при ООН Л. Кизя²⁴, відповідаючи на запитання Поля Новика, редактора нью-йоркської газети на їдиш «Морнинг Фрейхейт», зокрема, зазначив:

Ошибки, допущенные в брошюре «Иудаизм без прикрас», не отражают ни нашей идеологии, ни политики, ни настроения советских людей, на самом деле как на Украине, так и во всем Советском Союзе и в помине нет антисемитизма²⁵.

Характерно, що критики творчості Т. Кичка з інтелігентських та дисидентських кіл охоче використовували будь-які непевні чутки, що дискредитували його і широко циркулювали серед сучасників, хоч і самі ставали на доволі хиткий ґрунт. Наприклад, Сева Новгородцев, колишній рок-оглядач музич-

²⁴ Кизя Лука Єгорович (1912–1974) — український радянський політичний діяч, учасник партизанського руху, дипломат, Надзвичайний і Повноважний Посол II класу.

²⁵ YIVO Archives, RG 1247, f. 131.

них програм BBC так описує реакцію письменника В. П. Некрасова на вихід книги Т. Кичка:

Мое знакомство с Виктором Платоновичем началось заочно, с переписки. В Киеве вышла мерзкая антисемитская книжонка некоего Кичко «Иудаизм без прикрас». Я собирался писать отзыв об этой стряпне и письменно попросил Некрасова узнать, кто таков этот Кичко. Ответ писателя был бесподобен. «Не стоит мартыся, — писал Виктор Платонович. — Этот тип был в годы оккупации директором винницкого кинотеатра у немцев. Он уцелел и процветает, потому что есть заслуги, которые в глазах наших антисемитов перевешивают даже открытое сотрудничество с врагом»²⁶.

Після публічної критики муза Т. Кичка на певний час замовкла, проте Шестиденна арабсько-ізраїльська війна (червень 1967 р.) відкрила нові можливості перед радянськими «спеціалістами» з питань Близького Сходу, критики юдаїзму та сіонізму, бурхливі потоки антиізраїльської пропаганди стали буденністю сторінок радянських видань. Знову почали з'являтися матеріали за підписом Кичка. 4 жовтня 1967 р. республіканська газета «Комсомольское знамя» публікує його статтю «Сионизм — орудие империализма». Повну свободу дій Т. Кичко отримав у 1968 р. 20 січня 1968 р. газета «Правда України» повідомляє, що Т. Кичко, голова науково-методичної ради товариства «Знання», нагороджений почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР за здобутки у галузі атеїстичної пропаганди. Того ж року товариство «Знання» видає брошуру Т. Кичка «Іудаїзм і сіонізм (ідейні джерела і реакційна суть)»²⁷, а її скорочену версію друкує часопис «Людина і світ»²⁸. Одночасно «Знання» перевидав цю брошуру англійською мовою під назвою «Judaism and Zionism». 1 грудня 1968 р. польський двотижневик «Prawo i Życie» друкує схвальну рецензію на згадану свіжу брошуру Т. Кичка та переповідає її зміст. Ця варшавська публікація стала частиною надзвичайно галасливої «антисіоністської» кампанії у Польщі, що стартувала ще у червні 1967 р. і набула особливого розмаху після студентських протестів у березні 1968 р. Після кількох років замовчування «Іудаїзму без прикрас» республіканська «Молодь України» 27 серпня 1968 р. подає рекомендований список книг з антирелігійної тематики, до якого включає і найбільш відому книгу Т. Кичка.

Наприкінці травня 1970 р. в Івано-Франківську відбулася республіканська науково-методична конференція на тему «Ленінська атеїстична спадщина і актуальні проблеми формування науково-матеріалістичного світогляду», на якій Т. Кичко виступив із доповіддю під зловісною назвою «Іудейсько-сіоністський націоналізм — союзник неофашизму»²⁹. Наступним його «здобутком» можна вва-

²⁶ <http://seva.ru/oborot/calendar/?o=450>

²⁷ Див. схвальну рецензію на неї: Лівінзон В. На службі імперіалізму // Людина і світ. — 1969. — № 1. С. 55, 56. Натомість «The Jerusalem Post» та «The New York Times» зазначили, що Кичко вплив на поверхню з офіційного благословення, що є свідченням депресивного розвитку суспільства. Див.: New Soviet anti-Jewish book // The Jerusalem Post. — 1969. — May 4; Spiegel I. New Soviet book held Anti-Semitic // The New York Times. — 1969. — May 4.

²⁸ Кичко Т. Іудаїзм і сіонізм // Людина і світ. — 1968. — № 8. — С. 37–42.

²⁹ Конференція в Івано-Франківську // Людина і світ. — 1970. — № 7. — С. 6.

жати видану 1972 р. брошуру «Сіонізм — ворог молоді»³⁰. Вчений-енциклопедист та журналіст Джефрі Вигодерс відгукнувся на її появу статтею «Радянський антисемітизм набув “респектабельності”», зазначивши, що стиль антисемітських писань Кичка у нових його популярних працях досяг певної довершеності. За його спостереженнями, нова брошура Т. Кичка є сумішшю невігластва, напівправди та свідомої брехні. Так, Т. Кичко з легкістю міг, наприклад, написати, що у школах Біробіджану навчаються 200 тис. єврейських дітей, хоча за даними перепису населення 1959 р. в Єврейській автономній області РСФСР мешкали тільки 14 000 євреїв, а також стверджувати, що Тора закликає до вбивства молоді — будь-якої, єврейської та неєврейської³¹. До складеного Дж. Вигодерсом переліку «досягнень» «наукового» неучтва Т. Кичка можна ще додати ще й сюжет, який переходить із одної публікації останнього до іншої: нібито Бен-Гуріон планував надсилати єврейську молодь, замасковану під антисемітів, до діаспори із завданням переслідувати тамтешніх євреїв, щоби змусити їх емігрувати до Ізраїлю³².

Зовсім інакше, компліментарно, у 1973 р. у статті «Критика сионизма в советской историографии» оцінював «наукові» здобутки Т. Кичка відомий журналіст-міжнародник та антисіоніст Володимир Большаков. В академічному часопису «Вопросы истории» (№ 9, 1973) Большаков пише про свого старшого товариша по зброї:

Вышедшая на украинском языке книга Т. К. Кичко о связи иудаизма с сионизмом является сейчас практически единственной серьезной работой на эту тему. Автор раскрывает глубокие, давние и неослабевающие связи всемирной сионистской организации с раввинами как Израиля, так и других капиталистических стран, показывает единство целей сионизма и иудаистской религии. В 1972 г. на украинском языке была опубликована еще одна работа Т. К. Кичко — «Сионизм — враг молодежи». Тема эта весьма актуальна, ибо за последние годы сионизм сосредоточивает главное свое внимание именно на идеологической обработке молодежи как капиталистических, так и социалистических стран для того, чтобы достичь духовного и (в условиях социалистических стран) политического отчуждения еврейской молодежи от молодежи тех государств, гражданами которых они являются³³.

У десятому числі часопису «Людина і світ» за 1974 р. Т. Кичко публікує статтю «Модернізатори іудаїзму», в якій рішуче заперечує вимоги єврейської громадськості в СРСР щодо забезпечення прав на самобутній розвиток:

³⁰ Кичко Т. Сіонізм — ворог молоді. — К., 1972. Див. рецензію: Коган Д. Молоді про сіонізм // Людина і світ. — 1972. — № 6. — С. 60, 61.

³¹ Wigoders, G. Soviet Anti-Semitism is Now «Respectable» // The Jerusalem Post. — 1973. — May 16.

³² Кичко Т. Іудаїзм без прикрас. — К., 1963. — С. 172; Кичко Т. Іудаїзм і сіонізм. — К., 1968. — С. 39.

³³ Большаков В. Критика сионизма в советской историографии // Вопросы истории. — 1973. — № 9. — С. 83, 84.

Сіоністи намагаються вплинути на свідомість єврейського населення всюди, де воно проживає.

З цією метою вони застосовують обхідні маневри «культурного» проникнення сюди, здіймаючи галас про необхідність надати «євреям можливості здобути освіту, яка ґрунтується на їх релігійній і культурній спадщині», всіляко прагнуть відродити тут іудейську релігію, що природно відмирає, поширити її вплив на всіх громадян єврейського походження.

Пани сіоністи чудово знають, що, зокрема, в нашій країні видається щомісячник «Советіше гаймланд», газета «Біробіджанер штерн». Але зарубіжних сіоністів не влаштовує радянська культура, і тому вони розглагольствують про якусь окрему лише їм угодну культуру³⁴.

60-ті та 70-ті роки минулого століття були позначені конфронтацією між СРСР і КНР, коли радянська верхівка та її супротивники у Пекіні звинувачували один одного у зраді ідеалів марксизму. В СРСР був відкритий ще один антисіоністський фронт: час від часу радянські газети друкували фантазійні матеріали про співпрацю «ізраїльських сіоністів із маоїстами». Не був сторонній цієї теми і Т. Кичко. Його стаття «Зловісний альянс. Що єднає маоїстів та сіоністів» вийшла друком у травні 1975 р. на сторінках «Літературної України». Із неї, зокрема, читач міг довідатися, що «націоналізм, расизм, зверхність своєї нації над народами світу, пропаганда “великого Ізраїлю” та “великого Китаю” входить до ідеологічного і політичного арсеналу ізраїльського та китайського керівництва», і що «спільного у маоїзму з сучасним сіонізмом чимало. Як маоїстська політика в Китаї, так і сіоністська в Ізраїлі завели країни у політичний і економічний тупик, вихід з якого керівництво Китаю й Ізраїлю бачать у війні». На переконання Т. Кичка, «мріючи про встановлення світового панування, сіоністи давно вже стали на шлях пошуків спільності з китайцями»³⁵.

У свою чергу, пекінські «антиленінці» звинувачували керівництво СРСР у «соціал-імперіалізмі» і завзято засуджували радянську політику на Близькому Сході. Наприклад, газета «Женьмінь жибао» 29 липня 1975 р. зазначала:

В октябре 1973 года, когда на Среднем Востоке вспыхнула справедливая война арабских стран против израильской агрессии, поведение советских ревизионистов было неприкрытым показом проводимой ими империалистической политики силы. Они всегда были против ведения арабскими странами войны против агрессии. В канун войны советские ревизионисты поспешили отозвать из Египта и других арабских стран своих военных специалистов и их семьи. В первые дни войны они ложными слухами и различными трюками оказывали давление на эти страны, требуя от них прекращения огня, и в то же время продолжали вывозить в Израиль людские силы в большом количестве³⁶.

³⁴ Кичко Т. Модернізатори іудаїзму // Людина і світ. — 1974. — № 10. — С. 56.

³⁵ Кичко Т. Зловісний альянс. Що єднає маоїстів та сіоністів // Літературна Україна. — 1975. — 30 травня.

³⁶ Цитуємо за виданням: Фань С. Советскому Союзу не избавиться от клейма «сверхдержавы» // Гнусное обличье советского социал-империализма. — Пекин, 1976. — С. 5.

Професор Сорбони Михайло Геллер, який щомісяця готував огляди радянських видань для польського часопису «Kultura», що виходив у Парижі, у липні 1975 р. «нагородив» Т. Кичка титулом «заслужений антисеміт», подаючи перелік найбільш помітних антисіоністських праць:

Года полтора назад я упомянул в одном из «Обзоров» о брошюре В. Бегуна, главы из которой печатались в минском журнале «Неман». Сегодня перед нами опус целиком. Сегодня можно при желании составить целую библиотечку советской антисемитской литературы: «Осторожно: сионизм» Ю. Иванова, «Фашизм под голубой звездой» Е. Евсеева, «Сионизм на службе антикоммунизма» В. Большакова, «Сионизм — враг молодежи» заслуженного антисемита Т. Кичко и др.³⁷

Трохим Кичко товаришував з відомим московським антисіоністом, наступним героєм нашої розповіді — Євгеном Євсеевим. Г. Костирченко, який досліджував фонд Євсеева у відділі рукописів Російської державної бібліотеки, зазначає що друзі обмінювалися інформацією про антисіоністську діяльність, одного разу Кичко попросив Євсеева надати консультацію про «сучасне юдейське масонство»³⁸. Наприкінці 1970-х рр. Євсеев рекомендував Кичка до складу авторського колективу монографії Інституту філософії АН СРСР «Идеология и практика современного сионизма. Критический анализ» (Москва, 1978 р.). Це стало свідченням його вагомих здобутків серед антисіоністської еліти, адже він був єдиним провінціалом серед тісної групи запрошених московських авторів. Інформацію про активну лекційну та публіцистичну діяльність Т. Кичка на початку 1980-х рр. можна знайти у звітах різних установ. Так, зокрема, РАТАУ зазначало, що до редакцій міських, міжрайонних та районних газет було надіслано статтю «науковця» Т. Кичка «Сіонізм — ворог прогресу». Тоді ж Т. Кичко вів постійну рубрику «Обережно: сіонізм» у газеті «Сільські вісті»³⁹. Також він входив до лекторської групи Київського міськкому партії, регулярно виступаючи з «вічною» лекцією «Юдаїзм, його віровчення. Реакційна сутність юдаїзму та сіонізму»⁴⁰...

Т. Кичко завершив свій життєвий шлях у 1982 р.

Трохим Корнійович Кичко був представником нижчої, української касти дослідників сіонізму, яка не могла конкурувати із росіянами, оскільки не займала високі позиції в системі центрального ідеологічного апарату та була обмежена у доступі до сучасних друкованих західних джерел та закордонних поїздок.

³⁷ Геллер М. Я. Российские заметки. 1969–1979. — М., 1999. — С. 258.

³⁸ Костырченко Г. Тайная политика: от Брежнева до Горбачева. Часть 1. — М., 2019. — С. 533.

³⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 10, спр. 3519, арк. 132.

⁴⁰ ДАКО, ф. 1, оп. 53, спр. 291, арк. 24.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Довідка на Т. К. Кичка, викладача кафедри основ марксизму-ленінізму Київського технологічного інституту

Без дати, 1948 р.

В августе 1944 г. Кичко Т. К. решением бюро Печерского райкома КП(б)У, Киевского горкома и обкома КП(б)У был восстановлен в члены ВКП(б). Основанием для восстановления Кичко Т. К. в члены ВКП(б) был предоставленный им материал о том, что он являлся в период немецкой оккупации руководителем подпольной коммунистической организации «Украина» в г. Винница.

После освобождения г. Винницы в марте 1944 г. от немецких оккупантов, Кичко вместе с уполномоченным особого партизанского отряда полковника Медведева, Калашниковым составили отчет о деятельности подпольной коммунистической организации «Украина» и представили его на утверждение бюро Винницкого горкома КП(б)У, причем Кичко подписал отчет, как руководитель коммунистической организации «Украина» г. Винница. В отчете особая роль приписывается руководителю этой организации Кичко Т. К., которой он в действительности не играл.

Бюро Винницкого горкома КП(б)У утвердило представленный отчет и обязало руководителя подпольной коммунистической организации «Украина» Кичко сдать все материалы подпольной организации «Украина» в горком КП(б)У.

Это решение бюро горкома КП(б)У и представленные материалы явились основанием восстановления Кичко в правах члена партии.

После этого в горком КП(б)У гор. Винницы поступили сигналы коммунистов о том, что в действительности подпольной организации «Украина» в гор. Виннице не существовало, а были подпольные большевистские группы, работающие под руководством своих руководителей.

Винницкий ГК КП(б)У в 1947 г. создал комиссию в составе Гержовой (горком КП), Вержбицкого (областное управление МГБ г. Винницы), Бурденко (научный сотрудник Облархива) и других для проверки отчета и материалов о деятельности подпольной организации «Украина».

Комиссия к работе привлекла руководителей подпольных групп и членов партии и установила, что подпольной коммунистической организации «Украина» в г. Винница в действительности не было и комитета, руководящего данной организацией не существовало.

После изгнания немецких захватчиков из города, по инициативе Кичко и уполномоченного партизанского отряда полковника Медведева — Калашникова все подпольные группы были искусственно объединены в ранее не су-

ществующую подпольную организацию «Украина», руководителем которой являлся, якобы, Кичко.

В отчете этой несуществующей подпольной организации «Украина», составленным Кичко, смазана роль действительных подпольщиков, павших смертью храбрых в борьбе с немецко-фашистскими оккупантами, таких как Бевз И. В., Левинец С. С., Тетервский Т. О. и другие, и наоборот, приписаны не совершенные заслуги лже-подпольщикам, таким как Попов С. М., Кичко Т. К. и т.д.

Кичко Т. К. вместе с Калашниковым в течение длительного времени работали над составлением отчета не существующей подпольной организации «Украина», приписав особые заслуги руководителю организации Кичко.

Составляя отчет, Кичко Т. К. и Калашников условились, что Кичко Т. К. будет подписывать его как руководитель организации, Калашников — как уполномоченный особого партизанского отряда подполковника Медведева, а Кочетов — как ответственный редактор подпольной организации «Украина».

В качестве вещественного доказательства о якобы существовавшей подпольной организации «Украина» Кичко Т. К. подал подпольную типографию «Украина», созданную беспартийным патриотом советской Родины Кузьминым. По имени подпольной типографии, которая была создана Кузьминым независимо от Кичко Т. К. и Калашникова, они, Кичко и Калашников, и решили назвать подпольную организацию «Украина», присвоив себе роль руководителей данной организации. Коммунисты Гержова (горком КП(б)У), Кузьмин и другие, с которыми я говорил, заявили, что при составлении отчета Кичко Т. К. всячески старался выпатить свою роль как руководителя данной организации и выдавал себя за члена и уполномоченного ЦК КП(б)У и даже показывал фотокарточку, что он еще до войны был в чине большого начальника и носил «Ромб» и т.д.

15.X.1947 г. Бюро Винницкого горкома КП(б) вновь рассмотрело вопрос о деятельности подпольной организации «Украина» и установило, что в действительности такой организации не существовало и ее руководителем Кичко Т. К. никогда не был.

<...>

Таким образом Кичко Т. К. обманул партию, написал и представил отчет о деятельности коммунистической подпольной организации «Украина», руководителем которой он являлся, тогда как в действительности такой организации не было.

Все это Кичко Т. К. сделал с той целью, чтобы обманным путем восстановить себя в рядах ВКП(б) и скрыть свою преступную деятельность в период немецкой оккупации, свое пресмыкание перед немцами и связь с людьми, которые вели активную борьбу против советской власти.

Свою деятельность в период немецкой оккупации Кичко Т. Е. пытается представить как борьбу, направленную против немцев. Это ложь и обман пар-

тии. В действительности вся деятельность Кичко в период немецкой оккупации не имеет ничего общего с подлинной борьбой против фашистских оккупантов.

Кичко в отчете говорит одно, в показаниях, которые давал в ЦК КП(б)У Придатчикову и Ваксману, другое, а на бюро горкома третье. Он перед партией неправдив и на каждом шагу пытается обмануть.

В своих лекциях, читанных им по путевкам Печерского РК КП(б)У на тему «Как буржуазные националисты извращают историю Украины», пропагандировал взгляды врага украинского народа, агента немецкого фашизма Грушевского и совершенно смазал роль и борьбу коммунистической партии против украинского буржуазного национализма.

В лекциях по основам марксизма-ленинизма Кичко приводил пространные цитаты из высказываний презренных врагов народа. В частности, говоря о злодейском убийстве С. М. Кирова, Кичко полностью зачитал некролог злейшего врага народа Зиновьева и т.д.

Выводы

1. Кичко Т. К. обманул партию, выдав себя руководителем подпольной организации «Украина» тогда, как такой организации в действительности не существовало. Это он сделал с той целью, чтобы восстановить себя в членах ВКП(б) и скрыть свою преступную деятельность и пресмыкательство перед немцами в период оккупации.

2. Кичко Т. К. продолжительное время работал в передвижном театре «Миниатюр», сформированном немцами, который представлял антисоветские и националистические постановки и всячески пытался выслужиться перед немцами.

3. В период немецкой оккупации Кичко связался с полицаями, украинскими националистами (Малич, Компанеец и другие) и при их помощи через немецкий суд оформляет свое образование, получает звание учителя под именем пана Самсонова.

4. Составляя отчет о деятельности подпольных организаций, приписал заслуги лже-подпольщикам Попову, Панченко-Левченко, Кичко, Колмакову, Компанейцу и другим, ныне исключенным из партии, а Панченко-Левченко и Компанеец осуждены как провокаторы.

5. В своих лекциях пропагандировал взгляды украинского буржуазного националиста — агента германского фашизма Грушевского.

Считаю, что Кичко не может быть в рядах ВКП(б).

Инструктор отдела пропаганды
и агитации горкома КП(б)У

(Коврыгин)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 912, арк. 16–26.

№ 2

**Доповідна записка міністра закордонних справ УРСР
Л. Паламарчука першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту про реакцію
в колах ООН на публікацію книги Т. Кичка «Іудаїзм без прикрас»**

24 березня 1964 р.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА
МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ

№ 100 с.

ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КП УКРАЇНИ

товаришу ШЕЛЕСТУ П. Ю.

Міністерство закордонних справ УРСР доповідає Вам про певні аспекти реакції в США, зокрема в Комісії по правах людини ООН, на книжку Т. К. Кичко «Іудаїзм без прикрас», видану АН УРСР в 1963 році, де йдеться про реакційну суть релігії іудаїзму.

В цій книжці, зокрема, вміщено біля двадцяти карикатур художника М. О. Савченка на теми з релігійної історії євреїв та сучасного іудаїзму.

Американські газети охарактеризували ці карикатури як антисемітські, а разом з цим розцінили й книжку як прояв наступу антисемітизму в СРСР. Так, зокрема, газета «Нью-Йорк Таймс» писала від 27 лютого та 14 березня 1964 року про те, що на Україні видана книжка з карикатурами «нацистського типу». Конгресмен Холперн в палаті представників США назвав цю книжку «зловісною» в загальній політиці антисемітизму в СРСР, підкреслив, що вона не могла бути надрукована без згоди влади.

Ізраїльське представництво при ООН розіслало місіям всіх держав-членів ООН фотокопії деяких карикатур з книги з текстами до них на українській мові і повідомила, що книжка видана у Києві українською Академією наук.

Як раз в цей час в Нью-Йорку відбувалась XX сесія Комісії по правах людини, членом якої є Україна. Використовуючи антирадянську кампанію, яка була роздмухана в зв'язку з цією книжкою, постійний представник США в Комісії ООН по правах людини Маріетта Трі за дорученням уряду США внесла 12 березня 1964 року пропозицію щодо включення до Конвенції про заборону всіх видів расової дискримінації, яка розробляється комісією, проекту нової статті про засудження антисемітизму. Цим самим правлячі кола США намагаються по-перше, виставити себе як борців з антисемітизмом в той час як в країні він поширюється, а, по-друге, відвернути увагу від практики расової дискримінації негрів, мексиканців, індіанців в США.

З метою підкреслення зв'язку антисемітизму з ідеологією буржуазного суспільства, зокрема, з нацизмом, представник СРСР вніс поправку до статті,

запропонованої делегацією США. Згідно цієї поправки засуджується нацизм, включаючи всі його нові форми і прояви: геноцид, антисемітизм та інші людиноненависницькі расистські ідеї та практика.

Представник Ізраїлю, який брав участь в роботі комісії як спостерігач скористався з пропозиції США для виголошення промови, в якій він наклепницькі говорив про політику антисемітизму в «одній країні» і про видання, як він сказав, антисемітської книжки «однією академією». До своєї промови він додав три карикатури з книжки Кичко, без вказівок країни її видання, і все це розповсюдив серед делегатів. Під цими розповсюдженими карикатурами зроблені написи англійською мовою, зміст яких в тому, що ці карикатури — в нацистському стилі.

З членів комісії лише представник Австрії відгукнувся на цей виступ. Він заявив, що карикатури гірше ніж антисемітські карикатури нацистів.

Представник УРСР в комісії проф. П. О. Недбайло⁴¹, згідно з домовленістю між делегаціями УРСР, СРСР і Польщі, висловився відносно змісту книжки і провокаційного виступу спостерігача Ізраїлю, зокрема, він відмітив, що на карикатурі, де зображено плазування верховодів-сіоністів перед фашистським чоботом (а ця карикатура згадувалась у виступах), мова йде про прислугування фашистам деяких єврейських квіслінгів, що дійсно мало місце в роки Другої світової війни.

Проект Конвенції про ліквідацію всіх видів расової дискримінації, разом з пропозицією США та поправкою СРСР, буде обговорюватися на черговій XIX сесії Генеральної Асамблеї ООН. Треби чекати, що карикатури з книжки Т. К. Кичко будуть розповсюджені серед всіх членів ООН і використані для наклепу на СРСР, зокрема, на Україну.

Міністерство закордонних справ УРСР внесло необхідні зміни у свій план роботи на 1964 рік, щоб підготуватись до можливих випадів проти України та СРСР під час XIX сесії Генеральної Асамблеї ООН.

Додаток: Витяг з промови представника Ізраїлю.

МІНІСТР ЗАКОРДОННИХ СПРАВ
УРСР Л. ПАЛАМАРЧУК

№ 2.1

Витяг із виступу постійного представника Ізраїлю в ООН на XX сесії комісії в справах людини

12 березня 1964 р.

перевод с английского

«Передо мной находится брошюра, названная „Иудаизм без прикрас“, опубликованная в прошлом году под покровительством некоей государственной Академии наук. Она содержит, от начала до конца, злобную мазню, направ-

⁴¹Недбайло Петро Омелянович (1907–1974) — український правознавець. У 1958–1971 рр. — постійний представник УРСР в Комісії ООН з прав людини.

ленную против истории, верований и моральных стандартов евреев, украшена (если это подходящее здесь слово) антисемитскими карикатурами, более возмутительными, чем любые, появившиеся где-либо после „Дер Штурмер“ („Штурмовик“ Юлиуса Штрайхера*).

Репродукции некоторых из этих карикатур распространяются сейчас среди членов Комиссии, которые могут таким образом сами судить о материале этого рода, официально распространяемом в тысячах копий».

* Идеолог антисемитизма в фашистской Германии (примеч. переводчика).

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5951, арк. 148–152.

№ 3

Відповіді постійного представника Української РСР при ООН Л. Кізи на запитання редактора газети «Морнінг Фрейхейт» П. Новика

10 квітня 1964 р.

Редактор прогрессивной еврейской газеты «Морнинг Фрейхейт» Поль Новик обратился к Постоянному Представителю Украинской ССР при ООН Л. Кизе с просьбой высказать мнение о книге Т. Кичко «Иудаизм без прикрас».

Ниже приводится текст вопросов редактора и ответы Постоянного Представителя Украинской ССР при ООН.

Вопрос: Каково Ваше личное мнение о книге «Иудаизм без прикрас»?

Ответ: Книга «Иудаизм без прикрас» непомерно разрекламирована той шумихой, которая создана вокруг нее на Западе. Украинский читатель, которому наши издательства ежегодно предлагают многие тысячи новых оригинальных книг, вряд ли обратил на нее внимание. В этой связи не лишне будет напомнить, что в текущем году на Украине будет издано 6382 названия новых книг общим тиражом 160 млн. экземпляров.

Некоторые вопросы, связанные с возникновением и развитием иудейской религии в этой брошюре, освещены неправильно, а ряд ошибочных высказываний и иллюстраций могут оскорбить чувства верующих и могут быть истолкованы как антисемитские. Эти ошибки теперь пытаются использовать противники Советского Союза. Обращает на себя внимание то, что среди антисоветского хора громче всех слышны голоса тех украинских националистов, которые в период фашистского нашествия вместе с гитлеровцами убивали, душили, сжигали и заживо погребали русских, украинцев, белорусов, евреев, французов, поляков, чехов и др., в том числе женщин, стариков и детей. Руки этих людишек обгарены кровью их невинных жертв, но кое-кто этого умышленно не замечает.

Ошибки, допущенные в брошюре «Иудаизм без прикрас» не отражают ни нашей идеологии, ни политики, ни настроения советских людей, на самом деле

как на Украине, так и во всем Советском Союзе и в помине нет антисемитизма, нет вообще никакого расового гонения, расовой дискриминации.

Вопрос: Как могла появиться такая недоброкачественная книга в УССР?

Ответ: Это могло случиться в результате несерьезного отношения к подготовке этой книги со стороны издательства, автора книги, ее редактора и авторов предисловий. Нет никаких других причин, поскольку, как уже сказано, в СССР, в силу прежде всего самой природы нашего общества, нет места для антисемитизма, равно как и для любой другой формы расовой дискриминации. СССР — это великое содружество свободных и равных народов-братьев независимо от их национального либо расового происхождения, цвета кожи, либо вероисповедания. С такими позорными явлениями, как антисемитизм, у нас давно покончено.

Вопрос: Что можно сделать для того, чтобы впредь на книжном рынке не появлялась подобная литература?

Ответ: Для этого требуется лишь одно: более тщательно и более ответственно подходить к вопросам издания книг. Работа над книгой — это большой труд, серьезное и весьма ответственное дело. В Советском Союзе, как это следует из опубликованного 4 апреля с.г. сообщения «В идеологической комиссии при ЦК КПСС» уже приняты необходимые меры для того, чтобы работники печати и издательств более тщательно подходили к изданию литературы по научному атеизму.

<...>

г. Нью-Йорк

YIVO Archives, RG 1247, f. 131.

ЄВГЕН СЕМЕНОВИЧ ЄВСЄЄВ

На відміну від групи різнокаліберних антисіоністів в УРСР (провінційні та столичні викладачі, журналісти, лектори — українці, росіяни та євреї), московська команда, що працювала безпосередньо під наглядом ЦК ВЛКСМ та ЦК КПРС і фактично відповідала за ідеологічне обґрунтування в очах широких мас проарабської та антиізраїльської політики СРСР, виглядала більш згуртованою та мала набагато більше можливостей. Цей «московський» антисіоністський «гурток» почав формуватися у середині 1960-х рр. До нього входили такі пропагандисти, як Ю. Іванов, автор книги «Осторожно: сионизм!» (1969, 1970); В. Большаков, автор книги «Сионизм на службе антикоммунизма» (1972); мінський журналіст В. Бегун, автор книг «Вторжение без оружия» (1973, 1979), «Ползучая контрреволюция» (1974), «Рассказы о детях вдовы» (1986); В. Скурлатов, автор книги «Сионизм и апартеид» (1975); Л. Моджорян, авторка книг «Сионизм как форма расизма и расовой дискриминации» (1979), «Международный сионизм на службе империалистической реакции» (1984); В. Семянюк,

автор книги «Националистическое безумие» (1976); Л. Корнеев, автор книги «Сионизм — враг мира и прогресса» (1978).

Так само, як книга Т. Кичка стала знаковою подією першої половини 1960-х рр., так і книга інструктора сектору Близького Сходу Міжнародного відділу ЦК КПРС Ю. Іванова «Осторожно: сионизм»⁴² надзвичайно цінувалася у колах радянських антисіоністів, вважалася «дуже важливою, піонерською книгою»⁴³.

За загальним визнанням, найбільш обдарованим серед радянських пропагандистів-антисіоністів був Євген Семенович Євсєєв (1932–1990). Він отримав відповідну освіту: Інститут сходознавства, потім — Московський державний інститут міжнародних відносин. Після закінчення інституту деякий час працював у МЗС СРСР у відділі країн Близького Сходу, незабаром був достроково відряджений до радянського посольства в Каїрі, де послідовно займав кілька посад — від перекладача до третього секретаря⁴⁴. У 1963–1964 рр. виступав перед слухачами Університету молодого марксиста при Московському міськкомі комсомолу з лекціями, в яких «викривав сіонізм». У 1966–1968 рр. Є. Євсєєв виїздить у відрядження по країні від відділу пропаганди ЦК ВЛКСМ та консультує видавництво «Молодая гвардия», що спеціалізувалося на «патріотичній», а згодом — «антисіоністській» літературі. Кандидат історичних наук з 1967 р., працював в Академії педагогічних наук, в 1968–1970 рр. — редактор-консультант теоретичного та інформаційного щомісячника комуністичних та робітничих партій «Проблемы мира и социализма» в Празі. Згодом — старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР, заступник голови Російського палестинського товариства при АН СРСР. Євсєєв був лектором Московського міськкому партії та товариства «Знання». Перекладав з арабської мови для М. Хрущова та Л. Брежнєва, також вільно володів англійською, французькою та чеською мовами.

У 1967 р. з'явилися його перші антисіоністські статті на шпальтах «Комсомольской правды» і «Труда». Писав багато та безупинно, у доробку має майже 130 статей з антисіоністської тематики та такі книжки: «Сионизм: идеология и политика» (1971), «Фашизм под голубой звездой. Правда о современном сионизме: его идеологии, практике, системе организаций крупной еврейской буржуазии» (1971), «Сионизм в системе антикоммунизма» (1978), «Расизм под голубой звездой» (1981), «Сионизм — правда и вымыслы» (1978 і 1983), відредагував збірку статей «Палестинцы — непокоренный народ» (1984).

В. Молчанов, автор схвальної рецензії на перші дві книги Є. Євсєєва, видані у 1971 р., був у захваті від його творчості та проведених ним паралелей між нацизмом і сіонізмом:

⁴² Іванов Ю. Осторожно: сионизм! Очерки по идеологии, организации и практике сионизма. — М, 1969.

⁴³ Митрохин Н. Русская партия: движение русских националистов в СССР. 1953–1985 годы. — М., 2003. — С. 405.

⁴⁴ Костырченко Г. Тайная политика: от Брежнева до Горбачева. — С. 528.

СОЦИАЛЬНОЕ РОДСТВО СИОНИЗМА И ФАШИЗМА

В настоящее время все более широкое признание приобретают характеристика и определение сионизма как одной из форм идеологии фашистского толка. Убедительным доказательством этого является сама политическая практика сионистов как на Ближнем Востоке, так и в других районах земного шара. Прогрессивная общественность многих стран мира все более решительно осуждает и разоблачает сионизм как реакционнейшее социальное явление современности. Все чаще практику сионистов сравнивают с практикой нацистов, осужденной Международным трибуналом в Нюрнберге во время процесса над главными военными преступниками.

О сионистах, принявших эстафету антикоммунизма и заменивших голубой звездой свастику на обтрепанных штандартах реакции, повествуют одна за другой две книги Евгения Евсеева. [...] Он дает сионизму единственно правильное классовое определение — это разновидность фашизма. Но такого фашизма, который в отличие от германского, итальянского или португальского не имеет национальных границ и расцветает там, где назревает необходимость защиты классовых интересов крупной еврейской буржуазии⁴⁵.

У березні-квітні 1973 р. в Євсеева виникли проблеми: його брошура «Идеология и политика» містила твердження, що президент Франції Ж. Помпиду — таємний та відданий справі висуванець сіоністської родини Ротшильдів. Ця заява була виявлена напередодні підготовки візиту Л. Брежнєва до Парижа. За розпорядженням Відділу пропаганди ЦК КПРС брошура була вилучена з продажу і бібліотек⁴⁶.

Є. Євсеев, спираючись на догмати марксизму-ленінізму, відкидав саме поняття «єврейський народ», вважав цей термін «головним постулатом сіонізму». У червні 1973 р. редактор журналу «Советиш Геймланд», що виходив мовою їдиш, Арон Вергеліс опублікував статтю «Нотатки до сейдеру», у якій критично висловився про книгу «Фашизм под голубой звездой» і особливо про вжиту в ній зневажливу термінологію. Люди кола Є. Євсеева не могли цього подарувати А. Вергелісу: у березні 1974 р. доктори наук А. Кузьмін і Л. Моджорян та відповідальні працівники МЗС СРСР Є. Пирлін і Д. Чальян звернулись із листом одразу до двох відділів ЦК КПРС — міжнародного та агітації і пропаганди, звинувативши його у ... пропаганді сіонізму: «Нельзя не выразить решительного протеста против проповеди расизма и сионизма, осуществляемой от имени советской общественности»⁴⁷. Реакція ЦК була

⁴⁵ Молчанов В. Сионисты на службе мировой реакции // Новое время. — 1972. — № 6. — С. 25.

⁴⁶ Костырченко Г. Тайная политика: от Брежнева до Горбачева. — С. 529.

⁴⁷ Морозов Б. Еврейская эмиграция в свете новых документов. — Тель-Авив, 1998. — С. 187.

стриманою — відчувалося, що інформація західної преси про антисемітські публікації в СРСР вже почала непокоїти вищі партійні органи. На думку ЦК, «...неприемлемым в ряде мест является и тон статьи, что было использовано сионистской пропагандой для очередного обвинения СССР в публикации антисемитской литературы»⁴⁸.

17 січня 1979 р. Євген Євсєєв пише листа до першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького. До листа долучений подарунок — книга «Идеология и практика международного сионизма» (М., 1978), серед співавторів якої є вже знайомий нам Т. Кичко та сам Є. Євсєєв. Лист, по суті, є скаргою на українських політвидавців, які, на переконання Є. Євсєєва, вже чотири роки саботують вихід його книги «Сионизм на службе контрреволюции» про сіонізм і його роль у контрреволюційних та антирадянських виступах реакційних сил. Євсєєв відчуває, що справа викриття сіонізму зустрічає у Києві набагато більше перешкод, ніж у Москві, та ставить риторичне запитання — чиїми руками гальмується видання літератури, що викриває сіонізм? Автор листа тактовно завершує своє звернення до В. Щербицького висловленням переконання, що це відбувається всупереч позиції останнього.

Реагуючи, В. Щербицький звертається до секретаря ЦК КПУ Ю. Єльченка та голови Держкомвидаву А. Пащенко із проханням особисто розглянути листа та ситуацію, що склалася з виданням праць, спрямованих проти сіонізму та націоналізму. У відповідь на вимогу Щербицького були підготовлені звіти начальника Головного управління з охорони державних таємниць (Головліту) Л. Солодовника, два листи за підписом А. Пащенко та розгорнута довідка — список спрямованої проти сіонізму літератури, виданої у 1975–1978 рр., та видавничі плани на 1979–1980 рр. На відміну від московських, як це видно зі згаданої довідки, у розлозі переліку антисіоністської продукції українських видавництв на той час бракувало «наукових» та «академічних досліджень». За винятком відомого московського політичного авантюриста В. Скурлатова, який і досі має авторитет у колах російських патріотів (пропагандист арійської теорії та автор однієї з найбільш радикальних антисіоністських книг «Сионизм и апартеид»), та Л. Корнєєва, який першим в СРСР почав публічно заперечувати Голокост, всі інші автори згадані у довідці були місцевими — працювали на теренах УРСР.

11 березня 1979 р. Єльченко та Пащенко підписують листа, в якому відкидають твердження Євсєєва, нібито в УРСР гальмується випуск літератури з критики сіонізму, та доводять, що книгу Євсєєва не видають у Києві тому, що до неї є поважні зауваження працівників відділу пропаганди ЦК КПРС. Відома формула Євсєєва, де він фактично ототожнював сіонізм із фашизмом (наприклад, це він зробив у статті «Социальное родство сионизма и фашизма»⁴⁹), на той час втратила актуальність, оскільки таке відверте порівняння лише спри-

⁴⁸ Там само. — С. 188.

⁴⁹ Радуга. — 1977. — № 10. — С. 146–154.

яло звинуваченням СРСР на міжнародній арені в антисемітизмі. Саме це порівняння сіонізму із фашизмом наприкінці 1970-х рр. привернуло увагу західних ЗМІ. Наприклад, у середині 1979 р. одразу дві впливові американські газети опублікували статті, в яких стисло виклали погляди та формулювання Є. Євсєєва⁵⁰. Часопис «The New Leader», перерахувавши видатних корифеїв жанру: Л. Корнеєва, Є. Євсєєва, Т. Кичка, Ю. Іванова, В. Бегуна, В. Ємельянова та В. Большакова, — зазначив, що за останні два роки інтенсивність антисіоністської пропаганди у СРСР посилилась і що тепер Москва дорівнює сіонізм до будь-якого злочину, зокрема, до расизму, імперіалізму, колоніалізму, криміналу та навіть фашизму⁵¹.

За свідченням дослідника М. Мітрохіна, «наукова» діяльність Є. Євсєєва завершилась виданням під грифом «для службового користування» в Інституті філософії АН СРСР тексту докторської дисертації «Сионизм в системе антикоммунизма»⁵². За інформацією газети «The New York Times» від 15 липня 1979 р., дисертація була надрукована Міністерством внутрішніх справ СРСР у кількості 500 примірників. Текст дисертації набув популярності у колі одностудців Є. Євсєєва, але викликав протести окремих академічних вчених⁵³. Його пасіонарність почала дратувати кураторів, влада обмежувала занадто відверті антисемітські інвективи, як це було у випадку книги, запропонованої ним «Політвидаву» України.

У 1988 р. Є. Євсєєв заснував «Комитет советской общественности против установления дипломатических отношений с Израилем», після чого, як стверджують російські «патріотичні» інтернет-джерела, почалося цькування «заслуженого» антисіоніста. Проти Є. Євсєєва було висунуто звинувачення у розпалюванні антисемітизму. Суд нібито схилився на його бік, та напередодні вирішального судового засідання у лютому 1990 р. Є. Євсєєв загинув під колесами автівки (на думку російських «патріотів-антисіоністів», це був замах).

Сучасні російські антисіоністи видали три його книги посмертно: «Сионизм в системе антикоммунизма» (2003), «Каганович. Сатрап за спиной Сталина» (2005), «Сверхнарод и его рабы» (2006). Напередодні колапсу Радянського Союзу Є. Євсєєв вважав, що дезінтеграційні національні процеси в СРСР розпалював сіонізм, який «направляв підірвні операції західних спецслужб»:

Серьезная опасность для человечества со стороны сионизма требует активной борьбы против его идеологии, теории и практики. Необходимо прежде всего

⁵⁰ Whitney C. Many in Soviet Concerned Over a Surge of Anti-Semitism // The New York Times. — 1979. — June 27; Klose K. Soviet Jews See Growth in Anti-Semitism // The Washington Post. — 1979. — July 15.

⁵¹ Kobey W. A Soviet Media Campaign: Updating the «Protocols of Zion» // The New Leader. — 1979. — January 29.

⁵² За даними апологетичної статті у російській «Вікіпедії», Є. Євсєєв у 1982 р. захистив на Вченій раді Військово-політичної академії докторську дисертацію, однак Вища атестаційна комісія відмовила у затвердженні рішення про надання йому вченого ступеню доктора філософських наук з огляду на наявність в дисертації антисемітських ідей.

⁵³ Митрохин Н. Русская партия: движение русских националистов в СССР. 1953–1985 годы. — М., 2003. — С. 406.

предавать гласности факты, дающие представление о подлинных масштабах, целях и приемах идеологической экспансии, «психологической войны» против народов — особенно в сфере национальных отношений, направляемых сионизмом операциях западных спецслужб. В последние годы их усилия сосредоточены на разжигании «национального вопроса» в Советском Союзе. На первом месте стоит тема «антисемитизм в СССР», за нею следуют публикации о немецком населении, крымских татарах, народах Прибалтики, «мусульманских республиках», т.е. республиках Средней Азии и Закавказья, о «тотальной русификации» населения, в том числе украинцев и белорусов. Разрабатываются методы воздействия на народы нашего государства с целью его разрушения⁵⁴.

Документи цього розділу демонструють як уміло графомани-«антисіоністи» використовували безмежні можливості партійної пропаганди, великими накладками друкуючи юдофобські нісенітниці під приводом «боротьби зі світовим сіонізмом». Годі шукати у документах партійних органів протилежні думки та погляди, адже, без сумніву, були і голоси розуму, було обурення і незгода з невігласами. Один із таких прикладів наводить активний часопис самвидаву «Євреї в СССР» (№ 14):

Документ этот — стенограмма конференции гуманитарных институтов Академии наук СССР по «проблемам совершенствования методологии научной критики идеологии и практики сионизма». Конференция состоялась в феврале 1978 г. Большинство собравшихся было согласно в главном: сионизм необходимо ликвидировать, выступавшие твердо заявили: «Борьба с сионизмом — государственная задача». Нашелся даже — и приходится удивляться мужеству этого ученого — академик Коростовцев, который назвал выступления так, как они этого заслуживают: антисемитскими, который позволил себе даже заявить, что хвалебные отзывы на книгу В. Бегуна «Ползучая контрреволюция» являются «позором для нашей публицистики и научной мысли». Но старый академик остался в полной изоляции. Тон задавали молодые «сионистоведы», гордость советской науки⁵⁵.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Лист кандидата історичних наук Є. С. Євсєєва до першого секретаря ЦК КПУ В. В. Щербицького

17 січня 1979 р.

ЦК Компартии Украины
Общий отдел, 6 сектор
вх. № 3838/1
“29” 1.1979

⁵⁴ Евсеев Е. С. Сверхнарод и его рабы. — М., 2006. — С. 115.

⁵⁵ Геллер М. Я. Российские заметки. 1969–1979. — М., 1999. — С. 434, 435.

*К письму № 3838/1
т. Ельченко Ю. Н.
т. Пащенко А. Я.
Прошу лично, глубоко
рассмотреть это письмо и
положение с издательством
материалов против
сионизма и национализма.
Доложить в марте с.г.
В. Щербицкий
5.02.79*

Уважаемый Владимир Васильевич!

От имени редколлегии и авторского коллектива позвольте передать выпущенный Издательством Политической литературы коллективный труд по одному из важных направлений современной идеологической борьбы — «Идеология и практика международного сионизма. Критический анализ».

Одновременно считаю своим долгом довести до Вашего сведения, что до настоящего времени материалам, содержащимся в направленной Вам книге, изданной в Москве, практически полностью закрыт доступ в украинские издательства. Чтобы не быть голословным, сошлюсь на собственный опыт. В течение 4 лет под разными предлогами всеми способами саботируется издание представленной в Политиздат Украины моей брошюры о сионизме и его роли в контрреволюционных и антисоветских выступлениях реакционных сил. Рассыпали и вновь осуществили набор этой брошюры. Причем надуманные придирки делались к тем ее разделам, которые были опубликованы в центральных издательствах Москвы. Было очевидно, что дело разоблачения сионизма встречает в Киеве гораздо большие препятствия, чем в Москве. Знакомство с издаваемой на Украине по этой проблеме литературой показывает, что за последние 10 лет в Республике вышло гораздо больше неудачных книг и брошюр, чем нужных и правильных. Возникает вопрос: «Чьими руками задерживается издание литературы, содержащей партийную критику и разоблачения сионизма?». Вместо этого организуется поток псевдокритической макулатуры. Это происходит вопреки позиции, высказанной Вами лично, в Ваших беседах и выступлениях...

С глубоким уважением
Старший научный сотрудник
сектора критики антикоммунизма ИФ АН СССР
кандидат исторических наук
(Е. С. Евсеев)
Москва. 107014. М. Остроумовская ул. д. 1, кв. 122
Москва 17.1.79

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1883, арк. 35, 36.

№ 2

**Інформація начальника Головліту УРСР Л. Солодовника
про проходження верстки книги Є. Євсєєва**

22 лютого 1979 р.

ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПО ОХРАНЕ
ГОСУДАРСТВЕННЫХ ТАЙН В ПЕЧАТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР
(Главлит УССР)
252021, г. Киев-1, Свердлова 2
22.02.79 № 48 с
Секретно
Экз. № 1
ЦК КПУ

Отдел пропаганды и агитации
О прохождении верстки книги
«Сионизм на службе контрреволюции»

Направляем по вашей просьбе информацию о прохождении в Главлите УССР книги Е. С. Евсеева «Сионизм на службе контрреволюции».

Верстка книги Е. С. Евсеева «Сионизм на службе контрреволюции» объемом 86 страниц, подготовленная к печати Политиздатом Украины, поступила на цензорский контроль 10 октября 1978 года.

17 октября 1978 г., после того, как упомянутая книга была проконтролирована, Главлит УССР сообщил о ее выходе в Политиздате Украины Главлиту СССР.

Сделано это было в соответствии с указанием Главлита СССР о том, что о всех книгах, написанных московскими авторами и впервые издаваемых не в центральных издательствах, местные органы Главлита обязаны докладывать Главлиту СССР.

18 октября 1978 г. верстка книги Е. С. Евсеева по распоряжению начальника 4-го отдела Главлита СССР т. Солодина В. А. была направлена в Главлит СССР.

В ноябре 1978 г. на телефонный запрос заместителя начальника Главлита УССР т. Хоронженко Ю. А. о том, когда верстка книги Е. С. Евсеева будет возвращена Главлиту УССР, начальник управления местных органов Главлита СССР т. Симаньков В. Я. сообщил, что она находится на рассмотрении в ЦК КПСС.

В январе 1979 г. на очередной телефонный запрос об упомянутой верстке старший редактор 3-го управления т. Орешко Ю. М. ответил, что по ней имеются серьезные замечания, о которых Главлит УССР будет поставлен в известность во время совещания в г. Москве 5–9 февраля с.г.

7 февраля с.г.т. Орешко Ю. М. ознакомил с этими замечаниями заместителя начальника Главлита УССР т. Хоронженко Ю. А.

Основная суть замечаний сводится к тому, чтобы из книги Е. С. Евсеева снять разделы «Возникновение и деятельность сионистских организаций в до-революционной России» и «Социальное родство сионизма и фашизма», так как в них содержатся принципиальные ошибки. В частности, по сути пропагандируется идея всеилия международного сионизма, фактически ставится знак равенства между фашизмом и сионизмом.

Политиздату Украины, кроме того, в процессе дальнейшей работы по улучшению книги Е. С. Евсеева рекомендовано также руководствоваться многочисленными пометками, сделанными в ЦК КПСС на полях верстки, а также стремиться к тому, чтобы международный сионизм разоблачался более ярко и доказательно.

13 февраля с.г. с замечаниями по книге Е. С. Евсеева «Сионизм на службе контрреволюции» ознакомлены директор Политиздата Украины т. Немазаный Г. Ф. и главный редактор издательства т. Журба С. И.

Начальник Главного
Управления

Л. Д. Солодовник

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1883, арк. 33, 34.

№ 3

Інформація голови Держкомвидаву УРСР А. Пащенко про випуск видавництвами УРСР літератури з питань критики міжнародного сіонізму і українського буржуазного націоналізму

6 березня 1979 р.

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ РАДИ МІНІСТРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
У СПРАВАХ ВИДАВНИЦТВ,
ПОЛІГРАФІЇ І КНИЖКОВОЇ ТОРГІВЛІ
(ДЕРЖКОМВИДАВ УРСР)
06.03.79
ЦК КПУ

Про випуск видавництвами
республіки літератури з питань
критики міжнародного сіонізму
і українського буржуазного націоналізму

Більшість книг і брошур з питань критики міжнародного сіонізму та українського буржуазного націоналізму є масово-політичними. В них на значному

фактичному матеріалі викриваються сіоністи і українські буржуазні націоналісти як люті вороги інтернаціонального єднання трудящих, переконливо доводиться ганебність альянсу між ними, спростовуються твердження ідеологів сіонізму про «богообраність» і національну «виключність» єврейства, що є основою шовіністичної політики єврейської буржуазії. Привертають увагу такі видання, як «Тризуб і “зірка Давида”» та «Генеалогія запродавства» Л. В. Гамольського, «В одній запродавській упряжці» («Промінь»), «Реакційна войовничість сіонізму» З. Б. Заславського («Карпати»), «Дорога в безодню» В. І. Масловського, «Ім'я злочинця — відоме» М. М. Тарновського та ін. Важливі матеріали, які викривають український буржуазний націоналізм, сіонізм і уніатство, систематично вміщуються в збірнику «Пост ім. Ярослава Галана» («Каменярь»).

Якщо в попередні роки у виданнях більше викривалася діяльність сіоністів і націоналістів у минулому, то тепер всебічно аналізується їхня сучасна реакційна діяльність.

Все більшого значення надають видавництва республіки випуску літератури, спрямованої проти ворожої нам ідеології та практики міжнародного сіонізму й українського буржуазного націоналізму іноземними мовами, розрахованої на зарубіжного читача. Минулого року у Політвидаві України англійською мовою в перекладі з української вийшла брошура Л. Ю. Беренштейна «Сіонізм як різновид расизму», яка переконливо розкриває расистську, реакційну сутність сіонізму.

У 1979–1980 рр. видавництва республіки продовжать послідовне викриття ідеології і практики міжнародного сіонізму і українського буржуазного націоналізму. Зокрема, передбачено випуск таких праць, як «Антикомуністичний альянс» (про антирадянську сутність блокування українських буржуазних націоналістів і сіоністів) Ю. І. Римаренка, «Приреченість політики і практики сіонізму» Л. Ю. Беренштейна та ін. Протягом 1979–1980 рр. буде видано з питань критики міжнародного сіонізму 15 книг тиражем 350 тис. прим. і з питань критики українського буржуазного націоналізму — 16 книг тиражем понад 500 тис. прим.

Разом з тим видавництва республіки при підготовці і випуску праць, спрямованих проти міжнародного сіонізму і українського буржуазного націоналізму, зустрічаються з певними труднощами внаслідок того, що розробкою цих питань займається вузьке коло науковців.

Назріла необхідність підготувати наукову історіографічну працю з питань критики сіонізму і українського буржуазного націоналізму. Держкомвидав доповідає також, що книготорговельні організації республіки одержують і розповсюджують видання, спрямовані проти сіонізму і націоналізму, які випускаються центральними видавництвами. Так, наприклад, книга «Идеология и практики международного сионизма» (Політвидав, 1978 р.) видана тиражем 45 тис.

примірників, а облкниготорги республіки одержали 6,5 тис. прим. цієї книги, в т.ч. Київкниготорг — 1,2 тис. прим.

Голова Держкомвидаву УРСР

А. Я. Пащенко

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1883, арк. 29–32.

№ 4

**Інформація зав. відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Ю. Єльченка
та голови Держкомвидаву А. Пащенко про стан випуску літератури,
присвяченої критиці сучасного сіонізму**

11 березня 1979 р.

Ознакомить секретарей ЦК

т. Ельченко Ю. Н. —

переговорить с тов. Евсеевым

В. Щербицкий 3.4.79

Секретно

ПЕРВОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КОМПАРТИИ УКРАИНЫ

товарищу ЩЕРБИЦКОМУ В. В.

По Вашему поручению, в связи с письмом ст. научного сотрудника Института философии АН СССР т. Евсеева Е. С., докладываем о состоянии выпуска в республике литературы, посвященной критике современного сионизма.

Работа в этом направлении ведется систематически. Расширяется тематика, повышается идейно-политический и литературно-художественный уровень изданий, освещающих вопросы ленинской национальной политики, утверждения социалистического интернационализма, борьбы против международного сионизма и украинского буржуазного национализма.

С учетом предложений соответствующих институтов и кафедр общественных наук, по согласованию с отделами ЦК Компартии Украины коллегией Госкомиздата УССР в 1974 г. был утвержден, а в 1978 г. уточнен и расширен перспективный план подготовки и выпуска основных изданий данной тематики. Только за последние четыре года (1975–1978 гг.) выпущено более 50 книг тиражом свыше 1 млн. экз. непосредственно посвященных разоблачению буржуазно-националистической идеологии апологетов международного сионизма. Большинство этих изданий было прорецензировано специалистами и получило положительную оценку. Вместе с тем в ряде книг и брошюр допущены серьезные недостатки и просчеты.

Меры, направленные на улучшение выпуска литературы по критике современного сионизма, в декабре прошлого года рассмотрены на заседании комиссии по вопросам внешнеполитической пропаганды и идеологической борьбы

при ЦК КПУ. В соответствии с рекомендациями комиссии к созданию новых книг привлечен более широкий круг авторов, дополнена тематика издательских планов на 1979–1980 годы.

Отдел пропаганды и агитации и Госкомиздат УССР осуществляют постоянный контроль за ходом подготовки и выпуска указанной литературы.

Таким образом, утверждение т. Евсеева Е. С. о том, что в республике сдерживается выпуск литературы по критике современного сионизма, не соответствует действительности.

Что касается издания в Политиздате Украины книги т. Евсеева Е. С. «Сионизм на службе контрреволюции», то в связи с серьезными замечаниями принципиального характера по существу излагаемого материала, сделанными работниками Отдела пропаганды ЦК КПСС, она не может быть выпущена в свет.

Зав. отделом пропаганды и агитации

ЦК КПУ

(Ельченко)

Председатель Госкомиздата

(Пашенко)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1883, арк. 19, 20.

Додаток

СПРАВКА

об издании литературы по вопросам критики международного сионизма в 1975–1978 гг.

27 названий тиражом 671,8 тыс. экземпляров

1979–1980 годы (план): 18 названий тиражом 464 тыс. экземпляров

СПИСОК

літератури, спрямованої проти сіонізму, випущеної видавництвами республіки протягом 1975–1978 рр.

1975 рік

№ п/п	Автор	Назва	Мова	Обсяг	Тираж (в тис. прим.)	Видавництво
1.	Розенблум Д. Й., Савцов В. Я.	Чорні сотні сіонізму	укр.	4,2	16	Політвидав України
2.	Скурлатов В. І.	Сіонізм і апартеїд	рос.	5,25	16	Політвидав України

3.	Гайсинович М. Д.	У змові з катами	укр.	6,72	25	«Каменярь»
4.	Хвостін М. П., Чапуга С. М., Шиш А. З.	Народом осуджені	укр.	5,88	20	«Карпати»
5.	Прах'є Б. С.	У капкані	рос.	10,5	25	«Маяк»
6.	Гамольський Л. В.	Тризуб і «зірка Давида»	укр.	8,4	17	«Промінь»
7.	Герасименко В. К., Захаров М. Ф., Цветков В. Д.	З чужого голосу	рос.	5,5	25	«Таврія»
8.	Пода М. Г.	Сіонізм і расизм	укр.	2,52	30,3	«Знання»

Всього за рік: 8 назв тиражем 174, 3 тис. примірників

1976 рік

№ п/п	Автор	Назва	Мова	Обсяг	Тираж (в тис. прим.)	Видавництво
9.	Бродський Р. М., Шульмейстер Ю. А.	Сіонізм — знаряддя реакції	рос.	8,42	45,	«Каменярь»
10.	Кандель В. Л.	Розкази правду людям	укр.	3,00	25	«Карпати»
11.	Файн Г. Т.	Мораль Талмуда і сіонізм	рос.	4,6	25	«Маяк»
12.	Кол. авторів	Наша відповідь наклепникам	рос.	4,18	10	«Прапор»
13.	Сайфер Д. І.	Сіонізм — знаряддя антикомунізму	рос.	6,0	14	«Промінь»
14.	Ніссес Ю. А.	Сіоністська пастка	рос.	4,9	25	«Таврія»
15.	Добрецова В. В.	На крові і золоті зрощений	укр.	3,0	31	«Наукова думка»
16.	Колектив авторів	Наша Батьківщина — Радянський Союз	укр.	12,2	30	«Радянський письменник»

Всього за рік: 8 назв тиражем 205 тис. примірників

1977 рік

№ п/п	Автор	Назва	Мова	Обсяг	Тираж (в тис. прим.)	Видавництво
17.	Беренштейн Л. Ю.	Сіонізм як різновид расизму	укр.	3,78	21	Політвидав України
18.	Русов В. С.	Отравленные стрелы	рос.	3,71	50	«Донбас»
19.	Едельман А. С.	Іудаїзм: минуле без майбутнього	рос.	3,8	25	«Карпати»
20.	Гамольський Л. В.	Тризуб і «зірка Давида»	укр.	9,0	25	«Промінь»
21.	Шульмейстер Ю.А.	Піски горять	рос.	10	15	«Каменярь»
22.	Епштейн А. І.	Сіонізм — лютий ворог інтернаціонального єднання трудящих	укр.	2,52	35	«Знання»

Всього за рік: 6 назв тиражем 186 тис. примірників

1978 рік

№ п/п	Автор	Назва	Мова	Обсяг	Тираж (в тис. прим.)	Видавництво
23.	Беренштейн Л. Ю.	Сіонізм як різновид расизму	анг.	3,8	3,0	Політвидав України
24.	Браславський З. Б.	Реакційна войовничість сіонізму	укр.	5,0	25,0	«Карпати»
25.	Колектив авторів	В одній запродацькій упряжці	укр.	6,5	25,0	«Промінь»
26.	Гамольський Л. В.	Генеалогія запродацьства	укр.	6,1	25	«Промінь»
27.	Волков В. П.	Міжнародний сіонізм на службі імперіалізму	рос.	2,5	28,5	«Знання»

Всього за рік: 5 назв тиражем 106,5 тис. примірників

СПИСОК

видань, спрямованих на викриття реакційної суті міжнародного сіонізму і антирадянської сіоністської пропаганди (1979–1980 рр.)

1979 рік

№ п/п	Автор	Назва	Мова	Обсяг	Тираж (в тис. прим.)	Видавництво, стан видання
1.	Колектив авторів, упорядники Савцов В. Я., Розенблюм Д. М., члени СЖ, м. Київ	Краплені карти. Збірка статей радянських громадян, в яких викривається брехливість ізраїльської пропаганди, реакційність ідеології і політики сіонізму	укр.	15	25	Політвидав України, рецензується
2.	Александров П. М., зав. відділом ж-лу «Военная мысль», член СЖ, м. Москва	Брудні справи «мовчазних служб»	рос.	10	75	Політвидав України, рукопис
3.	Беренштейн Л. Ю., зав. кафедрою УСГА, доктор істор. наук, Київ	Сіонізм як різновид расизму	франц.	4	5	Політвидав України
4.	Енштейн А. І., доцент ХАІ, канд. іст. наук, Харків	Сіонізм без маски	рос.	4	25	Проспект «Прапор»
5.	Римаренко Ю. І., викладач ВШ МВД УРСР, доктор філос. наук, Київ	Антикомуністичний альянс. Про антирадянську сутність блокування українських буржуазних націоналістів і сіоністів	рос.	10	3	договір/ «Наукова думка»
6.	Соколов Г. М., зав. відділом газети «Кримська правда», член СЖ, Тимофєєв І. М., член СЖ, Сімферополь	Непрошені візитери. У книзі викривається антирадянська діяльність агентів міжнародної реакції — сіоністів та українських буржуазних націоналістів	рос.	4	50	рукопис/ «Таврія»

7.	Коган А. Б., зав. кафедрою філософії Запорізького педінституту, доктор філософ. наук, Табачников В. І., доцент педінституту, к.і.н., Запоріжжя	Потойбічні «місіонери». У книзі розвінчується антикомуністичний характер політичних доктрин пропагандистів міжнародного сіонізму	рос.	5	10	редагується/ «Промінь»
8.	Колектив авторів. Пост ім. Я. Галана, вип. 6	Збірка памфлетів, статей, нарисів, спрямованих проти українських буржуазних націоналістів і сіонізму	укр.	14	25	редагується/ «Каменярь»
9.	Плоткін Г. Д., член СП, Київ	Втрачений горизонт. П'єса про трагедію тих, хто під впливом буржуазної пропаганди втратив Батьківщину	укр.	3	4	на виробництві/ «Мистецтво»
10.	Меламуд Х. Г., член СП, Чернівці	Місто біля річки. У романі розвінчується сіоністська пропаганда, що намагається обплутати окремих людей. Автор звертається до історичного минулого Буковини і Бессарабії	рос.	14	30	редагується/ «Радянський письменник»

1980 рік

11.	Корнєєв Л. О., вчений секретар постійної комісії проблем сіонізму Ін-ту сходознавства АН СРСР, к.і.н., Москва	Класова суть сіонізму	рос.	15	25	договір/ Політвидав України
12.	Едельман А. С., доцент УДУ, к. філос. н., Ужгород	Клерикали без масок. У брошурі показано, як модернізована іудаїстська догматика служить агресивним цілям міжнародного сіонізму	укр.	3	25	заявка/ Політвидав України

13.	Беренштейн Л. Ю., професор, зав. кафедрою УСГА, доктор істор. наук, Київ	Приреченість політики і практики сіонізму	рос.	10	2	рукопис/ «Вища школа»
14.	Вадимов В. В. член СП, Донецьк	Почім честь, панове? Публіцистичний нарис про реакційну суть буржуазно-націоналістичної ідеології сіонізму	рос.	4	50	проспект/ «Донбас»
15.	Гайсинович М. Л., співробітник газети «Львівська правда», член СЖ, Львів	Міфи і дійсність. Викривається політика і практика сучасного сіонізму	рос.	7	25	заявка/ «Каменярь»
16.	Конєв В. М., викладач ін-ту радіоелектроніки, к.і. н., Харків	Їх ремесло — зрада. У брошурі викривається сіонізм як різновид расизму	рос.	3	25	проспект/ «Прапор»
17.	Сойфер Д. І., професор Дніпропетровського металургійного ін-ту, доктор і.н., Дніпропетровськ	Крах сіоністських теорій. Науково-популярна книга, у якій розвінчується сутність ідеології і практики сучасного сіонізму	рос.	8	25	заявка/ «Промінь»
18.	Крим А. І., заст. головного редактора обл. комітету по телерадіомовленню, Чернівці	Роман «Выбор». Викриває авантюристичну політику міжнародного сіонізму	рос.	18	65	редагується/ «Радянський письменник»

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1883, арк. 21–28.

№ II. 5

**Довідки консультанта відділу пропаганди та агітації ЦК КПУ
Вишневського та зав. відділом пропаганди та агітації ЦК КПУ
Ю. Єльченка до листа Є. Євсєєва**

25 та 26 квітня 1979 р.

СПРАВКА

к письму т. Евсєєва Е. С.

В феврале–марте 1979 года в отделе пропаганды и агитации ЦК КПУ совместно с Госкомиздатом УССР (т. Пащенко А. Я.) и Главлитом УССР (т. Солодовник Л. Д.) рассмотрено письмо старшего научного сотрудника ИФ АН СССР, к.ф.н.т. Евсєєва Е. С. относительно издания его книги «Сионизм на службе контрреволюции». По этому вопросу была подготовлена соответствующая докладная записка на имя первого секретаря ЦК КПУ т. Щербицкого В. В. В ней изложены причины, которые не позволяют издать книгу т. Евсєєва Е. С.

В связи с указанием первого секретаря ЦК Компартии Украины т. Щербицкого В. В. отдел пропаганды и агитации ЦК КПУ на протяжении с 5 апреля с.г. сделал ряд попыток связаться с автором письма по телефону. Заместитель заведующего отделом пропаганды и агитации ЦК КПУ т. Возианов В. Ф. и инструктор отдела т. Гапончук Т. Г. связывались с руководством ИФ АН СССР и с квартирой т. Евсєєва Е. С., который болел. К телефону т. Евсєєв Е. С. не подходил, а его дочь ответила, что отец не может сейчас разговаривать, и просила связаться с ним в конце месяца.

За последнее время т. Гапончук Т. Г. еще трижды заказывал по телефону квартиру т. Евсєєва Е. С., однако переговорить с автором письма не удалось.

Консультант отдела пропаганды
и агитации ЦК КПУ

(Вишневский)

“25” апреля 1979 года

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1883, арк. 17.

СПРАВКА

к письму т. Евсєєва Е. С.

В соответствии с указанием т. Щербицкого В. В. и в дополнение к докладной записке от 11 марта с.г., сообщаем, что 26 апреля состоялся телефонный разговор с т. Евсєєвым Е. С. по существу поднятых им вопросов.

Зав. отделом пропаганды
и агитации ЦК КПУ

Ю. Ельченко

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1883, арк. 16.

ГРИГОРІЙ ДАВИДОВИЧ ПЛОТКІН

Крім «істориків», «релігієзнавців», «вчених» та співробітників КДБ, що виступали як «журналісти», в довгостроковому пропагандистському проєкті з викриття «злочинної суті сіонізму» брали участь і професійні літератори. Вони привносили до цього потоку певний відтінок легкого читива, їхні статті та брошури не обов'язково вміщували традиційні зачини — неодмінні посилання на матеріали чергового з'їзду КПРС або цитування старших братів з того самого цеху. Досить незвично на загальному тлі нудної жанрової одноманітності виглядала багаторічна творчість Григорія Плоткіна, автора п'єс та сценаріїв про долі емігрантів із СРСР в Ізраїлі.

Григорій Давидович народився в 1917 р. в Одесі, закінчив історичний факультет університету та аспірантуру на кафедрі української філології. Друкувався з 1931 р. Учасник війни, кореспондент армійських газет, був нагороджений орден Червоної зірки. Після війни публікує публіцистичні збірки «Лінія вогню» (1948), «Слово солдата» (1958) та інші, віршовану повість про декабристів «Вісники свободи» (1955). Автор п'єс, патріотичних та ліричних віршів, лібрето до опер, кіносценаріїв. Часто виїздив за кордон у складі письменницьких делегацій.

Вперше Г. Плоткін звернувся до антисіоністської тематики в 1959 р., після першої та останньої в його житті подорожі до Ізраїлю. Менш ніж двотижнєве перебування в Ізраїлі дозволило автору набути статус експерта, можливість міркувати та писати про цю країну та еміграцію з СРСР впродовж наступних трьох десятиліть.

Вже наприкінці 1950-х рр., коли кількість дозволів на еміграцію з СРСР до Ізраїлю була мізерною (100 осіб в 1957 р.), ЦК КПРС розробив ідеологічні засоби, що використовувалися аж до банкрутства радянської системи. 29 січня 1958 р. Секретаріат ЦК КПРС ухвалює рішення про проведення «мероприяття в связи с бедственным положением еврейских переселенцев в Израиле». Пункт 4-й був наступний:

Направитъ во 2-м квартале с.г. в Израиль специально отобранную группу туристов-евреев в составе 15–20 человек на 10–12 дней за счет валютных ассигнований, предусматриваемых планом поездок туристов в капиталистические страны в 1958 г. Поручить МИД СССР подготовить программу пребывания этой группы в Израиле с тем, чтобы ее участники во время пребывания в Израиле могли убедительно опровергнуть измышления о якобы тяжелом положении евреев в СССР, а по возвращении в Советский Союз могли провести соответствующую работу среди еврейского населения по разъяснению истинного положения в Израиле. Подбор указанной группы туристов возложить на Московский, Ленинградский, Киевский и Минский обкомы партии⁵⁶.

Крім того, передбачалося опублікувати в центральних («Комсомольская правда» і «Советская культура») та республіканських газетах України, Білорусії, Молдавії та Узбекистану «публіцистичні статті», провести прес-конфе-

⁵⁶ Морозов Б. Еврейская эмиграция в свете новых документов. — Тель-Авив, 1998. — С. 28.

ренції з особами, що повернулися з Ізраїлю, видати брошуру, «тавруючу агресивний характер зовнішньої політики Ізраїлю».

У викладі Г. Плоткіна запрошення до цієї поїздки він отримав від профспілкової організації:

— Чи не бажаєте ви поїхати до Ізраїлю? — запитали мене у профспілці працівників культури. — У нас є туристичні путівки.

Складні питання турбували автора під час перельоту:

Справді, значно приємніше по дорогах Чехословаччини або Китаю! Але ж туристові цікаво побачити все⁵⁷.

Коротка анотація до книги сповіщала:

Книга подорожніх нотаток Григорія Плоткіна розкриває перед читачем непривабливу правду про так зване «райське життя» населення Ізраїлю. Автор сам побував в цій країні і побачив, в яких злидених умовах живуть обдурені сіоністськими верховодами сотні тисяч єврейських переселенців, як волею американського імперіалізму ізраїльська земля перетворюється на військовий плацдарм нових агресивних авантур.

Українське видання «Поїздки до Ізраїлю» вийшло друком у Києві в червні 1959 р., переклад на російську був виданий у Москві в жовтні. Короткий виклад задовго до виходу книжок був опублікований в серпні 1958 р. в центральній «Литературной газеті». Розповідь автора про мандрівку до Ізраїлю, який нещодавно відзначив 10-річчя від дня заснування, викликала зацікавлення певної адресної групи. Зазвичай радянський читач був у змозі витягувати потрібні йому факти із загального потоку пропаганди. Хоч і в карикатурному вигляді, з великою кількістю помилок та перекручень, кумедних висновків «подорожніх нотатки» розповіли про бурхливе економічне зростання Ізраїлю, багатопартійний політичний устрій, промисловість та сільське господарство, науку та освіту:

Було б невірним заперечувати зріст ізраїльської економіки за минуле десятиріччя. В країні побудовано в досить стислі строки велику кількість житлових і громадських будинків, з'явилися нові підприємства і учбові заклади. Але... все це зроблено за чужий рахунок, тобто на кошти, одержані від різних пожертвуваль, внесених крупною буржуазією, та на іноземні позики. <...> Важкої промисловості в Ізраїлі майже немає. На угоду заокеанським товстосумам в країні не виробляють засобів виробництва. З Сполучених Штатів Америки і частково з інших країн сюди привозять деталі різних верстатів, апаратури, автомобілів. В Ізраїлі їх лише збирають⁵⁸.

Плоткін, який приїхав з країни, де влада прискорювала повзучу русифікацію, а у повоєнний час єврейська культура ледь животіла, з роздратуванням відзначав кроки уряду зі щеплення івриту та вестернізацію Ізраїлю:

⁵⁷ Плоткін Г. Поїздка до Ізраїлю. Подорожні нотатки. — К., 1959. — С. 3, 8.

⁵⁸ Там само. — С. 71, 81.

Штучно відродивши напівзабуту «мертву» мову біблій, ізраїльські правителі насаджують її в адміністративному порядку: навчання в початковій, середній і вищій школі проводиться виключно на івриті, так само, як і все ділове листування, офіційні виступи тощо.

За два тижні перебування в Ізраїлі мені жодного разу не довелося почути єврейських народних пісень, проте щодня американізовані джази оглушували мене дикими, дратуючими нерви, рок-н-роллами.

Американське «затверджую» я бачив і в тому, як молоді дівчата, одягнені у військову форму, під командою офіцерів, марширували на розпеченому асфальті Тель-Авіва: в Ізраїлі загальній військовій повинності підлягають і жінки. Бути гарматним м'ясом, загинути під час чергової воєнної авантюри — це, здається, єдине право, яке має в цій країні жінка⁵⁹.

В 1959 році Г. Плоткін пише п'єсу «Земля обітована» і передає текст Головному управлінню театрів та музичних установ Міністерства культури УРСР. У листі начальника Головного управління до Головліту УРСР (цензурній установі) стверджувалося, що «ідейно-художній зміст п'єси не викликає заперечень», і вона була схвалена до постановки в театрах республіки. Дія відбувається в «наші дні», її дійові особи — радянські громадяни-євреї під впливом своїх родичів, які живуть в Ізраїлі, вирішують емігрувати до цієї країни. Там вони пізнають всі «блага», які несе трудящим капіталізм, зазначає Головліт. Але, попри те, що п'єса «правильно змальовує важке життя трудящих євреїв Ізраїлю», Головліт вважав постановку цього драматургічного твору недоцільною в театрах УРСР, мотивуючи це тим, що виїзд євреїв до Ізраїлю не носить масового характеру, а постановка може навіть викликати появу антисемітських настроїв серед «відсталих глядачів» (див. документ № 1).

Авторові порадили доопрацювати текст, після цього він був надрукований, але на постановку (в оновленій версії) довелося чекати ще півтора десятиріччя, до того часу, коли єврейська еміграція з Радянського Союзу стала вимірюватися десятками тисяч осіб на рік, а погляди певної частини «відсталих глядачів» уже були зафіксовані в численних книгах, статтях, радіо- та телепередачах.

Справжній загальнорадянський розголос мала стаття Г. Плоткіна «Маска и лицо сионизма», опублікована у «Правді» в грудні 1969 р. Публікація провінційного автора в «Правді» завжди носила ритуальний характер, свідчила про те, що ім'я автора визнала влада та його думка суголосна лінії партії. Плоткін пригадав події 1967 р.:

В соответствии со своими творческими планами некоторое время я в должности первого помощника капитана плавал на сухогрузном теплоходе «Муса Джалиль». В память навсегда врезались путевые впечатления — встречи с военными кораблями США, разгуливающими в Средиземном море. Четвертого июня 1967 года мы бросили якорь на рейде Порт-Саида. <...> Израильские варвары отбросили на столетие назад мореплавателей Запада и Востока, пользовавшихся этим важнейшим водным путем. <...> Позже в Гамбурге в витринах книжных мага-

⁵⁹ Там само. — С. 74, 77, 105.

зинов на почетном месте среди выставленной там реваншистской литературы я увидел портреты самодовольного мужчины, один глаз которого закрывала черная повязка. Что ж, это не удивительно: сионистский «ультра» Моше Даян, один из организаторов ближневосточной войны, безусловно по своему духу сродни неонацистам⁶⁰.

Як завжди, Григорій Плоткін використав тему короткотермінової подорожі до Ізраїлю в далекому вже 1959 р.: «Посетив в свое время государство Израиль, я увидел вопиющие факты попрания элементарных прав трудящегося человека».

Решта змісту статті була прогнозована, текст містив наступні потрібні компоненти: фальшиве твердження, що нібито належало Бен Гуріону, про стимулювання еміграції антисемітськими гаслами та переслідуванням євреїв діаспори, яке здійснюватимуть посланці Ізраїлю, замасковані під неєвреїв; лозунги про відсутність антисемітизму в СРСР, відповідна цитата з творів В. Леніна, кілька речень про активну участь євреїв в захисті Батьківщини та будівництві комунізму, гордість за ізраїльських комуністів, які зберегли в кнесеті три депутатські мандати. Стаття закінчувалася фразою «честные люди мира никогда не примирятся с черными замыслами сионизма».

В 1975 році Г. Плоткін здає до Головліту нову п'єсу — «Втрачений горизонт», тематично і сюжетно наближену до «Землі обітованої». Так само, як і попередня, вона не викликала реакції в театральному середовищі: агітаційний матеріал про єврейську еміграцію заздалегідь визначав низьке зацікавлення глядачів. Кілька років п'єса чекала на постановників. Причини роз'яснив кореспондент «Советской культуры» І. Кисельов:

А можно ли в этом серьезном деле [выборі сучасної драматургії — М. М.] обойтись без лотерейных случайностей?

В этой связи хочется рассказать о постановке пьесы Григория Плоткина «Утраченный горизонт» на сцене Черновицкого музыкально-драматического театра им. О. Кобылянской. И эта пьеса длительное время лежала без движения, пока не попала в поле зрения заведующей литературной частью театра М. Андриевич и режиссера Е. Золотовой. Театру показалась актуальной политически острая драма, и он предложил автору некоторый пересмотр сюжета и характера главного действующего лица. В результате история о злключениях молодого физика, прельстившегося фальшивыми призывами с «обетованной земли», обрекшего себя на скитания и гибель, приобрела большую художественную стройность. Премьера вызвала горячие отклики зрителей. Но ведь успеха этого могло и не быть. Ведь куда спокойнее ставить уже известное, знающее не одно сценическое истолкование и получившее публичное одобрение произведение⁶¹.

Прем'єра відбулася на початку 1978 р. на сцені Чернівецького музично-драматичного театру. О. Роготченко, автор рецензії, надрукованої на шпальтах «Літературної України», назвав всі заслуги драматурга та публіциста, не за-

⁶⁰ Плоткин Г. Маска и лицо сионизма // Правда. — 1969. — 12 декабря.

⁶¹ Киселев И. Режиссер ищет драматурга // Советская культура. — 1978. — 24 ноября.

НАША ВІДПОВІДЬ— ГНІВ І ОБУРЕННЯ!

Опублікована кілька днів тому Заява групи радянських громадян єврейської національності сприйнята в усьому світі як гідна відсіч тель-авівським провокаторам. Самі імена товаришів, що її написали, перелік їхніх професій, почесних звань і високих нагород, котрих вони удостоєні, красномовно засвідчують абсолютну безпідставність сionістських «уболівальників». Радянські громадяни будь-якої національності, в тім числі й єврейської, не потребують ніякого заступництва! На рідній своїй радянській землі ми, громадяни різних національностей, живемо єдиною здруженою сім'єю, в якій брат не кригидить, а підтримує брата, сестра не відштовхує, а сердечно обнімає сестру, бо в нас одна мати —

велика наша соціалістична Вітчизна, бо над нами один прапор — червоний прапор Ленінської нашої партії!

Певно, відняло глузд у Голди Меїр, коли вона звернулася зі своїм обурливим зверненням до євреїв — громадян Радянського Союзу переїздити до Ізраїлю! Чи вона розраховує на бюнєвільських?

Батьківщина в людини — як мати — одна! Вітчизна радянських євреїв — Союз Радянських Соціалістичних Республік! Ми пишаємося тим, що євреї разом з усіма народами великої Вітчизни боронили проти фашистських загарбників і сьогодні своєю працею служать справі комунізму. Будувати, зміцнювати наш спільний радянський дім, множити його успіхи, підносити

його славу — ось чого разом з усіма радянськими людьми прагнуть радянські громадяни єврейської національності! За мир, за те, щоб негайно було погашено всі вогнища війни, в тім числі й розпалювані Ізраїлем на Близькому Сході — за це разом з усім, радянським народом підносять свій гоже радянські євреї!

Хай оде затямить Голди Меїр!

Павло БЕЙЛІН,
Борис БУРКАТОЗ,
Мечислав ГАСКО,
Марко ЗІСМАН,
Юхим МАРТИЧ,
Григорій ПЛОТКІН,
Матвій ТАЛАЛАЄВСЬКИЙ,
Ісаак ТЕЛЬМАН,
Наум ТИХИЙ,
члени Спільн. письменників
України.

бувши подорож двадцятирічної давності, відрекомендував Г. Плоткіна експертом в питаннях Близького Сходу:

Посилений інтерес до п'єси Г. Плоткіна цілком зрозумілий: автор добре знає матеріал, який ліг в основу його п'єси, — свого часу він очолював групу радянських туристів, що відвідала Ізраїль, зустрічався з багатьма корінними жителями і так званими «олім» — новоприбульцями з інших країн, згодом побував у Лівані, Єгипті, Сирії, а працюючи першим помічником капітана на океанському теплоході «Муса Джаліль», з останнім караваном мирних суден пройшов Суецький канал, був свідком початку «шестиденної війни»⁶².

Рецензент зазначив, що радянській громадськості добре відомі книги, статті й нариси Григорія Плоткіна, він друкувався в центральних і республіканських газетах та журналах, п'єса «Земля обітована» була опублікована в московському альманасі «Современная драматургия», а в виступах на радіо й телебаченні він «переконливо викриває зловісне обличчя сionізму».

П. Моргаєнко, автор передмови до зібрання творів Г. Плоткіна згодом напише про цю п'єсу:

Маючи неабиякий запас особистих вражень, набутих під час подорожі по містах і селах Ізраїлю, письменник почував себе зобов'язаним розповісти правду про побачене не тільки в подорожніх нотатках і віршах, але й засобами драматургії, театру. <...> Болюча драма єврейської сім'ї, зруйнованої під впливом сionістського дурману, особиста трагедія кандидата наук Михайла Ліфшиця, який, керуючись егоїстичними інтересами, зробив фатальний «вибір» і загинув, — такий зміст п'єси «Втрачений горизонт»⁶³.

⁶² Роготченко О. Роздуми про нову п'єсу Григорія Плоткіна // Літературна Україна. — 1978. — 3 березня.

⁶³ Моргаєнко П. «Є лінія вогню — вона в усьому...» // Плоткін Г. Вибрані твори в двох томах. — К., 1987. — Т. 1. — С. 15.

Антипод Михайла Ліфшиця, його старший брат, передовий робітник заводу «Ленінська кузня», «який не зрадив Батьківщині», час від часу — переходить на віршовану мову і «пристрасно засуджує теорію і практику тельавівських емісарів»:

В ці дні ядучий дим пожежу
У серце проника моє,
І привид Бабиного яру
Мені спокою не дає:
По закривавленій стежинці,
Зникаючи в смертельній млі,
Бредуть безправні палестинці
З своєї зігнані землі.
Знесиленим у тім полоні
Надій на звільнення нема,—
Їх на Бейрутським стадіоні
Вогонь пекельний обійма.
Конають сироти і вдови,
Їм горе нелюди несуть,
Що свастика, що могоендовид —
Єдина суть!
Але дарма лихі тенета
Плете ізраїльський павук,—
Вже гнівом повниться планета,
Стискаються мільйони рук:
— Хай на шляхах Близького Сходу
Свинцева вщухне заметіль!
Біль палестинського народу
Цей мій, так, мій пекучий біль⁶⁴!

В 1979 році п'єса «про трагедію тих, хто під впливом буржуазної пропаганди втратив Батьківщину», побачила світ у видавництві «Мистецтво». «Втрачений горизонт» почав використовуватися провінційним апаратом пропаганди: крім Чернівецького театру, п'єсу поставили на вінницьких підмостках. В січні 1980 р. Вінницький обком КПУ інформував ЦК КПУ про хід виконання постанови ЦК КПРС «О заходах по подальшому викриттю реакційної суті міжнародного сіонізму і антирадянської сіоністської пропаганди»:

Вінницький облмуздрамтеатр ім. Н. Садовського підготував і поставив п'єсу Г. Плоткіна «Утраченный горизонт», которую просмотрело около 12 тысяч зрителей. Автор пьесы, режиссер-постановщик В. Селезнев и исполнители главных ролей представлены на соискание Государственной премии им. Т. Г. Шевченко. Постановку этого спектакля осуществили также Бершадский и Гайсинский народные театры⁶⁵.

⁶⁴ Там само.— Т. 2.— С. 364, 365.

⁶⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 10, спр. 3519, арк. 16.

В заключній частині звіту, після перерахування усіх форм «політико-виховної роботи» серед єврейського населення (лекції, прес-конференції, вистави за п'єсою Г. Плоткіна, посилення контролю за діяльністю юдейських релігійних громад, вилучення з фондів бібліотек та торгової мережі книг емігрантів, роз'яснювальні бесіди у відділі віз та реєстрацій) Вінницький обком партії був вимушений визнати, що «в целом эмиграция лиц еврейской национальности растет, что в значительной степени объясняется увеличением числа поступления фиктивных вызовов, получением посылок и другими факторами»⁶⁶.

Інформація Держкомітету УРСР у справах кінематографії (також надіслана в січні 1980 р. про хід виконання тієї самої постанови ЦК КПРС) містила в собі подробиці про ще один проект, пов'язаний із творчістю Г. Плоткіна, — сценарну розробку фільму «Райські яблучка». Документ № 2, що подається у додатку, вміщує інформацію одразу про три антисіоністські проекти: художню картину за сценарієм Г. Плоткіна, документальну стрічку за сценарієм головного редактора «Советиш Геймланд» Арона Вергеліса та документальний фільм про Бабин Яр.

Якоїсь інформації про постановку художнього фільму «Райські яблучка» не вдалося виявити. Г. Плоткін помер в 1986 р. У 1987 р. видавництво художньої літератури «Дніпро» випустило його вибрані твори в двох томах, до складу видання увійшла п'єса «Втрачений горизонт» та кілька подібних віршів.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

**Лист Начальника Головного Управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР
Ю. Барланицького секретарю ЦК КПУ С. Червоненку і довідка
про недоцільність постановки п'єси Г. Плоткіна**

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ
ПО ОХОРОНІ ВІЙСЬКОВИХ І ДЕРЖАВНИХ
ТАЄМНИЦЬ У ПРЕСІ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР

6 серпня 1959 р.

ТАЄМНО

прим. № 1

СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КП УКРАЇНИ
тов. ЧЕРВОНЕНКУ С. В.

Головне управління театрів і музуканов Міністерства культури УРСР подало на цензурський контроль п'єсу Г. Плоткіна «Земля обітована». У листі началь-

⁶⁶ Там само.

ника Головного Управління театрів відзначено, що ідейно-художній зміст п'єси не викликає заперечень, і вона схвалена до постановки в театрах республіки.

Дія п'єси відбувається в наші дні у Києві та Ізраїлі. Ось її короткий зміст.

Радянські громадяни — євреї під впливом листів своїх родичів, які живуть в Ізраїлі, вирішують виїхати до Ізраїлю — у свою «землю обітовану». Там вони пізнають усі «блага», які несе трудящим капіталізм. Обман і підлість правлячих класів, знущання і безробіття, голод і злидні — все це вони терплять, приїхавши до Ізраїлю.

П'єса правильно змальовує важке життя трудящих євреїв Ізраїлю, дискримінацію з боку правлячих кіл щодо євреїв-робітників і селян, особливо щодо євреїв, які прибули до Ізраїлю з країн народної демократії і насамперед із Радянського Союзу.

Все це правильно і, звичайно, заперечень не викликає.

Проте виникає питання: в якій мірі тема, якій присвячено п'єсу, є актуальною і визначальною для нашої дійсності? Невже питання про виїзд євреїв до Ізраїлю настільки значне і важливе, що виникає потреба розвінчати бажання про виїзд у мистецтві, та ще й такому масовому, як театр? Хіба такого масового характеру набрав виїзд євреїв із Радянського Союзу до Ізраїлю?

З п'єси виходить, що радянські люди, хоча й не зовсім передові (син-перукар, його дружина-медсестра і мати), дуже легко, без будь-яких роздумів, спокійно залишають радянську країну і їдуть у якусь «землю обітовану».

Чи доцільно це показувати зі сцени наших театрів?

Чи не викличе постановка такої п'єси в якійсь мірі появи антисемітських настроїв серед певної частини відсталих глядачів?

Виходячи з цього, вважаємо недоцільною постановку даної п'єси в театрах республіки.

Прошу Ваших вказівок.

В. о. Начальника Головного Управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР (Ю. Барланицький)

№ 1.2

Довідка

15 серпня 1959 р.

В. о. начальника головного управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР т. Барланицький повідомляє про недоліки п'єси Г. Плоткіна «Земля обітована» і висловлює думку про недоцільність її постановки в театрах республіки.

Зауваження подібного роду робилися авторові п'єси т. Плоткіну також у відділі науки і культури ЦК КП України, працівники якого тт. Єфременко і Луцький

ознайомились з п'єсою. З тов. Плоткіним домовлено про необхідність доробки п'єси, новий варіант якої він надішле через Міністерство культури до Головліту.

Про це повідомлено т. Барланицького особисто.

Консультант відділу науки і культури ЦК КП України (Луцький)

ЦДАГОУ, ф.1, оп. 24, спр. 4922, арк. 205, 207, 208.

№ 2

Інформація Державного комітету УРСР по кінематографії про хід виконання постанови ЦК КПУ «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС “О заходах по дальшому викриттю реакційної сутності міжнародного сіонізму і антирадянської сіоністської пропаганди”»

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ
УКРАИНСКОЙ ССР
ПО КИНЕМАТОГРАФИИ

31 січня 1980 р.

Сов. секретно

ЦК КОМПАРТИИ УКРАИНЫ

Госкино УССР на выполнение указанного постановления ЦК Компартии Украины обязан был осуществить создание в 1980 г. на киностудиях республики трех кинофильмов: полнометражного художественного фильма «Райские яблочки» (по сценарию Г. Д. Плоткина) на Одесской киностудии, короткометражного, разоблачающего сионизм, на «Киевнаучфильме» и хроникально-документальный фильм «Бабий яр» на «Укркинохронике».

На Одесской киностудии завершена производственно-творческая разработка сценария «Райские яблочки» (рабочее название «Желтый флигель»), киносценарий обсужден сценарной редакционной коллегией Одесской киностудии и представлен в Госкино УССР.

23 января 1980 г. киносценарий «Желтый флигель» был обсужден на заседании сценарной редакционной коллегии Госкино УССР с участием автора сценария Г. Д. Плоткина, режиссера-постановщика В. З. Новака, руководства Одесской киностудии и Госкино УССР.

Рассмотренный сценарий признан приемлемой литературной основой для создания фильма. Ряд пожеланий, направленных на более точную мотивировку поступков персонажей и расстановку политических акцентов, признано целесообразным провести на стадии режиссерской разработки в целях своевременного завершения работы над картиной в 1980 году.

Киносценарий «Желтый флигель» направлен в Госкино СССР для рассмотрения и включения его в тематический и производственный план Одесской киностудии на 1980 г.

Госкино УССР обратился с письмом в ЦК Компартии Украины о выделении специального консультанта по этому фильму, а также с ходатайством к Председателю Госкино т. Ермашу Ф. Т. о содействии в выезде киногоруппы для съемок в одну из стран Ближнего Востока (предпочтительно в Сирию), поскольку значительная часть событий в будущем фильме должна происходить на территории Израиля.

На Киевской киностудии научно-популярных фильмов к написанию сценария был привлечен главный редактор журнала для граждан еврейской национальности «Советская Родина» Арон Алтерович Вергелис⁶⁷. Снимать фильм должен режиссер Э. Даргольц. Тов. Вергелис представил в августе 1979 г. на студию «Киевнаучфильм» сценарий. В четвертом квартале 1979 г. сценарий был отправлен на специальную дополнительную консультацию, о чем автор был уведомлен письмом от 23 ноября 1979 года.

Поскольку автор, построивший сюжет сценария вокруг деятельности редакции журнала, не сумел найти яркого и убедительного решения темы, Госкино УССР, по согласованию с Управлением по производству документальных и научно-популярных фильмов Госкино СССР, решил прекратить работу над данным вариантом сценария. В настоящее время студия «Киевнаучфильм» ведет работу по поиску нового автора и иного, более точного решения темы.

Тема «Бабий яр» была предложена для реализации на студии «Укркинохроника» в одной части. Студия провела предварительную работу, определила кандидатуры авторов. Затем, по решению директивных органов, тему передали «Укртелефильму» с расширением ее до четырех частей.

Председатель Госкино УССР

Ю. А. Олененко⁶⁸

*Все 3 — под вопросом*⁶⁹

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 10, спр. 3519, арк. 100, 101.

⁶⁷ Вергелис Арон Алтерович (1918–1999), у 1961–1991 рр.— головний редактор журналу «Советіш Геймланд».

⁶⁸ Олененко Юрій Олександрович (1934–2010), у 1979–1983 рр.— голова Державного комітету УРСР по кінематографії, у 1983–1991 рр.— міністр культури УРСР.

⁶⁹ Зав. відділом агітації і пропаганди ЦК КПУ Л. Кравчук залишив власноручний запис на маргінесі документу «Все 3 под вопросом», маючи на увазі, що три антисіоністські фільми, які кінематографісти УРСР були зобов'язані підготувати на 1980 р., так і залишилися на рівні сценарної розробки. На початку 1980-х рр. фільм «Бабий Яр — уроки истории» був знятий, про цю стрічку є згадка в постанові Політбюро ЦК КПУ від 8 лютого 1983 р. «О мероприятиях по усилению противодействия подрывной анти-советской деятельности зарубежных сионистских центров и антиобщественных элементов из числа просионистски настроенных лиц»: «Периодически демонстрировать по телевидению фильм “Бабий Яр — уроки истории”» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 585, арк. 70).

У ПОШУКАХ ЗАХОДІВ ЗІ СТРИМАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Однією з прикмет вільного світу є право особи на переміщення, цією можливістю після розпаду Радянського Союзу скористалися мільйони українців, що виїхали за кордони України (на постійний або тимчасовий основі). Модерна еміграція краян, що стала складовою частиною загальносвітового міграційного процесу, є предметом соціологічного аналізу, демографи та журналісти вивчають під різними кутами феномен нових українських діаспор від Варшави до Сіднея. Сучасні дослідники, незважаючи на плюси та мінуси еміграції, не вважають своїх співвітчизників, численних українських діаспорян «зрадниками» та не рекомендують державі обмежити право людей на вільне пересування. Натомість колишній СРСР — типова тоталітарна держава, якій належало все, зокрема, й право на пересування особи, — відкидала саму концепцію еміграції; згідно із радянською доктриною, людина мусила жити та померати лише там, де вона народилася (або куди прийшов радянській устрій) та бути відданою частиною радянського соціуму. Такі поняття, як «пошук кращої долі» та «свобода вибору», просто не існували у радянській понятійній системі.

Під тиском ззовні (урядові кола держав Заходу та міжнародні єврейські організації), який ставав тим сильнішим, чим більше Радянський Союз потрапляв у технічну, технологічну й продовольчу залежність від країн ринкової економіки, КПРС дозволила еміграцію євреїв під претекстом «возз'єднання сімей»¹. Сама ідея покинути «країну Жовтня» та переїхати кудись була єретичною та підлягала осуду та карі. Еміграцію влада розглядала як абсолютно небажане явище, вважала антисоціальним, антипатріотичним, ворожим феноменом та навіть актом зради держави. Хоча завдання боротьби з еміграцією виконували різні установи, ми зосередимось лише на аналізі документів партійних органів та відомства, що безпосередньо регулювало цей потік, — звітах міністерства внутрішніх справ (МВС). Документи свідчать, що апаратно-бюрократична система не була спроможна виявити причини цього явища, численні постанови лише фіксували стан речей і не могли призупинити потік охочих залишити «країну роз-

¹ Станіслав Кульчицький. Червоний виклик. Книга 3. — Київ, 2013. — С. 264.

винутого соціалізму». Існував лише один дієвий засіб стримання еміграції — це відмова у дозволі на виїзд.

Початок

Сталінська держава ще у 1948 г. словами І. Еренбурга розвіяла еміграційні фантазії деяких євреїв СРСР. 21 вересня 1948 г. відомий письменник надрукував в «Правді» статтю «По поводу одного письма». Стаття була написана за завданням Сталіна й особисто ним переглянута напередодні публікації. Еренбург у відповіді на запитання Олександра Р., студента-єврея з Мюнхена (зрозуміло, що радянський єврей не міг питати про еміграцію до щойно створеного Ізраїлю), написав:

Советские евреи считают советскую страну своей родиной и все они горды тем, что они граждане той страны, где нет больше эксплуатации человека человеком... Гражданина социалистического общества никогда не сможет прельстить судьба людей, влачащих ярмо капиталистической эксплуатации.

За часів Сталіна кількість дозволів на виїзд можна було перерахувати на пальцях однієї руки, але все почалося змінюватись вже у 1955 р., коли «відлига» стала приносити сюрпризи радянській владі. Секретар ЦК КПУ С. Червоненко в жовтні 1956 р. доповідав ЦК КПРС:

За последнее время значительно увеличилось количество заявлений с просьбой разрешить выезд на постоянное жительство в Израиль. В 1951 г. таких заявлений по республике было одно, в 1955 году — 315, а за три месяца 1956 года — 1 260 заявлений. По состоянию на 1 октября 1956 года рассмотрено 774 заявлений, из них 158 заявителям разрешено выехать в Израиль, 616 отказано, остальные заявления находятся на рассмотрении².

Проблема вже виникла, але оскільки вона не набула масового характеру, влада віддавала перевагу адміністративним методам боротьби. Логіка тодішніх відмов полягала у тому, що влаштована людина не має права залишати СРСР. Справи тих, кому відмовляли у виїзді, розглядали на рівні центральних органів: ЦК КПУ, КДБ УРСР та КДБ СРСР. Так, відмову жителю Івано-Франківська Арону Дегену та його родині, які реемігрувалися з Ізраїлю у 1958 р., але вже в 1960 р. подали заяву на виїзд, пояснювали таким чином:

У 1960, 1963 і 1964 роках Деген А. порушував клопотання про повернення в Ізраїль, однак йому було відмовлено КДБ при Раді Міністрів СРСР в зв'язку з тим, що він забезпечений роботою та житловою площею і від далеких родичів, які проживають в Ізраїлі, незалежний³.

Таке саме формулювання було застосовано і до родини Ліп'янських з Коломиї:

У грудні 1965 року Ліп'янська Є. Д. порушила клопотання про виїзд до Ізраїля разом з сім'єю до матері Бак Ф. Ш., але їм 31 січня 1966 року УКДБ при Раді Міні-

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4302, арк. 94.

³ Там само, спр. 6087, арк. 32.

стрів УРСР відмовлено за мотивами того, що вони трудовлаштовані, матеріально та житлом забезпечені і від родичів, які знаходяться за кордоном, не залежать⁴.

Влада вважала, що це явище можна мінімізувати і немає потреби перебільшувати його масштаби. У серпні 1959 р. Головне управління театрів і музуканов Міністерства культури УРСР подало на цензорський контроль п'єсу Г. Плоткіна «Земля обітована». Головне управління з охорони військових та державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР знайшло недоцільним постановку цієї п'єси в театрах республіки. Цензор Ю. Барланицький запитав:

В якій мірі тема, якій присвячено п'єсу, є актуальною і визначальною для нашої дійсності? Невже питання про виїзд євреїв до Ізраїлю настільки значне і важливе, що виникає потреба розв'язувати бажання про виїзд у мистецтві, та ще й такому масовому, як театр? Хіба такого масового характеру набрав виїзд із Радянського Союзу до Ізраїлю⁵?

Загалом у 1956–1964 рр. у республіці було порушено 3 363 клопотання про виїзд до Ізраїлю і дозволено виїзд 877 особам, в 1965–1968 рр. — 4 598 клопотань і дозволено виїзд 2 162 особам⁶. Дехто отримував дозвіл на «тимчасовий виїзд до Ізраїлю на побачення з родичами».

1960-ті роки — наростання еміграції

Перша зафіксована нами «аналітична» довідка «Про так зване „єврейське питання” в УРСР» (квітень 1969 р.) була підготовлена відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ для членів та кандидатів у члени Політбюро ЦК КПУ. Довідка так характеризує стан єврейської еміграції:

Певна частина націоналістично настроєних євреїв, що проживають на Україні, виношує еміграційні плани і висловлює бажання виїхати до Ізраїлю або інших капіталістичних країн. Спостерігається навіть деяке зростання чисельності таких людей⁷.

Про високий «науковий» рівень цієї довідки свідчить наступний уривок, в якому автори пояснюють невелику кількість єврейського населення у західних областях України не наслідками Голокосту, а повоєнними репатріаційними процесами:

Відомо, що внаслідок здійснення у післявоєнні роки угод про репатріацію поляків та чехів з СРСР, тільки до Польщі в період з 1944 р. до 1948 р. було репатрійовано понад 1 млн. 526 тис. чол., причому з УРСР більше половини — 784 700 чол. Можна припустити, що серед репатрійованого населення було багато євреїв, які, називаючи себе поляками і чехами, виїжджали з СРСР до Польщі і Чехословаччини з метою більш легкого виїзду з цих країн до Палестини, де в той час точи-

⁴ Там само, спр. 6424, арк. 3.

⁵ Там само, спр. 4922, арк. 207.

⁶ Там само, оп. 25, спр. 699, арк. 6, 7.

⁷ Там само, спр. 186, арк. 71.

лася боротьба за утворення єврейської держави (офіційно Ізраїль був утворений 14 травня 1948 року).

Можливо, цим пояснюється, наприклад, те, що зараз у Волинській, Івано-Франківській, Рівенській і Тернопільській областях республіки єврейського населення майже не існує, а в Хмельницькій області воно становить лише 1,1% (19 000). В той же час матеріали двох польських переписів 1921 і 1931 рр. про віросповідання свідчать, що іудаїсти становили в цей період у Волинському воєводстві 11,6%–11%; у Станіславському воєводстві 10,5%–9,4% і у Тернопільському воєводстві 9,0%–8,4%⁸.

Довідка вміщує багато статистичного матеріалу про чисельність та зайнятість єврейського населення України. У тексті наведені приклади впливів «сіоністської пропаганди» на «певну частину єврейського населення». У розповіді про наявність юдейських релігійних громад (нагадаємо, що довідка була підготовлена для членів та кандидатів у члени Політбюро, тобто для тих, хто знав справжню ситуацію на місцях) підкреслено, що «відкриття або закриття синагог — це питання самих релігійних громад». У тексті зафіксовано зменшення єврейського населення, побічно згадано знищення єврейського населення у роки Другої світової війни, але ретельно підкреслено, що

євреї винищувались разом з представниками інших національностей... в одному лише Ровно гітлерівці розстріляли 102 тисячі радянських громадян різних національностей, в тому числі й євреїв⁹.

Автори довідки не оминули штамп, який пропаганда використовувала десятиріччями:

В своїй підливній діяльності проти нашої країни сіоністи досить легко поєднуються з будь-яким іншим буржуазним націоналізмом, зокрема українським буржуазним націоналізмом, коли йдеться про виконання замовлень американських та інших імперіалістів¹⁰.

У підсумку автори тексту «Про так зване “єврейське питання” в УРСР» (95 сторінок машинопису) запевнили своїх високоповажних читачів у тому, що

так зване «єврейське питання» в СРСР, зокрема на Україні, є ні чим іншим, як вигадкою і наклепом на нашу радянську дійсність. Ніякого «єврейського питання» в тому значенні, як його розуміють наші вороги, в СРСР не існує. Уся метушня навколо цього так званого «питання» організовується і проводиться ворожими нашому ладу імперіалістичними силами з метою послабити одне з головних завоювань Великого Жовтня — дружбу народів нашої багатонаціональної країни¹¹.

Після цієї впевненої відповіді вже не виникало потреби відповісти на просте запитання: в чому полягає причина єврейської еміграції? Чому євреї прагнуть емігрувати?

⁸ Там само, арк. 35.

⁹ Там само, арк. 34.

¹⁰ Там само, арк. 84.

¹¹ Там само, арк. 91.

1970-ті — середина 1980-х рр.: постанови — знаряддя боротьби

16 березня 1971 р. ЦК КПУ ухвалює постанову «Про заходи щодо посилення пропагандистської роботи по викриттю антирадянської і антикомуністичної діяльності міжнародного сіонізму», яка була відлунням постанови ЦК КПРС від 18 лютого 1971 р. Постанова починає традицію «посилення викриття сіоністської пропаганди», визначає установи, відповідальні за радіо- та телепередачі, видання книг і брошур, наукові дослідження, лекційну пропаганду. Були дані окремі доручення МЗС УРСР, зокрема «протидіяти проведенню заходів ЮНЕСКО на території Ізраїлю, домагатися максимального скорочення участі Ізраїлю і міжнародних єврейських організацій в конференціях ЮНЕСКО». У цій постанові фігурують «окремі нестійкі громадяни єврейської національності», для перевиховання яких планували «організувати читання лекцій, проведення політінформацій, бесід, тематичних вечорів». Постанова фіксує наявність протестної маси, що наважується інформувати Захід про свої еміграційні проблеми. Наведемо кілька прикладів запланованих заходів (пункти 2-й та 10-й), спрямованих на вгамування єврейської еміграції з України:

2. Українському відділенню АПН організувати надсилку листів радянських громадян єврейської національності в американські органи преси, в яких би викривалися наклепницькі вигадки сіоністів про антисемітизм в СРСР та засуджувалася провокаційна діяльність сіоністських організацій.

10. Партійним, комсомольським і радянським органам республіки посилити роботу по протидії спробам Ізраїлю і міжнародних сіоністських центрів справляти вплив на окремих нестійких громадян єврейської національності. Оперативно розглядати питання про перебування в державних установах, відомствах і науково-дослідних інститутах осіб, які надсилають або підписують різні листи і заяви антирадянського змісту в зарубіжну пресу¹².

Через рік, 6 березня 1972 р., ЦК КПУ ухвалює аналогічну постанову «Про заходи щодо посилення боротьби проти антирадянської, антикомуністичної діяльності міжнародного сіонізму», в якій було запропоновано застосовувати ширше вже знайомі методи боротьби зі зростанням еміграції:

Посилити боротьбу з еміграційними настроями серед громадян єврейської національності, з цією метою ширше використовувати в пресі, по радіо і телебаченню листи і заяви від колишніх радянських громадян, які виїхали в Ізраїль і тепер звертаються з проханням про дозвіл повернутися до Радянського Союзу. Практикувати проведення прес-конференцій і зустрічей, на яких викривати антипатріотичність емігрантських настроїв виїзду до Ізраїлю, всебічно розкривати торжество ленінської національної політики в нашій країні¹³.

Решта заходів так само не містила нічого нового у порівнянні з минулорічною постановою, хіба що знайшлося місце для напівпридушених юдейських громад:

¹² ЦДАГОУ, Картотека постанов Політбюро і Секретаріату ЦК КПУ. Витяг з протоколу № 72 від 16 березня 1971 р.

¹³ Там само. Витяг з протоколу № 12 від 3 березня 1971 р.

Лист керівників Прокуратури, МВС і КДБ УРСР до ЦК КПУ
про заходи по «запобіганню і припиненню дій
проізраїльських елементів». 9 березня 1972 р.

А.І.П.
Доклад
Г.М.Косов
10/11/72
Совершенно секретно
Экз. № 1
ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОМУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ УКРАИНЫ
тов. ШЕЛЕСТУ П.Е.

В связи с тем, что за последнее время проізраїльски настроенные элементы некоторых городов республики провоцируют коллективные антиобщественные проявления, направляют письма-протесты, жалобы и обращения в органы советского государства и зарубежные организации с клеветой на советский государственный и общественный строй и, с целью разжигания националистических тенденций и эмиграционных настроений, организуют массовые сборища, на которых распространяются измышления о якобы существующей дискриминации евреев в СССР, - Прокуратурой Украинской ССР, КГБ при Совете Министров УССР и МВД республики проведены следующие мероприятия:

24 февраля с.г. в Прокуратуре УССР проведено междуведомственное совещание, на котором была изучена оперативная обстановка в республике и решено провести совещание с вызовом ответственных работников органов Прокуратуры, МВД и КГБ Киевской, Харьковской, Одесской, Закарпатской, Львовской, Черновицкой областей и гор. Киева.

3 марта в Прокуратуре УССР проведено совещание с участием руководящих работников Прокуратуры, МВД и КГБ Украинской ССР, а также заместителей прокуроров областей, заместителей начальников УКГБ, заместителей начальников УВД и начальников отделов виз и разрешений /ОВИР/ УВД указанных областей /всего присутствовало 43 чел./.

ЦК КП УССР
Заместитель
9 9/12/19 2
4 11 2

5
2 -

В целях предотвращения и пресечения возможных преступных действий со стороны произраильски настроенных элементов присутствующим на совещании ответственным работникам органов прокуратуры, КГБ и МВД даны следующие указания:

1. Органам Прокуратуры, КГБ и МВД СССР по всем письмам, жалобам, заявлениям, направляемым в партийные и советские органы, государственные и общественные организации, а также в различные международные организации, в которых содержится клевета на советский государственный и общественный строй и взгляды, которые по своему характеру могут вызвать национальную вражду, производить проверки, возбуждать уголовные дела и виновных привлекать к строгой ответственности.

2. Массовые сборища в общественных местах рассматривать как нарушения общественного порядка, организаторов и активных участников таких групповых действий привлекать к административной и уголовной ответственности.

В целях предупреждения подобных фактов органам ОВИР МВД СССР при выдаче виз на выезд из СССР предупреждать отъезжающих об их ответственности за организацию массовых сборищ в общественных местах и лишать выездных советских виз организаторов и активных участников таких сборищ.

3. Административным органам систематически информировать партийные органы и общественные организации предприятий и учреждений по месту работы граждан, принимавших участие в массовых сборищах и других антиобщественных проявлениях, для соответствующего воздействия на этих лиц.

ПРОКУРОР УКРАИНСКОЙ
С С Р

Ф. ГЛУХ

МИНИСТР ВНУТРЕННИХ
ДЕЛ УКРАИНСКОЙ ССР

И. ГОЛОВЧЕНКО

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КГБ
ПРИ СМ У С С Р

В. ФЕДОРЧУК

№ 02-273с

9/III-72

В Иерусалиме вновь созван сионистский конгресс, который пышно именуется «эсмерильный». Организатор конгресса — сионистская еврейская буржуазия — президует свою старую палку — президиум Иерусалима и инициатор международной сионистской реакции, разжечь кампанию лжи и клеветы против СССР и других социалистических стран.

С осуждением очередной сионистской провокации выступили участники собрания представителей общественности столицы Украины, состоявшегося 20 января в Доме учителя. Его открыл лауреат Государственной премии писатель Н. С. Рыбак.

На собрании выступили доцент физического факультета Киевского государственного

университета имени Т. Г. Шевченко С. М. Каралыник, генерал-майор в отставке П. М. Балаж, студентка У курса Киевского медицинского института имени А. А. Богомольца Илона Фролькис, ударник коммунистического труда, кавалер ордена «Знак Почета», рабочий Киевского завода электронно-вычислительных машин В. Л. Майлиш, директор Дарницкого трамвайного депо И. А. Кацов, доктор технических наук, профессор Киевского института пищевой промышленности В. М. Лисянский, скульптор А. Я. Футтерман, композитор А. И. Билаш.

Ораторы подчеркивали, что сионистские лидеры, всячески осложняя обстановку на Ближнем Востоке, добиваются новых ассигнований на военные авантюры, притока рабочей силы и «мусорного мяса»

для израильских милитаристов, пытаются заманить в Израиль представителей еврейской национальности из разных концов мира. Сионисты ищут злодеяния на оккупированных арабских землях, бросают бомбы в советские учреждения за рубежом, калечат судьбы тысяч евреев, угнетая и бесчеловечно эксплуатируя их.

Участники собрания единодушно приняли открытое письмо к общественности всех стран. В нем говорится, что, опираясь на поддержку лживых, лживых экстремистов, сионисты пытаются, направляя на срыв всех попыток урегулирования обстановки на Ближнем Востоке. По замыслу врагов мира, иерусалимский «конгресс» должен явиться своеобразным пропагандистским «подкреплением» этих планов, способствовать разжи-

жению холодной войны. Подготовка так называемого «конгресса» свидетельствует о том, что главным движущим импульсом его организаторов является антикоммунизм и антисоветизм.

От имени общественности города Киева в полный голос заявляем, подчеркивается в письме, что мы осуждаем проведение так называемого «эсмерильного» сионистского конгресса, клеймим позором преступную и антигуманную деятельность сионистов и их провокационных сборищ. И мы глубоко убеждены, что с нами все честные люди мира, независимо от их национальной принадлежности.

Как и все советские люди, мы не пожалеем сил, знаний и энергии для построения коммунистического общества.

(ПАТАУ).

Організувати виступи керівників та віруючих іудейських общин з заявами і листами про засудження анексії Ізраїлем Єрусалима, а також агресивної політики, яку проводять сіоністські правлячі кола Ізраїлю по відношенню до арабських країн¹⁴.

29–30 травня 1972 р. відбулася надзвичайна подія — на завершення офіційного візиту до СРСР у Київ прибув президент США Р. Ніксон. МЗС УРСР підготувало для ЦК КПУ низку інформаційних матеріалів, серед них — «Сіоністські та проізраїльські організації США» та довідка «Про становище громадян єврейської національності в УРСР». Цей документ стримано, без дивних узагальнень про переважні професії єврейського населення, подає статистичні дані про євреїв УРСР та упереджує питання про заборону або перешкоди на шляху еміграції:

Останнім часом сіоністські кола все частіше здійснюють галас навколо ще одного надуманого питання, так званої «заборони» виїзду радянських євреїв до Ізраїлю¹⁵.

У серпні 1972 р. декілька обкомів партії: Київський, Івано-Франківський, Закарпатський, Чернівецький, Львівський та Одеський, — надсилають до ЦК КПУ звіти, в яких фіксують посилення емігрантських настроїв; вони по-різному пояснюють цей феномен:

Посилення емігрантських настроїв пояснюється також широкими зв'язками єврейського населення області з родичами і знайомими, які проживають в Ізраїлі (Івано-Франківський обком);

Основна причина звернень про виїзд — родинні зв'язки. Після закінчення війни приблизно половина тих євреїв, які залишились живими, виїхали в США, Палестину та інші капіталістичні країни. У своїх листах вони запрошують родичів із Закарпаття приїхати до них на постійне місце проживання (Закарпатський обком);

Большинство лиц среднего и пожилого возраста еврейской национальности,

¹⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1939, арк. 22.

¹⁵ Там само, спр. 731, арк. 206.

выезжающих в Израиль, недовольны Советской властью, нашим строем и всем, что их окружает (Одеський обком);

Окрема малосвідома частина людей єврейської національності підпадає під вплив імперіалізму і «Ліги захисту євреїв»¹⁶, допускає нездорові висловлювання, а іноді навмисно перекручує факти радянської дійсності, виявляє бажання залишити СРСР і виїхати в Ізраїль (Львівський обком).

На підставі цієї та іншої інформації відділи ЦК КПУ у вересні 1972 р. підготували доповідну записку першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому. До записки додавалась статистична довідка «Про єврейське населення УРСР» (див. додаток до розділу).

У 1973–1978 рр. еміграційний рух загальмувався, і постанови такого характеру не ухвалювали, але узагальнені матеріали про ставлення до єврейської еміграції можна знайти в доповідних записках МВС УРСР, в окремих звітах обкомів партії, записках завідувачів відділами ЦК КПУ, в проекті постанови «О дополнительных мерах по предупреждению негативных проявлений в республике» від 7 жовтня 1978 р.

1979 рік позначений збільшенням кількості дозволів на еміграцію та черговим спалахом номенклатурної активності. 2 лютого Одеський обком партії надсилає інформацію про проведену роботу з викриття сіоністської пропаганди. 19 березня Секретаріат ЦК КПУ ухвалює постанову «Об организации выполнения постановления ЦК КПСС “О мероприятиях по дальнейшему разоблачению реакционной сущности международного сионизма и антисоветской сионистской пропаганды”»¹⁷.

13 квітня 1979 р. МВС УРСР інформує ЦК про цілу низку проблем, що виникли через постійну практику затягування із відповіддю або у відмові на виїзд:

На приемах в МВД УССР отмечается группирование лиц еврейской национальности, высказываются намерения посещения ими центральных органов и использования демонстрационных форм протеста в связи с длительным рассмотрением их материалов и принятием по ним отрицательных решений¹⁸.

Найбільш детальна та яскрава картина того, чим була еміграція наприкінці 1970-х рр., відображена в доповідній записці секретаря ЦК КПУ О. Капта¹⁹ від 28 вересня 1979 р. «О некоторых вопросах усиления борьбы с антисоветской сионистской пропагандой, преодоления эмигрантских настроений среди отдель-

¹⁶ Ліга захисту євреїв (Jewish Defence League) — радикальна організація, створена в США в 1968 р. групою єврейської молоді під керівництвом рабина Меїра Кахане. Привертала увагу преси до становища євреїв у СРСР шляхом організації демонстрацій та насильницьких дій проти радянських об'єктів. «Малосвідома частина людей єврейської національності» м. Львова навіть технічно не могла підпасти під вплив «імперіалізму і Ліги захисту євреїв».

¹⁷ ЦДАГОУ, Картотека постанов Політбюро і Секретаріату ЦК КПУ. Постанова Секретаріату від 19 березня 1979 р.

¹⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1939, арк. 22.

¹⁹ Капто Олександр Семенович (р. н. 1933). У 1979–1986 рр. — секретар ЦК КПУ.

ной части еврейского населения»²⁰. Всі заходи, які були запропоновані О. Капто, починаючи від «в патриотическом и интернациональном воспитании повысить роль и ответственность трудовых коллективов» і закінчуючи традиційним закликком «следует существенно активизировать исследования по вопросам критики идеологии и практики международного сионизма», були вже випробувані впродовж десятиріччя та не мали жодних наслідків (див. додаток).

У січні 1980 р. низка установ звітували про хід виконання постанови ЦК КПУ від 19 березня 1979 р. Це були всі провідні міністерства, держкомітети, наукові установи, товариства, редакції кількох газет і журналів, обкоми КПУ тощо. Підсумував увесь масив інформації зав. відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Л. Кравчук²¹; він зазначив, що

как показывает анализ поступивших информации, в республике усилилась идейно-политическая работа по разоблачению враждебной сионистской пропаганды, применяются более эффективные меры к пресечению эмиграционных настроений среди некоторой части еврейского населения.

Л. Кравчук так само, як його попередники, був змушений констатувати абсолютну неефективність агітаційно-пропагандистських заходів:

Вместе с тем принятые меры пока не дают необходимого эффекта. В 1979 году почти в два раза увеличилось количество лиц, ходатайствующих о выезде, и более чем в полтора раза — эмигрировавших. Самое большое количество выездов, как и раньше, зарегистрировано из г. Киева (8,1 тыс.), Одесской (свыше 6 тыс.), Черновицкой (1,8 тыс.) и Львовской (1,5 тыс.) областей²².

У 1980 році ЦК КПУ звернув увагу на реальну проблему невмотивованих відмов на виїзд. За короткий період секретар ЦК О. Ватченко²³ (квітень 1980 р.) та зав. відділом адмінорганів ЦК А. Чумак (червень 1980 р.) підготували для ЦК КПУ майже однакові за змістом доповідні записки. Згідно із чинними правилами, органи ВВІР вимагали від осіб, які подавали заяви на виїзд за кордон, надати довідки про те, що адміністрація за місцем праці або навчання не має до заявників жодних претензій. Це практично тягнуло за собою звільнення з роботи всіх працездатних осіб та відрахування студентів і учнів з навчальних закладів ще задовго до розгляду клопотання²⁴. По суті, органи ВВІР вимагали звільнення з посади, хоча не знали, як буде вирішено питання про виїзд. Персональні документи розглядав КДБ, як водиться, 4–6 місяців, а в окремих випадках — впродовж року. Люди, які отримували відмову, не могли влаштуватися на роботу, за

²⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 17, спр. 138, арк. 10–17.

²¹ Кравчук Леонід Макарович (р.н. 1934) — перший Президент України після здобуття нею незалежності (1991–1994). У 1988–1990 рр. — завідувач ідеологічного відділу, з жовтня 1989 — секретар ЦК КПУ, у 1990 р. — другий секретар ЦК КПУ.

²² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 10, спр. 3519, арк. 2.

²³ Ватченко Олексій Федосійович (1914–1984) — член Політбюро ЦК КП України (1966–1984).

²⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2105, арк. 5.

даними МВС УРСР на 1 лютого 1980 р. у Києві не працювало близько 1200 осіб, яким було відмовлено, в цілому в Україні — 2 300²⁵. Вперше за весь час ЦК КПУ звернув увагу на те, що

в органах МВС, які розглядають матеріали, немає єдиного підходу по вирішенню питань про дозвіл на виїзд за кордон, зокрема, в тлумаченні поняття родинних стосунків. Є багато випадків, коли з мотивів відсутності близьких родинних стосунків відмовляють у виїзді сестрам і братам, дітям і батькам. Такий підхід до вирішення цих питань дає підстави скаржитись на порушення законності²⁶.

8 лютого 1983 р. була ухвалена ще одна чергова постанова Політбюро ЦК Компартии України «О мероприятиях по усилению противодействия антисоветской деятельности зарубежных антисоветских центров и антиобщественных элементов из числа просионистски настроенных лиц». Хоча, на відміну від документів минулих декад, ця постанова мала більш детальний характер — наприклад, у ній була визнана наявність трудових колективів, де зафіксовані випадки «просіоністських, зокрема, еміграційних настроїв», — але рецепти подолання були витягнуті із тієї самої, відкритої ще наприкінці 1960-х років, справи:

Поручить редакциям республиканских партийных газет и журналов, Гостелерадио УССР, «Українському історичному журналу» при освещении вопросов национальной политики КПСС глубже раскрывать существо буржуазно-националистического лозунга о стремлении к «еврейской культурно-национальной автономии» и попытки использовать его в националистических целях²⁷.

29 березня 1983 р. Секретаріат ЦК КПРС ухвалює «цілком секретну» постанову «О создании Антисионистского комитета советской общественности», в якій були визначені куратори та ініціатори цього нового винаходу: «Поручить Отделу пропаганды ЦК КПСС рассматривать совместно с КГБ СССР планы работы комитета и оказывать необходимую помощь в их осуществлении»²⁸.

Незабаром зав. відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Л. Кравчук та заступник зав. відділом адміністративних органів ЦК КПУ Б. Вихристенко звертаються до ЦК КПУ із пропозицією створення українського відповідника — Антисионістського комітету радянської громадськості України, до складу якого мали увійти «30 человек из числа авторитетных граждан еврейской, украинской, русской и других национальностей, имеющих опыт участия в общественно-политической работе и контрпропаганде»²⁹. 13 вересня 1983 р. була ухвалена постанова Політбюро ЦК КПУ «О создании Антисионистского комитета советской общественности Украины». Якось діяльність цього комітету в УРСР нами не зафіксована.

²⁵ Там само, арк. 2.

²⁶ Там само, арк. 5.

²⁷ ЦДАГОУ, Картотека постанов Політбюро і Секретаріату ЦК КПУ. Постанова Політбюро від 8 лютого 1983 р. Протокол № 60.

²⁸ Морозов Б. Еврейская эмиграция в свете новых документов. — Тель-Авив, 1998. — С. 239.

²⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 659, арк. 233.

Листування Головліту і МВС УРСР у справі вилучення творів авторів,
які виїхали на постійне проживання за кордон. Квітень 1979 р.

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ
ПО ОХОРОНІ ДЕРЖАВНИХ
ТАЄМНИЦЬ У ПРЕСІ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
(Головліт УРСР)

ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ
ПО ОХРАНЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ
ТАЙН В ПЕЧАТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ
УКРАИНСКОЙ ССР
(Главлит УССР)

252001, г. Киев-1, Сахарова, 2
телефон 29-02-21

252001, г. Киев-1, Сахарова, 2
телефон 29-02-21

С Е К Р Е Т Н О

Экз. № 1

СЕКРЕТАРЮ ЦК КОМПАРТИИ УКРАИНЫ
тов. МАЛАНЧУКУ В.Е.

В мероприятиях ЦК Компартии Украины по дальнейшему разоблачению реакционной сущности международного сионизма и антисоветской сионистской пропаганды содержится пункт, в котором записано, что на Главлит УССР возлагается обязанность обеспечивать своевременное изъятие из библиотечных фондов, книготорговой сети, а также из программ телевидения и радио, экспозиций музеев и выставок, репертуаров художественных коллективов и отдельных исполнителей произведений авторов, которые выехали на постоянное жительство в Израиль и другие капиталистические страны.

В настоящее время органы цензуры республики не всегда имеют возможность своевременно предупреждать использование подобного рода произведений, так как сведений об эмигрантах из числа творческой интеллигенции они не получают.

В связи с этим Главлит УССР просит Центральный Комитет Компартии Украины дать указание соответствующим органам об оперативном информировании Главного управления по охране государственных тайн в печати и его местных органов о фактах выезда за пределы страны лиц, антисоветская деятельность которых за рубежом может нанести определенный ущерб интересам нашей Родины.

Начальник Главного
управления

Л.Д.Солодовник

ВНУТРЕННЕ

15.11.79

1979 г.

41-6

МІНІСТЕРСТВО
ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

252024, Київ, вул. Богдана Хмельницького, 10

МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УКРАИНСКОЙ ССР

25. 22. Киев-24, ул. Богдана Хмельницкого, 10

19. апреля 1979 г.
На № 1519/38 от 04.79 г.

№ 222с/Гл

Секретно
Эка. № 1

Центральный Комитет Компартии
Украины

МВД УССР рассмотрело письмо Главного управления по охране государственных тайн в печати при СМ УССР о предоставлении его местным органам сведений об эмигрантах из числа творческой интеллигенции, выезжающих на постоянное жительство в Израиль и другие капиталистические страны.

Министерство, при Вашем согласии, может дать указание управлениям внутренних дел облгорисполкомов об информировании органов Главлита о лицах данной категории, которым будут выданы разрешения для выезда за границу на постоянное жительство в капиталистические страны.

Определять же среди них лиц, чья деятельность за рубежом может нанести ущерб интересам нашей Родины, органам внутренних дел не представляется возможным.

Это возлагается на К-54 гос-ти.

Министр

И. Головченко

мб № 481

15.11.79
20 1 0

Орієнтування відділу пропаганди і агітації від 14 вересня 1984 г. «О тенденциях в подрывной антисоветской пропаганде зарубежных сионистских центров и мерах по противодействию ей» стала свого роду кульмінацією пропагандистських зусиль з подолання еміграції. Текст, написаний напередодні перебудови, містить всі відомі аргументи та прийоми пропаганди, але додає мотив, який став одним із провідних у другій половині 80-х рр., і не лише для єврейської громади. В орієнтуванні зазначено, що

акцент в сионистской пропаганде перенесен на инспирирование движения на «свободное развитие еврейской национальной культуры». Изменения в тактике сионистских подрывных центров сказываются и на поведении просионистских лиц в республике. В партийные и советские органы поступают письма и заявления с требованием открыть «еврейские культурные центры», еврейские школы, «художественные коллективы». Предпринимаются попытки создания нелегальных семинаров по изучению «еврейской истории и культуры», иудейской религии, ульпанов (кружков по изучению иврит — государственного языка Израиля)³⁰.

Перебудова

Перебудова успадкувала накопичені за десятиріччя проблеми радянського суспільства, серед іншого — еміграцію. У 1987 р. відбулася певна новелізація мови постанов, що показує «Робочий план» Київського міськкому партії від 26 листопада 1987 р.³¹ З одного боку, ще ніхто не відкидає традиційних підходів та заходів:

Постоянно анализировать состояние и эффективность идеологической работы в трудовых коллективах, особое внимание обращать на усиление ее там, где проявляются эмиграционные настроения. Вскрывать причины побуждающее это явление, выработать продуманные планы действий по усилению индивидуальной работы с лицами, подверженными влиянию зарубежной пропаганды, предупреждению и сокращению выезда за рубеж. Уточнить и обновить до 1 января 1988 г. тематику лекций по вопросам критики реакционной сущности и политической практики международного сионизма, проводить вечера вопросов и ответов, «круглые столы» по этой тематике.

З іншого боку, план передбачав нові заходи, що не було прийнято фіксувати на папері у попередні роки:

При осуществлении кадровой политики обеспечить пропорциональное представительство лиц различных национальностей в выборных партийных, советских, профсоюзных, комсомольских и других общественных организациях города, активнее выдвигать лиц некоренных национальностей на руководящие должности в народном хозяйстве³².

³⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2720, арк. 34.

³¹ Повна назва документу — «Робочий план выполнения постановления ЦК КПСС “О работе по преодолению тенденций к выезду за рубеж на постоянное жительство части советского населения и усилению информационно-пропагандистской деятельности среди соотечественников и советских граждан за рубежом” и соответствующего постановления ЦК КПУ».

³² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 88, спр. 940, арк. 6.

Останній за часом звіт МВС УРСР «О работе органов внутренних дел республики по нейтрализации эмигрантских настроений среди отдельных советских граждан» датований 15 січня 1988 р. Четверть століття безупинної боротьби проти виїздів за кордон було підсумовано фразою:

МВД УССР продолжает проводить работу по дальнейшему совершенствованию антиэмиграционной пропаганды, повышению ее оперативности и эффективности³³.

Статистика

Нижче наводимо статистичні таблиці, в основу яких покладено кілька джерел — відомості МВС УРСР та СРСР, що не завжди цілком збігаються. Наприклад, особи, що отримали дозвіл на виїзд від радянських установ в одному календарному році, часто виїжджали наступного року. Дані МВС УРСР ми маємо лише за окремі періоди, від 1966-го по 1972-й рік та за 1978–1979 рр. Найбільш вірогідною для усього СРСР є статистика посольства Нідерландів, яке після розриву дипломатичних взаємин СРСР з Ізраїлем упродовж 23 років представляло у Москві інтереси держави Ізраїль, аналогічну функцію для СРСР у Тель-Авіві виконувало посольство Фінляндії. Згідно з даними, наведеними Петрусем Бувальдою, послом Нідерландів в СРСР у 1986–1990 рр., від 1967-го до 1 січня 1991-го року голландське посольство видало ізраїльські візи 568 241 особі (10 000 з них були не-євреї)³⁴. Звісно, ці установи не могли знати, скільки осіб, що виїжджали з СРСР за допомогою ізраїльської візи, опинившись на Заході, вирішували змінити напрямок та емігрувати до США, Канади або Австралії.

Зведена статистика МВС УРСР, СРСР та посольства Нідерландів за 1966–1979 рр.

Роки	Статистика МВС УРСР (дозвіл на виїзд)	Загальносоюзна статистика МВС СРСР (дозвіл на виїзд)	Статистика голландського посольства (видано ізраїльських віз)
1966	646 — виїхали з України до Ізраїлю		
1967	498		116
1968	83		230
1969	1 168	2 673	2 808
1970	458	992	935
1971	2 289	13 711	близько 14 000
1972	7 633	29 821	31 413
1973		33 500	34 778
1974			20 146
1975			13 209

³³ Там само, оп. 25, спр. 3139, арк. 75.

³⁴ Buwalda P. They Did Not Dwell Alone. Jewish Emigration from the Soviet Union. 1967–1990.— Baltimore, 1997.— P. 227.

1976			14 064
1977			17 146
1978	11 500		30 579
1979	20 625		50 461

Загальносоюзна статистика консульської секції голландського посольства за 1980–1990 рр.

1980	20 342
1981	9 127
1982	2 561
1983	1 344
1984	890
1985	1 153
1986	902
1987	8 563
1988	26 183
1989	83 666
1990	141 572

Джерела таблиць

УРСР:

1966: Довідка відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ «Про так зване „Єврейське питання” в УРСР» від 24 квітня 1969 р.

1967, 1968: Доповідна записка МВС УРСР від 17 серпня 1972 р.

1969–1971: Доповідна записка ЦК КПУ «Про емігрантські настрої серед частини єврейського населення УРСР» від 6 серпня 1972 р.

1972: Доповідна записка МВС УРСР від 11 червня 1973 р.

1978: Доповідна записка секретаря ЦК КПУ О. Капта від 28 вересня 1979 р.

1979: Сведения МВД СССР о выезде в Израиль на постоянное жительство в 1978–1979 гг.

СРСР:

Доповідні записки МВС СРСР, див.: Морозов Б. Еврейская эмиграция в свете новых документов. — Тель-Авив, 1998.

Кількість осіб, яким були надані ізраїльські візи посольством Нідерландів в Москві:

Buwalda P. They Did Not Dwell Alone. Jewish Emigration from the Soviet Union. 1967–1990. — Baltimore, 1997. — P. 221.

У нас відсутні статистичні дані по Україні за 1973–1977 рр., але інформація МВС від квітня 1979 р. повідомляє, що в 1972–1978 рр. з УРСР виїхали до Ізраїлю 46 093 особи³⁵, а у вересні 1979 р. секретар ЦК КПУ О. Капто писав, що

³⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1939, арк. 21, 22.

если в 1970–1977 гг. в среднем ежегодно, главным образом в Израиль, выезжало 5–6 тыс. евреев, то только в 1978 г. около 11,5 тыс., а в первом полугодии с.г. — почти 9 тыс.³⁶

Згідно з підрахунками ізраїльського демографа В. Константинова, в 1959–1978 рр. до Ізраїлю виїхало 66 000 євреїв України, що складало 33% від загальноносоюзної кількості; в 1979–1989 рр. в Ізраїль прибуло з УРСР 9 100 осіб (21% від усієї кількості репатріантів із СРСР), натомість за той самий час в США прибули 66 600 осіб з України (46,7% від загальнонарадянської кількості)³⁷.

Пояснення до таблиць

Рішення радянського режиму відносно еміграції визначалися здебільшого зовнішньополітичною ситуацією, а не лекціями та багатонакладовими брошурами. Постанови та директивні документи ЦК КПУ, які представлені в цьому розділі, лише фіксували збільшення чи зменшення рівня еміграції.

Рішення ухвалювали на рівні Політбюро ЦК КПРС; вважалося, що свобода еміграції надає поштовх вирішенню політичних та економічних питань, пов'язаних із двосторонніми американо-радянськими відносинами, — такими, як угода SALT I³⁸, та поживавлення торгівлі. За часів Л. Брежнєва почалася ера радянського експорту енергоносіїв, причому радянська нафтогазова промисловість залежала від західних технологій та кредитів. Хоча радянське керівництво було змушене визнати зв'язок еміграції та дотримання прав людини з економічними та геополітичними проблемами, разом із тим Радянський Союз не бажав публічно поєднувати ці питання.

Кремль швидко засудив як втручання до своїх внутрішніх справ поправки Джексона-Вейніка до Закону про торгівлю США³⁹, які вимагали усунення перешкод на шляху еміграції з СРСР як умову для продовження статусу *most-favored-nation* та отримання кредитів. Щоби підтвердити свою позицію, Радянський Союз швидко зменшив кількість дозволів: в 1975 р. еміграція складала лише третину від 1973 р. Однак наприкінці 1979 р. режим затвердив рекордну кількість дозволів — у тому році було видано 50 461 візу, паралельно із цим посилювалося переслідування єврейських активістів, досить назвати процес над Анатолієм Щаранським. Москва сподівалася на те, що зняття нею перешкод до еміграції дозволить підписати договір SALT II⁴⁰, а також отримати

³⁶ Там само, оп. 17, спр. 138, арк. 12.

³⁷ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке. — Иерусалим, 2007. — С. 272.

³⁸ SALT I (ОСО-1) — перший радянсько-американський договір про обмеження стратегічних озброєнь. Підписаний у Москві 26 травня 1972 р.

³⁹ Поправка Джексона-Вейніка (Jackson-vanik amendment) — стаття-додаток до Закону про торгівлю США 1974 р., яка обмежувала фінансові та торговельні стосунки США із державами, уряди яких порушують права людини, а саме забороняють або протиправно обмежують вільну еміграцію своїх громадян. Поправка була ефективним важелем впливу на радянський режим. Наслідком ухвалення поправки стало швидке скасування керівництвом СРСР запровадженого незадовго до того «податку на освіту».

⁴⁰ SALT II (ОСО-2) — другий радянсько-американський договір про обмеження стратегічних наступаль-

привілеї в процесі ратифікації. Радянський Союз, як ніколи, був зацікавлений у збільшенні товарообігу із США, і полегшення еміграції мало на меті уникнути проблем з тими політиками у США, які поєднували торгівлю та еміграцію. Також завжди треба враховувати, що режим розглядав еміграцію як можливість витиснути з країни тих, хто створював проблеми владі (і не лише євреїв — за ізраїльськими візами разом виїхало 10 000 осіб неєвреїв, в основному християнські релігійні активісти та дисиденти).

У 1980 році розрахунки Москви зійшли нанівець. Радянська інтервенція до Афганістану, відмова США ратифікувати SALT II, бойкот Московської Олімпіади призвели до різкого погіршення у відносинах та припинення культурного і наукового обміну між СРСР та США. У першій половині 1980 р. Радянський Союз вже не міг використовувати еміграцію як заохочення для Заходу, стрімко зменшилася кількість євреїв, вірмен та німців, що виїхали. За офіційними даними МВС СРСР, в одному лише 1980 р. було дано 9 038 відмов — більше, ніж за всі попередні роки (1945–1979) разом. Згідно із статистичними даними США та ООН, якщо у 1980 р. 6 109 вірмен отримали дозвіл на еміграцію, то в 1984 р. — лише 84 особи, еміграція німців також зменшує оберти — від 6 947 віз, отриманих в 1979 р., до 940 в 1984 р. Єврейська еміграція зменшилася від більше ніж 50 000 в 1979 р. до 896 осіб у 1984 р.⁴¹

Початкові роки перебудови нагадували попередні заходи СРСР зі стримання еміграції, але лібералізація суспільства, започаткована М. Горбачовим, поступово почала давати свої плоди. Завершальна фаза перебудови принесла зміни до радянської еміграційної політики. У 1989 р. розпочався масовий виїзд євреїв із СРСР, в останній рік існування СРСР країну залишили 187 500 євреїв (з яких до Ізраїлю прибули 147 520 або 78,8%).

* * *

Нижче подаємо документи, які були створені у 1972–1984 рр. Перший — доповідна записка на ім'я В. Щербицького від серпня 1972 р. — підсумовує роботу з «викриття реакційної антикомуністичної ідеології і політики міжнародного сіонізму» за часів попередника — П. Шелеста. Із цим документом кореспондує додаток — статистична довідка про єврейське населення УРСР та характер його зайнятості. Всі напрацювання 1970-х років проаналізовано у доповідній записці секретаря ЦК КПУ О. Капта «Про деякі питання посилення боротьби з антирадянською сіоністською пропагандою». Довідка була підготовлена у вересні 1979 р., коли вже було зрозуміло, що цей рік став рекордним за кількістю від'їздів; вона містить багатий фактичний матеріал, з неї можна довідатися, що еміграція набула обертів і стала відчутною ознакою часу. Заключний документ — написане в 1984 р. орієнтування відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, коли

них озброєнь (обмеження кількості стратегічних носіїв). Підписаний 18 червня 1979 р. у Відні.

⁴¹ *Soviet Policy on Jewish Emigration*. Report of the Central Intelligence Agency. — November 15, 1985 // <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp85t01058r000608110001-0>

кремлівська влада майже припинила еміграцію (найнижчий показник після 1968 р.). Тоді з'явився новий напрямок пропаганди: документ вчить, як відповідати на прохання відкрити єврейські культурні центри або школи, як викривати сіоністську теорію та практику «культурно-національної автономії». Документи доводять, що від 1956 р. партійний апарат на свій розсуд аналізував явище єврейської еміграції, але жодних рецептів, крім посилення «контрпропагандистської роботи» та відмов на виїзд, не був спроможний створити.

Документи

№ 1

Доповідна записка про емігрантські настрої серед частини єврейського населення Української РСР

6 серпня 1972 р.

Таємно Першому секретарю ЦК КП України
Тов. Щербицькому В. В.

*Разослать членам и кандидатам
в члены ПБ, а также т. Федорчуку В. В.
для обмена мнениями в сентябре с.г.
В. Щербицкий*

За Вашим дорученням відділи організаційно-партійної роботи, пропаганди і агітації, науки і учбових закладів, інформації та зарубіжних зв'язків і адміністративних органів узагальнили інформації Чернівецького, Закарпатського, Львівського, Івано-Франківського, Київського і Одеського обкомів партії про емігрантські настрої серед частини єврейського населення та разом з КДБ при Раді Міністрів УРСР і Міністерством внутрішніх справ УРСР підготували матеріали з цих питань в розрізі областей та по республіці в цілому.

Як повідомляють обкоми партії, переважна більшість трудящих єврейської національності — жителів Української РСР не мають еміграційних настроїв, засуджують відщепенців, які своїми діями ганьблять радянських громадян єврейської національності. Партійні організації республіки посилюють роботу по інтернаціональному та патріотичному вихованню населення, зокрема єврейської національності, дбають про створення у виробничих колективах і за місцем проживання здорової морально-політичної обстановки, поваги до всіх трудящих незалежно від їх національності. Проводиться робота по викриттю реакційної антикомуністичної ідеології і політики міжнародного сіонізму, по присіканню ворожій діяльності сіоністських елементів.

Разом з тим слід відзначити, що зниження емігрантських настроїв серед єврейського населення Української РСР не спостерігається. Так, наприклад, у 1956–1964 роках по республіці було порушено 3 363 клопотання про виїзд до Ізраїлю

і дозволено виїзд 877 особам, в 1965–1968 роках — 4 598 клопотань і дозволено виїзд 2 162 особам. У 1969 році порушували клопотання на виїзд 2 247 осіб, дозвіл одержали 1 168, у 1970 відповідно 1 897 і 458, у 1971 — 3 041 і 2 489. За сім місяців 1972 року подано 6 399 заяв, з яких задоволено 3 297.

Аналіз показує, що значна частина євреїв порушують клопотання про виїзд, мотивуючи це бажанням об'єднатися з родичами, хоча, як відомо, проблеми «об'єднання сімей» фактично не існує. Насправді, цим, в переважній більшості, прикриваються приватно-власницькі устремління і сіоністські погляди. Знаючи кон'юнктуру міжнародного ринку, за час підготовки до виїзду, емігранти намагаються скупити коштовні речі, максимально використати різні види безплатних послуг, які надаються в нашій країні, на пільгових умовах набути необхідну спеціальність тощо.

Деякі з еміграційно настроєних євреїв, особливо з числа інтелігенції, мотивують свій виїзд відсутністю на Україні єврейських шкіл, театрів, самодіяльних гуртків, газет, радіо- і телепередач єврейською мовою, вважаючи це дискримінацією єврейської національної культури. В ряді випадків вони поводять себе зухвало, зводять наклеп на наш державний і суспільний лад. Частина єврейської молоді твердить, що вони через «антисемітизм» не можуть бути висунуті на керівну роботу.

Все частіше проявляється ще одна тенденція. Окремі спеціалісти єврейської національності на справедливую критику і зауваження по роботі з боку керівництва підприємств і організацій відповідають погрозами виїхати до Ізраїлю. Проте реакція керівників в більшості випадків зводиться до того, що цих людей перестають критикувати, не дають їх провокаційним заявам належної політичної оцінки.

Останнім часом в республіці збільшилась кількість проявів єврейського націоналізму і сіонізму. Проізраїльські настрої висловлюють навіть окремі члени КПРС і члени ВЛКСМ єврейської національності. В Києві, Харкові, Одесі викриті групи єврейських націоналістів і сіоністів-організаторів так званого «руху» за виїзд євреїв з СРСР, які проводили активну діяльність по згуртуванню осіб проізраїльської орієнтації.

Непоодинокі випадки, коли єврейські націоналісти надсилають листи-протести до партійних і радянських органів, звернення в міжнародні організації та на адресу урядів капіталістичних країн. Вони просять сприяння у виїздах до Ізраїлю, передають наклепницьку інформацію про становище євреїв в СРСР. Зараз вишукуються нові тактичні прийоми для одержання дозволу на виїзд з СРСР. Проізраїльські настроєні елементи мають намір звернутися з листом до Радянського уряду і народу з вдячністю за «таку тривалу гостинність», збираються організувати «похід» євреїв пішки по СРСР і країнах Західної Європи в Ізраїль. Учасники «руху», відверто висловлюючи бажання виїхати до Ізраїлю, розпалюють еміграційні настрої у значної частини єврейського населення, складають списки, які передають через євреїв, котрі одержали дозвіл на виїзд.

Через певний час на адреси осіб, що значились в списках, надходять виклики від неіснуючих родичів або безпосередньо від МЗС Ізраїлю.

Як свідчать факти, сіоністи все більше в своїй діяльності блокуються з українськими буржуазними націоналістами і так званими «демократами», інспірують різного роду провокаційні акції, готуючи їх, як правило, до важливих міжнародних подій і політичних заходів. Для проведення націоналістичної діяльності в легальних умовах вони використовують місця відпочинку, релігійні свята, сімейні торжества, проводи від'їжджаючих до Ізраїлю, де нерідко демонстративно проголошувалися тости на честь Ізраїлю, співались єврейські пісні, розповсюджувалися наклепницькі вигадки. Мають місце факти, коли оркестрами ресторанів, кафе і танцювальних майданчиків виконуються проізраїльські пісні та мелодії. Все це викликає справедливе обурення трудящих і навіть антисемітські висловлювання.

Необхідно зауважити, що емігрантським настроям значною мірою сприяє посилені підтримка діяльності зарубіжних сіоністських центрів, які прагнуть активізувати, видозмінити форми і методи впливу на єврейське населення СРСР, зокрема УРСР. В капіталістичних країнах створено багато різного роду «ліг», «комітетів», «конференцій», на «захист» євреїв в СРСР». Широко використовуються засоби масової інформації, туризм, пошта, міжнародний телефонний зв'язок і т.д. У Чернівцях, Одесі та інших містах республіки були виявлені яскраво ілюстровані брошури російською мовою під назвою «Руководство для оле 1972», які розповсюджуються посольством Голландії у Москві.

< ... >

Деякі партійні комітети, радянські та адміністративні органи глибоко не аналізують причин сіоністських проявів, не вживають рішучих заходів до їх усунення, не дають своєчасної і принципової партійної оцінки подібним політично-шкідливим фактам.

У грудні 1971 року група співробітників Інституту археології АН УРСР на вечорі колективу виконала пісню, що прославляє успіхи ізраїльської воячини. На жаль, цей безпрецедентний випадок не одержав своєчасної рішучої відсічі з боку керівників та партбюро інституту. В Київському інституті напівпровідників навчався в аспірантурі Фірштейн, який виїхав до Ізраїлю. Його науковим керівником був зав. відділом Ройцин — заступник секретаря партбюро. На його думку, вчинок Фірштейна осуду не підлягає. При таких поглядах Ройцина не лише не притягнули до партійної відповідальності, а й надалі залишають заступником секретаря партбюро інституту по ідеологічній роботі.

< ... >

В своїх брудних цілях сіоністські елементи використовують іудейські релігійні громади та підпільно діючі групи — міньйони. Проте, контроль за діяльністю синагог, вивчення процесів, що відбуваються в цих релігійних громадах, здійснюється недостатньо. У створених при виконкомах рад депутатів трудящих комісіях контролю за дотриманням законодавства про культу, як правило,

немає людей, які б знали специфіку іудейської релігії, єврейську мову. Внаслідок цього характер релігійних проповідей не вивчається, зміст написів, об'яв, вивішених в синагогах, майже не контролюється.

Зважаючи на викладене, вважаємо за потрібне:

— зажадати від обкомів, міськкомів, райкомів КПУ, первинних п/о, відповідних міністерств і відомств, Укрпрофради, ЦК ЛКСМУ безумовного виконання постанов ЦК КПУ від 16 березня і 3 березня 1972 року про заходи по посиленню боротьби з антирадянською і антикомуністичною діяльністю міжнародного сіонізму;

< ...> — створити на державне замовлення п'єсу про долю тих, що піддались сіоністській пропаганді і намагаються після поневірянь на чужбині повернутись до СРСР. Підготувати хронікально-документальний фільм на цю тему;

< ...> — масові зборища сіоністських елементів в громадських місцях розглядати як грубе порушення громадського порядку, їх організаторів притягати до адміністративної та кримінальної відповідальності;

< ...> — Крім того, бажано було б порушити перед ЦК КПРС і союзним урядом питання про дальшу зміну діючих положень щодо виїзду радянських громадян на постійне проживання за кордон. Мається на увазі встановлення мінімального строку розгляду заяв на виїзд і перебування в СРСР осіб, які одержали виїзні візи, обмеження кількості і номенклатури цінних речей, що ввозяться, або встановлення на них більш високої пошлини, відміни існуючої виплати за шість місяців наперед державних пенсій емігрантам, а також присінчення несумісного дипломатичного статусу проізраїльської діяльності окремих іноземних посольств.

Г. Крючков

І. Орел

Д. Опанасюк

І. Пересащенко

В. Цветков

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 699, арк. 6–10.

№ 1.1

Додаток до доповідної записки: Довідка про єврейське населення УРСР

За даними Всесоюзного перепису 1970 року в Українській РСР проживало 777 тис. громадян єврейської національності — 1,6 проц. загальної кількості населення республіки. Це на 2 проц. менше, ніж за переписом 1959 року, коли на території УРСР проживало 840 тис. євреїв.

Як показує аналіз, одними з головних причин зменшення офіційної чисельності єврейського населення є міжнаціональні шлюби та приховування частиною

євреїв своєї національності. Характерно, що коли за переписом 1959 року єврейську мову визнавали рідною 17,9 проц. євреїв, то в 1970 році — лише 13 проц.

Слід відзначити, що в даний час спостерігається процес географічного скупчення євреїв та концентрації їх у великих містах. Так, понад три четвертих — 76,4% євреїв проживають у дев'яти областях — Вінницькій — 5,4, Донецькій — 5,1, Дніпропетровській — 8,9, Житомирській — 4,2, Київській — 19,6, Львівській — 3,6, Одеській — 15, Харківській — 9,8, Чернівецькій — 4,8% від загального числа євреїв на Україні. Причому, якщо у 1959 році в містах проживало 96,4% євреїв, то в 1970 році 99,1%. Загалом євреї складають 3% міського населення республіки.

Як зазначалось, за статистикою, євреї становлять 1,6% населення УРСР. Однак їх питома вага у різних галузях економіки, науки та культури не однакова. Якщо, наприклад, серед робітників системи Міністерства вугільної промисловості євреїв 0,6%, то серед інженерно-технічних працівників цієї галузі їх 5%. Причому, серед майстрів підприємств — 5,2%, головних інженерів — 6,2%, головних спеціалістів — 8,5%, начальників основних відділів — 11,2%.

Спеціалістами народного господарства республіки є кожен 17 українець, кожен 12 росіянин, кожен 5 єврей. В цілому ж серед спеціалістів народного господарства з вищою освітою євреї складають 8%, з середньою спеціальною освітою — 3,8%. За даними перепису 1959 року на кожну тисячу осіб єврейської національності, що мешкають на Україні, 582 мають вищу, середню і неповно-середню освіту. В той же час на кожну тисячу відповідно українців — 278 і росіян — 384.

Високий процент євреїв працює в науково-дослідних та наукових закладах. З 98 тис. наукових працівників України близько 9% євреї, зокрема серед кандидатів наук — 9,6%, а серед докторів наук — 18%. Євреї складають 4 проц. від загальної кількості викладачів вузів та 7,9% — педагогічного персоналу технікумів. Серед завідуючих кафедрами вузів та керівників відділів науково-дослідних інститутів євреїв більше 8%, в тому числі у вузах Міністерства охорони здоров'я — 8,5%, системи Міністерства освіти — 10,6%.

Значно переважає питому вагу євреїв їх прошарок серед працівників системи Міністерства торгівлі УРСР — 5,5% від загальної кількості зайнятих у торгівлі. В цілому в сфері побутового обслуговування республіки, торгівлі та громадського харчування працює 6,8% євреїв, матеріально-технічному постачанні і збуті — 6,1%, охороні здоров'я, фізкультурі та соціальному забезпеченні — 5,6, науці і науковому обслуговуванні — 5,9, мистецтві — 8,4%.

Значна кількість євреїв працює у творчих спілках, установах та організаціях. Так, серед членів Спілки письменників України — 88 євреїв (10,4%), Спілки композиторів — 30 (17,7%), Спілки художників — 159 (10,1%), у театральних колективах — 349 (8,1%), філармоніях — 295 (11%).

Число євреїв, що зайняті на кіностудіях республіки, характеризується таким співвідношенням: студія художніх фільмів ім. О. П. Довженка — 10,3%, Одеська студія художніх фільмів — 10,3%, студія науково-популярних фільмів — 15,3%, студія хронікально-документальних фільмів — 12,3%.

В Комітеті по кінематографії УРСР 23,8% колективу — особи єврейської національності, в т.ч. у центральному апараті — 11,1%, главку кінематографії — 27,7%, главку кінофікації і кінопрокату — 17,7%, главку «Промкінотехпостач» — 48,4%.

У Державному комітеті Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню євреї складають 7,5%, у видавництвах республіки — 10,1, в республіканських журналах — 7,5, газетах — 14,6%. Найменше журналістів єврейської національності працює в «Робітничій газеті» — 4,4%, «Радянській Україні» — 5,2%, «Сільських вістях» — 5,8, «Молоді України» — 8,3%. В інших республіканських газетах це співвідношення значно вище. Так, в газетах «Патріот Батьківщини» та «Юный ленинец» серед співробітників 14 проц. євреї, «Зірка» — 19%, «Комсомольское знамя» — 19,6, «Правда Украины» — 23,5, «Радянська освіта» — 24,3%.

Серед музейних працівників республіки євреї складають 5%, серед співробітників бібліотек — більше 9%. 4,3% прокурорсько-слідчих працівників Прокуратури УРСР — євреї, кожен 4–5 адвокат — громадянин єврейської національності.

На Україні євреї складають 4,2% чисельності членів і кандидатів у члени КПРС. Якщо у 1967 році євреї-комуністи становили 11,8% загальної кількості єврейського населення УРСР, то в 1971 році — 12,9% (хоча їх абсолютне число зменшилось).

Наведені факти свідчать про те, що процент громадян єврейської національності, які зайняті у сфері матеріального виробництва республіки, значно нижчий, ніж їх питома вага серед всього населення УРСР, і значно вищий у сферах, не пов'язаних безпосередньо з матеріальним виробництвом, серед інженерно-технічних працівників і службовців та особливо серед працівників науки, літератури, мистецтва.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 699, арк. 14–16.

№ 2

Доповідна записка секретаря ЦК КПУ О. Капта про деякі питання посилення боротьби з антирадянською сіоністською пропагандою, відвернення емігрантських настроїв серед окремої частини єврейського населення республіки

28 вересня 1979 р.

ЦК Компартии Украины

Совершенно секретно

лично:

1. Членам и кандидатам в члены Политбюро для обсуждения на ПБ.

2. Ознакомить тт. Чумака А. С., Крючкова, Крючкова В., Врублевского, Продана К. К.

В. Щербицкий

Изучение вопроса о ходе выполнения постановления ЦК КПСС «О мероприятиях по дальнейшему разоблачению реакционной сущности международного сионизма и антисоветской сионистской пропаганды» и соответствующего постановления ЦК Компартии Украины показало, что партийные комитеты республики стали предметнее заниматься этими вопросами, чаще рассматривать их на своих заседаниях. Осуществлен ряд организационных мер. При ЦК и обкомах партии действуют комиссии по вопросам внешнеполитической пропаганды и идеологической борьбы. В отделе пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины создан сектор, на который возложена координация всей контрпропагандистской работы. В отделах пропаганды и агитации каждого из обкомов партии на проблемах контрпропаганды специализируется один работник.

В ВППШ при ЦК Компартии Украины организованы двухгодичные курсы по подготовке лекторов, выступающих по вопросам борьбы с буржуазным национализмом и сионизмом. В лекторских группах обкомов и горкомов партии, а также при правлении общества «Знание» УССР и его областных организациях укомплектованы группы лекторов по данной проблематике, налажена их учеба. Создан республиканский постоянно действующий семинар «Патриотическое и интернациональное воспитание трудящихся и усиление борьбы против международного сионизма», материалы которого издаются отдельными книгами для служебного пользования.

В Институте социальных и экономических проблем зарубежных стран АН УССР работает отдел критики идеологии и политики буржуазного национализма. Решен вопрос о подготовке с нового учебного года в ряде институтов АН УССР и вузов республики аспирантов, специализирующихся в области критики идеологии и политики международного сионизма.

Совершенствуется координация усилий средств массовой информации по разоблачению подрывной антисоветской пропаганды. Республиканские газеты и журналы, телевидение и радио осуществляют выступления по этим вопросам на основе согласованных ежеквартальных планов. Госкомиздатом разработан перспективный план подготовки литературы по вопросам борьбы с международным сионизмом.

Вместе с тем анализ показывает, что наступательность и, главное, эффективность контрпропагандистской работы остается еще низкой, в ее организации имеют место серьезные недостатки. В ряде партийных организаций Киева, Одесской, Харьковской, Львовской, Винницкой, Черновицкой и других областей отсутствует четкая система мер по разоблачению сионистской идеологии, предупреждению эмиграционных настроений. Не все партийные организации учитывают активизацию буржуазной и сионистской пропаганды, в ряде случаев они терпимо относятся к усилившимся эмиграционным настроениям, занимают пассивные позиции.

В последние годы возросло количество эмигрирующих в капиталистические страны. Если в 1970–1977 гг. в среднем ежегодно, главным образом в Израиль, выезжало 5–6 тыс. евреев, то только в 1978 г. — около 11,5 тыс., а в первом полугодии с.г. — почти 9 тыс. Больше всего эмигрирует из г. Киева, Одесской, Черновицкой, Закарпатской и Львовской областей: если в 1978 г. из республики выехало всего 12,5 тыс. человек, то отсюда — 10,5 тыс. человек, в том числе в Израиль — более 9 тыс. человек.

Наиболее сильно эмиграционные настроения проявляются среди еврейского населения, занятого в сфере торговли и бытового обслуживания, в медицине, науке и культуре.

Только за последние три года эмигрировало 625 учителей, в том числе из Одесской обл. — 280 человек, Черновицкой — 110 человек; за последние полтора года поступило свыше 100 заявлений от преподавателей одесских музшкол.

На протяжении последних 6 лет выехало 14 членов Союза Художников УССР, 40 работников системы Художественного фонда УССР, 8 работников Киевского художественного института, в том числе доктора и кандидаты наук. За 7 лет в Израиль и другие капиталистические страны эмигрировало 82 работника киностудий республики.

Возрастает количество выезжающих из медицинских институтов и медицинских учреждений республики: с 1971 г. по июль 1979 г. — около 2 тыс. человек, из них за 6 месяцев с.г. — 425 человек. Среди эмигрировавших — 2 доктора и 27 кандидатов наук, 790 человек с высшим образованием, 108 бывших членов КПСС, 83 бывших члена ВЛКСМ.

За этот же период из республики выехало в Израиль около 80 работников физической культуры, тренеров и спортсменов еврейской национальности, из них 3 гроссмейстера, около 30 мастеров спорта СССР, 40 тренеров по различным видам спорта, 11 работников спорткомитетов, ДСО и спортивных школ, 4 преподавателя физкультуры вузов и др.

Сионистские организации через родственников и подставных лиц продолжают направлять массовые вызовы в нашу страну. За последние полтора года только по киевским адресам их поступило несколько десятков тысяч. Официально от таких приглашений отказалось в 1978 г. лишь 9, в 1 полугодии 1979 г. — 15 человек. Это свидетельствует о том, что многие из получивших такие приглашения подвержены сионистской пропаганде, занимают выжидательные позиции, являются потенциальными эмигрантами. К сожалению, партийные организации не всегда учитывают это в своей работе.

Наблюдается усилие организованности в подготовке лиц еврейской национальности к выезду за рубеж: они обучаются на курсах иностранных языков, приобретают «дефицитные» специальности и т.д. Так, на английских отделениях курсов в г. Киеве из обучающихся 565 лиц еврейской национальности более 200 получили вызовы на выезд в Израиль и другие капиталистические страны.

Причем большинство слушателей по роли выполняемых служебных обязанностей не нуждаются в знании иностранного языка, однако ими представлены соответствующие справки с мест работы, часто подписанные лицами, не имеющими права на такую подпись.

Учитывая обстановку, считали бы целесообразным сориентировать областные и Киевский городской комитеты партии, некоторые республиканские организации и учреждения на осуществление следующих практических мер по усилению борьбы с международным сионизмом, эмиграционными настроениями:

1. В патриотическом и интернациональном воспитании повысить роль и ответственность трудовых коллективов, особое внимание обратив на те из них, где работает сравнительно много лиц еврейской национальности.

Известно, что евреи традиционно сосредоточены в сфере торговли и быта, значительный их процент в науке и культуре, а также на предприятиях, где требуется высококвалифицированный, хорошо оплачиваемый труд. В Одессе на станкостроительном заводе евреи составляют 24%, на заводе фрезерных станков — 25%, в филиале Гипрограда — 34%, в научно-исследовательском институте станков и инструментов и на фабрике художественных промыслов — по 40% от общего количества работающих. Как показывает анализ, именно в таких коллективах наблюдается рост эмиграционных настроений. Например, из свыше 700 евреев, работающих на Одесской фабрике культтоваров (38,5% всего коллектива), за последние 3,5 года выехало 164 человека.

2. Партийным комитетам, первичным парторганизациям, соответствующим министерствам и ведомствам следует предметнее заниматься формированием трудовых коллективов и прежде всего в сфере науки и культуры, медицины, торговли и быта. Нельзя не учитывать, например, что с 1971 г. по июль 1979 г. из учреждений АН УССР в Израиль выехало 296 человек, в том числе в 1978 г. — 99, а за 6 месяцев этого года — 77. Среди эмигрировавших 20 бывших членов КПСС, 3 доктора и 34 кандидата наук.

За последние 8 лет из республики эмигрировало 304 работника вузов, в том числе 3 доктора и 21 кандидат наук. При этом прослеживается определенная закономерность: как правило, выезжают из одних и тех же вузов, что свидетельствует о больших упущениях в комплектовании кадров, наборе и воспитании студентов и аспирантов. Так, из Одесского политехнического института выехал 41 человек, 353 выпускника в связи с выездом в Израиль сдали дипломы в свой бывший вуз; из Одесского инженерно-строительного института соответственно — 45 и 196. Всего из вузов Одессы выехало около 250 человек, в т.ч. 34 преподавателя, 77 студентов, сдано 2 177 дипломов их выпускниками, проживавшими в Одесской обл.

Следовало бы уделить более пристальное внимание расстановке кадров на участках, которые носят секретный характер. В настоящее время, к при-

меру, в Институте проблем материаловедения АН УССР из 34 работ, выполняемых по постановлению Военно-промышленной комиссии, руководителями 23 являются лица еврейской национальности, ближайшие родственники некоторых из них выехали в Израиль.

3. Партийным организациям следует оперативнее изучать и учитывать в проводимой работе изменяющуюся тактику сионистских «ловцов душ», новые нюансы в поведении лиц, подверженных эмиграционным настроениям. Как показывает анализ, сейчас центр сионистского влияния все больше переносится в круг семьи, упор делается на пенсионеров, иждивенцев, женщин, более восприимчивых к воздействию враждебной идеологии. Статистика подтверждает, что среди эмигрирующих больше трети составляют пенсионеры и иждивенцы.

Нельзя не учитывать, что многие решившие эмигрировать, стремятся уйти от гласной оценки коллективом их антипатриотического поступка, нередко увольняются с работы до оформления документов на выезд. Например, на Киевской фабрике индпошива и ремонта одежды № 2 так поступили все 85 человек, выехавшие или оформившие документы на выезд.

Многочисленные случаи дробления семей с целью побольше вывезти вещей. Лица, подверженные эмиграционным настроениям, хорошо информированы о конъюнктуре буржуазного рынка, о том, что из вещей выгодно взять с собой, как и куда лучше выезжать. Нередко такие сведения даются в юридических консультациях, нотариальных конторах, где работает много лиц еврейской национальности.

4. В связи с отсутствием в республике четкой системы взаимного информирования между МВД УССР, Минкультуры УССР, Укрсовпрофом, Укоопсоюзом, Минторгом УССР, Главлитом, Украинским отделением ВААП часты случаи несвоевременного изъятия из репертуара художественных коллективов, из торговой сети и библиотечных фондов произведений авторов, эмигрировавших в капиталистические страны и занимающихся клеветой на Советский Союз. Например, в 1978 г. в Киеве, Донецке, Запорожье, Львове более 60 раз исполнялись произведения лиц, эмигрировавших в Израиль.

В целях устранения подобных случаев целесообразно было бы поручить выше названным министерствам и ведомствам в ближайшее время отработать систему оперативного взаимного информирования об эмиграции работников искусств, произведения которых в свое время издавались и исполнялись в СССР.

5. Исполкомам Киевского городского, Одесского, Львовского, Черновицкого областных Советов народных депутатов вместе с МВД УССР в ближайшее время решить вопрос рационального размещения служб ВИР — вывести их из оживленных районов или же выделить отдельные помещения для приема посетителей, ходатайствующих о выездах.

Многие службы ВИР сейчас размещены на оживленных улицах, нередко недалеко от учебных заведений, культурных центров, других учреждений. Например, ОВИР УВД Киевского горисполкома (б. Т. Шевченко, 34) находится вблизи ряда культурных, исторических памятников, административных зданий (университет, пединститут, ботанический сад, Владимирский собор, памятник Щорсу, чуть дальше — гостиница «Интуриста» «Либідь», государственный цирк, железнодорожный вокзал). В дни приема возле здания ОВИР выстраивается очередь в 40–50 человек, кроме этого собирается свыше 150–200 человек родственников, знакомых, сочувствующих, любопытствующих и сионистствующих элементов. Здесь ведутся нездоровые разговоры, подогреваются эмигрантские настроения. Такие сборища привлекают внимание прохожих, среди которых немало туристов, в том числе иностранных.

Следовало бы также поручить МВД УССР установить четкий распорядок работы служб ВИР, не допускать сборищ больших групп лиц с эмигрантскими настроениями у здания ВИР, на вокзалах во время отъезда эмигрирующих, в других общественных местах.

МВД УССР, партийным комитетам отдельно рассмотреть вопрос о кадрах службы ВИР, руководствуясь тем, что на этом важном участке должны работать политически грамотные, хорошо профессионально подготовленные люди. Сейчас работники службы ВИР выполняют только технические функции. Никакой политической работы они практически не ведут.

6. Управлению Юго-Западной и Львовской железных дорог, таможенным службам на станциях Чоп и Киев навести четкий порядок при отправке эмигрирующих и досмотре их багажа, не допускать скапливания выезжающих и провожающих, строго пресекать нарушения с их стороны общественного порядка, всякие незаконные действия.

В настоящее время большое количество получивших разрешение на выезд многие месяцы находятся в нашей стране, являются открытым источником антисоветской, сионистской пропаганды. Например, лицам, получившим разрешение на выезд за границу в УВД Киевского горисполкома в начале июля с.г., досмотр багажа Киевской таможней назначен только на середину сентября. На станции Чоп периодически скапливается до 100 и больше семей апатридов, а вместе с провожающими родственниками и знакомыми — иногда свыше 400 человек.

7. МВД УССР, Минторгу УССР, Укоопсоюзу принять дополнительные и более решительные меры к пресечению путей незаконного приобретения выезжающими за пределы СССР дорогостоящих вещей повышенного спроса, изучить вопрос о возможности ограничения или запрета вывоза за рубеж так называемых конъюнктурных товаров.

Эмигрирующие, как правило, накопив большие нетрудовые доходы, беспрепятственно скупают и вывозят дорогие дефицитные вещи длительного пользо-

вания — драгоценные металлы и камни, мебель, ковровые изделия, кино- и фотоаппаратуру, музыкальные инструменты, изделия из хрусталя и др. За 6 месяцев с.г. выезжающими на постоянное жительство в Израиль вывезено по учету Киевской таможни 1 200 совершенно новых импортных мебельных гарнитуров стоимостью от 2 до 6 тыс. руб., около 1 600 ковровых изделий, 2 650 изделий из хрусталя. За это же время вывезено около 150 тыс. экз. художественной, технической литературы, 27 тыс. комплектов столовых наборов из мельхиора, почти 150 тыс. изделий из льна и хлопчатобумажных тканей, сотни наборов музыкальных инструментов.

8. Минсвязи УССР усилить контроль за соблюдением правил посылочных отправок за рубеж, пресекать возможные злоупотребления; принимать посылки и бандероли от отправителя, документально удостоверившего свою личность. Сейчас посылочным каналом за рубеж уходит много кустарно-художественных изделий, часов, пластинок, радиоприемников и т.д. В бандеролях отправляется большое количество художественной литературы. За один день через Киевский почтамт проходит примерно 500 бандеролей общим весом до двух тонн и больше.

В течение января–июня с.г. на Киевском почтамте оформлено в США 11 355 посылок, Италию — 2 008, Израиль — 1 892. Зная ограничения, применяемые Киевской таможней (1 посылка в квартал), отправители прибегают к различным уловкам: сдают посылки в других городах, от имени других лиц и т.д. В свою очередь нарастает поток вещевых посылок от сионистских организаций и родственников по адресам тех, кто готовится к эмиграции. Путем спекуляции они скапливают деньги для скупки дорогостоящих предметов.

9. Президиуму АН УССР, Минвузу УССР следует существенно активизировать исследования по вопросам критики идеологии и практики международного сионизма, повысить практическую отдачу соответствующих разработок. В республике до сих пор нет фундаментальных научных работ по этой проблематике.

Некоторые авторы недостаточно четко придерживаются принципа классовости в оценке сионизма. В ряде работ допускаются грубые ошибки, низок их теоретический и методический уровень. Нередко излишнее внимание уделяется истории вопроса в ущерб показу реакционной расистской сущности современного сионизма, его политической практики.

Много просчетов допущено в работах по критике иудаизма. Мало внимания уделяется раскрытию социально-классовой структуры израильского общества, показу борьбы прогрессивных сил Израиля по главе с компартией против политики сионистских правящих кругов. Отдельные авторы неудачно оперируют цифрами, фактами, что приводит иногда к нежелательной реакции.

Необходимо серьезно улучшить подбор и работу с авторами, выступающими по данной проблеме, шире привлекать к критике сионизма опытных ученых, писателей, журналистов. Нельзя признать правильным, что ныне по вопросам

международного сионизма выступают, как правило, лица еврейской национальности, многие из которых уходят от наступательной борьбы против сионистского влияния и эмиграционных настроений, а иногда и оказывают противодействие попыткам активизировать работу. Приемы здесь разные: создается отрицательное мнение о тех или иных произведениях, компрометируются люди, активно ведущие борьбу с сионизмом, действительная борьба с сионизмом подменяется затяжными спорами по второстепенным вопросам.

10. Учитывая, что ныне директивные органы не получают своевременно глубокой аналитической информации о состоянии эмиграционных настроений среди части населения и это затрудняет профилактическую работу по их предупреждению, считали бы необходимым поручить МВД УССР внести предложения по этому вопросу.

Было бы целесообразно направить настоящую докладную записку лично первым секретарям обкомов, Киевского горкома партии, некоторым руководителям республиканских министерств и ведомств, а также заведующим отделами ЦК Компартии Украины (по списку). Провести в ЦК Компартии Украины совещание с секретарями обкомов и Киевского горкома партии, на котором обсудить эти вопросы. Просьба рассмотреть.

Секретарь ЦК Компартии Украины А. Капто

Документ вперше надрукований в збірнику «Національні відносини в Україні у ХХ ст.». — Київ, 1994. — С. 431–436.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 17, спр. 138, арк. 10–17.

№ 3

Орієнтовка відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ

14 вересня 1984 р.

Секретно

ЦК КОМПАРТИИ УКРАИНЫ

В соответствии с постановлением ЦК Компартии Украины от 8 февраля 1983 г. «О мероприятиях по усилению противодействия подрывной антисоветской деятельности зарубежных сионистских центров и антиобщественных элементов из числа просионистски настроенных лиц» отдел пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины изучил тенденции в подрывной антисоветской пропаганде зарубежных сионистских центров.

Считали бы целесообразным направить обкомам партии ориентировку по данному вопросу (прилагается).

Зав. отделом пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины

Л. Кравчук

О тенденциях в подрывной антисоветской пропаганде зарубежных сионистских центров и мерах по противодействию ей

Секретно

Ориентировка

Как отмечается в постановлении июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС, империализм, развернув беспрецедентную психологическую войну против СССР, «стремится очернить социалистический строй, подорвать социально-политическое и идейное единство нашего общества». В осуществлении «крестового похода» против нашей страны активное участие принимают зарубежные сионистские центры. Их диверсионная деятельность пользуется полной поддержкой империализма, координируется в международных масштабах спецслужбами США и НАТО. К сионистской возне вокруг т.н. «еврейского вопроса в СССР» подключаются президент Рейган, представители американской администрации, некоторые политические и государственные деятели Запада.

В подрывной пропаганде зарубежных сионистских центров, как показывает анализ, четко обозначилось два направления. Во-первых, антисоветские установки, характерные для всей враждебной западной пропаганды. Сионисты едины со всеми отрядами империалистической реакции в стремлении очернить социализм, советскую действительность, навязать советским людям чуждую политическую ориентацию. Во-вторых, в арсенале сионизма имеется целый ряд направлений, которые определяются особенностями его идеологии. Это — просионистская обработка еврейского населения, разжигание национальной розни и вражды между евреями и неевреями, провоцирование эмиграционных настроений, продвижение пресловутой «культурно-национальной автономии», насаждение иудейской религии.

Особое внимание сионистские центры уделяют Украине, где по данным переписи 1979 г. проживает треть еврейского населения страны. Безусловно, подавляющее большинство советских евреев отвергают сионизм, как идеологию, несовместимую с их мировоззрением. Они добросовестно трудятся на производстве, честно выполняют свой гражданский и общественный долг, являются патриотами-интернационалистами. Однако некоторая часть из них все еще сохраняет пережитки национальной замкнутости. Именно на этих лиц прежде всего и сориентирована сионистская пропаганда. В диверсионной деятельности сионистские центры используют различные приемы и методы. Это — драматизация и преувеличение наших недостатков и трудностей, приписывание социалистическому обществу пороков и преступлений империализма, насаждение различного рода мифов и стереотипов. При этом фальсификаторы прибегают к самой изощренной лжи и клевете, манипулированию статистическими данными и фактами, давая им тенденциозное толкование. Особое внимание уделяется провоцированию недовольства среди евреев, прежде всего путем фальсификации их положения в СССР, обильной демонстрации

мнимых преимуществ капитализма, едва ли не райской жизни в Израиле. Отсюда важно вести среди этой категории населения предметную пропаганду достижений социализма, умело сравнивать его преимущества с миром капитала. Эта работа даст должный эффект, если будет увязываться с разоблачением капиталистической, в т.ч. израильской действительности. Наша печать, телевидение и радио дают обширный материал для обличений и его следует умело использовать в контрпропагандистской работе.

Осуществляя националистическую обработку еврейского населения, сионистские центры опираются прежде всего на концепции и догмы о «всемирной еврейской нации», «вечности антисемитизма», «внеклассовой солидарности евреев», «исключительности евреев», «исторической родине евреев — Палестине», «израильском социализме». Это делает особо актуальной задачу их разоблачения. Нельзя признать правильным, когда обличение сионизма на местах ограничивается лишь выяснением его происхождения, реакционной сущности. Показать теоретическую и научную несостоятельность, политическую вредность основных сионистских догм и концепций, какой трагедией оборачивается их применение на практике — верный способ нанести поражение сионистской пропаганде, сформировать прочный идеологический иммунитет к ней.

Всю эту работу следует вести с четких классовых позиций, опираясь на теоретическое наследие классиков марксизма-ленинизма, в трудах которых дан научный анализ т.н. «еврейского вопроса», содержатся политические оценки сионизма. Это тем более важно, что в публикациях, устных выступлениях часто встречается терминологический разнобой, выдвигаются противоречивые, а то и неправильные оценки и положения. Речь идет об отождествлении сионизма и империализма, сионизма и израильского народа, утверждениях о «сионистском капитале», «решающем влиянии сионистов на внешнеполитический курс США», стремлении представить Израиль как один из центров империализма, некритическом цитировании буржуазных, в т.ч. сионистских источников для доказательств монолитности евреев, их особой буржуазности. Все это вызывает порой дезориентацию аудитории, ненужный ажиотаж вокруг того или иного издания, устного выступления.

Разумеется, нельзя допускать недооценки сионизма, не видеть его причастности ко многим проискам реакции на мировой арене. Вместе с тем ошибочно впадать и в другую крайность — рассматривать сионизм едва ли не главной реакционной силой современности, забывая о его империалистических патронах. Разоблачение сионистской идеологии, политики и практики необходимо вести как специально, так и в контексте проводимой работы по всем острым вопросам идеологического противоборства, критики империализма, капиталистической действительности, буржуазных идеологических течений. Было бы целесообразно организовывать для кадров, занимающихся обличением сионизма, консультации по наиболее сложным вопросам этой работы, готовить специальные информационно-установочные и методические материалы.

Как показывает анализ, сионистская пропаганда стремится спекулировать на этническом самосознании граждан еврейской национальности. Основные пропагандистские штампы здесь — утверждения о «государственном антисемитизме» в СССР, «ограничении интеллектуальных и физических возможностей евреев», «гонениях на приверженцев иудейской религии». Несостоятельность этих измышлений очевидна. Достаточно сказать, что в нашей стране нет каких-либо ограничений евреям в производственной сфере. Достоинство представлены они и в области науки, культуры, литературы и искусства — в среднем 6,5 проц., хотя удельный вес их в составе населения страны менее одного процента. Верующие евреи имеют все возможности для удовлетворения религиозных потребностей.

Судя по намерениям зарубежных сионистских центров, в контексте этих инсинуаций в течение 1984–1985 гг. планируется серия «кампаний солидарности с евреями СССР». Их организаторы стремятся придать им международной характер. В связи с этим партийным организациям важно осуществить дополнительные меры по пропаганде среди еврейского населения достижений ленинской национальной политики, обличению сионистских фальсификаций нашей действительности, советского образа жизни. Давая отпор сионистским инсинуациям, необходимо вскрыть их цели, приемы и методы. Как показывают наблюдения, они легко разрушаются, как только становится явной людям их подоплека.

В контрпропагандистской работе важно умело расставлять акценты, учитывать возможные ее последствия, чтобы не вызвать «эффекта бумеранга». Достаточно часто в устной и печатной пропаганде применяется метод сопоставлений положения евреев в СССР с другими национальностями нашей страны. Однако без должного комментирования это может порождать настроения ревнивого приглядывания друг к другу на национальной почве. А на это и рассчитывает сионистская пропаганда. Взять, к примеру, общеобразовательный уровень евреев. Если сравнивать его с украинцами, русскими, то он действительно выше. Но для этого есть объективные причины. Исторически сложилось так, что основная масса евреев проживает в городах (в республике свыше 90 проц.). А образовательный уровень городского населения всегда был выше сельского. И такая диспропорция будет сохраняться до тех пор, пока не будут преодолены различия между городом и деревней, что является целью социальной политики КПСС. Главное, на что следует акцентировать внимание в устной и печатной пропаганде, — это торжество в нашей стране принципа национального равноправия, равных возможностей для представителей всех национальностей.

Организуя контрсионистскую работу, необходимо иметь в виду, что измышления о «советском антисемитизме» сионистская пропаганда увязывает с клеветой в адрес русских, украинцев, других народов нашей страны. Эту линию сионистов активно поддерживают подрывные центры империализма. Расчет делается на то, что возня вокруг т.н. «еврейского вопроса» в СССР приведет к возрождению национальной розни и ненависти не только между ев-

реями и неевреями, но и между другими национальностями СССР. Это, естественно, требует усиления работы по патриотическому и интернациональному воспитанию евреев, формированию у них чувства принадлежности к новой интернациональной общности людей — советскому народу. Особое внимание следует уделить тем коллективам, где большой удельный вес евреев или имеются факторы, осложняющие морально-психологический климат, возникают различного рода слухи и измышления.

В последнее время, в связи с резким сокращением выездов евреев из СССР (в республике в сравнении с 1979 г. более, чем в 40 раз), акцент в сионистской пропаганде перенесен на инспирирование движения за «свободное развитие еврейской национальной культуры». Изменения в тактике сионистских подрывных центров сказывается и на поведении просионистских лиц в республике. В партийные и советские органы поступают письма и заявления с требованием открыть «еврейские культурные центры», еврейские школы, художественные коллективы. Предпринимаются попытки создания нелегальных семинаров по изучению «еврейской истории и культуры», иудейской религии, ульпанов (кружков по изучению иврита — государственного языка Израиля). Причем, сионистские центры и их эмиссары пытаются налаживать связи с группами этих отщепенцев, снабжать их инструкциями и подрывной литературой.

Партийным организациям важно в контрпропагандистской работе обратить внимание на разоблачение сионистской теории и практики «культурно-национальной автономии». Опираясь на ленинские оценки, исторический опыт, следует разъяснять, что сионистские требования «свободного развития еврейской культуры» преследуют цель идейно и политически обособить евреев, сорвать объективный процесс сближения советских евреев с теми народами, среди которых они живут, превратить их в инациональную касту, подвластную международным сионистским центрам. В советском обществе господствует принцип пролетарского, социалистического интернационализма. В нем нет места какому-либо «культурному течению», если оно преследует антисоветские, антиобщественные цели, направленные на подрыв социалистического строя. Следовало бы предусмотреть лекции, беседы, статьи в печати, подготовить методические советы по разоблачению сионистской программы «культурно-национальной автономии», использовать для этого возможности индивидуальной работы среди лиц еврейской национальности. Наряду с такого рода работой важно усилить пропаганду достижений советского народа в духовной сфере, показывать, что в области культуры евреи имеют абсолютно те же права, что и представители других национальностей. Достаточно сказать, что за последние 15 лет в нашей стране издано свыше 270 книг еврейских писателей тиражом 18 млн. экземпляров. Произведения Шолом-Алейхема издавались более 500 раз на 27 языках народов СССР.

Что касается просьб об открытии еврейских «культурных центров», следует разъяснять заявителям, что их создание противоречит принципам нацио-

нальной политики КПСС, Советского государства. Ни армяне, ни белорусы, ни грузины, ни украинцы, проживающие вне своих национальных республик и областей, не претендуют на их создание. Не выдвигают таких требований и национальности, которые не имеют в СССР своих национально-государственных образований — корейцы, болгары, немцы, поляки. Создавать же для евреев, как и для любой другой национальности, особые преимущества противоречит статье 36 Конституции СССР.

Также обстоит вопрос и с еврейскими школами. Как известно, в первые годы Советской власти в нашей стране действовала сеть школ с обучением на идиш. Но для беднейших слоев он был единственным языком, которым они владели, своего рода рычагом приобщения к культуре. Однако уже к 30-м годам сами родители под влиянием объективных условий отдали предпочтение школам с русским, украинским языком обучения. В настоящее время еврейские школы, изжившие себя исторически, не набрали бы даже минимального числа учащихся.

Как показывает анализ, сионистская пропаганда прилагает немалые усилия для извращения внешнеполитического курса Советского государства на Ближнем Востоке. Ему приписывается стремление «уничтожить Израиль». Критика экспансионистского курса правительства Израиля выдается за антиизраильскую позицию. При этом усилия нашей страны по обеспечению обороноспособности арабских стран представляются как стремление создать в этом регионе советские военные базы, угрожающие военно-стратегическим интересам США. Отсюда важно убедительно раскрывать позицию СССР по ближневосточному вопросу, ее принципиальное отличие от «миротворческих» усилий США. В поле зрения устной и печатной пропаганды должны быть и вопросы обличения внешнеполитического курса правителей Израиля, их политики геноцида на оккупированных арабских территориях, попрания международно-правовых норм, в т. ч. Устава ООН.

Обращает внимание, что в последнее время сионистские центры пытаются интенсифицировать посылочный канал. В начале текущего года создан специальный крупный фонд для его финансирования. Посылки используются прежде всего для доставки иудейских атрибутов, сионистской литературы и символики. Однако главное назначение их — материальное поощрение лиц, вовлеченных в сионистскую орбиту. Поэтому важно создавать соответствующее общественное мнение вокруг тех, кто живет на подачки сионистов, усилить индивидуально-профилактическую работу с этой категорией лиц.

Пытаясь заглушить советскую контрпропаганду, сионистские центры стремятся ошельмовать тех, кто занимается обличением сионизма, обвиняя неевреев в «антисемитизме», а евреев — в предательстве. На третьей международной конференции «солидарности с евреями СССР» (март 1983 г., Иерусалим) намечен комплекс мер, направленных на то, чтобы «положить конец антисионистской пропаганде в СССР». Поэтому не исключено, что националис-

тические элементы будут действовать в русле этой сионистской директивы. Уже сейчас имеют место факты, когда отдельные граждане еврейской национальности под различным предлогом уклоняются от контрсионистской работы. Необходимо внимательно следить за этими процессами, давать соответствующую принципиальную оценку, оказывать поддержку тем, кто занимается обличением сионистской идеологии и политики.

Контрпропагандистская работа, связанная с обличением сионизма, должна вестись среди широких слоев общественности. Однако в первую очередь и главным образом быть нацеленной на тех граждан еврейской национальности, которые подвергаются соответствующей идеологической обработке из-за рубежа. Особого внимания в этой связи требуют эмиграционные проявления, т.н. «отказники».

Эмиграционные настроения — это не стихийно возникающие проблемы личного или семейного характера. Это — спровоцированная классовым противником подрывная акция. Она поэтому требует к себе и соответствующего подхода: острой политической оценки, быстрой и действенной реакции, принципиальности в решении возникающих вопросов. Нельзя успокаиваться тем, что в последние годы эмиграция в количественном отношении пошла на убыль. Как известно, многие обращаются в ОВИРы за консультацией, но больше таких, кто получает ее в частном порядке, у т.н. «отказников». Необходимо знать эти процессы, учитывать их в политической, контрпропагандистской работе. Организуя борьбу с просионистскими настроениями, нельзя упускать из виду любые националистические проявления, в т.ч. и антисемитские. Как указывалось на XXVI съезде КПСС, «в нашей стране уважаются национальные чувства, национальное достоинство каждого человека. КПСС боролась и всегда будет бороться против любых националистических вывихов, будь то, скажем, антисемитизм или сионизм».

В соответствии с требованиями постановления ЦК Компартии Украины от 8 февраля 1983 г. «О мероприятиях по усилению противодействия подрывной антисоветской деятельности зарубежных сионистских центров и антиобщественных элементов из числа просионистски настроенных лиц», с учетом обстановки на местах, нужно тщательно продумывать меры по противодействию эмиграционным, просионистским настроениям. Там, где это необходимо, создавать группы активистов, специализирующихся на вопросах борьбы с сионистской пропагандой, активно привлекая к их работе лиц еврейской национальности. Нельзя при этом упускать из поля зрения работу среди «отказников» по месту жительства, используя для этого различные формы индивидуальной и массово-политической работы.

Важно сполна использовать имеющийся в этом деле опыт, в т.ч. Харьковской, Черновицкой, Львовской областей и г. Киева. Здесь широко применяются активные формы контрсионистской пропаганды: собрания общественности, тематические вечера по обличению сионизма, собрания трудящихся по обще-

ственному осуждению лиц, распространяющих политически вредные слухи и измышления, привлечение к этой работе творческой интеллигенции — создание произведений художественной литературы, спектаклей, эстрадных представлений.

Необходимо помнить об особой остроте этих вопросов, не давать повода для провокаций. Часть просионистски настроенных лиц ведет себя провокационно, пытается поймать партийных, советских работников на неосторожных или неквалифицированных заявлениях. Особенно охотятся за такими из них, которые можно было бы истолковать как антисемитские. Нужно организовать глубокую подготовку работников партийного и советского аппарата, которым поручено это дело.

С настоящей ориентировкой целесообразно ознакомить секретарей горкомов, райкомов партии, ведающих вопросами идеологической работы, руководителей средств массовой информации.

Отдел пропаганды и агитации
ЦК Компартии Украины

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2720, арк. 29–37.

«ПУБЛИКОВАТЬ НЕВОЗМОЖНО»: ІСТОРІЯ НЕВИДАНОЇ ЗБІРКИ ДОКУМЕНТІВ «СІОНІЗМ — ВОРОГ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ»

На початку 1980-х років до так званої боротьби з міжнародним сіонізмом залучалися різні за характером діяльності установи: від правоохоронних органів до міністерства культури. Помітне зростання еміграційного потоку з СРСР наприкінці 1970-х рр. (тільки в УРСР було подано 20 841 заяву на виїзд у 1978 р. і 26 706 заяв у 1979 р.)¹ змусило Секретаріат ЦК КПУ ухвалити 19 березня 1979 р. постанову «Об организации выполнения постановления ЦК КПСС “О мероприятиях по дальнейшему разоблачению реакционной сущности международного сионизма и антисоветской сионистской пропаганды”». «Цілком секретна» постанова зобов'язувала відділи ЦК, обласні комітети партії, Київський міськком, відповідні міністерства та установи проінформувати у січні 1980 р. ЦК Компартії України про хід виконання затверджених заходів. Крім партійних комітетів різних рівнів, у реалізації постанови мали взяти участь такі заклади та організації: республіканські міністерства закордонних справ, освіти, культури, вищої та середньої спеціальної освіти, академічні інститути соціальних та економічних проблем зарубіжних країн, історії, філософії АН УРСР, товариство «Знання», Інститут історії партії при ЦК КПУ — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, Київський філіал Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС, Політвидав УРСР, Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, Держкомвидав УРСР, Президія АН УРСР, Республіканська рада у справах іноземних студентів, Держтелерадіо УРСР, редакції газет та журналів, Вища партшкола при ЦК КПУ, Держкіно УРСР, товариство «Україна», Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, РАТАУ, Українське відділення АПН («Агентство печати “Новости”»), Управління іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР і Головліт УРСР.

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 10, спр. 3519, арк. 85.

Цей доволі громіздкий перелік залучених до боротьби із сіонізмом установ зовсім не гарантував дієвості ухвалених рішень. Як завжди, ідеологічний апарат уникав обговорення простого, елементарного питання, яке постійно формували «трудящі»: а в чому полягає реальна причина такої масової еміграційної активності єврейського населення? Чи можна її пояснити лише «наявністю дрібнобуржуазних звичок у певної групи єврейського населення»?

Критика «міжнародного сіонізму» станом на початок 1980-х рр.

Еміграція євреїв приносила непоганий зиск професійним антисіоністам: статті, книги, сценарії та лекції, що «розвінчували» сіонізм, годували чималу групу пропагандистів, забезпечували їм зайнятість та гарантували постійний заробіток. Ідеологічний апарат партії умів добре працювати сам на себе та готувати матеріали, потрібні лише йому. Так, в УРСР у 1975–1978 рр. було видано 27 назв книжок з тематики «критики міжнародного сіонізму» загальним накладом 672 тисячі примірників. Планами на 1979–1980 рр. було передбачено видання 15 книжок загальним накладом 350 тисяч. Для порівняння: з питання «критики» титульного для УРСР «українського буржуазного націоналізму» на той самий період було заплановано видання 16 книжок загальним накладом 500 тис. примірників².

Видавнича діяльність з «викриття» сіонізму завжди мала клановий характер. У другій половині 1970-х років першість в жанрі ідеологічної літератури, «спрямованої проти сіонізму», належала Л. Беренштейну, Р. Бродському, Л. Гамольському, Ю. Шульмейстеру. Ця група авторів викликала певне занепокоєння в ЦК КПУ. Зав. відділом науки та навчальних закладів ЦК КПУ Ф. Рудич³ писав у січні 1980 р.:

К недостаткам следует отнести то, что подготовка публикаций по критике сионизма поручается в основном лицам еврейской национальности⁴.

Виразнішу оцінку діяльності групи «осіб єврейської національності», що прибрали на той час до своїх рук антисіоністський напрямок ідеологічного фронту, дав секретар ЦК КПУ О. Капто. На його думку, вони свідомо вносили до «наступальної боротьби» елементи дезорганізації та розбрату:

Нельзя признать правильным, что ныне по вопросам международного сионизма выступают, как правило, лица еврейской национальности, многие из которых уходят от наступательной борьбы против сионистского влияния и эмиграционных настроений, а иногда и оказывают противодействие попыткам активизировать работу. Приемы здесь разные: создается отрицательное мнение о тех или иных произведениях, компрометируются люди, активно ведущие борьбу

² Так само, оп. 25, спр. 1883, арк. 32.

³ Рудич Фелікс Михайлович (р. н. 1930) — доктор філософських наук, у 1972–1988 рр. — завідувач відділу науки і навчальних закладів ЦК КПУ.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2028, арк. 25.

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ
КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

212
Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ
СОВЕТСКОГО СОЮЗА
ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
КОМПАРТИИ УКРАИНЫ

№ С-т 71/1

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

22. III 1979 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Секретариата ЦК Компартии Украины

от 19. III 1979 г., протокол № 71, § I

Об организации выполнения постановления ЦК КПСС "О меро-
приятиях по дальнейшему разоблачению реакционной сущности
международного сионизма и антисоветской сионистской про-
паганды"

1. С подготовленными отделами ЦК Компартии Украины меро-
приятиями по этому вопросу в основном согласиться /прилага-
ются/.

2. Обкомам, Киевскому горкому партии, соответствующим
республиканским министерствам и ведомствам о ходе выполнения
мероприятий информировать ЦК Компартии Украины в январе 1980
года.

СЕКРЕТАРЬ ЦК

Послано: Президиуму Верховного Совета УССР, Совету Министров
УССР, Укрсовпрофу, тт. Щербицкому, Борисенко, Ботвину,
Ватченко, Ващенко, Ляшко, Погребняку П., Соколову,
Сологубу, Титаренко, Федорчуку, Герасимову, Добрику,
Качуре, Маланчуку, Погребняку Я., Ельченко, Капто,
Крычкову Г., Меркулову, Рудичу, Чумаку, Корниенко,
Безклубенко, Головченко И., Витменко, Мариничу, Шевель,
Большаку, Иваненко, Пашенко, Бурлаку, Добротвору,
Загородному, Литвину, Ляшко И., Митякову, Немазаному,
Онищенко, Осначу, Патону, Бровченко, Солодовнику,
Крчуку, Зоненко, Серобабе, Сподаренко, Стадиченко,
Лавренко, Мяловицкому, обкомам и Киевскому горкому
Компартии Украины, Украинскому отделению АПН.

ат-91

Подлежит возврату в общий отдел ЦК Компартии Украины
через 6 месяцев со дня получения.

с сионизмом, действительная борьба с сионизмом подменяется затяжными спорами по второстепенным вопросам⁵.

Прості брошури і книжечки, що експлуатували одні й ті самі теми та факти, вже не відповідали вимогам епохи «фундаментальних досліджень». Перелік ключових тем, що підлягали розкриттю у монографіях, присвячених «боротьбі із сіонізмом», включно з абсурдним твердженням радянської пропаганди «про співпрацю з фашизмом у роки Великої Вітчизняної війни», накреслив зав. відділу ЦК КПУ Ф. Рудич:

Вместе с тем уровень научной критики по этой проблематике, оперативность и действенность соответствующих публикаций нельзя признать удовлетворительными. Нет фундаментальных монографических исследований. Недостаточно изучаются и освещаются исторический опыт борьбы против сионизма, его сотрудничество с контрреволюцией в годы Великого Октября и гражданской войны в СССР, с фашизмом в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг., современная социально-классовая структура израильского общества, империалистическая политика Израиля на Ближнем Востоке, подрывные акции сионистов против СССР, деятельность Компартии Израиля по разоблачению идеологии и политики сионистов⁶.

За півроку після ухвалення згаданої постанови ЦК КПУ, 28 вересня 1979 р. секретар ЦК КПУ О. Капто підготував та надіслав членам та кандидатам у члени Політбюро доповідну записку «О некоторых вопросах усиления борьбы с анти-советской сионистской пропагандой, преодоления эмигрантских настроений среди отдельной части еврейского населения республики». На думку О. Капта, республіці гостро бракувало узагальнювальної наукової праці з питань сіонізму:

Президиуму АН УССР, Минвузу УССР следует существенно активизировать исследования по вопросам критики идеологии и практики международного сионизма, повысить практическую отдачу соответствующих разработок. В республике до сих пор нет фундаментальных научных работ по этой проблематике⁷.

Від 1979 р. у кількох інститутах АН УРСР та вищих навчальних закладах республіки планували підготовку аспірантів із спеціалізацією в галузі критики ідеології та політики міжнародного сіонізму, саме їм були адресовані «фундаментальні» праці. Втім, особливого захоплення ця тема у молодих вчених вже не викликала. Брак «правильних» джерел, тематичні та хронологічні обмеження, неможливість використовувати місцеві матеріали, постійні узгодження — все це почасти відлякувало від вибору такої дисертаційної теми. Поза сумнівом, традиційна для того часу схема «Роль обласної партійної організації у розвитку телефонізації (тваринництва, культури, транспорту і т.д.)» була набагато «дисертабельнішою», ніж праця про «підривну роль сіонізму».

⁵ Там само, оп. 17, спр. 138, арк. 16.

⁶ Там само, оп. 25, спр. 2028, арк. 26.

⁷ Там само, оп. 17, спр. 138, арк. 16.

Нереалізований проект: хід виконання і причини відмови

Пункт 7-й постанови від 19 березня 1979 р. передбачав видання «сборника документов, разоблачающих деятельность сионистских партий и организаций на Украине в период борьбы за социалистическую революцию и установление Советской власти, подрывную антисоветскую деятельность международного сионизма на Украине»⁸. Відповідальними за виконання цього пункту були призначені Головне архівне управління при Раді міністрів УРСР, Інститут історії партії при ЦК КПУ та Держкомвидав УРСР. Збірник документів передбачали видати у 1981 р. За задумом, цей збірник мав закласти основи джерельної бази для подальшої підготовки «фундаментальної наукової праці». У Головархіві УРСР одразу приступили до виконання вимоги ЦК КПУ: в квітні 1979 р. його колегія призначила співробітників, відповідальних за підготовку збірника, та встановила граничні терміни виявлення документів. Спільним наказом Інституту історії партії при ЦК КПУ та Головархіву УРСР був також затверджений склад редакційної колегії та група укладачів збірника. Наказ був узгоджений із відділом науки та навчальних закладів ЦК КПУ.

Наприкінці січня 1980 р. всі залучені до роботи над збірником заклади підготували інформацію про хід проведеної ними роботи. На той час виявлення документів було завершено не в усіх архівних установах: пошук був проведений у центральних державних історичних архівах (Київ та Львів) та у 18 обласних державних архівах. При цьому було з'ясовано, що лише у десяти з них збереглися в обмеженій кількості документи про діяльність сіоністських партій і організацій в Україні «в період боротьби за соціалістичну революцію та встановлення радянської влади». Начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР О. Мітюков⁹ у листі від 28 січня 1980 р. інформував ЦК КПУ, що виявлення документів в Центральному державному архіві Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР та у решті 10 обласних державних архівів буде завершено у першому кварталі 1980 р. В інформації О. Мітюкова вперше була означена стурбованість щодо реалізації проекту:

Враховуючи обмежену кількість виявлених документів, що викликає певні труднощі в підготовці збірника, Головархів УРСР організував також вивчення матеріалів, опублікованих у свій час у періодичній пресі. План-проспект збірника та перелік виявлених документів буде подано на розгляд відповідних відділів ЦК КПУ до 1 липня 1980 р.¹⁰

Водночас завідувач сектором відділу науки та навчальних закладів ЦК КПУ І. Курас¹¹ повідомляв ЦК:

⁸ Там само. Картотека постанов Політбюро та Секретаріату ЦК КПУ, 1979 р., № 213, арк. 3.

⁹ Мітюков Олександр Георгійович (1923–2011). У 1969–1988 — начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР.

¹⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 10, спр. 3519, арк. 104.

¹¹ Курас Іван Федорович (1939–1995), вчений-політолог, у 1972–1983 роках — інструктор, консультант, завідувач сектору відділення науки і навчальних закладів ЦК КПУ.

В настоящее время Институтом истории партии при ЦК КПУ и Главархивом при Совете Министров УССР ускорена работа по подготовке документального сборника об антинародной, подрывной деятельности сионизма на Украине¹².

Пряма згадка про труднощі, що виникли у реалізації цього завдання, зустрічається у доповідній записці від 28 січня 1980 р. зав. відділом науки та навчальних закладів ЦК КПУ Ф. Рудича «О состоянии научной критики и мерах по дальнейшему разоблачению реакционной сущности международного сионизма»:

Медленно разворачивается работа по подготовке запланированных изданий, в частности, в Институте истории партии при ЦК КПУ и Главном архивном управлении при СМ УССР¹³.

Ще різкіше прокоментував затримку підготовки збірника документів голова Держкомвидаву УРСР А. Пащенко:

Разом з тим, доповідаємо, що Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР затримує підготовку збірника документів, що викривають діяльність сіоністських партій і організацій на Україні в період боротьби за соціалістичну революцію та встановлення радянської влади, підривну антирадянську діяльність міжнародного сіонізму на Україні. Цей збірник документів передбачено видати в «Науковій думці» в 1981 р¹⁴.

Хід справ із виявлення документів та підготовкою збірника перебував на особливому контролі ЦК КПУ, куратором проекту був один із підрозділів ЦК — Інститут історії партії. Директор Інституту історії партії В. Юрчук¹⁵ у листі від 17 лютого повідомляв ЦК КПУ:

К настоящему времени в Институте истории партии проведена следующая работа:

1. Упорядочены находящиеся в партийном архиве Института документы о деятельности мелкобуржуазных еврейских партий и организаций. К материалам на еврейском языке, которые хранились в россыпи, на протяжении 1979 г. сделаны аннотации.
2. В июле 1979 г. издан совместный приказ директора Института и начальника Главархива УССР, которым определены задачи и порядок работы над сборником, утверждена группа составителей и редакционная коллегия.
3. Продолжается выявление и копирование документов по теме сборника.
4. В областные партархивы направлены запросы о наличии материалов, касающихся разоблачения деятельности сионистских партий и организаций на Украине. Получены ответы и начали поступать копии документов.
5. С целью ускорения подготовки сборника дирекцией Института в феврале с.г.

¹² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2028, арк. 23.

¹³ Там само, арк. 28.

¹⁴ Там само, оп. 10, спр. 3519, арк. 102.

¹⁵ Юрчук Василь Ісакович (1921–2001) — історик, у 1974–1988 рр. — директор Інституту історії партії при ЦК КПУ.

приняты дополнительные меры: расширена бригада составителей от Института с двух до четырех человек; работа ведется по уплотненному графику с тем, чтобы завершить подготовку рукописи сборника в IV квартале 1980 г.¹⁶

Наприкінці 1980 р. стає дедалі зрозумілішим, що ідея збірника реалізована не буде. Завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Л. Кравчук пише доповідну записку із переліком провалених ініціатив, спрямованих на боротьбу із сіонізмом. І хоча збірник документів серед них прямо не названо, але з контексту видно, з якими труднощами виконуються партійні рішення:

Отдельные министерства и ведомства неудовлетворительно выполняют поручения, определенные им постановлением ЦК. Академия наук УССР затягивает решение вопроса о создании в Институте социальных и экономических проблем зарубежных стран проблемной группы по критике международного сионизма. Минвуз УССР не обеспечил в Киевском, Львовском и Одесском университетах набор аспирантов, специализирующихся на вопросах критики идеологии и практики международного сионизма. Медленно разрабатываются и вводятся спецкурсы о реакционной сущности иудаизма и сионизма на гуманитарных факультетах вузов республики¹⁷.

І як наслідок — за рік, у листопаді 1981 р., офіційно було вирішено відмовитися від ідеї видання зазначеного збірника. Цей крок супроводжувало відповідне письмове обґрунтування, яке навели у доповідній записці від 4 листопада 1981 р. директор Інституту історії партії при ЦК КПУ В. Юрчук і начальник Головного архівного управління при Раді міністрів УРСР О. Мітюков (див. документальний додаток). Автори доповідної записки не приховували свого невдоволення рівнем ідеологічної роботи далеких попередників. Окремі реалії радянської дійсності із царини національної політики 1920-х рр. зовсім не вписувалися в уявлення В. Юрчука та О. Мітюкова. У записці двох керівників немає жодних згадок про погроми, вбивства, грабунки, гвалтування, епідемії часів громадянської війни та голоду 1921–1923 рр., що спричинилися до масової еміграції євреїв за кордон на початку 1920-х рр. Зрозуміло, що благодійна допомога іноземних єврейських організацій та реакція на неї радянської влади також не стали предметом розгляду. Натомість при описі подій далеких 1920-х рр. були використані сучасні ідеологічні штампи: «политические антисоветские доктрины», «подрывная деятельность против Советской власти сионистских и еврейских мелкобуржуазных партий и организаций». Записка цілковито відображає тодішній рівень партійно-історичної науки: майже три роки знадобилося історикам КПУ для з'ясування того факту, що КП(б)У зразка 1920-х років діяла за інших історичних умов, коли ще могли існувати контрольовані партією форми єврейського життя, навіть сама згадка про які виявилася неприйнятною в період епохи «розвинутого соціалізму».

¹⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2028, арк. 30.

¹⁷ Там само, оп. 10, спр. 3519, арк. 1.

ДОКУМЕНТ

Лист директора Інституту історії партії В. Юрчука і начальника Головного архівного управління при РМ УРСР О. Мітюкова до ЦК КПУ та супроводжувальна доповідна записка

№ 1

секретно

4 листопада 1981 р.

ЦК КОМПАРТИИ УКРАИНЫ

В соответствии с Постановлением ЦК Компартии Украины от 19 марта 1979 года Главному архивному управлению при Совете Министров УССР и Институту истории партии при ЦК Компартии Украины — филиалу Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС было поручено подготовить сборник документов, раскрывающих борьбу большевиков Украины против идеологии и практики сионизма в период Октября и строительства основ социализма в СССР.

Выявление документов для сборника осуществлялось во всех партийных и государственных архивах республики, а также в Центральном партийном архиве при ЦК КПСС и ЦГАОР СССР. Помимо архивных фондов, поиск осуществлялся по материалам советской и партийной печати за период с 1917 г. по 1925 г. В общей сложности выявлено 1 034 документа, из которых признано возможным использовать в сборнике 224. Подавляющее большинство из них — 191 относятся к периоду социалистической революции, интервенции и гражданской войны. Только 33 — к годам восстановления народного хозяйства в нашей стране.

Документы, отобранные для макета сборника, пропорционально представляют следующие основные группы имеющихся в архивах и печати материалов:

а) наиболее многочисленная (около 90%) — это материалы, характеризующие контрреволюционную и антисоветскую деятельность сионистских и мелкобуржуазных еврейских партий и организаций в годы Октября и гражданской войны, которая нашла свое отражение в их программах, резолюциях съездов, конференций и собраний, воззваниях и призывах к еврейскому населению, газетных репортажах о заседаниях Центральной рады и т.п. Данные документы представляют собой развернутое изложение сионистских теоретических доктрин, подробно характеризуют политическую антисоветскую платформу и подрывную деятельность против Советской власти сионистских и еврейских мелкобуржуазных партий и организаций, содержат злостные пропагандистские выпады против теории и практики большевизма в решении на-

ционального вопроса в СССР. Материалы, в большинстве своем, имеют открыто выраженный антикоммунистический и антисоветский характер;

б) меньшая часть материалов, хронологически охватывающих 1920–1925 гг. — это главным образом документы (протоколы, отчеты, циркуляры и т.п.), которые отражают работу еврейской секции при ЦК КП(б)У и евоцделов при губкомах и окружкомах партии. Имеющиеся материалы не позволяют показать основные направления борьбы большевиков Украины против идеологии и практики сионизма в годы строительства основ социализма в СССР, односторонне освещают организационную и идеологическую деятельность партийных и комсомольских организаций по привлечению еврейских мелкобуржуазных слоев к социалистическому строительству. Как следует из сохранившихся документов, эта деятельность практически ограничивалась мероприятиями по обеспечению «евреизации» всей работы среди еврейского населения. Ставилась задача перед партийными и советскими органами обеспечить «обслуживание еврейских масс на еврейском языке», перевести на «еврейский язык всю работу комсомола и пионеров среди еврейского населения», «решительно провести перевод школ с большинством говорящих по-еврейски на еврейский язык». Создавались так называемые еврейские театры, агитгруппы и т.п. Этим предполагалось ликвидировать почву для возможного влияния сионистской пропаганды. При осуществлении данных мероприятий местные партийные органы, в своем стремлении учитывать специфику и особенности еврейского населения на Украине, сложившегося еще в дореволюционный период, допускали перегибы в пропагандистской и агитационной работе. В связи с этим, например, указывалось в 1925 году в Отчете Главбюро евсекций ЦК КП(б)У к IV Всеукраинскому совещанию евсекций, что «существеннейшим отрицательным явлением надо считать то, что в большинстве мест агитпропработа на еврейском языке не включена в общую агитпропработу, не является органической ее частью и страдает уклоном в сторону специфических вопросов и кампаний».

Значительное количество материалов, характеризующих агитационную и пропагандистскую деятельность партийных организаций республики, является документальным отражением отмеченных уклонов.

Около 60% всех документов и материалов, отобранных для макета сборника, выявлены в фондах специального хранения, что делает невозможным их публикацию в открытой печати.

Имеющиеся документальные источники не позволяют раскрыть основные направления борьбы Компартии Украины с идеологией и практикой сионизма в 1917–1925 гг. Содержание документов не позволяет также осветить в полной мере такую важную проблему как классовая сущность идеологических концепций сионизма, раскрыть их антикоммунистическую и антисоветскую направленность, служебную, по отношению к международному империализму,

функцию сионистской идеологии. Поэтому издание документального сборника «Сионизм — враг социального прогресса» представляется невозможным.

Собранные материалы будут переданы на постоянное хранение в партархив Института истории партии, где могут быть использованы в исследовательской работе и предоставляться ученым при наличии специального допуска¹⁸.

Директор Института истории партии
при ЦК Компартии Украины
В. И. Юрчук

Начальник Главного архивного
управления при Совете Министров
УССР
А. Г. Митюков

№ 2

13 листопада 1981 р.

ЦК КОМПАРТИИ УКРАИНЫ
товарищу КАПТО А. С.

Считали бы возможным согласиться с предложением Института истории партии при ЦК Компартии Украины (т. Юрчук В. И.) и Главного архивного управления при СМ УССР (т. Митюков А. Г.) о нецелесообразности издания документального сборника «Сионизм — враг социального прогресса» и передаче собранных материалов на постоянное хранение в партархив Института истории партии.

Зав. отделом науки и учебных
заведений ЦК Компартии
Украины
Ф. Рудич

Зам. зав. отделом
пропаганды и агитации
ЦК Компартии Украины
В. Балашова

ЦДАГОУ, Ф. 1, оп. 25, спр. 2224, арк. 2–5.

¹⁸ У 1979 р. Архів Інституту історії партії (зараз — Центральний державний архів громадських об'єднань України) сформував об'єднаний архівний фонд № 41 під характерною для того часу назвою «Єврейські націоналістичні партії та організації». У 1993 р. фонд отримав сучасну назву «Єврейські політичні партії та організації».

«ІНТУРИСТ» ВИКРИВАЄ «СІОНІСТСЬКИХ ЕМІСАРІВ»

У 1950–1980-х рр. газети Радянського Союзу, і зокрема УРСР, рясніли історіями про «підривну діяльність» іноземних туристів, що нібито були «емісарами зарубіжних сіоністських центрів». Насправді ці «емісари» завдавали клопотів не державному устрою, а працівникам «ідеологічного фронту», бо їм доводилося полемізувати з іноземними туристами, що доволі активно обговорювали незручні теми. Євреї-туристи складали специфічну групу, частина з них займала рішучу позицію та шукали контактів із радянськими людьми — своїми родичами, відвідували синагоги та «відказників» — активістів еміграції.

У системі кількох радянських установ, що здійснювали нагляд за поведінкою та настроями іноземців, значне місце відводилося Всесоюзному акціонерному товариству (ВАТ) «Інтурист» (засноване у квітні 1929 р.) та Бюро міжнародного молодіжного туризму «Спутник» (дата заснування — червень 1958 р.).

Сутність радянської туристичної індустрії добре розумів Денис Горбацевич, американський робітник та журналіст газети «Новое русское слово». Родом із Білорусі, яку він залишив ще до Першої світової війни, Горбацевич відвідував СРСР в різні роки. Поїздку 1966 р. він описав у подробицях, для нього маніпулятивний стиль «Інтуристу» не був секретом:

Туристов изолировали от советского населения, чтоб они не проникли чего доброго, в глубины ленинизма, а советское население не пострадало от буржуазного поветрия. В этом, так сказать, вся суть московской туристической политики сосуществования с капиталистическими странами: долларами мы, мол, не брезгуем, валюта ваша нам даже очень пригодится, но посмотреть на нас, на наше социалистическое строительство, можно вам лишь издали, не вдаваясь в излишние для вас подробности, разговоры¹.

Радянська модель туризму суттєво відрізнялася від західної, де прибуток з туризму становить поважну частину бюджету багатьох держав, у тому числі

¹ Горбацевич Д. Два месяца в гостях у колхозников (заметки американского туриста). — Нью-Йорк, 1967. — С. 7.

й розвинутих, на різних континентах. Попри те, що західні туристи приносили СРСР тверду валюту, щодо розвитку туристичної інфраструктури діяв залишковий принцип фінансування. Спеціалісти «Інтуристу» зазначали, що багато іноземних туристів ввозили з собою значні кошти, які мали намір витратити в часі подорожі, але замість розваг та «шопінгу» їм пропонували, наприклад, «демонстрування документальних і історико-революційних фільмів і читання лекцій на іноземних мовах з тематики до ювілею Великого Жовтня»².

За своїм соціальним складом контингент іноземних туристів, що приїздили до СРСР від середини 1950-х рр., помітно відрізнявся від делегацій, що відвідували Радянський Союз у довоєнний період. Якщо до війни «Інтурист» в основному приймав групи робітників, то в післясталінський період групи формувалися на відкритій для всіх верств основі. «Інтурист» був специфічною організацією: його комерційні функції визначало міністерство зовнішньої торгівлі СРСР (у складі якого він перебував до 1964 р.), за створенням «привабливого фасаду» та ідеологічною обробкою іноземців наглядали партійні органи³, а за поведінкою туристів стежив КДБ. Партійні ортодокси розглядали іноземний туризм як один із чинників підриву соціалістичного ладу в СРСР.

В'ЇЗД ДО СРСР ТА ПРАВИЛА ПЕРЕБУВАННЯ

Для в'їзду до СРСР іноземець мав отримати візу. Найпростішим варіантом була звичайна туристична подорож за наперед узгодженим маршрутом у складі туристичної групи; у цьому випадку було достатньо скористатися послугами туристичного агентства, яке виступало посередником між туристом та радянською дипломатичною установою. Якщо подорож здійснювала організація чи спілка (група науковців, студентів та викладачів тощо), вона брала на себе контакти із радянським посольством або консульством. У разі індивідуальних поїздок, у тому числі до родичів, туристи зверталися самостійно до посольств. Оформлення спеціальної подорожі до родичів було найскладнішою справою. Треба було вислати свої анкети не лише до посольства, але й до своїх родичів, які мали отримати дозвіл від місцевої влади (читай — КДБ). Якщо турист мав намір відвідати кількох родичів, що жили у різних місцях СРСР, то кожний дозвіл оформлювали окремо. Тому не дивно, що туристи відмовлялися від такої складної процедури, що не завжди гарантувала дозвіл, і самотужки шукали вихід. Наприклад, біля готелів «Інтуристу», зокрема у Львові та Києві, завжди можна було побачити людей, здебільшого жителів сільської місцевості, що приїздили зустрітися із родичами. Часом радянські люди на таке «побачення» приїздили з віддалених куточків СРСР. На власний ризик деякі туристи йшли на порушення правил перебування в СРСР, самостійно виїжджали до місць поза межами визначеного маршруту. Такі неконтрольовані пересування влада карала.

² ДАЛО, ф. 3, оп. 10, спр. 85, арк. 32.

³ Наприклад, 28 березня 1967 р. ЦК КПУ ухвалив постанову «Про стан та заходи по поліпшенню обслуговування іноземних туристів».

Наводимо приклад зі звіту КДБ «О пребывании во Львове американских туристов» від червня 1962 р.:

Отдельные туристы предпринимали попытки самостоятельно выехать в села Львовской области. Так, например, туристка Влах Ольга Михайловна, 1904 года рождения, 11 июня самовольно выехала к своим родственникам в село Коцури, Бобрского района, Львовской области, где была задержана. Факт нарушения Влах установленного туристского маршрута был официально задокументирован⁴.

Західним туристам, які користувалися послугами радянських туристичних агентств або подорожували самостійно за наперед узгодженими маршрутами, треба було враховувати певні особливості ставлення до них у СРСР. З одного боку, в Радянському Союзі до них ставились як до людей особливого ґатунку і надавали їм багато привілеїв побутового характеру у порівнянні з радянськими громадянами: найзручніші готелі та місця в ресторанах були призначені для іноземців, до їхніх послуг був недосяжний для більшості радянських громадян вибір у закритих крамницях дефіцитних товарів, які можна було придбати за валюту, і таке інше. З іншого боку, іноземець, у більшості випадків, не міг «розчинитись» у натовпі, як у Лондоні чи Парижі: його одразу відрізняли; іноземець у той чи інший спосіб завжди перебував під наглядом влади, представником якої для нього були працівники «Інтуристу»: влада хотіла знати, де він, з якою метою зустрічається з людьми. Ще раз зауважимо, що в Радянському Союзі іноземці могли перебувати лише в тих місцевостях, які були вказані в їхніх візах, і мали дотримуватися встановлених для них маршрутів. Практично лише невелика частина радянської території була відкрита для відвідування туристами. Наприклад, в межах УРСР для іноземних туристів були закриті території Волинської, Рівненської, Львівської, Тернопільської, Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей, вони могли перебувати лише у Львові, Ужгороді, Рівному, Тернополі та Чернівцях. Також були закриті Дніпропетровськ, Миколаїв, Севастополь, Балаклава та вся східна частина Кримської області⁵. Туристи знали також, що разом із тим у них є певна свобода пересування у межах означених візою або маршрутом місцевості, і влада в особі «Інтуристу» не має права на заборону зустрічей з радянськими громадянами. Дисидент та правозахисник Валерій Чалідзе інформував потенційних туристів:

Следует помнить, что Вы вправе свободно передвигаться в пределах того населенного пункта, в котором Вы законно находитесь. Иногда советские власти предпочли бы, чтобы Вы ограничили себя и в этом, например, не посещали тех лиц, которые не угодны властям. Вы можете смело пренебрегать подобными претензиями — Ваше поведение от этого не перестанет быть законным⁶.

⁴ДАЛО, ф. 3, оп. 8, спр. 437, арк. 61.

⁵Див.: Постановление Совета Министров СССР от 16 июня 1966 г. «О порядке передвижения иностранцев по территории СССР» на www.kgbddocuments.eu

⁶Чалидзе В. Иностранец в СССР. Юридическая памятка. — Нью-Йорк, 1980. — С. 30.

ТУРИЗМ ПІД НАГЛЯДОМ КДБ

Крім виконання основного завдання: транспортного забезпечення, побутових послуг, екскурсій тощо, — перед «Інтуристом» була поставлена вимога інтенсивної пропаганди радянського устрою. Створення позитивного («вітринного») образу СРСР, ідеологічна обробка при обслуговуванні іноземних туристів відносилися до пріоритетних завдань всього суспільства. За словами секретаря ЦК КПУ А. Скаби,

пропагандистской и разъяснительной работой с зарубежными гостями должны активно заниматься все организации, учреждения, предприятия, колхозы, совхозы, учебные заведения, посещаемые туристами или иностранными специалистами⁷.

Але роль працівників «Інтуристу» була визначальною. На іноземців намагалися вплинути гіді-перекладачі «Інтуристу», не всі з них були готові до прямої конфронтації та могли відповісти на прості запитання стосовно внутрішньої та зовнішньої політики «країни рад». Гіді були зобов'язані інформувати керівництво у письмовому вигляді про настрої туристів. При нагоді вони підкреслювали свою роль, наприклад, наголошували на «пильності» перекладачів «Інтуристу» та кепкували з переляканих викладачів та студентів Ленінградського державного університету в 1967 р.:

Переводчики Интуриста пресекали попытки туристов протаскивать подобные мысли и идеи, но присутствовавшие советские преподаватели и студенты, несмотря на то, что они были сориентированы о настроениях туристов, оказались, очевидно, недостаточно подготовленными и в своих ответах на вопросы туристов — почему в СССР не продают буржуазных газет, что думают советские люди о процессе над Даниэлем и Синявским⁸, — не излагали точно свои мысли и боялись вступать в дискуссию в тех случаях, когда ее им навязывали туристы⁹.

Думки багатьох туристів ретельно фіксували у звітах про перебування туристичних груп у СРСР. При аналізі звітів про перебування іноземних туристів в УРСР неминуче виникає питання про їхню достовірність. Чи адекватно гіді передавали думки та погляди закордонних гостей, пригадує Станіслав Пантелюк, багаторічний співробітник київського відділення ВАТ «Інтурист», кваліфікований гід-перекладач:

Написання звіту вимагало певної майстерності. Нашому керівництву було відомо, що іноземці вкрай скептично налаштовані та негативно ставляться до комуністичної ідеології, а також що наші пропагандистські зусилля не приносять жодного результату. Але вносити до звіту всі думки туристів було неможливо,

⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6365, арк. 38.

⁸ Судовий процес проти письменників А. Синявського і Ю. Данієля тривав з осені 1965 р. по лютий 1966 р. Письменників звинуватили в написанні та передачі для видання за кордоном творів, «що ганьблять радянський державний і суспільний лад». Процес висвітлювався у радянській та світовій пресі. Підсудні винними себе не визнали, були засуджені на 5 (Данієль) та 7 (Синявський) років таборів.

⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6380, арк. 52.

ТУРИСТИ БУВАЮТЬ РІЗНІ...

Контрольно-пропускний пункт на кордоні живе напруженим життям. Пролітали через нього дороги в далекі світи. Пройджали тут громадяни різних країн і континентів. Ідуть ті, хто хоче побачити нашу країну, познайомитися з її людьми, з нашим способом життя. Таких, звісно, переважна більшість.

Але трапляються, на жаль, туристи й іншої категорії. Вони ідуть до нас із заздалегідь поставленою, далеко не благородною метою. І везуть вони в туто набитих шкіряних валізах та модерних саквояжах, а то й у спеціальних обладнаних тасмах скронях речі, які не передбачені жодною митною декларацією. Таких туристів, асн річ, не цікавить наші несорі колгоспні поля, де селянин ростить хліб і цим утверджує мир на землі та достаток у робочому домі. Не новобудови наші їх приваблюють, не успіхи в галузі науки, культури. У них одна мета і одне завдання: перевезти через кордон запаковану у потаємних скронях ідеологічну отруту.

Житель Австралії Берстен Ян-Джєфрі чомусь вирішив, що в нашої республіки має бути широка

представлена писемна творчість колишнього прем'єра Ізраїлю Голди Меїр. У радянських людей, у тому числі й наших громадян єврейської національності, названий австралійський місіонер і ті, хто його споряджав у далеку дорогу, звісно, не консультувалися з того приводу, чи є потреба завозити до нас подібні мемуари. Довелося на кордоні здати їх. Пішли в утиль мемуари Голди Меїр. З точки зору радянських людей, це найдоступніше для них застосування, адже вони знають автора тих опусів. Голди Меїр «прославила» себе на посту прем'єр-міністра Ізраїлю авантюристичною політикою, яка призвела до зубожіння трудящих, інфляції, загострення обставини на Близькому Сході.

З іншого континенту, з американського, приїхали до Чопи Симон Вайнцхандлер, Яаф Штанделей та Рональд Фалк, які навчаються в коледжі равинів, що в Брукліні. Вирішили майбутні равини, що в Радянському Союзі, бачте, нікому задовольнити справу віруючих євреїв на релігійну літературу на мові іврит, і самочинно валилися за це діло. Приперли равини до Чопи паку книг, які довелось здати.

Не треба думати, що равини і їм

подібні «туристи» везуть до нас цю «літературу» відкрито і здають її на кордоні добровільно. Доводиться знаходити і викучати. Не так давно було знайдено «літературу» в запасному колесі іноземного автомобіля, під обшивкою кабінки, в спинці крісла водія. 32 примірники різного ідеологічного хламу.

Канадські «туристи» Ранда Черл Намєнські та Естєлла Камінські, вирушаючи в подорож до Радянського Союзу, брали з собою для спекуляції у великій кількості «Вібілію», псалми та інші релігійні книги, видані за рубежом українською мовою, які вони, до речі, майже не знають.

Спіймани на гарячому жителі США та Канади Барбара Вассон, Джон Пенко та Барбара Колман, які хотіли з корисливою метою провезти в сумках із подвійним дном кілька десятків книг релігійного характеру, видрукуваних російською та українською мовами.

Нечисті, звісно, заробітки мали на меті іноземці. Як і взагалі надто брудна ця справа — ідеологічна диверсія, до якої вдаються наші противники. Не сприяє вона розрядці напруженості, якої прагнуть чесні люди всього світу.

І. ДУБЕНКО.

інакше можна було перекреслити роботу та подальшу кар'єру. Треба було створити образ, потрібний керівництву — бійця першої лінії ідеологічного фронту¹⁰.

Саме тому у заключній частині звітів гідів-перекладачів вміщували слова про активну протидію «ворожій ідеології», що поширювали деякі туристи:

Внаслідок умілої поведінки гідів-перекладачів і студентів-практикантів «Інтуристу» розповсюдження американських журналів в більшості випадків удавалось локалізувати. Так само зустрічали належну відсіч і рішуче припинялися спроби нав'язати прозахідну оцінку близькосхідних проблем, поставити під сумнів зовнішньополітичний курс СРСР на Близькому Сході (див. документ № 2 у додатку). Во всех случаях гиды-переводчики разъясняли туристам ошибочность их суждений, а лица, допускавшие враждебные высказывания, получали должный отпор (див. документ № 3 у додатку).

Низький інтелектуальний рівень деяких гідів (особливо серед студентів старших курсів факультетів іноземних мов, що влітку працювали у «Спутнике») вражав: повне нерозуміння становища євреїв в СРСР та інтуїтивне намагання якнайкраще представити радянську дійсність. Наприклад, гід-перекладач «Спутника» Алевтіна Абашина, не вагаючись, брехливо заявляє туристу із Франції, що «для распространения еврейской культуры у нас издаются книги на иврите, существуют театры, школы и т.д.» (див. документ № 4 у додатку). Разом із тим, треба віддати належне кваліфікованим гідам-перекладачам за старанну фіксацію неортодоксальних висловлювань іноземців (можливо, деякі з них отримув-

¹⁰ Архів автора. Інтерв'ю від 10 жовтня 2016 р.

вали від цього естетичну насолоду), радянські громадяни могли дозволити собі вільні слова лише у вузькому колі однодумців.

Іноземні туристи перебували під пильним наглядом «Інтуристу» та КДБ. Щільний контроль КДБ за будь-якою радянською установою не був секретом, тим більше це стосувалося системи «Інтуристу». Українська літературознавиця, перекладачка української літератури німецькою мовою, видавець, громадська й політична діячка Анна-Гая Горбач так фіксує свої враження від контактів зі службами готелів «Інтуристу»:

Очевидно, що в Інтуристі є працівники, яким доручено обсервувати коло зацікавлень туриста (особливо індивідуального, що не зв'язаний з якоюсь програмою, як це буває при групах), і вони тоді звертають вам увагу, що ви «надуживаєте гостинність радянської країни»¹¹.

Про необхідність бути обережними при контактах із радянськими гідями попереджав Валерій Чалідзе:

Когда речь идет о слежке, надо помнить также о гидах и переводчиках Интуриста — среди них есть очень милые и дружелюбно настроенные люди, но симпатии не должны помешать Вам помнить, что у них есть определенные обязанности перед властями. (С советскими переводчиками вообще надо быть осторожными и ни в коем случае не следует доверять их переводу в тех случаях, когда Вы берете на себя какие-то обязательства или подписываете деловой контракт)¹².

Крім штатних працівників «Інтуристу», нагляд за поведінкою та контактами іноземців здійснювали органи держбезпеки, до активного контролю залучали агентів КДБ та їхні допоміжні служби. Так, у доповідній записці «О пребывании во Львове американских туристов» Управління КДБ по Львівській області від 19 червня 1962 р. знаходимо такі подробиці:

Оказание положительного влияния на иностранцев, ограждение их от нежелательных контактов с отдельными советскими гражданами проводилось с помощью партийно-комсомольского актива и дружинников¹³.

Оперативні працівники КДБ та секретні співробітники (секретные сотрудники — «сексоти») фіксували всі зустрічі іноземців, знали адреси у Львові, де туристи зустрічалися із родичами та знайомими, записували їхні розмови та аналізували їхні висловлювання. Туристи перебували під підозрою у шпигунстві, зайва увага до будь-чого привертала увагу держбезпеки. Дві жінки з американської групи «в процесі вивчення» їхньої поведінки потрапили до звіту:

Туристка Дмитриевф Анна-Мария, 1917 года рождения, уроженка штата Огайо 10 июня вместе с другими американцами посетила во Львове Стрыйский парк, где, с разрешения гида, сорвала несколько листков красностолого бука и положила их в сумку, заявив нашему агенту, что эти листья и цветы она взяла на па-

¹¹ Горбач А.-Г. Україна моїми очима // Сучасність. — 1973. — № 2. — С. 62.

¹² Чалідзе В. Иностранец в СССР. Юридическая памятка. — Нью-Йорк, 1980. — С. 46.

¹³ ДАЛО, ф. 3, оп. 8, спр. 437, арк. 53.

мять, высушит и повезет в США. Там же Дмитриефф фотографировала имеющейся у нее кинокамерой небрежно одетых женщин, работавших на цветочных клумбах. Берлинер Гертруда Хаимовна, во время посещения 7 июня Львовского электролампового завода, фотографировала аппаратом «Кодак» новую стеклопечь для производства цельностеклянных кинескопов, которая, по сообщению администрации завода, является новшеством в техническом отношении.

По этим фактам информирован КГБ при СМ УССР для принятия мер при выезде туристки из Советского Союза¹⁴.

Завершує цей звіт родзинка — перелік трьох груп «розвідників», що здійснювали таємний нагляд за іноземними туристами та пересувалися разом із ними:

13 июня американские туристы, под наблюдением выездной агентуры, доверенных лиц и оперативного работника выехали из города Львова в Одессу¹⁵.

ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ В СРСР

Американські євреї, які відвідували Радянський Союз, напередодні подорожі мали можливість отримати певні інструкції від експертів. Так, Американський єврейський конгрес запровадив спеціальну програму для осіб, що планують відвідати СРСР, як у складі організованих груп (фахових, бізнесових, студентських тощо), так і самостійно. Під час сесії майбутні туристи дізнавалися, що можна очікувати від «Інтуриста» та радянських установ, як треба виходити на контакти із радянськими євреями, де знаходяться синагоги, меморіали та кладовища¹⁶.

Радянські пропагандисти знали, що американські туристи заздалегідь готувалися до подорожі. Професійний дезінформатор Іона Андронов, власний кореспондент тижневика «Новое время», так описував путівник по СРСР, підготовлений Американським єврейським конгресом:

Сионисты стремятся заполучить нужных им агентов среди многочисленных туристов, посещающих Советский Союз. В Нью-Йорке некий Фил Баум из «Конгресса американских евреев» уже издал «Краткий путеводитель по СССР», который является, по словам самого автора, руководством «по антисоветской пропаганде». Публикация рассчитана исключительно на туристов-евреев, которых убеждают вести на советской земле враждебную агитацию и завязывать при любом удобном случае нелегальные связи, полезные для политических акций Тель-Авива. Главная мишень таких провокаций — советские евреи¹⁷.

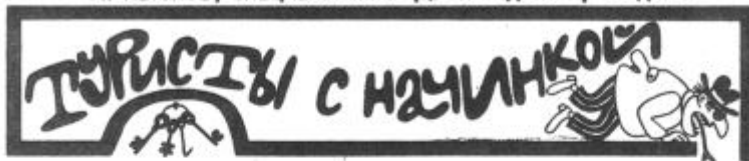
Особливим місцем, де західний турист вперше зустрічався з офіційними представниками СРСР, був державний кордон. Суворість митних правил та ретельний митний контроль неприємно дивували іноземних туристів, у Радян-

¹⁴ Там само, арк. 60.

¹⁵ Там само, арк. 61.

¹⁶ JTA daily news bulletin. — August 6, 1971.

¹⁷ Андронов И. Бумеранг сионизма // Новое время. — 1973. — № 3. — С. 29.

... Туризм, как известно, явление отрадное, интересное и полезное. Сотни тысяч людей ходят, ездят, летают, переплывают моря и океаны с самыми благородными целями: узнать, познакомиться, развлечься, отдохнуть... И в нашу страну приезжают десятки тысяч туристов со всех материков планеты. Но среди подавляющего большинства честных путешественников попадаетесь, к сожалению, незначительная категория туристов «с начинкой».

Приезжают, например, из американского города Бруклина туристская чета — Гарольд и Эллин Гринберги. Поначалу могло показаться, что их интересуют достопримечательности Москвы, Ленинграда, Киева... Но вот в Одессе, в отличие от других туристов, Гринберги не стали любопытствовать, что стало с бывшей Молдаванкой, и не задавали традиционного вопроса: «Где вот улик, где жил знаменитый писатель Бабел, который писал про популярного гангстера Бенуа Крик?»

Нет, их интересовало совсем другое. Они разыскали некую Софью Михайловну Литвакову и нанесли ей визит.

— Мы привезли вам привет от вашего мужа.

— Мой муж здесь, со мной.

— От вашего бывшего мужа, уехавшего в Америку.

— Да? — вежливо-равнодушно спросила хозяйка. — Как он выглядит?

— Собственно, — замаялся Гринберг, — мы его не видели. Мы его не знаем, нас просил зайти к вам господин Рихтер.

— Понятия не имею, кто это... — удивилась Литвакова.

— Это неважно. Рихтер просил узнать, почему вы не уезжаете. Ну, так почему вы мешкаете?

Чтобы остановить заграничного зазывалу, Литваковой пришлось позвать на помощь милицию.

И вот вопросы уже задают туристу «с начинкой». А спросить его, как говорят в Одессе, есть об нем.

— Кто это в Бруклине снабдил вас обувью с тайничками, в которых спрятана киноплёнка с адресами советских людей, в том числе и с адресом Литваковой? Где, в каком супермаркете купила ваша супруга сумочку с двойным дном?

Турист Гринберг морщит лоб и молчит. Вообще у туристов «с начинкой» одно из самых слабых мест — память. Стоит им познакомиться с полицием, как в первое мгновение наступает полная амнезия.

г. Одесса.

ському Союзу не було вільного виходу з митниці з написом «Nothing to Declare». Вся література, видана за кордоном російською та українською мовами (у випадку УРСР), привертала особливу увагу митників і могла бути затримана. Тим не менш, іноземні туристи з успіхом провозили до СРСР такі книги. Туристам було відомо, що їм особисто нічого не загрожувало: у випадку невдалої спроби книги будуть конфісковані. «Они пытались провезти с собой религиозную литературу, которая была изъята таможенными властями», — повідомляла довідка про перебування в СРСР групи туристів з Ізраїлю від травня 1967 р. (див. документ № 1 у додатку). Ось що пише про свої враження від «читацьких зацікавлень» радянської митниці Анна-Галія Горбач:

Найбільше клопоту можете однак принести молодим прикордонникам, коли везете зі собою книжки. Вояки, що на прикордонній службі в Чопі, до книжок звичайно не компетентні; вони кличуть якогось підстаршину, а той знову посилає вам на голову якогось «спеціаліста» з «Інтуриста», молодого філолога, що з цікавістю перегляне ваші подарки для людей з літературних кіл та ще, може, попросить якусь збірку того чи іншого англійського чи французького поета¹⁸.

Після перетину кордону туристи мали дотримуватися певних правил у поведінці. У разі, якщо вони, перебуваючи в СРСР, переходили ці неписані лінії та занадто відверто шукали контактів із радянськими людьми (навіть з метою передати гроші та вітання від родичів на Заході), а особливо якщо туристи по-

¹⁸ Горбач А.-Г. Україна моїми очима // Сучасність. — 1973. — № 2. — С. 57.

чинали спілкуватися з «отщепенцями», до них застосовувався такий захід, як «виставлення». Так, 30 липня 1974 р. «Радянська Україна» опублікувала нарис «Крах сіоністського емісара» за підписом В. Савцова, активного автора, що спеціалізувався на антисіоністській тематиці. Отже, героєм нарису став американський студент М. Глоттер («емісар американського сіоністського центру»), якому, за твердженням В. Савцова, було поставлено «цілком конкретне завдання збирати тенденційну, фальсифікаторську інформацію з національного питання в СРСР, щоб підгодовувати нею ворожу щодо нашої країни та справи миру імперіалістичну пропаганду». Крім того, на думку В. Савцова, М. Глоттер мав утягувати радянських людей до «сіоністського павутиння». Для виконання цієї місії він отримав 800 доларів від «сіоністського комітету» (насправді це були гроші від родичів, які він мав передати зазначеним особам за списком). Далі В. Савцов пише:

Якщо додати до згаданих грошей та списків ще й фотографічне спорядження, призначене для фіксації «пікантних» для сіоністів і буржуазної пропаганди фактиків з нашого повсякдення, ми матимемо повне уявлення про спеціальну підготовку М. Глоттера для виконання завдання.

Цілком зрозуміло, що В. Савцов написав свій нарис не без творчої допомоги «компетентних органів», що надали йому можливість зустрітися з туристом, «злочинні провокації якого зазнали краху». «Сіоністського емісара М. Глоттера виставлено за межі нашої країни, виставлено з глибоким презирством», — так В. Савцов завершив свій текст.

Ще гірше було, коли туристи починали відверто висловлювати свої «хибні думки». Наприклад, у травні 1978 р. американський турист Роджер Даймонд, за свідченням начальника Головного Управління по іноземному туризму при Раді міністрів УРСР В. Добротвора, «пытался опорочить советскую действительность, принизить значение новой Конституции СССР» та заявив, що

в СССР бояться неуютной строю литературы, а вот в США не бояться ни советской литературы, ни периодических изданий. В США свобода и демократия, а в СССР ни того, ни другого нет.

Як наслідок, Даймонд за антирадянську діяльність рішенням компетентних органів був виставлений за межі Радянського Союзу (див. документ у додатку).

Про можливість «виставлення» з СРСР попереджував Валерій Чалідзе, автор юридичної пам'ятки «Иностранец в СССР»:

В тех случаях, когда советские официальные лица считают, что Вы серьезно нарушили правила Вашего пребывания в Советском Союзе, Вы можете быть высланы из Советского Союза раньше, чем окончится срок Вашей визы. Поскольку нет никаких законов, регулирующих высылку, невозможно заранее сказать, в каких случаях она возможна¹⁹.

¹⁹ Чалидзе В. Иностранец в СССР. Юридическая памятка. — Нью-Йорк, 1980. — С. 25.

«АМЕРИКАНСЬКИЙ ТУРИЗМ–МІЖКОНТИНЕНТАЛЬНА ЗБРОЯ»

Однією із характеристик сталінізму була шпигуноманія та вороже ставлення до іноземців. Післясталінський Радянський Союз поступово відкривав себе для іноземних туристів та швидкими темпами розбудовував туристичну галузь. Початкові враження від контактів були не на користь СРСР: суспільство, що сформувалося за роки радянської влади, сприймало іноземців як представників ворожого оточення. Так, наприклад, у листопаді 1954 р. секретар ЦК ЛКСМУ Г. Шевель інформував ЦК КПУ про перебування у Києві впродовж 4 днів групи учасників сесії Міжнародної спілки студентів:

Окремі члени делегації відвідали Володимирський собор, а студенти з Ізраїля — синагогу на Подолі. Треба доповісти, що 1-го вересня три члени делегації (з Норвегії та Данії) пішли гуляти по місту (вони цього забажали), фотографували чергу біля магазину на розі вул. Леніна та Піроговської і були при цьому затримані публікою з черги, а потім відправлені у відділення міліції. Після з'ясування вони були відпущені²⁰.

У 1950-ті роки іноземці звертали особливу увагу на незвичний для них радянський побутовий безлад; уявлення про СРСР як передову державу, яке намагався показати (нав'язати) «Інтурист», перекреслював низький рівень обслуговування. Внутрішні документи агенції за 1956–1957 рр. рясніють прикладами «загальної дезорганізації та поганого обслуговування» у Київському «Інтуристі»²¹. В липні 1956 р. Уповноважений Ради у справах релігійних культів П. Вільховий у звіті про перебування в УРСР групи туристів-рабинів зі США, повідомляв:

Раввины-туристы из Америки были не очень довольны тем, что в киосках, находящихся при «Интуристе» (в Киеве и Одессе), нет в продаже обыкновенной писчей бумаги. Турист хочет написать письмо, просит у продавца киоска писчей бумаги, а ему вместо бумаги предлагают небольшой блокнот. «Что? У вас бумаги для письма нет?» — такие и подобные вопросы задавали неоднократно раввины-туристы²².

Радянське повсякдення із чергами, убогий вибір товарів, до того ж низької якості, постійно привертало небажану увагу іноземців. Оригінальну пропозицію — винести крамниці поза середмістя — висунув секретар Львівського обкому комсомолу Кузько. У травні 1962 р. на зборах обласного партійного активу працівників торгівлі він запропонував:

Львів є туристичним містом і влітку тут буває багато іноземних туристів. В магазинах інколи створюються великі черги. Це незручно для покупців і, по-друге, деякі борзописці ходять і фотографують наші черги. Тому треба перенести частину торговельних точок на околиці²³.

²⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 3715, арк. 266.

²¹ Див.: Багдасарян В. Э., Мазин К. А., Орлов И. Б., Федупин А. А., Шнайден Й. И. Советское зазеркалье. Иностранный туризм в СССР в 1930–1980-е годы. — М., 2007. — С. 100, 147.

²² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4339, арк. 58.

²³ ДАЛО, ф. 3, оп. 8, спр. 424, арк. 180.

слишком рьяные туристы-«миссионеры», пытающиеся в оболочке библейских песнопений сбыть в нашей стране залежалый, душно пахнущий товар — антисоветчину

...Ранним августовским утром пение птиц в сосновом лесу на территории турбазы «Ласточка», где организует прием иностранных гостей одно из старейших на Украине агентство ВАО «Интурист» по Винницкой области, было нарушено троллями заокеанских туристов, приехавших из США со своим музыкальным и, как выяснилось позже, духовным руководителем Дэвидом Россом.

Но и превеликому огорчению зарубежных бардов особые впечатления их вокальное речение не производило. Советские туристы, отдыхавшие на турбазе, спешили кто на экскурсию, кто на пляж, кто на спортплощадки...

Однако не то чтобы к месту, а уж совсем не укладывающейся в рамки выглядела картина, когда ранним осенним утром вышли из гостиницы «Октябрьская» туристы из США Этки Либеович и Элис Кинцер и с лунатическим упорством начали перелезать через заборы, заглядывать в подворотни в окна, подьезды. Такое необычное путешествие в столь ранний час не могло не привлечь внимания работников милиции и дружинников, оберегающих покой советских граждан. Поэтому они заинтересовались, кто ищет женщин, но те бросились наутек. Когда по возвращении в гостиницу «туристов» опять вежливо спросили, кого

в столь раннее время дамы разыскивают, пришлось сознаваться, что они должны были встретиться с лицами, адреса которых им якобы дали в синагоге Нью-Йорка.

Через месяц из США в Винницу прибыли туристы Маркус Ричард и Уолтер Тола и... направились по тем же адресам, что и их соотечественники. И вновь, по возвращении с «прогулки» им была задана тот же вопрос: «Что ищут господа?» Ответ был исчерпывающим — в США очень обеспокоены сокращением количества лиц еврейской национальности, выезжающих в Израиль из СССР, вот и прислали их в Винницу

звонить, разыскивать, пытаться сплотить «обиженных». Но не вышло, советские люди не желали ни встречаться, ни разговаривать с подобными миссионерами, так упорно пытающимися вызвать их на провокацию.

А иначе и быть не могло.

... Можно, конечно, понять усердствование некоторых из них. Ведь за невыполненное задание их по головке не погладят. У той же Этки Либеович, например, проживавшей в Нью-Йорке, нет богатого родственика, нет даже кормильца, но канючий вель «дядя» финансирует ее вожаки и посылки других «миссионеров». Он то и затребует, вероятно, отчет за то, что то так позорно пустили петуха...

Впрочем, это уже не наша забота.

Ю. КАТЕРИНИЧ.

Винница.

Західні туристи своїми висловами, розкутою поведінкою, одягом і неортодоксальним баченням життя впливали на думки радянських людей. Не випадково секретар ЦК КПРС Л. Іль'чов на Всесоюзній нараді з ідеології сказав стосовно іноземного туризму: «Открыли новое неядерное, небаллистическое, но межконтинентальное оружие — американский туризм»²⁴.

Від середини 1950-х рр. фіксуються організовані приїзди туристів-ізраїльтян та євреїв із США, Великої Британії, Франції, Аргентини, Канади та інших країн до УРСР. Вони здебільшого приходили до синагог, чим бентежили керівництво громад та уповноважених Ради у справах релігійних культів. Інформацію, яку іноземці отримували із «першоджерел», від простих громадян України, вони переказували далі, і так формувався малопривабливий образ Радянського Союзу на сторінках західної періодики. У травні 1959 р. заступник уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів УРСР Р. Швайко із роздратуванням писав до ЦК КПУ про незапланований візит до Київської синагоги:

25 квітня синагогу відвідало п'ять американських туристів, серед яких було дві жінки. Зазначені особи цікавились, як живуть євреї, чи немає переслідування іудейської релігії, чому немає єврейських шкіл, скільки живе у Києві євреїв. Американські туристи вели себе розв'язно, розмови з віруючими та їх адреси записували і фотографували.

На вимогу голови релігійної громади, щоб припинили розмови і фотографування оскільки це врівоченням заборонено робити в суботу, американські туристи зі злістю відповіли, що записи розмов і фотографування вони роблять не тільки для себе, а щоб передати це євреям в Америці. Зазначених осіб ніхто з працівників «Інтуристу» не супроводжував. Нас також не поставили до відома, що ці туристи мають намір відвідати синагогу²⁵.

²⁴ Пыжиков А. В. Хрущевская «оттепель». — М., 2002. — С. 141.

²⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5028, арк. 84.

Уявлення про кількість іноземних туристів, що приїздили до УРСР у 1960-х рр., дає таблиця з «Отчета о работе Управления по иностранному туризму при СМ УССР за 1967 г.»²⁶, в якій порівнювалися 1966 та 1967 роки (відомості лише про іноземних туристів із «капіталістичних» країн):

№	Країна	1966 рік	1967 рік
1	Велика Британія	1 640	2 306
2	Ізраїль	922	151
3	США	9 349	8 099
4	ФРН	4 914	6 314
5	Франція	7 003	8 730

Істотне зменшення кількості ізраїльських туристів у 1967 р. можна пояснити розривом радянсько-ізраїльських дипломатичних відносин після Шестиденної війни. Кількість організованих турів до УРСР у межах «Інтуристу» не змінювалася впродовж декад, хоча зменшувалася за часів найбільшої конфронтації із Заходом. У 1978 р. Київ побачили близько 1 300 туристів із США — клієнтів «Інтуристу», в основному це були «особи єврейської національності». Ця група західних туристів (здебільшого люди, що не були обмежені у часі: пенсіонери, представники вільних професій, студенти та викладачі) особливо непокоїла співробітників Комітету держбезпеки.

Так, у звіті про роботу Комітету держбезпеки СРСР за 1975 рік за підписом голови КДБ при РМ СРСР Ю. Андропова зазначалося:

Среди иностранцев, приезжавших в нашу страну по линии культурного, научного обмена и в качестве туристов, выявлено значительное количество эмиссаров зарубежных сионистских и других антисоветских организаций²⁷.

Напередодні радянських свят КДБ доповідав про присутність іноземних туристів у Києві керівництву республіки та вживав «необхідних заходів». П. Шелест, за посадою — найбільш охоронювана людина республіки, своє небажання бути окремо від народу під час Першотравневої демонстрації 1972 р. (остання в його кар'єрі на посаді першого секретаря ЦК КПУ), висловив таким чином:

2 квітня 1972 р. прийняв Крикуна, першого заступника голови КДБ УРСР. Обговорювали питання підготовки до першотравневих свят; з метою забезпечення безпеки КДБ пропонує відсунути трибуну вглиб на 4–5 метрів. Я не погодився, сказав, що якщо боятися свого народу, тоді робити нічого — потрібно йти із своїх

²⁶ Там само, оп. 25, спр. 110, арк. 125.

²⁷ Власть и диссиденты: из документов КГБ и ЦК КПСС. — М., 2006. — С. 112.

постів. У Київ на першотравневі свята прибуває велика кількість іноземних туристів, у тому числі і євреї з США, розробляються необхідні заходи²⁸.

Влада враховувала той факт, що у складі організованих груп із США, що обслуговувалися «Інтуристом» та приїздили до Києва, більшість складали євреї. Начальник управління В. Добровтор у квітні 1979 р. так характеризував гостей міста:

В 1978 году в г. Киеве побывало свыше 40 групп туристов из США (всего около 1 300 человек), состоявших, в основном, из лиц еврейской национальности. Как правило, туристы этих групп во время пребывания в УССР вели себя сдержанно, посещали экскурсии, внимательно слушали объяснения гидов-переводчиков, затрагивали ряд вопросов, касающихся некоторых аспектов национальной политики Советского государства, в частности, положения евреев в СССР. Большинство туристов данной категории открыто не проявляют своего враждебного отношения к советской действительности. В то же время в каждой группе находится один или несколько туристов, пытающихся вступить в полемику, навязывать другим свое мнение²⁹.

Керівники «Інтуристу» були свідомі того, що американські туристи-євреї збирали «наклепницьку» інформацію (тобто знайомилися із радянськими реаліями) та перебували під впливом «сіоністської» пропаганди:

Многие туристы указанной категории посещают жителей г. Киева из числа лиц еврейской национальности по заранее известным адресам с целью получения тенденциозной информации³⁰.

Радянська преса, а також автори антисіоністських книг часто зверталися до теми західного туризму і скаржилися читачам на «міжнародний сіоністський концерн», що засилав підривну літературу та туристів до СРСР. Один із провідних авторів цього жанру, В. Большаков писав:

За последние годы с помощью туристов, некоторых западных журналистов, аккредитованных в СССР, заезжих бизнесменов и студентов-практикантов международный сионистский концерн пытается наладить подпольную доставку в Советский Союз сионистской литературы, организовать в нашей стране нечто вроде сионистского подполья. В аккуратно отпечатанных на папиросной бумаге брошюрках карманного размера публикуется гнуснейшая клевета на политику Советского правительства³¹.

Час від часу влада висловлювала думки про обмеження західного туризму. Усвідомлюючи шкоду від «підривних» дій іноземних туристів, П. Шелест у своєму виступі на засіданні Політбюро ЦК КПРС 30 березня 1972 р. запропонував ра-

²⁸ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. — К.: Генеза, 2004. — С. 369.

²⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1775, арк. 91.

³⁰ Там само.

³¹ Большаков В. Антисоветизм — профессия сионистов // Правда. — 1971. — 19 февраля.

дикальніший підхід. Спочатку учасники засідання заслухали інформаційно-довідку голови КДБ СРСР Ю. Андропова про ворожу пропаганду та її вплив, про загострення класової та ідеологічної боротьби. В обговоренні доповіді П. Шелест зазначив:

Нам потрібно переглянути деякі положення з питань в'їзду іноземних туристів, особливо із капкраїн, їх вільних у нас дій, в тому числі й міжнародних телефонних розмов. Ми останнім часом трохи притупили пильність, у нас стали трохи не всі народи братами³².

Ідея обмеження іноземного туризму постійно турбувала і рядових радянських патріотів, слухачів лекцій «про підвищення політичної пильності», організованих КДБ УРСР. Так, у переліку деяких характерних питань, «пов'язаних з діяльністю спецслужб противника», що надійшли у другому півріччі 1982 р., серед іншого були:

Як спецслужби противника використовують у підривних цілях канал туризму? Якщо спецслужби противника використовують іноземних туристів як ідеологічних диверсантів, то чому Радянський уряд не обмежує їхній в'їзд на територію СРСР³³?

«ПРОВОКАЦІЙНІ» ЗАПИТАННЯ, НА ЯКІ НЕ БУЛО ВІДПОВІДІ

Загалом всі коментарі та запитання туристів щодо «єврейського питання» в СРСР кваліфікували як провокаційні. Методисти «Інтуристу» розробляли спеціальні методичні поради, в яких таке питання називалося вигаданим. Далі пропонували статистичний матеріал про успіхи у розвитку Єврейської автономної області та про євреїв — громадян СРСР, нагороджених радянськими орденами, медалями та державними преміями³⁴.

Крім кола питань, що стосувалися радянських євреїв, західні туристи порушували теми міжнародної політики. Звиклі до відкритої полеміки на Заході, який на той час переважно симпатизував Ізраїлю, вони зовсім не приховували своїх поглядів на природу арабсько-ізраїльського конфлікту. Така відкрита підтримка Ізраїлю та зневажливе ставлення до радянських сателітів на Близькому Сході дивувала гідів — читачів радянських газет, вони лише ретельно фіксували «провокаційні» висловлювання та «рішуче припиняли спроби нав'язати прозахідну позицію».

Іноземні туристи приїжджали з непоганим знанням радянських реалій, і не лише у галузі етнічних взаємин, та задавали запитання, на які у гідів не було відповіді. «Перечень вопросов, заданных докладчикам слушателями межреспубли-

³² Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 364.

³³ Політичні протести і інакодумство в Україні. 1960–1990. Документи і матеріали. — К., 2013. — С. 471.

³⁴ Багдасарян В. Э., Мазин К. А., Орлов И. Б., Федунин А. А., Шнайден И. И. Советское зазеркалье. Иностранный туризм в СССР в 1930–1980-е годы. — М., 2007. — С. 111.

канского семинара лекторов, выступающих перед иностранными гражданами»³⁵ (Київ, 19–21 квітня 1978 р.) вартій повного цитування. Звісно, що такі самі питання цікавили не лише туристів, а й радянський соціум. Документ описує релії радянського життя у концентрований формі:

- Возможны ли нежелательные последствия в связи с активной, дружеской перепиской с людьми из кап. стран?
- Назовите, пожалуйста, верхний предел ежемесячной заработной платы, оклады у партийных и советских работников (цифру).
- Магазины заполнены товарами (обувь, трикотаж, и др.), не пользующимися спросом населения, а предприятия продолжают, даже наращивают их производство. Как объяснить, насколько это согласуется с плановой экономикой? Бывают ли аналогичные явления в других социалистических странах?
- Почему последние 2–3 года наши люди кроме как в Москве, Ленинграде и Киеве не могут нигде купить мяса и других важных продуктов питания? Когда эта проблема будет решена?
- Как объяснить хождение оборванных цыган по городу и их попрошайничество? Иностранцы ведь их видят...
- Как объяснить очереди на автозаправочных станциях? Значит ли это, что у нас кризис на нефтепродукты?
- Как объяснить существование нищих в нашей стране?
- Скажите, пожалуйста, а сколько же стоит у нас одна 4-х комнатная меблированная квартира для семьи, нуждающейся в ней, если снятие одной комнаты в любом городе Союза обходится в 30–40 рублей? Чем же нам парировать?
- В каждой аудитории спрашивают, почему у нас женщины занимаются тяжелым физическим трудом. Как ответить лучше?
- Вы назвали цифру 90% — отношение промышленного производства СССР к США. Нельзя ли назвать источник?
- Туристы очень часто интересуются максимумом зарплаты, спрашивают, как оплачивается труд членов Политбюро? Что Вы посоветуете ответить?
- Чем объяснить то, что пьянство стало у нас проблемой? Почему у нас растет число забегаловок, где прогуливается бюджет семьи? Неужели та выручка, которую там получают, важнее распада семейства, потери рабочего времени, дурного влияния на молодое поколение?
- Почему люди получают пенсию по 40–50 рублей, тогда как прожиточный минимум в стране 70 рублей? Как им прожить без посторонней помощи?
- В США военный бюджет 120 млрд. долларов. У нас — 17,2 млрд. рублей. Но мы же не слабее?
- Почему в СССР не разрешен свободный выезд за границу (например, на выставки, фестивали)?
- Иностранные граждане часто интересуются, почему у нас высший государственный и партийный пост занимает одно лицо, если партия не является органом управления?

³⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1775, арк. 29–34.

- Иностранные туристы часто спрашивают — почему у вас в СССР нет критики руководящих деятелей, а в США и др. странах со страниц прессы и с трибун критикуется Картер и другие президенты и главы правительств. У вас что — такая критика запрещена? Как нам отвечать на подобные вопросы?
- Почему гражданам Финляндии разрешено посещать без визы нашу страну, а нашим Финляндию нельзя?
- Как объяснить все же выезд большого количества людей из нашей страны в капиталистические страны?
- Не является ли идеологической диверсией распространение слухов о летающих тарелках, которые захлестнули нас?
- Какую роль в идеологической борьбе играет сионизм?
- Расскажите о сионистских кругах в США, в администрации Картера?
- Входят ли в сионистские организации в Израиле лица нееврейской национальности, например, арабы?
- Можно ли считать, что чем меньше нация численно, тем степень отсталости выше и тем сильнее национализм или возможность его возникновения?
- Можно ли считать всю эмиграцию из СССР, начиная с 1960 г., антисоветской, антисоциалистической? (Имеется ввиду эмиграция в Израиль, США, Канаду).
- Можно ли считать эмигрирующую часть, названную выше, мелкобуржуазной прослойкой, сохранившейся, несмотря на отсутствие социально-экономических условий для ее возрождения?

БАБИН ЯР І ТУРИСТИ: ВІД ЗАБОРОНИ ДО МАНІПУЛЮВАННЯ

У 1950-х — 1960-х рр. гіді-перекладачі виконували розпорядження керівництва та відмовляли туристам в обслуговуванні, коли ті хотіли побачити Бабин Яр, що став об'єктом туристичного показу лише у 1975 році, після побудови там пам'ятника жертвам. Кореспондент «The New York Times» Харрісон Салісбурі так описує свої враження від контактів із київським гідом у 1962 р.:

В автобусі турист просить гіда відвезти його до Бабиного Яру. Гід каже: «Це дуже важко, це місце знаходиться за межею міста, у Вас має бути спеціальна перепустка. Там немає на що дивитись».

Справді, там немає на що дивитись. Це занедбаний яр, частина якого використовується як міське звалище сміття. Влада міста планує засипати яр та побудувати там спортивний центр³⁶.

Зазначимо, що матеріал був написаний після Куренівської трагедії 13 березня 1961 р., коли замивання Бабиного Яру, на яке посилається кореспондент, без дотримання технічних умов призвело до катастрофи: пульпа прорвала дамбу, вал густої маси заввишки 4 метри і завширшки 20 метрів накрив частину району Куренівка, поховавши під собою людей та житлові будинки. За офіційними даними, під час Куренівської трагедії загинули 145 осіб, за неофіційними — пів-

³⁶ Salisbury M. Fear Grows Among Soviet Jews at Resurgence of Anti-Semitism // The New York Times. — February 8, 1962.

тори тисячі³⁷. Зрозуміло, що сплюндрована територія, яка сама по собі вже стала красномовним доказом правдивих рядків відомої на Заході поеми Євгена Євтушенка «Бабий Яр» (1961 р.) — «Над Бабьим Яром памятников нет. // Крутой обрыв, как грубое надгробье», — не могла бути об'єктом туристичного показу.

Багато запитань, поставлених туристами у розмовах із гідами-перекладачами «Інтуристу» або «Спутника», без змін переходять через звіти трьох десятиліть, від середини 1950-х до середини 1980-х рр.: проблема антисемітизму в СРСР, придушення юдаїзму, відсутність пам'ятника у Бабиному Яру та згадок про Голокост, відсутність єврейських культурно-освітніх установ та заходів, брак єврейської освіти, свобода еміграції тощо. Уривок із довідки «О пребывании в СССР группы туристов из Аргентины», датований 21 липня 1965 р., є типовим для подібних звітів:

Особенно интересовал туристов так называемый «еврейский вопрос» в нашей стране. Как говорили туристы, аргентинская пресса кричит об антисемитизме, о притеснении евреев в Советском Союзе.

Туристы спрашивали, почему у нас в паспортах пишется национальность, почему нет памятника в Бабьем Яру, нет школ с преподаванием на еврейском языке, мало издается газет на еврейском языке, как могла появиться антисемитская книга Кичко в Киеве. Ответы на эти вопросы туристы получили во время беседы в редакции журнала «Советиш Геймланд»³⁸.

Часом гіди та їхні керівники вдавалися до відстороненого стилю, писали інформативно, намагаючись не висловлювати свої коментарі у звіті. Так, директор Київського відділення БММТ «Спутник» В. Маркашов в інформації «О реакции иностранных туристов на решение национального вопроса в СССР» від 18 січня 1968 р. писав:

Многие туристы США и Франции очень интересуются Бабьим Яром, есть ли там сейчас памятник и как люди чтут память погибших в годы оккупации Киева, делая ударение на то, что основная масса погибших были евреи и поэтому у нас этому вопросу уделяется недостаточное внимание³⁹.

На терені Бабиного Яру змін не було впродовж десятиліть, тему Бабиного Яру формулювали однаково, туристи перебували у «полоні буржуазної пропаганди», але гідам завжди бракувало вичерпної відповіді на запитання про відсутність пам'ятника. 2 липня 1976 року в Бабиному Яру нарешті було відкрито монумент. Лише після цього співробітники «Інтуристу» могли вписувати у звіти так звані «позитивні відгуки»:

Вместе с тем, немало туристов из числа лиц еврейской национальности положительно высказывается по поводу своей поездки в СССР, объективно оценивает советскую действительность. Многие туристы выражают удовлетво-

³⁷ Гриневич В. Бабин Яр після Бабиного Яру // Бабин Яр: історія і пам'ять. — К., 2016. — С. 134.

³⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 6047, арк. 146.

³⁹ Там само, спр. 115, арк. 28.

рение и вместе с тем удивление по поводу предоставляемой им возможности посетить Бабий Яр и возложить цветы к памятнику-монументу советским гражданам, военнопленным солдатам и офицерам Советской Армии, погибшим от рук немецко-фашистских оккупантов в районе Сырецкого массива г. Киева, так как перед поездкой в Советский Союз их предупреждали, что в «Киеве будет сделано все, чтобы туристы не попали в Бабий Яр»⁴⁰.

Сумнівно, що туристи, які отримали власне уявлення про характер монумента, були справді безмежно вдячні за можливість побачити місце трагедії, етнічний характер якої ретельно приховували. Можливість покласти квіти до масивного пам'ятника задовольняла не всіх закордонних гостей. Повернувшись додому, туристи охоче ділилися враженнями про відвідини радянської України, а тому на шпальтах газет, подалі від радянських гідів, переставали «поводитися стримано» та тішити гідів-перекладачів тим, що «відкрито не виявляли свого ворожого відношення до радянської дійсності». Деякі туристи не приховували свого здивування радянськими темпами меморіалізації — після трагедії минуло вже 35 років. Так, звіт гідів-перекладачів «Інтуристу» від серпня 1976 р. фіксує таку думку:

Во время посещения памятника установленного в Киеве в Бабьем Яру Сюзана Герш высказала свое удивление по поводу того, что такой длительный промежуток времени ставили памятник жертвам фашизма⁴¹.

Не лише «лица еврейской национальности» перебували у полоні «сионистских измышлений вокруг Бабьего Яра». Інші категорії туристів також задавали незручні запитання, які у СРСР вважалися тенденційними, дратували зайвою обізнаністю. Наприклад, у звіті Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР «О пребывании в г. Киеве группы туристов из Франции — меров и муниципальных советников» (5–9 травня 1979 р.) зазначалося:

Во время экскурсий возникали вопросы тенденциозного характера: хотела бы Украина получить самостоятельность и как украинский народ смотрит на централизованную власть Москвы, что случилось с Шелестом и где он сейчас, есть ли еврейская община в Киеве и ее примерная численность, синагога, еврейское кладбище и в каком оно состоянии, сколько погибло евреев в г. Киеве и в Бабьем Яру во время войны, почему в СССР нет забастовок, не потому ли, что они запрещены и т. п.⁴²

Коли у цьому виникала потреба, «Інтурист» виконував прямі розпорядження КДБ та брав участь в «оперативних заходах», пов'язаних із Бабиним Яром. 30 вересня 1974 р. голова КДБ при РМ УРСР В. Федорчук та міністр внутрішніх справ УРСР М. Головченко доповідали першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про «наміри сіоністських екстремістів використати 29 вересня — річницю роз-

⁴⁰ Там само, спр. 1775, арк. 91.

⁴¹ Там само, ф. 7, оп. 20, спр. 1699, арк. 147.

⁴² Там само, ф. 1, оп. 25, спр. 1970, арк. 87.

стрілу фашистами радянських громадян в Бабиному Яру». Виявилося, що можна було маніпулювати графіком, змінювати час приїзду та від'їзду небажаних в той день туристичних груп:

В целях предотвращения присутствия иностранцев в районе Бабьего Яра и сбора ими тенденциозной информации через возможности «Интуриста» было изменено время прибытия в Киев туристической группы из США — членов «Ассоциации адвокатов штата Колумбии» в количестве 76 человек, утром 29 сентября досрочно отправлен во Львов автопоезд с австрийскими автотуристами, был взят под контроль ряд других иностранцев⁴³.

ВІЗИТ ЕЛІ ВІЗЕЛЯ ДО БАБИНОГО ЯРУ

Найбільш кваліфікований та гострий відгук про вшанування пам'яті жертв нацизму зробив у серпні 1979 р. Елі Візель. Відомий громадський діяч, викладач та письменник, Е. Візель в 1978 р. був призначений президентом США Д. Картером головою президентської комісії з Голокосту (Chairman of the President's Commission on the Holocaust), в 1980 р. став засновником та головою Меморіальної Ради США з Голокосту (The Founding Chairman of the United States Holocaust Memorial Council). У серпні 1979 р. Е. Візель відвідав Київ у складі спеціалізованої групи. У викладі В. Добротвора, начальника управління з іноземного туризму при РМ УРСР, комісія визначена як «так звана» («так называемая»):

2–3 августа 1979 г. в Киеве находилась группа туристов из США в количестве 48 человек, которая представляла так называемую президентскую комиссию по вопросу «Холокост» (расследование массового уничтожения нацистами еврейского населения). В составе группы были члены этой комиссии, представители еврейских общин, преподаватели университетов, бывшие заключенные немецких концлагерей, а также журналисты, фоторепортеры и др. Группу сопровождал Эдвард Сандерс, специальный помощник президента и государственного секретаря США. Экскурсионная программа произвела на туристов положительное впечатление. Во время экскурсий наряду с вопросами, касающимися различных сторон советской действительности, поднимался и так называемый еврейский вопрос в СССР⁴⁴.

Звіт справляє дивне враження: у ньому можна простежити намагання автора загладити негативні відгуки членів комісії. Так, за словами В. Добротвора, голова Американської федерації єврейських борців, в'язнів таборів та жертв нацизму (The American Federation of Jewish Fighters, Camp Inmates and Nazi Victims), турист Елі Зборовський зазначив, що

в СССР, как ни в одной стране в мире, бережно хранят память о павших на поле боя с фашизмом, поэтому Советский Союз был избран президентской комиссией для посещения⁴⁵.

⁴³ Електронний архів українського визвольного руху. Посилання на ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1037.

⁴⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1970, арк. 103.

⁴⁵ Там само, арк. 104.

В. Добротвор у подробицях описав дії членів президентської комісії під час церемонії у Бабиному Яру, присутнє навіть абсурдне формулювання «негр по национальности»; поведінка членів комісії здається йому дивною з погляду радянської людини:

В Бабьем Яру было организовано возложение венков к памятнику жертвам фашизма с надписью на русском, английском языках и иврите. Байард Растин, негр по национальности, бывший политический советник Мартина Лютера Кинга выступил с краткой речью и в честь погибших спел негритянскую песню, посвященную борцам за свободу. После чего выступил Эли Визель, заявив, что они в США помнят евреев в Бабьем Яру, чтут их память, молятся за них, и что это место задолго до сооружения памятника считалось священным. Затем туристы пели религиозные гимны, молились, всячески подчеркивали свою скорбь⁴⁶.

У звіті є важливий прикінцевий абзац, в якому В. Добротвор наважився донести до керівництва найголовніше: не пересічний турист, а голова американської комісії з Голокосту недвозначно окреслив те, про що вже багато років говорять у світі:

Перед вылетом в Москву Эли Визель выразил резкое возмущение тем, что на мемориальной доске у памятника вовсе не упоминается о том, что среди расстрелянных немцами советских граждан в большинстве были евреи. Заявил, что по возвращении в США будет этот вопрос поднимать перед своим правительством⁴⁷.

Елі Візель виконав свою обіцянку, інформація про меморіал у Бабиному Яру увійшла до його офіційного звіту, який був виданий у формі брошури 27 вересня 1979 р. У двох місцях звіту вказується, що згадка про євреїв абсолютно відсутня на меморіальній таблиці. Голова президентської комісії, зокрема, писав:

Монумент є вражаючим, знаходиться у центрі рову, де були поховані жертви. Але концепція та написи на меморіалі позбавлені жодної інформації про факт, що євреї були вбиті у Бабиному Яру. Шокована цим помітним пропуском, комісія звертає увагу на небезпеку історичних фальсифікацій або брехні⁴⁸.

* * *

У січні 1980 р. В. Добротвор підписує документ «Информация о ходе выполнения мероприятий по дальнейшему разоблачению реакционной сущности международного сионизма и антисоветской сионистской пропаганды» (див. у додатку), в якому підбиває підсумок всієї багаторічної інформаційно-пропагандистської роботи «Інтуристу». Зокрема, у той час проводилися численні семінари та конференції з метою навчання кадрів «Інтуристу», а методист Одеського відділення Г. Мовчан підготував виступ на тему «Методика работы у гидов-переводчиков умения пресекать попытки протаскивания от-

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само, арк. 105.

⁴⁸ Wiesel E. Report to the President. President's Commission on the Holocaust. — September 27, 1979. — P. 23.

дельными иностранными туристами измышлений сионистской пропаганды». Залишимо без коментарів твердження В. Добротвора, що «зарубежные гости убеждаются в лживости “теорий” международного сионизма, его реакционной направленности, подрывной деятельности». Ці та інші заяви «контрпропагандистів» могли переконати хіба що читачів звітів у ЦК КПУ, але не мали жодного відношення до реальних настроїв та вражень західних туристів від відвідання Радянського Союзу.

Крім зазначених документів 1978 та 1980 років («Информация о некоторых высказываниях и реагировании туристов еврейского происхождения» та «Информация о ходе выполнения мероприятий по дальнейшему разоблачению реакционной международного сионизма и антисоветской сионистской пропаганды»), також подаємо нижче два матеріали, датовані 1967 р.: від травня — характерний перелік запитань туристів (від становища євреїв УРСР до кепкування над «виходом на пенсію» М. Хрущова), та від жовтня — реакція на події Шестиденної війни. Перший із них важливий тим, що показує непогану обізнаність туристів із радянським ладом, а другий подає погляди на Близько-східну кризу, що були абсолютно альтернативні радянській пропаганді.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Довідка Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів СРСР для ЦК КПУ

«Про перебування в СРСР групи туристів з Ізраїлю — американців, що стажуються в Ієрусалимському університеті»

3 травня 1967 р.
секретно

С 29 марта по 9 апреля с.г. в Советском Союзе находилась группа туристов из Израиля, среди которых были один израильтянин и 11 американцев, проходящих, в соответствии с соглашением по взаимному обмену между США и Израилем, стажировку в Иерусалимском университете.

Туристы прибыли в СССР (порт Одесса) по линии израильской туристской фирмы «Пельгурс» на теплоходе «Армения». Они пытались провести с собой религиозную литературу, которая была изъята таможенными властями.

Возглавляли группу американцы — студенты Иерусалимского университета Джей Массерман и Бирнбаум. Идейным руководителем группы, по мнению переводчика, являлся Массерман, который соблюдал религиозные обряды, пользовался авторитетом в группе, т.к. все политические вопросы исходили от него.

Туристы посетили Одессу, Москву, Ленинград и Киев, ознакомились с достопримечательностями этих городов, с различными музеями, встречались с нашими студентами, побывали в одесской и московской синагогах. При посещении московской синагоги туристы встретились с посланником Израиля в Москве, по его приглашению были на приеме в посольстве.

Студенты в большинстве глубоко религиозны, не скрывали свои сионистские убеждения, проявляли интерес к положению евреев в СССР.

Массерман о цели поездки группы в Советский Союз заявил: «Мы хотим видеть вашу страну, т.к. считаем ее великой державой, мы хотим увидеть, как живут евреи в СССР, как они работают, молятся, учатся, мы хотим встречаться с ними, чтобы от них узнать об их жизни».

В этой связи туристы интересовались возможностью обучения евреев на древне-еврейском языке, их религиозным обучением, пытались утверждать, что в СССР не существует одинаковой свободы для верующих и неверующих, ссылаясь на то, что верующие не могут пропагандировать свои идеи. Они подчеркивали, что в синагогах, которые они посетили в Москве и Одессе, к ним боялись подходить люди, а в Одессе, по их словам, им кто-то «шепнул», что не так уж хорошо верующим в СССР, как им показывали.

На состоявшейся встрече с одесскими студентами, туристы проявили большой интерес к жизни советских студентов, особенно их отношению к правительству, к возможности выражения мнения по поводу политики правительства, ставили вопросы, как студенты понимают свободу, не считают ли они, что процесс Даниэля и Синявского свидетельствует об отсутствии свободы выражения мыслей. Они же интересовались культом личности Сталина, ошибками Хрущева, спрашивали, смогут ли они увидеть его в Москве и поговорить с ним. Туристы остались довольны этой встречей и в дальнейшем стремились устанавливать контакты с молодежью.

Во время пребывания в Ленинграде туристам была организована встреча и со студентами Ленинградского государственного университета. В процессе беседы у туристов было желание показать советским студентам, что евреи на Западе и в Израиле знают как плохо живет еврей в СССР, что первые стремятся защитить права последних во всем мире, но люди еврейского происхождения, по их мнению, не должны сидеть и ждать, пока их будут защищать их западные братья, они сами должны научиться действовать. Конечно, говорили туристы, сейчас нельзя говорить об актах открытого антисемитизма в СССР, но это не дает гарантии, что в ближайшем будущем все не повторится. Евреи не должны радоваться тому «прянику», говорили они, который им «подарили» сейчас.

Переводчики Интуриста пресекали попытки туристов протаскивать подобные мысли и идеи, но присутствовавшие советские преподаватели и студенты, несмотря на то, что они были сориентированы о настроениях тури-

тов, оказались, очевидно, недостаточно подготовленными и в своих ответах на вопросы туристов — почему в СССР не продают буржуазных газет, что думают советские люди о процессе над Даниэлем и Синявским, — не излагали точно свои мысли и боялись вступать в дискуссию в тех случаях, когда ее им навязывали туристы.

Наиболее активными проявляли себя на этих встречах упомянутый Массерман и израильтянин Менахем Даян.

Массерман в Ленинграде старался влиять на группу, желая испортить туристам настроение и впечатление о городе.

Даян является студентом Иерусалимского университета, работает в Иерусалиме в ЮНЕСКО, которая и оплатила его поездку в СССР, часто выступает с лекциями в школах, клубах по вопросам международного положения. По его словам, он убежденный сионист, в Израиле пропагандирует сионизм. Целью своей политической деятельности считает укрепление Израиля, установление мирных отношений со странами Ближнего Востока. Он считает, что евреи из всех стран должны выехать в Израиль.

Даян рассказывал, что ранее он состоял в компартии Израиля, принимал активное участие в политической жизни страны, коммунистические идеи связывал со Сталиным. После трех лет, проведенных в армии и разоблачения культа личности Сталина, изменил свои убеждения. Большое впечатление на него оказали якобы события в Венгрии. Даян говорил, что, будучи коммунистом, он оставался убежденным сионистом.

О своих отношениях с правительством Израиля (имеются в виду его критические выступления в адрес израильского правительства) Даян сказал: «Они были бы рады от меня избавиться и оставить меня в Советском Союзе, но и советское правительство не будет мне радо. Я доставляю много беспокойства правительству».

С американскими студентами до поездки в СССР Даян не был знаком, он, по его словам, в течение 8 лет путешествовал, жил в США, дважды был в ФРГ, часто занимается журналистикой, работал в Министерстве иностранных дел Израиля и намеревается после получения степени доктора снова работать там же. Специализируется по странам Ближнего Востока.

Даян знает историю СССР, историю КПСС, советскую литературу, знаком с историей русского и современного искусства, умеет вести политические дискуссии, хорошо разбирается в психологии людей, вел себя свободнее американцев, задавал различные вопросы. В группе авторитетом не пользовался, Массерман отрицательно реагировал, когда Даян вмешивался в организационные вопросы.

В Ленинграде Даян также выделялся из всей группы манерой поведения, в беседах с советскими людьми представлялся по-разному, одним говорил, что он студент, другим, что он аспирант, третьим, что работает в ЮНЕСКО, называл

разным людям разный возраст. Он превзошел всех туристов по развязности и нахальству, открыто заявляя, что ненавидит коммунизм, обрушивал на собеседника антисоветские сообщения западной прессы (Даян получал должный отпор со стороны гидов-переводчиков).

В Третьяковской галерее туристы, в первую очередь, поинтересовались, имеются ли у нас теперь фотографии Сталина и Троцкого, где похоронен Сталин, почему он вынесен из Мавзолея.

В музее им. В. И. Ленина они вновь спрашивали о Сталине и Троцком, а Даян поинтересовался, почему сняты фотографии Ленина и Сталина, где они сфотографированы вместе, заявив, что Ленин и Сталин много общались в первые годы и его интересуют эти фотографии.

Туристы спрашивали также, кто такие меньшевики и как случилось, что они сумели взять власть в свои руки в феврале 1917 года.

Большой интерес был проявлен туристами и к советской действительности, к системе образования в СССР, к размерам студенческих стипендий, к воинской повинности, срокам службы в армии и особенно к вопросам управления государством. Их интересовало, каким образом происходят выборы в стране, кто выдвигает кандидатов, могут ли избиратели вычеркнуть кандидата при голосовании, если они не хотят за него голосовать, как случается, что в Совет Министров попадают одни и те же люди.

Некоторые туристы спрашивали о возрасте тов. Косыгина и тов. Брежнева, кто может заменить, например, тов. Косыгина, какую роль играет тов. Брежнев в управлении государством, собираются ли советские руководители уйти на пенсию, как это сделал Хрущев (говорилось это с иронией). Знали ли советские люди, что собираются освободить Хрущева от занимаемых им должностей и т.п.

Туристы были удивлены, когда узнали, что США принимали участие в интервенции против СССР, остро реагировали на слова о том, что СССР занимает 2-е место после США по выработке электроэнергии, а сообщенный им факт о том, что в СССР врачей больше, чем в Америке, вызвал у них множество различных возгласов, которые свидетельствовали о большом желании, чтобы их страна оставалась на первом месте. Они были поражены огромными потерями материальных ценностей и людей, понесенными Советского Союза во время войны.

С туристами работали переводчики Интуриста тов. Звоницкая (Одесса) и тов. Карпова (Москва).

Зам. начальника Отдела гидов-переводчиков Англии и Америки (Мухина)
Старший референт (Честнейший)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6380, арк. 50–54.

№ 2

**Довідка Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР
для ЦК КПУ «Про реагування і поведінку іноземних туристів
з капіталістичних країн, які відвідали УРСР в 1967 році,
в зв'язку з подіями на Близькому Сході»**

25 жовтня 1967 р.

Іноземні туристи з капіталістичних країн (головним чином сіоністські елементи з числа громадян США, а також туристи з ФРН та деяких інших західно-європейських країн) під час перебування на Україні намагаються виправдати імперіалістичну агресію Ізраїлю проти арабських держав.

Перебуваючи в нашій Республіці, такі іноземні туристи прикладають всіх зусиль до того, щоб події на Близькому Сході зобразити в викривленому світлі, дезінформувати радянських людей і психологічно поставити їх в опозицію до радянського уряду в питаннях засудження ізраїльської агресії і підтримки арабських країн.

Щоб представити арабські народи як реакційні по самій своїй суті і перекласти на них відповідальність за виникнення збройного конфлікту на Близькому Сході, деякі іноземні туристи намагаються викликати у радянських людей неприязнь до арабів на расовій основі.

Так, турист зі США Л. Аріель, який відвідав м. Київ в кінці червня 1967 р. в складі групи «Післяконгресний тур», сказав, що не може розмовляти з людиною, для якої основне — це «білі жінки і розкішні бари». «Як СРСР може навчати арабів в своїх чудових учбових закладах, тратити на них сили й кошти, — продовжує Аріель, — коли вони дивляться на радянських людей, як на жебраків. У арабів психологія трутнів, що опинилися у вулику працюючих бджіл».

Туристка зі США Д. Росс — викладач (до 1966 р. працювала в посольстві США в Москві), перебуваючи в м. Києві в кінці червня ц.р., вступала з радянськими людьми в бесіди на політичні теми і, зокрема, говорила, що «...арабам допомагають всі, в тому числі США, дають їм пшеницю, але араби просто ледачий народ, який не хоче працювати, не вміє воювати...».

Турист зі США А. Мартін (Мартінов) — професор Мічиганського університету, який в складі групи студентів і викладачів цього університету побував в м. Києві 20–23 серпня ц.р., торкаючись подій на Близькому Сході, заявив: «...Ізраїль — це маленька працююча країна, яка не може бути агресором. Єгиптяни ж — люди відсталі і косні».

Деякі інші туристи з метою виправдання ізраїльської агресії вдаються до спроб викривити соціальну природу держави Ізраїль, представити її соціалістичною країною. Так, турист зі США Турніс і австралійський турист Маккілан, які відвідали м. Одесу 10 серпня ц.р., доводили, що Ізраїль «по своїм стремлін-

ням, по своїй структурі, економіці дуже нагадує Радянський Союз, це така ж соціалістична країна, згадайте кібуци; Ізраїль по своїй структурі дуже підходить до комуністичної системи».

Розраховуючи викликати у радянських людей співчуття до Ізраїлю, деякі туристи намагалися пов'язати уявлення про ізраїльський народ з трагічною долею євреїв в період II світової війни, довести, що війна між Ізраїлем і арабськими країнами виникла лише з-за національної ворожнечі між євреями й арабами.

Турист із ФРН В. Подер — ветеринар (в Києві був в червні ц.р. в складі тургрупи) заявив гідую-перекладачу Київського відділення «Інтурист»: «ФРН підтримує Ізраїль з почуття морального обов'язку, тому що мільйони євреїв під час останньої війни були знищені нацистами». Американський турист І. Котляр — бізнесмен, який в кінці червня ц.р. відвідав Київ, до приїзду в СРСР знаходився в Ізраїлі, в зв'язку з чим доводив гідую-перекладу, що «...Ізраїль — це купка людей, які втекли в свій час від нацистів. Вони бажають лише одного — жити в мирі, але в них занадто багато ворогів на арабському сході і вони вирішили за краще боротися, ніж жити в гнобленні».

Турист з Ісландії Х. Крістгернссон — співробітник Міністерства культури, який в серпні ц.р. знаходився в м. Києві в складі тургрупи в бесіді з гідом-перекладачем говорив: «...Більшість людей в Європі співчуває Ізраїлю тому, що на євреїв завжди були утиски і, особливо, в період останньої війни».

Намагаючись представити арабів варварами, які поставили перед собою завдання знищити Ізраїль, деякі іноземні туристи на підтвердження доказів про агресивність арабів широко використовували антиізраїльські заяви лідерів арабських держав, зокрема, президента ОАР Насера.

Італійський турист С. Мальдіні, наприклад, який приїжджав до м. Одеси і Києва 27–29 липня ц.р., заявив, коли мова йшла про агресію Ізраїлю проти арабських країн, що ніби не Ізраїль винен в агресії, а ОАР. «...Ще до початку воєнного конфлікту, — розвивав свою думку Мальдіні, — президент ОАР Насер виступив перед жителями цієї країни з промовою, яку можна прирівняти до виступів нациста Гітлера. Насер говорив, що вони зітруть Ізраїль з лиця землі...».

Вже згадуваний американський турист Л. Аріель, виправдовуючи агресію Ізраїлю проти арабських країн, також посилається на виступи Насера, якого він вважає «найбільшим фашистським диктатором після Гітлера». «Якщо уважно простежити за його виступами, — стверджує Аріель, — то в них дуже багато спільного з промовами фюрера, який закликав свій народ до війни з нижчими расами».

Розраховуючи надати своїм розповідям рис вірогідності, Л. Аріель, як і деякі інші туристи, що побували напередодні воєнного конфлікту в Єгипті і Ізраїлі, видавали себе за «очевидців подій» і «великих знавців арабського соціалізму».

Так, турист з Бельгії І. Ваха (нотаріус), який відвідав Київ в кінці червня

ц.р., заявив: «Ізраїль — це держава, яка хоче, що араби не втручалися в їх життя. У минулому році я був в Ізраїлі і чув ночами канонади — це араби обстрілювали територію Ізраїлю».

Канадський турист В. Голик при перебуванні в м. Києві в складі групи студентів США і Англії, сказав гідую-перекладачу, що знаходився в Каїрі незадовго до початку конфлікту, а потім запитав у нього: «... Чи відомо Вам, що ще за чотири тижні до початку подій всі каїрські газети були заповнені закликами покінчити з державою Ізраїлі, скинути всіх євреїв в море. Вже на протязі багатьох років арабські країни проводили таку політику, потім вони просунули свої війська до кордонів Ізраїлю».

«... Тому, — робить висновок Голик, — якщо називати Ізраїль агресором, то таким же агресором є арабські країни».

Підготовлена і розв'язана міжнародним імперіалізмом агресія Ізраїлю проти арабських країн нерідко характеризується іноземними туристами як «змушений акт», «превентивна війна», що мала на меті запобігти небезпеці знищення арабами ізраїльської держави.

Наприклад, турист зі США Гуттер, який перебував в м. Одесі 5–7 липня ц.р., намагався довести, що «... араби не вважають Ізраїль державою. Війна була розв'язана арабами. Справа не в тому, хто зробив перший постріл. Араби весь час підштовхували Ізраїль до війни. Це на настійну вимогу Насера було закрито Арабську затоку для Ізраїлю. На вимогу Насера були виведені війська ООН з Синайського півострова. Не зроби першого пострілу ізраїльці, його б зробили араби...».

Керівник туристської групи США Р. Кохлер — журналіст і туристи його групи — євреї за національністю Л. Сторич, С. Кейлос, Д. Сколер, які знаходились в липні ц.р. в м. Києві, заявили, що розв'язані Ізраїлем військові дії «носили справедливий, патріотичний характер і були нав'язані Ізраїлю арабськими країнами». «... ОАР, — сказав, зокрема, Кохлер, — своєю політикою створила всі передумови для початку війни. Розмірковують самі. Чи можливо, щоб така маленька країна, як Ізраїль з населенням трохи більше двох мільйонів могла б загрожувати ОАР...».

Турист зі США Р. Кан, який в серпні ц.р. приїжджав в Київ в складі тургрупи з числа студентів, що вивчають російську мову, намагався довести, що військові дії на Близькому Сході ніби «були спровоковані арабами». «Той факт, — підкреслює Кан, — що Ізраїль, маленька, беззахисна держава, добився таких військових успіхів, говорить про справедливість розпочатої ним війни».

Туристи тієї ж групи Р. Хопер і Г. Зів активно підтримували Кана.

Австрійський турист Р. Шанц — спортінструктор, який в серпні ц.р. знаходився в Києві в складі тургрупи, стверджував, що ОАР своєю політикою загроз і провокацій «змусила Ізраїль розпочати військові дії, тому що напад — завжди найкращий вид захисту».

Турист із США М. Кац — директор товариства США–СРСР в м. Лос-Анджелесі, який очолював тургрупу, під час перебування в м. Києві в червні ц.р. неодноразово підкреслював свої дружні почуття до Радянському Союзу, але коментуючи близькосхідні події, заявив: «Ізраїль був змушений почати воєнні дії, тому що арабські країни не хотіли вирішити спірні питання мирним шляхом».

Спроби деяких іноземних туристів перекутити події на Близькому Сході проявлялися також в їх намаганнях посяти сумніви в правильності позиції, яку зайняв СРСР в близькосхідній кризі, переконати радянських людей в тому, що їх ніби неправильно інформують про події на Близькому Сході, звинуватити СРСР в упередженому ставленні до Ізраїлю.

Турист із США Ф. Старк — юрист (член міжнародного об'єднання юристів в Женеві) і деякі інші американці, з якими він разом прибув за туром в СРСР (липень ц.р.), на зустрічі з представниками Комітету захисту миру в Києві намагались виправдати Ізраїль, а відповідальність в подіях на Близькому Сході перекласти на арабські країни і Радянський Союз.

Одержавши належну відсіч, Старк висловив «жаль з того, що такі відповідальні особи не знають справжнього стану речей на Близькому Сході» і намагався довести (на цій зустрічі і пізніше), що ніби «населення СРСР має дуже хибне уявлення про політичну мету арабських держав і таких лідерів, як Насер».

Його наступна думка була, «як зможе радянський уряд вплинути на уряди арабських країн, щоб урегулювати мирним шляхом заворушення на Близькому Сході, адже якщо СРСР постачає арабам зброю, то тим самим він підтримує війну, але припинивши постачання зброї, він позбавить арабів можливості продовжувати війну, і вони підуть на мирні переговори».

Австрійський турист В. Гюттлер — професор, під час перебування в Києві в липні ц.р. в складі тургрупи твердив, що радянський уряд «приховує від свого народу дійсні причини і винуватців близькосхідної кризи, а також обсяг воєнної допомоги, яка надається зараз СРСР арабським країнам».

Автотуристи подружжя Дуглас під час свого перебування в м. Києві (21–24.6.1967 р.), торкаючись подій в Ізраїлі, висловили думку, що «Радянський Союз не може стверджувати, що першими почали воєнні дії ізраїльці, тому що СРСР звернувся в ООН лише через 48 годин після початку воєнних дій, коли побачив, що араби зазнають поразки. До початку воєнних дій Насер звернувся в ООН з вимогою вивести війська ООН з району Гази, щоб розпочати воєнні дії».

Вищезгадуваний Л. Аріель, повністю захищаючи і виправдовуючи ізраїльських екстремістів, висловив думку, що «радянська преса невірно витлумачує факти, і в даному випадку питання не в тому, хто першим почав агресію, а в тому, що Ізраїлю більше нічого не залишилось, як захищати свої кордони, адже війська ОАР впритул стояли до кордону Ізраїлю вже багато років і перестрілка не припинялася ні на хвилину...».

І далі: «...Дивно, що уряд СРСР підтримує настільки реакційний уряд, на-

дає йому воєнну допомогу, тим самим підриваючи свій міжнародний авторитет. Війська ОАР навчаються радянськими спеціалістами, обладнання — радянське, а в Ізраїлі — французькі танки і французькі літаки, армія складається з добровольців і там неможливо знайти ні одного зарубіжного інструктора».

«І якби війну виграли не ізраїльці, а араби, — заявив згадуваний американський турист Гуттер, — Радянський Союз сказав би: “Ну, що ж, дуже погано для Ізраїлю”, — але про агресію арабів не було б і мови».

Турист з США Д. Вайнштейн — викладач філософії, який в Києві знаходився в кінці червня ц.р. в складі туристської групи, намагався довести, що «преса і радіо СРСР неправильно інформують радянських людей про причини війни Ізраїлю і ОАР».

Іноземні туристи Турніс і Маккілан, висловлювання яких наводились, також намагалися перекласти вину за виникнення збройного конфлікту на Близькому Сході на Радянський Союз. Вони говорили, що «...не Ізраїль, а араби напали на цю маленьку країну... А оскільки Радянський Союз постачав зброєю в арабські країни, то власне він і винен в цій війні...».

Щоб дезінформація про близькосхідні події в очах радянських людей набула ваги і могла претендувати на «об’єктивність», її розповсюджувачі нерідко виступають під виглядом прихильників руху за мир і друзів СРСР, а також акцентують на тому, що Ізраїль ніби знаходить підтримку серед широких кіл громадськості США і багатьох країн світу.

Такі туристи намагалися також заперечувати причинний зв’язок між агресивною війною, розв’язаною США у В’єтнамі, і агресією Ізраїлю на Близькому Сході.

Так, турист зі США М. Кац, про якого ми вже згадували, намагався довести, що «...війна у В’єтнамі і події на Близькому Сході — це зовсім інші речі. Проти війни у В’єтнамі протестує інтелігенція, студентство, а війну Ізраїлю всебічно підтримує та ж інтелігенція США...».

Французькі автотуристи А. Губерт і Ж. Пру — студенти, які в липні ц.р. знаходились в м. Києві, в бесідах з студентами-практикантами «Інтуриста» підкреслювали, що вони «рішуче засуджують агресію США у В’єтнамі», але виправдовують Ізраїль, воєнні дії якого ніби «були спровоковані арабами», і що «така ж точка зору багатьох французів».

Турист США Д. Голдмен — адвокат, в кінці червня ц.р. перебував в м. Києві в складі туристської групи з числа осіб єврейської національності. Називав себе Голдмен «борцем за мир» і в той же час висловлював відверто сіоністські погляди.

«Ізраїль, — говорив Голдмен, — повернув собі лише те, що належало йому за правом й самим богом було призначено євреям. На землі повинна бути справедливість, всі євреї повинні повернутися до себе на батьківщину, звідки вони були вигнані тисячоліття тому...».

Інші туристи цієї групи, які також рекомендували себе «учасниками руху за мир», поділяли ідеї Голдмена і всіляко виправдовували агресію Ізраїлю.

Відстоюючи сіоністські ідеї, деякі туристи намагалися переконати радян-

ських людей в тому, що євреї, які проживають в Радянському Союзі, підтримують позицію Ізраїлю в близькосхідній кризі.

Так, наприклад, перебуваючи в м. Одесі, вищезгаданий турист США Гуттер запитав перекладача: «Як могло статися, що в вашій країні, де живе стільки євреїв, ні один з них не висловив відверто своєї незгоди з політикою радянського уряду на Близькому Сході, а вони проти позиції вашого уряду...».

Американський турист Д. Бек — лікар (в Києві був в червні ц.р.) в бесіді з гідом-перекладачем заявив: «...Серед радянських людей в питанні близькосхідних подій немає єдності: офіційно Радянський Союз підтримує арабів, а прості громадяни СРСР, зокрема євреї, на боці Ізраїлю. Так, принаймні, мені говорили радянські євреї, з якими я розмовляв».

Слід відзначити, що Бек активно вступав в контакти з радянським людьми, ставив їм завжди певну групу питань щодо зовнішньої політики СРСР.

Турист США А. Бріксон, бізнесмен, який до приїзду в Київ (серпень ц.р.) зустрівся в Молдавії зі своїми родичами, студента-практиканта Київського відділення «Інтурист» переконував в тому, що він «перш за все євреї і готовий сам боротися за Ізраїль». «Цю мою думку поділяє немало євреїв в СРСР», — говорив Бріксон, який після поїздки в СРСР мав намір відразу ж відвідати Ізраїль.

Поряд із цим деякими туристами розповсюджувалися вигадки про те, що в соціалістичному таборі в зв'язку з близькосхідною кризою має місце «поляризація думок» і проявляється вона в тому, що громадяни соціалістичних країн ніби не поділяють в цьому питанні точки зору своїх урядів.

Американський турист Л. Аріель (він вже згадувався) розповів гиду-перекладачу, що до приїзду в СРСР він «був в Східній Німеччині, в Польщі, Чехословаччині і Угорщині і скрізь цікавився думкою людей про ізраїльське питання». «Хоч газети цих країн, — продовжував Аріель, — підтримували політику урядів, сателітів СРСР, думка населення цілком протилежна — війна Ізраїлю справедлива...».

Разом з тим траплялися випадки, коли іноземними туристами робилися спроби зібрати інформацію про відношення радянських людей до Ізраїлю і позицію радянського уряду в близькосхідній кризі.

У зв'язку з цим з боку сіоністських елементів фіксувались спроби вступити в контакти з радянськими громадянами з числа осіб єврейської національності.

Тургрупа зі США з числа осіб єврейської національності, яка знаходилась в Києві, відвідала синагогу, де туристи, як повідомив гід-перекладач, в розмовах з радянськими громадянами намагалися з'ясувати їх ставлення до ізраїльської сторони.

Туристи Б. Ліві і В. Березін, які виділялися своїми сіоністськими настроями, розпитували особливо настирливо тих відвідувачів синагоги, які розповідали іноземцям про «утиски радянських євреїв в питаннях релігії», які нібито існують.

Туристи зі США — члени «Корпусу обміну громадян», які відвідали в кінці липня — на початку серпня ц.р.м. Київ, під час екскурсії по місту і відвідувань об'єктів показу, вступали в контакти з радянськими громадянами. При цьому

туристи А. Вейн, П. Кері, Р. Бренер, Т. Лоурел, М. Шуман і ряд інших, як повідомили наші студенти-практиканти, настійливо цікавились відношенням радянських людей до близькосхідної кризи і політики радянського уряду на Близькому Сході.

В бесідах з радянськими громадянами аналогічними питаннями цікавились туристи іншої групи «Корпусу обміну», яка знаходилась в Києві в кінці серпня ц.р. Туристи цієї групи Ф. Труда, Б. Краус, Р. Шоу, Р. Брендлі намагалися також вияснити, «чи є серед радянської молоді незадоволенні політичним режимом СРСР» і «чи повністю радянські люди довіряють своєму уряду».

Одну з найважливіших тенденцій західної пропаганди в зв'язку з близькосхідною кризою відбивали також спроби іноземних туристів розповсюджувати серед радянських людей версію про непричетність США і інших імперіалістичних країн до ізраїльської агресії.

Американський турист А. Моллін — лікар (в липні ц.р. відвідав м. Київ в складі тургрупи зі США) під час екскурсії по місту був ініціатором дискусії про близькосхідні події; при підтримці деяких туристів групи він говорив гідно-перекладачу: «...Ви обвинувачуєте США в наданні всілякої підтримки Ізраїлю, а чи відомо вам, що Ізраїль захопив як трофеї ваші ракети і іншу зброю? Це що ж, — не допомога СРСР арабам? Не кажучи вже про те, що в 1956 р. радянські війська розстрілювали угорців...».

Турист із ФРН В. Окслерхауз — викладач університету, який в серпні ц.р. знаходився в м. Києві, всіляко виправдовував ізраїльську агресію і намагався довести, що СРСР ніби «проводить неправильну політику на Сході, допомагаючи арабам зброєю, в той час як ФРН зброї Ізраїлю не надсилає».

Американський турист Д. Гордон — студент університету, який відвідав м. Київ в липні ц.р. в складі тургрупи зі США, стверджував, що США «не потуркують і не допомагають Ізраїлю», доказом чого є, на його думку, той факт, що «Ізраїль воює французькою зброєю».

Характерно також, що в зв'язку з військовими успіхами Ізраїлю серед туристів із ФРН відмічаються реваншистські настрої.

Туристи із ФРН К. Піле і Б. Унзіхер — інженери (в м. Києві були в липні ц.р. в складі тургрупи) намагалися переконати гідно-перекладача в тому, що «...народ ФРН дуже задоволений тим, що Ізраїль за короткий час зміг зайняти таку територію». І далі: «...Ізраїль повинен залишити за собою всю окуповану ним територію для того, щоб не вимерла нація...».

У зв'язку з цим, а також з посиланням на «аналогічні дії СРСР в 1939 р.» Піле і Унзіхер згадали про «необхідність возз'єднання з ФРН східної зони Німеччини».

Слід відзначити, що деякі туристи зі США під час перебування в УРСР давали радянським громадянам американські журнали («Тайм», «Ньюсуік» і деякі інші), в яких були вміщені статті про близькосхідну кризу. Внаслідок умілої поведінки гідно-перекладачів і студентів-практикантів «Інтуристу» розповсюдження цих журналів в більшості випадків удавалося локалізувати.

Так само зустрічали належну відсіч і рішуче припинялися спроби нав'язати прозахідну оцінку близькосхідних проблем, поставити під сумнів зовнішньополітичний курс СРСР на Близькому Сході.

Проте, було немало іноземних туристів, які засуджували ізраїльську агресію і її покровителів і підтримували позицію СРСР в близькосхідній кризі.

Канадські туристи П. Лассонд, В. Гейтс і Д. Діон — представники ділових кіл країни, які в червні ц.р. відвідали м. Київ в складі тургрупи, в бесідах з гідом-перекладачем засуджували агресію Ізраїлю, підкреслювали, що «не можна вирішувати територіальні суперечки шляхом збройного нападу».

Керівник туристської групи з Японії Ф. Оота — голова ради спілки лісопромисловців, під час перебування в м. Києві (липень ц.р.) заявив, «що Ізраїль діяв віроломно, і японці це добре розуміють».

Туристка з Канади А. Шервуд — викладач (в м. Києві була в серпні ц.р.) нашому студенту-практиканту говорила: «...Ізраїль розпочав агресію і досяг воєнних успіхів лише завдяки тому, що за його спиною стоять США».

Ряд французьких туристів, які в червні ц.р. гостювали в м. Києві (серед них були слухачі військової школи, дрібні підприємці), висловили негативні міркування про позицію США в близькосхідній кризі, підтримували мирну політику СРСР.

Відділ інформації, маршрутів
та об'єктів показу Управління по
іноземному туризму при Раді Міністрів
Української РСР (Смирнов)

ЦДАГОУ, ф.1, оп.24, спр. 6289, арк. 56–68.

№ 3

Інформація Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР для ЦК КПУ «Про деякі висловлювання та реагування іноземних туристів єврейського походження під час перебування в УРСР»

27 червня 1978 р.

Секретно

Во время приема и обслуживания туристских групп, преимущественно из США, отмечается, что пребывающие в их числе лица еврейской национальности нередко являются носителями сионистских, антисоветских концепций, которые они пытаются протащить в ходе экскурсий по городу, посещения объектов показа и в беседах с гидами-переводчиками.

Так, ряд туристов еврейского происхождения из группы «Дестинейшен Украина № 0512» (Даймонд, супруги Берг, Икер, Рутенберг и др.) во время экс-

курсии по г. Одессе 18 мая 1978 г. пытались опорочить советскую действительность, принизить значение новой Конституции СССР, превознося в то же время западный образ жизни. Во время нахождения группы на площади Октябрьской революции турист Даймонд «неожиданно» изъявил желание пройти в здание обкома партии с тем, чтобы «воочию убедиться, есть ли в стране демократия или нет». Вместе с туристом Икером Даймонд на глазах у всей группы направился к входу в здание обкома. Заметно обрадовавшись, что в здание не пустили, Даймонд и Икер стали разглагольствовать, что «в СССР не соблюдаются принципы демократии».

На второй день, на встрече с учениками средней школы № 9 г. Одессы Даймонд снова стремился доказать, что в СССР якобы нет демократии и свободы слова. Разглагольствовал, что «в СССР боятся неугодной строю литературы, а вот в США не боятся ни советской литературы, ни периодических изданий. В США свобода и демократия, а в СССР ни того, ни другого нет». Туристка из этой же группы Рутенберг пыталась доказывать, что «в СССР притесняют евреев и поэтому они вынуждены выезжать в другие страны». Предвзято настроенные туристы поддерживали клеветнические высказывания Даймонда и Рутенберг, всячески восхваляя американский образ жизни, права и свободы, якобы существующие в США.

Гид-переводчик Н. В. Колосова, работающая с группой, в подходящее время привела туристам ряд фактов о нарушении в США демократических прав и свобод и посоветовала Даймонду и ему подобным не вмешиваться во внутренние дела Советского Союза, а приложить свои усилия к борьбе за права и гражданские свободы в своей стране.

Многие туристы группы, не разделявшие антисоветских взглядов сионистов Даймонда, Рутенберг и других, высказывали истинное мнение об американской демократии. Обращаясь к Даймонду, туристка Ловелл, учительница, заявила: «Бросьте говорить ерунду и неправду. У нас, американцев, создается впечатление, что администрация США специально раздувает шумиху вокруг прав человека в СССР, чтобы отвлечь американцев от состояния дел в области прав человека в своей стране, где гражданские права постоянно нарушаются».

Другие туристы группы, которые не разделяли сионистских взглядов упомянутой Рутенберг, говорили: «Если она такая патриотка Израиля, то почему она оттуда сбежала и не хочет там жить, как и многие другие евреи, предпочитающие проживать в других странах, только не в Израиле». (Находясь в Советском Союзе, туристка Рутенберг называла себя «патриоткой Израиля», где она долгое время жила и служила в армии. В настоящее время, как выяснилось, она преподает в одном из колледжей США древнееврейский язык, регулярно делает пожертвования в фонд Израиля и «видит свой долг в том, чтобы воспитать в духе сионизма двух своих дочерей и подготовить их к тому, чтобы в нужное время они могли, как и она в прошлом, служить в армии Израиля»).

«Если мы не говорим вслух о положительных сторонах советской действи-

тельности, то это не значит, что мы их не видим», — отмечали американские туристы. — Многие американцы боятся высказывать в присутствии других положительные впечатления, так как нет гарантии, что потом ими не заинтересуется ФБР».

Находясь с 21 по 23 мая 1978 года в г. Харькове, упомянутые туристы Даймонд и Рутенберг с целью навязать дискуссию задавали гиду-переводчику ряд вопросов провокационного характера. Наряду с вопросами, касающимися положения евреев в СССР и мнимого нарушения их прав, эти туристы спрашивали: «Почему в СССР такая низкая заработная плата; почему нет нигде портретов Сталина; почему в Советском Союзе идеализируют Ленина; каковы функции милиции и КГБ?». Туристы супруги Берг дошли даже до того, что пытались умалить заслуги СССР в разгроме фашистской Германии, приписывая непомерно большое значение американским поставкам оружия и продовольствия в годы II мировой войны.

Часть туристов указанной категории, касаясь международного положения на современном этапе, высказывали тенденциозные, политически неправильные и вредные суждения. Так, турист из США М. Пинкас, находившийся в г. Ужгороде с 26 по 28 апреля 1978 года, заявил, что «нейтронная бомба призвана заполнить брешь, образовавшуюся в вооружении НАТО в Западной Европе по сравнению с вооружением противостоящих им стран Варшавского договора». Говоря о политике Израиля в отношении арабских стран, Пинкас старался доказать, что «причины военных действий Израиля против Ливана кроются в бандитских действиях групп освобождения Палестины».

Во всех случаях гиды-переводчики разъясняли туристам ошибочность их суждений, а лица, допускавшие враждебные высказывания, получали должный отпор. Даймонд Роджер за антисоветскую деятельность решением компетентных органов был выдворен за пределы Советского Союза.

Начальник Управления (В. Д. Добротвор)

ЦДАГОУ, ф.1, оп. 25, спр. 1775, арк. 89–91.

№ 4

Пояснення гідом-перекладачем Бюро міжнародного молодіжного туризму «Спутник» причин закриття синагоги у Львові

15 липня 1978 р.

Отчет гида-переводчика о работе с группой иностранных туристов

Ф. И. О. переводчика — Абашева Алевтина

страна — Франция

БМТ, назначившее переводчика — Киевское отделение БММТ «Спутник»

Маршрут, сроки пребывания — Москва–Львов–Одесса–Ленинград, 1–15. VII.1978 г.

Всего туристов — 19

Национальный состав — французы, один еврей, одна швейцарка, один итальянец

[Из дополнения к отчету]

Жан-Раймон Коэн, 1951 г. рождения — будущий преподаватель экономики. Еврей по национальности. В каждом городе, начиная с Москвы, интересовался синагогами. В Москве программа была слишком уплотненная, но во Львове он, выяснив, что там синагогу закрыли, оставив действующими католические и православные церкви, задавал массу вопросов, чем вызвал настоящий диспут о шовинизме, в котором участвовала вся группа. Он спрашивал, где теперь могут собираться евреи, как могут жить их культура, язык и т.д. Я им объяснила, что синагога во Львове была закрыта по просьбе трудящихся, т.к. ее уже никто не посещал. Что евреи, так же, как и представители других национальностей, проводят свое свободное время согласно своим увлечениям: в театрах, в кино, в парках, в музеях, в ресторанах, в барах, просто собирают близких друзей дома; что в наших городах и селах нет определенных мест для сбора граждан какой-то одной национальности, и что явление национального шовинизма у нас отсутствует полностью. Национальность человека не влияет на круг его друзей, на место жительства, работу, материальное обеспечение и т.д.

Для распространения еврейской культуры у нас издаются книги на иврите, существуют театры, школы и т.д. В Одессе этот турист все же нашел синагогу и там ему объяснили, что туда приходит молиться 12 человек и что молодежь сама не хочет ходить в церковь, т.е. он сам убедился, что государство не закрывает церкви, что церкви, будучи отделенными от государства, перестают существовать, когда нету достаточного количества прихожан.

ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 20, спр. 2049, арк. 35–39.

№ 5

Інформація Головного Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР для ЦК КПУ «Про хід виконання заходів по подальшому викриттю реакційної суті міжнародного сіонізму та антирадянської сіоністської пропаганди»

31 січня 1980 р.

Сов. секретно

Главное Управление по иностранному туризму при Совете Министров УССР, его подразделения в республике провели определенную работу по выполнению указанных мероприятий. Вопросы теоретической подготовки идеологических кадров и организации практической работы по разоблачению реакционной сущности международного сионизма учитываются, прежде всего, в планах учебы гидов-переводчиков. Они обсуждались на республиканской методической кон-

ференции гидов в 1979 году, на заседаниях методсоветов, практических семинарах и занятиях по профессиональной учебе в языковых группах объединений и отделений. Большое внимание указанной проблеме было уделено на занятии республиканской школы методиста всех подразделений системы в декабре 1979 года, на котором обсуждено выступление методиста Одесского объединения «Интурист» т. Мовчан Г. Г. на тему «Методика выработки у гидов-переводчиков умения пресекать попытки протаскивания отдельными иностранными туристами измышлений сионистской пропаганды». Вопросы дальнейшей работы в этом направлении будут обсуждены на республиканской конференции гидов-переводчиков в феврале 1980 г. Кроме того, идеологические работники «Интуриста» принимают участие в республиканских семинарах по этим проблемам, проводимых по линии партийных органов (в Черновцах, Львове).

При осуществлении приема иностранных туристов объединения, отделения и агентства «Интурист» активно используют возможности информационно-пропагандистской работы для аргументированного разоблачения реакционной сущности международного сионизма, его действий против разрядки международной напряженности и упрочения мира. В ходе экскурсий по турцентрам гиды-переводчики, раскрывая тему решения национального вопроса в СССР, при необходимости уделяют должное внимание ознакомлению иностранцев с жизнью советских граждан еврейской национальности. Как правило, в ходе беседы возникает много вопросов, на которые гиды дают ответы и разъяснения. Наряду с вопросами, задаваемыми туристами с чисто познавательной целью, многие из них рассчитаны на протаскивание измышлений сионистской пропаганды. Практика прошедшего туристского сезона свидетельствует о наличии трех основных групп таких вопросов и реплик:

- пытающихся утверждать «исключительность» еврейской «нации»;
- стремящихся показать ущемление прав советских граждан еврейской национальности;
- ставящих целью доказать, что только за пределами Советского Союза евреи пользуются всеми благами «демократии».

Вопросы туристов всегда глубоко анализируются, изучаются, для ответов на них накапливаются материалы контрпропагандистского характера. В доступной форме туристам рассказывается о возникновении сионизма и антисемитизма, трактовке этих явлений марксистско-ленинской наукой, раскрывается так называемая теория «всемирной еврейской нации». В беседах с туристами на эти темы гиды-переводчики широко используют материалы периодической прессы, «Белую книгу» АПН по данному вопросу⁴⁹.

Расширяется практика проведения для зарубежных туристов встреч за «круглым столом», вечеров вопросов и ответов, в ходе которых глубоко осве-

⁴⁹ Белая книга: свидетельства, факты, документы. — М., 1979. Згідно анотації, книга була підготовлена асоціацією радянських юристів та базована на «свідотвах, фактах і документах про безправне положення і пригнічення у світі капіталу осіб, що виїхали з СРСР».

щаются межнациональные отношения в нашей стране, положение советских граждан еврейской национальности, показывается несостоятельность утверждений о существовании т.н. «еврейского вопроса» в СССР, раскрывается реакционная сущность международного сионизма. В таких мероприятиях активное участие принимают работники партийных и советских органов, ученые-специалисты, лекторы общества «Знание». В 1979 г. лекционной работой в Ялте, например, было охвачено около 40 процентов приезжавших зарубежных туристов. Большое внимание этой форме идеологического воздействия уделяется в Киеве, Одессе, Харькове, Львове и других турцентрах.

Для иностранных туристов организовываются поездки на промышленные и сельскохозяйственные предприятия, социально-бытовые объекты, встречи с представителями советской общественности, деятелями науки и культуры, в ходе которых зарубежные гости убеждаются в лживости «теорий» международного сионизма, его реакционной направленности, подрывной деятельности.

Информация о проводимой пропагандистской работе среди иностранных туристов, включающей и вопросы разоблачения международного сионизма, периодически направляется объединениями, отделениями и агентствами «Интуриста» в партийные органы.

Начальник Главного Управления (В. Д. Добротвор)

ЦДАГОУ, ф.1, оп. 10, спр. 3519, арк. 105–107.

Summary

The chronological time frame of the book *Politics and Paranoia: The Fight of the Communist Party of Ukraine Against «World Zionism»* is rather long, as it includes the period from 1953 until the mid-1980s. The author continues his previous work that documented the relationship between the authorities, society, and the Jews of Ukraine in the last years of Stalinism.¹ The current book deals with the «vegetarian» period in Soviet history, when mass repressions were no longer practiced by the authorities — while ideological constants, slightly modified, remained in place. One component of the enduring propaganda was the so-called «fight against world Zionism.» In reality, that expression camouflaged standard anti-Semitic views among the ideologues who supported a functional totalitarian system.

There are certain reasons why this period cannot be studied as fully as the events of the mid-war period. Generally, providing a post-war description of any non-titular ethnicity in the USSR is met with many difficulties, which can be explained by the complete absence of legal ethnic institutions that could leave any archival or written sources. Anything pertaining to the role of Jews in public or political life can be seen only through the lens of Soviet prosecutors, who did not aim to find justice or portray reality. Generally the description of post-war events concerning the Jews in contemporary historiography is based on these ideologically-motivated materials. Such documents deal with emigration efforts and minor Jewish participation in the Dissident movement, which was small in volume but large in its future significance.

Despite the fact that until the end of Soviet times the Jews were the third most populous ethnos in Ukraine, the authorities consistently refused all appeals in the sphere of Jewish national culture and education. The Jewish role in the historical processes of the past was obliterated from the record; any mention of the tragic fate of the Jews in World War II and their fight against Nazism was doubted and expunged. All documents available to researchers and presented in our book are created by Party and State authorities. In them, the Jews are present as objects that do not have any right to personal thoughts or to a fate that differs from the demands of the regime. At the same time, these documents contain universal features: critical approaches to indoctrination as well as disapproval of local and internal politics were characteristic of Ukrainian society as a whole. In our book, we emphasize the opinions of the Jews without separating them from the pan-Ukrainian context. The national politics of Lenin and

¹ Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг. Очерки документированной истории. — К., 2004 [M. Mitsel. The Jews of Ukraine in 1943–1953: Essays of documented history. Kyiv, 2004].

Stalin had also attained their in regard to the titular nation: Russification was prevalent in Ukraine. As a result, the usage of the Ukrainian language in these texts is minimal, as the majority of documents were created in Russian.

The book has certain characteristic features. While its historical narrative is supported by documents, the nature of these sources and the use of so-called «hate speech» go beyond the realm of an academic book tradition. Nothing brings us closer to understanding the Soviet era than the documents created by the authorities. Their content is astounding in its ideological rhetoric and open anti-Semitism, where reality and lies are interposed. The introductions to each chapter consist of extensive quotations that reveal the mentality of ordinary citizens and the Party elite of Ukraine, the motivations and actions of those who protested the regime, as well as the outlook of its apologists. Active agitators had every opportunity to manipulate the mass consciousness. Anti-Jewish stereotypes seen in this book were widely used by the ideological apparatus, and continued to exist until the full bankruptcy of the regime.

Structurally, the book consists of chronologically ordered thematic blocks. The first three chapters — «1953: The Bitter Parting,» «1953: Life Without Stalin, Is Yet Again a Confrontation with the 'Enemies' Propaganda,» and «Jews and the Protest Attitude of the Second Half of the 1950s» — describe various forms of mid-century civic life: from The Doctors' Plot as a culmination of Stalinism (January-April 1953), to the «activation of hostile activities of Jewish Bourgeois Nationalists» during the Thaw (1956). The chapter entitled, «Jewish Religious Literature: Theoretical Conclusions of the KGB of Ukraine and Practices of the Kyiv Militia,» shows the ideological reasoning behind the pressure on Judaism and the harsh rule of the authorities in regard to observant Jews. Closure of synagogues is discussed in the chapters, «Economic Crimes» and «Chernivtsi Exodus.» They describe court proceedings against «the thieves of socialist property» — the events in Lviv and the Lviv region in the early 1960s — and trace the growth of corrupt Party and Soviet apparatus, with its underground production of counterfeit goods. It becomes clear that the Soviet press manipulated facts and significantly exaggerated the role of the Jews in mafia-style pyramids that were in fact headed by the ruling Soviet elite.

The defeat of the USSR's Arab satellites during the Six-Day War in June 1967 was a shock to the Soviet government and its easily manipulated population. The chapter, «1967: The Reaction of the Authorities and the Society,» presents a broad spectrum of opinions of different social groups of Ukraine. The government was threatening to use armed force against Israel, and such statements found support within certain elements of the population.

The chapter, «Disagreeing,» tells of the activists' efforts for the right to emigrate to Israel in 1968–1972 and, in addition to a list of Ukrainian Jews prosecuted for «anti-Soviet agitation and propaganda,» includes a detailed description of the court proceedings against B. Kochubiyevsky, L. Ontman and R. Palatnik. Their impressive speeches during the court proceeding showed their contempt for the totalitarian system.

The ideological apparatus of the USSR used such clichés as «Zionist conspiracy» and «the intervention of world Zionism» to explain the Soviet actions of 1967–68 in Poland and Czechoslovakia. The Chapter, «The External Political Conflict with the Polish and Czechoslovak ‘Revisionists and Zionists,’» describes Ukraine’s reaction to these events and shows the special attitude of the First Secretary of the Communist Party of Ukraine, P. Shelest, toward «Zionist elements.»

A separate chapter entitled, «Three Warriors of the Ideological Front — the Pride of Soviet Zionology,» citing the examples of T. Kitchko, Y. Yevseev, and G. Plotkin, deals with the phenomenon of so-called «anti-Zionist» publications, and emphasizes the importance of such propaganda by the Communist Party. A completely different approach, directed at V. Nekrasov, a Dissident writer who had the courage to write the truth about Babi Yar, is discussed in the chapter, «Unproductive Writer of the Soviet Ukraine.»

Two chapters — the above-mentioned «Chernivtsi Exodus» and «Looking for Ways to Restrict the Jewish Emigration» — discuss a long-lasting process of ongoing waves of increasing and declining emigration through the years. Statistical data and the resolutions of Party organs are analyzed in these chapters. According to the documents, from 1956 the Party had its own agenda on Jewish emigration, and the only measures it was capable of carrying out were the increase of «counterpropaganda efforts» and the denial of emigration requests.

The chapter, «Publication Denied: The History of an Unpublished Book, *Zionism Is the Enemy of the of World Progress,*» depicts the ways in which Soviet Party historians of the 1980s were far removed from the realities of earlier Soviet decades, when the controlled institutions of Jewish life, such as education, press, theater etc., still existed.

Every resolution concerning the fight against Zionism listed the Soviet institutions participating in that process. «Intourist,» a Soviet tour agency, was a leading force in propaganda efforts. The chapter, «Intourist Denounces ‘Zionist Emissaries,’» describes the work of Soviet tour guides and translators, who had the opportunity to debate with foreign tourists eager to discuss «unpleasant» subjects. The arguments used by Intourist staff to convince foreigners of the «victory» of the Soviet system and the «success» of its ethnic politics diverged greatly from the realities of Soviet life.

Based on documents from the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (former Archives of the Communist Party of Ukraine) and the State Archives of Lviv Oblast and the State Archives of Kyiv Oblast, the book is intended to provide a comprehensive study of Soviet policy towards the Jews in Ukraine in the post-Stalin era.

Publication of this book was made possible with the generous aid of the Canadian non-profit organization Ukrainian Jewish Encounter.

M. Mitsel

January 2021

Список документів

1.1	Інформація секретаря Печерського райкому КПУ м. Києва А. Волкової «Про реагування населення Печерського району м. Києва на арешт групи лікарів-вбивць» 16 січня 1953 р.
1.2	Інформація секретаря Львівського міськкому КПУ Ф. Ковалю «Про відгуки трудящих м. Львова на повідомлення про арешт групи лікарів-шкідників» 17 січня 1953 р.
1.3	Інформаційне повідомлення начальника управління охорони МВС на Південно-Західній залізниці Перепелиці «Про реагування робітників залізниці на смерть І. Сталіна» 10 березня 1953 р.
1.4	Інформація завідувача відділом ЦК КПУ А. Рудакова «Про висловлювання трудящих СРСР в зв'язку з повідомленням МВС СРСР» 6 квітня 1953 р.
2.1	Анонімний лист до Політбюро ЦК України та МДБ УРСР у справі висловлювання у дитячому садку № 69 5 березня 1953 р.
2.2	Доповідна записка секретаря Київського обкому КПУ Г. Гришка про викриття і арешт в м. Києві єврейських буржуазних націоналістів-сіоністів 18 березня 1953 р.
2.3	Постанова Управління МВС Закарпатської області про припинення слідства і звільнення заарештованих 6 травня 1953 р.
2.4	Висновок прокурора відділу в особливих справах Прокуратури СРСР у справі засудженої Огоринської Л. М. 28 травня 1953 р.
2.5	Висновок помічника обласного прокурора Львівської області в особливих справах у справі Катрич Л. І. 15 жовтня 1953 р.
2.6	Інформація секретаря Київського обкому КП України Г. Гришка про «слухання закордонних антирадянських передач» 28 жовтня 1953 р.
3.1	Лист секретаря ЦК КП України С. Червоненка до ЦК КПРС «Про активізацію ворожої діяльності єврейських буржуазних націоналістів» 6 жовтня 1956 р.

3.2	Інформація ЦК КПРС про настрої трудящих УРСР в зв'язку з подіями в Єгипті та Угорщині 21 листопада 1956 р.
4.1.1	Супровідна кореспонденція та висновки експертної комісії КДБ при Раді Міністрів УРСР про зміст «біблії-тори» і молитовників юдейського релігійного культу Вересень 1959 р.
4.2.1	Листування з приводу вилучення сувою Тори та молитовників представниками місцевих органів влади м. Києва 2 липня 1959 р.
4.2.2	Вилучення молитовників відділом міліції Залізничного району м. Києва 3 жовтня 1959 г.
5.1.1	Доповідна записка секретаря Львівського обкому КПУ І. Грушецького першому секретареві ЦК КПУ М. Підгорному про стан «боротьби з розкрадачами соціалістичної власності у Львові та області» 30 грудня 1961 р.
5.1.2	Доповідна записка начальника УВС Львівської облради В. Ангелова секретарю Львівського обкому КПУ І. Грушецькому «Про стан боротьби з розкраданням соціалістичної власності в області та заходах по її посиленню» 16 січня 1962 р.
5.2.1	Стаття «Закройте синагогу!» 26 січня 1962 р.
5.2.2	Доповідна записка Уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді міністрів УРСР К. Полонника 29 березня 1962 р.
5.2.3	Доповідна записка зав. відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Г. Шевеля секретареві ЦК КПУ А. Скабі про закриття синагоги у Львові 21 квітня 1962 р.
6.1	Інформація Уповноваженого Ради в справах релігійних культів по Чернівецькій області про візит посла Ізраїлю 5 червня 1958 р.
6.2.1	Інформація «про нелегальне будівництво пам'ятника жертвам фашизму єврейської національності в м. Чернівцях» 24 вересня 1965 р.
6.2.2	Доповнення до «Інформації про нелегальне будівництво пам'ятника жертвам фашизму єврейської національності в м. Чернівцях», адресованої першому секретарю ЦК КП України 29 жовтня 1965 р.

6.2.3	Записка завідувача сектором відділу пропаганди і агітації ЦК КП України в справі «нелегального збору коштів на будівництво пам'ятника євреям, розстріляним гітлерівцями» 27 жовтня 1965 р.
6.3	Інформація «про проходження релігійного свята пасхи серед віруючих юдейського культу» у квітні 1966 р. 16 квітня 1966 р.
6.4	Звернення групи віруючих євреїв м. Чернівці до МЗС СРСР 14 квітня 1965 р.
6.5	Інформація про проходження релігійних свят серед віруючих юдейського культу в Чернівецькій області у вересні–жовтні 1966 р. 21 жовтня 1966 р.
6.6	Інформація Чернівецького обкому КПУ «про намагання частини осіб єврейської національності виїхати на постійне місце проживання до Ізраїлю та реагування на події на Близькому Сході» 26 липня 1967 р.
6.7	Інформація Чернівецького обкому КПУ «про деякі нездорові явища серед частини єврейського населення Чернівецької області» 26 липня 1967 р.
6.8	Інформація Чернівецького обкому КПУ про посилення радіопередач з Ізраїлю 4 жовтня 1968 р.
6.9	Інформація Чернівецького обкому КПУ про «пропаганду націоналістичних ідей в Румунії» та настрої єврейського населення 14 січня 1969 р.
6.10	Інформація Чернівецького обкому КПУ про «зацікавленість до Чернівецької області з боку закордонних розвідок» 23 квітня 1969 р.
6.11	Інформація секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка про «націоналістичні та еміграційні настрої» єврейського населення Чернівецької області 13 лютого 1970 р.
6.12	Інформація Чернівецького обкому КПУ «Про проведену роботу в Чернівецькій області по викриттю сіоністської пропаганди» 12 березня 1971 р.
6.13	Пропозиція Чернівецького обкому КПУ про відшкодування коштів за набуту вищу освіту особами, що виїжджають до Ізраїлю 21 березня 1971 р.

6.14	Інформація Чернівецького обкому партії про деякі особливості використання поштового сервісу закордонними антирадянськими організаціями 14 травня 1979 р.
6.15	Стаття «Брудне золото Джойнту» 2 серпня 1979 р.
7.1	Уривок із книги спогадів П. Шелеста «Справжній суд історії ще попереду» 17–22 червня 1967 р.
7.2	Уривок з доповіді першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста «Про наслідки червневого Пленуму ЦК КПРС» на зборах партійного активу КВО 5 липня 1967 р.
7.3	Звіт про збори партійного активу КВО 6 липня 1967 р.
7.4	Уривок із доповіді П. Шелеста «Про підсумки квітневого Пленуму ЦК КПРС» на партійних зборах заводу «Арсенал» 25 квітня 1968 р.
8.1.1	Інформація Київського міськкому партії про мітинг в Бабиному Яру та антирадянські настрої окремих його учасників 8 жовтня 1968 р.
8.1.2	Публіцистичне звернення Б. Кочубієвського «Почему я сионист?» 1968 р.
8.1.3	Нотатки зі судового процесу над Б. Кочубієвським 13–16 травня 1969 р.
8.1.4	Стаття «З чужого голосу» 9 серпня 1969 р.
8.2.1	Спогади Л. Онтман про події, що передували процесу
8.2.2	Вирок Л. Онтман іменем Української Радянської Соціалістичної Республіки 12 травня 1970 р.
8.3.1	Останнє слово Рейзи Палатник 24 червня 1971 р.
8.3.2	Стаття «Клеветница и ее покровители» 18 липня 1971 р.
9.1	Запис бесіди першого секретаря МЗС УРСР І. Шевченка зі співробітниками Генерального Консульства Польської Народної Республіки у Києві 21 березня 1968 р. 26 березня 1968 р.

9.2	Інформація Львівського обкому КПУ про реагування населення області на події в Польщі та Чехословаччині 27 березня 1968 р.
9.3	Інформація Львівського обкому КПУ про реагування населення області на події в Чехословаччині 27 серпня 1968 р.
9.4	Запис розмови посла ПНР в СРСР Яна Птасінського із секретарем ЦК КПРС Петром Демічевим в Москві 27 вересня 1968 р. 30 вересня 1968 р.
10.1	Лист М. Марковського до письменника В. Некрасова 13 березня 1974 р.
10.2	Лист секретаря ЦК КПУ В. Щербицького до ЦК КПРС у справі письменника В. Некрасова 15 липня 1974 р.
11.1.1	Довідка на Т. К. Кичка, викладача кафедри основ марксизму-ленінізму Київського технологічного інституту Без дати, 1948 р.
11.1.2	Доповідна записка міністра закордонних справ УРСР Л. Паламарчука першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту про реакцію в колах ООН на публікацію книги Т. Кичка «Іудаїзм без прикрас» 24 березня 1964 р.
11.1.3	Витяг із виступу постійного представника Ізраїлю в ООН на XX сесії комісії в справах людини 12 березня 1964 р.
11.1.4	Відповіді постійного представника Української РСР при ООН Л. Кізи на запитання редактора газети «Морнінг Фрейхейт» П. Новика 10 квітня 1964 р.
11.2.1	Лист кандидата історичних наук Є. С. Євсєєва до першого секретаря ЦК КПУ В. В. Щербицького 17 січня 1979 р.
11.2.2	Інформація начальника Головліту УРСР Л. Солодовника про проходження верстки книги Є. Євсєєва 22 лютого 1979 р.
11.2.3	Інформація голови Держкомвидаву УРСР А. Пащенко про випуск видавництвами УРСР літератури з питань критики міжнародного сіонізму і українського буржуазного націоналізму 6 березня 1979 р.

11.2.4	Інформація зав. відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Ю. Єльченка та голови Держкомвидаву А. Пашенка про стан випуску літератури, присвяченої критиці сучасного сіонізму 11 березня 1979 р.
11.2.5	Довідки консультанта відділу пропаганди та агітації ЦК КПУ Вишневського та зав. відділом пропаганди та агітації ЦК КПУ Ю. Єльченка до листа Є. Євсєєва 25 та 26 квітня 1979 р.
11.3.1	Лист Начальника Головного Управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР Ю. Барланицького секретарю ЦК КПУ С. Червоненку і довідка про недоцільність постановки п'єси Г. Плоткіна 6 серпня 1959 р.
11.3.2	Інформація Державного комітету УРСР по кінематографії про хід виконання постанови ЦК КПУ «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС "О заходах по дальшому викриттю реакційної сутності міжнародного сіонізму і антирадянської сіоністської пропаганди"» 31 січня 1980 р.
12.1	Доповідна записка про емігрантські настрої серед частини єврейського населення Української РСР 6 серпня 1972 р.
12.2	Доповідна записка секретаря ЦК КПУ О. Капта про деякі питання посилення боротьби з антирадянською сіоністською пропагандою, відвернення емігрантських настроїв серед окремої частини єврейського населення республіки 28 вересня 1979 р.
12.3	Орієнтовка відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ 14 вересня 1984 р.
13	Лист директора Інституту історії партії В. Юрчука і начальника Головного архівного управління при РМ УРСР О. Мітюкова до ЦК КПУ та супроводжувальна доповідна записка 4–13 листопада 1981 р.
14.1	Довідка Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів СРСР для ЦК КПУ «Про перебування в СРСР групи туристів з Ізраїлю – американців, що стажуються в Ієрусалимському університеті» 3 травня 1967 р.
14.2	Довідка Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР для ЦК КПУ «Про реагування і поведінку іноземних туристів з капіталістичних країн, які відвідали УРСР в 1967 році, в зв'язку з подіями на Близькому Сході» 25 жовтня 1967 р.

14.3	Інформація Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР для ЦК КПУ «Про деякі висловлювання та реагування іноземних туристів єврейського походження під час перебування в УРСР» 27 червня 1978 р.
14.4	Пояснення гідом-перекладачем Бюро міжнародного молодіжного туризму «Спутник» причин закриття синагоги у Львові 15 липня 1978 р.
14.5	Інформація Головного Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР для ЦК КПУ «Про хід виконання заходів по подальшому викриттю реакційної суті міжнародного сіонізму та антирадянської сіоністської пропаганди» 31 січня 1980 р.

Список ілюстрацій

(статті, уривки статей, світлини і документи)

1. Хроника. Арест группы врачей-вредителей // Правда. 1953. 13 січня. С. 15.
2. Сообщение Министерства внутренних дел СССР // Известия. 1953. 4 квітня. С. 35.
3. Антисоветская деятельность еврейских националистов и борьба с нею органов государственной безопасности. М, 1956. С. 69.
4. По заслугах // Радянська Україна. 1963. 26 січня. С. 110.
5. Коган А. Скандал в «Божьем доме» // Львовская правда. 1962. 31 березня. С. 125.
6. Геть дармоїдів і носіїв мракобісся! // Радянська Буковина. 1960. 9 вересня. С. 131.
7. Шнайдер Г. Мракобіси. Громадськість засуджує шкідливі дії прислужників іудаїзму // Радянська Буковина. 1962. 14 січня. С. 136–137.
8. Воронюк В. Рассказывают жертвы «сионистского рая» // Правда Украины. 1970. 7 березня. С. 143.
9. Приборкати агресора! // Радянська Україна. 1967. 16 червня. С. 175.
10. Арабським друзям // Радянська Україна. 1967. 21 червня. С. 175.
11. Руки геть від арабських країн! // Радянська Україна. 1967. 13 червня. С. 177.
12. Руки прочь от арабских стран! // Правда Украины. 1967. 13 червня. С. 178.
13. Мітинг солідарності з народами арабських країн // Радянська Україна. 1967. 21 червня. С. 179.
14. Збори і мітинги проти «сіоністів». Офіційні фотографії. Польща, березень 1968 р. С. 223.
15. Ковальський Б. Мы — с партией // Литературная газета. 1968. 27 березня. С. 225.
16. Нерушимое единство // Правда. 1968. 24 березня. С. 226.
17. Аверченко Б. Верность дружбе // Правда. 1968. 25 березня. С. 227.
18. Руднев В. Как создавалось контрреволюционное подполье в Чехословакии // Известия. 1968. 23 серпня. С. 232.
19. Указ Президиума Верховного Совета СССР о лишении гражданства СССР Некрасова В. П. // Ведомости Верховного Совета СССР. 1979. 24 квітня. С. 261.

20. Об одной непонятной шумихе // Известия. 1964. 5 квітня. С. 271.
21. В Идеологической комиссии при ЦК КПСС // Правда. 1964. 4 квітня. С. 272.
22. Евсеев Е. Социальное родство сионизма и фашизма // Радуга. 1977. № 10. С. 285.
23. Наша відповідь — гнів і обурення! // Літературна Україна. 1970. 10 березня. С. 305.
24. Лист керівників Прокуратури, МВС і КДБ УРСР до ЦК КПУ про заходи по «запобіганню і припиненню дій проізраїльських елементів». 1972. 9 березня. С. 316–317.
25. Гневное осуждение преступлений сионистов // Правда Украины. 1972. 21 січня. С. 318.
26. Листування Головліту і МВС УРСР у справі вилучення творів авторів, які виїхали на постійне проживання за кордон. 1979. Квітень. С. 322–323.
27. Постанова Секретаріату ЦК КПУ «Об организации выполнения постановления ЦК КПСС». 1979. 19 березня. С. 350.
28. Дубенко І. Туристи бувають різні... // Вісті з України. 1977. 8 листопада. С. 363.
29. Квитко Н. Туристы с начинкой // Крокодил. 1978. № 1. С. 366.
30. Катеринич Ю. Пустили петуха // Рабочая газета. 1981. 29 квітня. С. 369.

Іменний покажчик

- Абашина (Абашева) Алевтіна 363, 392
Авербух 102, 103
Авідар (Авігдор) Йосиф 80, 130, 135
Айзенштейн Н. 20
Аксельруд Еліазар 103
Александров П. М. 297
Алексєєв 270
Алексєєва Людмила 252
Алі Джабалі 180
Алігер Маргарита 49
Альтер Раїса 20
Альтман 148
Альтшулер М. С. 267
Альфавицька 120
Ангелов В. 104, 107, 115, 123, 401
Андрєєва Віра 64
Андрієвич М. 304
Андрієвський Н. 216
Андронов Іона 365
Андропов Юрій 232, 233, 370, 372
Анісімов П. 247
Аракелян 117
Ардерихін І. Д. 95, 96
Аріель Л. 383, 384, 386
Ахматова Анна 193, 209, 213
- Бабенко-Півторадні Е. 139
Бабич Іон 161
Багдасарян В. Е.
Базанова 22
Базій Галина 260, 261
Бак Ф. Ш. 312
Бакланов Б. Г. 243, 244
- Балагула Ш. Ф. 52
Балашова В. 358
Баня Войцех 231
Баран В. 252
Барак І. Г. 51
Барбюс Анрі 146
Баренбойм Шлома 131, 135, 147
Барзак О. 171
Барланицький Ю. 307-309, 313, 405
Басіна Т. Г. 49
Батига Р. О. 103
Баум Філ 365
Бачура С. 24
Бевз І. В. 278
Бездина 103
Бейліс Менахем Мендель 197
Бек Д. 388
Белаболченко А. А. 207
Белей 121
Беленко 21
Белович 60
Белошицький Павло 32
Белянський А. І. 46
Бен-Гуріон Давид 274
Бендерський Г. І. 190
Бенінсон 176
Берг 390, 392
Бергельсон Давид 209, 213
Бердник Олесь 256
Бердяєв Микола 257
Березін В. 388
Беренштейн Л. Ю. 292, 296, 297, 299, 350
Бересловец 176

- Берія Лаврентій 23, 32, 38, 66, 74
Беркон Іосиф 120
Беркон Касриль 120
Берлінер Гертруда 365
Берлянд А. І. 45
Берман М. І. 72, 78, 128
Бегун В. 283, 287
Белоусов М. 267
Берут Болеслав 217
Білас 119
Білоколот Дмитро 242
Білоус 122
Біляк Василь 235
Біріляк 122
Бірінбаум 379
Блушинський Юлій 76
Бобін 113
Богораз Лариса 212, 213
Бодрунов Володимир 190
Бойко П. 105, 106, 111
Большаков Володимир 233, 274, 276, 283, 371
Бондарчук 102, 106, 111
Боннер Олена 254
Борисоник 109, 110, 113
Бородавченко Н. 106
Ботвін (Ботвин) О. 195, 196
Браславський З. Б. 296
Брежнев Леонід 63, 64, 73, 78, 141, 181, 183, 184, 234, 253-255, 276, 284, 285, 327, 382
Брейнс Іржі 236
Брендлі Р. 389
Бренер Р. 389
Бреннер 138
Бріксон А. 388
Брінд Юлій 191
Бродський Р. М. 126, 295, 350
Бройтман 157
Брудолей 114
Бубняк Михайло 245
Бувальда, Петрус 325
Будкар Ю. М. 166
Булгаков Михайл 213
Бунін 23
Бурденко 277
Бурдман 112
Бурштейн М. Я. 42, 47
Бухарин Микола 52
Бялер І. Я. 265
Бялик Хаїм Нахман 197
Вадимов В. В. 299
Вайнберг Л. І. 53
Вайнер 247
Вайнруб Л. Г. 50
Вайнштейн Д. 387
Вайншток В. Д. 75
Вайс Армін 60
Вайсбергер Золтан 60
Вайсман Барух 48, 72, 77, 83
Вайсман І. П. 48
Ваксман 279
Валенса Лех 241
Валіхновський Т. 233
Валуйко 125
Ватченко Олексій 320
Ваха І. 384
Вейн А. 389
Вейцман Л. П. 105
Векслер Г. С. 48
Веля 102
Вергеліс Арон 285, 310
Вержицький 277
Вестель Абрам 85
Вигодерс Джефрі 274
Виноградов А. М. 51
Винокуров Ф. А. 265
Вихристенко Б. 321
Вишимірска Р. І. 103
Вишинський Андрій 32
Вишневський 300, 405
Візель Елі 141, 233, 377, 378
Візенталь Сімон 233
Вільнер Меєр (Meir) 164, 251

- Вільховий Петро 87, 129-131, 368
 Вінарська Анна 28
 Вінграновський Микола 253
 Вітковська Ольга 25
 Вітяз Михайл 161
 Віхарев 121
 Влах Ольга 361
 Вовсі Мирон (Меєр) 22
 Воєйкова Р. І. 79
 Возіанов В. Ф. 300
 Войтила Кароль (Іван Павло II) 240
 Войховський Петро 228
 Волкенштейн Давид 83
 Волков В. П. 296
 Волкова А. 27, 28, 400
 Волох А. Д. 166
 Вольфсон І. 128
 Воронін Л. Л. 114
 Ворошилов Климент 32
 Вошак Ярослав 29
 Врублевський 334
 Вуйцик Т. 220, 226, 243, 244

 Габіс 176
 Гавіш Девід 139
 Гавриленко Іван 227
 Гайсинович М. Д. 295
 Гайсинович М. Л. 299
 Галан Ярослав 292, 298
 Галеві Моше 82
 Галич Олександр 193, 209, 213, 257
 Гамольський Л. В. 292, 295, 296, 350
 Гапончук Т. Г. 300
 Гардловська 31
 Гарцман Мойша-Рувін 75
 Гат 130, 146, 147
 Гейтс В. 390
 Гелеві Іегуда 82
 Геллер Мендель 132
 Геллер Михайло 276, 288
 Гель Іван 252
 Гельман І. Г. 21, 75
 Герасименко В. К. 295
 Гержова 277, 278
 Гермаш 32
 Герцман Л. М. 83
 Герш Сюзана 376
 Гінзбург Олександр 250
 Гіппіус Зинаїда 257
 Гіршфельд Ушер 21
 Гіряков 34
 Гітгарц Л. Я. 52
 Гітельман Д. Г. 49
 Гітлер Адольф 19, 33, 39, 44, 142, 198, 237, 384
 Гладких 62
 Глазман А. Б. 52, 176
 Глейзер 117, 118
 Глоттер М. 367
 Глузман Семен 191
 Глушук 29
 Глыбка Н. М. 159
 Голдмен Д. 387
 Голенда 218
 Голик В. 385
 Голль Шарль де 237
 Головченко М. 376
 Голубєва 118
 Голякова Т. А. 202
 Гольдберг Бен-Цион 60, 61
 Гольденберг 157
 Гольдич Борух 97
 Гольдман 178
 Гольдшмідт 118
 Гольдштюккер Едвард 233
 Гольфарб 26
 Гольц І. 191
 Гомулка Владислав 73, 198, 217, 219, 220, 222, 224, 225, 227-229, 238, 243-245
 Гондельман Самуїл 65
 Горбацевич Денис 359
 Горбач Анна-Галя 364, 366
 Горбачов Михайло 276, 284, 285, 328
 Гордон Д. 389
 Горелікова 106

- Горн 148
 Горобець В. Я. 103, 111
 Гофман Г. А. 52
 Гофштейн Давид 58
 Грабовецька Я. Л. 76
 Грех Ю. Д. 103
 Григоренко В. Н. 214
 Григоренко Олексій 140, 149, 157-160, 163, 165, 168, 169
 Гриневич Владислав 375
 Гринюк 119
 Грицак Ярослав 233
 Гришко Григорій 24, 38, 40, 55, 59, 65, 66, 400
 Грінберг 147, 149
 Грінштейн-Явора Василь 39, 50
 Гродзинський 114
 Гроссман Василь 191
 Грушевський Михайло 266, 269, 279
 Грушецький Іван 101, 102, 105, 107, 108, 115, 401
 Губенко Тихон 29
 Губергріц Макс 28
 Губерт А. 387
 Гуков Володимир 62
 Гуревич А. 138
 Гуттер 385, 387, 388
 Гюттлер В. 386
 Ґерек Едвард 229, 238-240
 Горький Максим 27
 Давидов В. Ю. 58, 195, 196, 301
 Даймонд Роджер
 Даниленко В. 367, 390, 391, 392
 Даніель Юлій 250, 362
 Даргольц Е. 310
 Дасковський А. А. 201
 Даян Менахем 381, 382
 Даян Моше 304
 Двораковський 121
 Деген Арон 312
 Дегтярьов Володимир 229, 240
 Демелько 116
 Демічев Петро 241, 247, 404
 Деркач 35
 Джаліль Муса 303, 305
 Дзержинський Фелікс 20, 22
 Дзюба Іван 252-254
 Димер 23
 Димшиць М. 188
 Дімент Йосип 41, 50
 Дінер П. І. 45
 Діон Д. 390
 Дмітрієфф Анна-Марія 364, 365
 Добрецова В. В. 295
 Добротвор В. Д. 150, 367, 371, 377-379, 392, 395
 Добрянський 33
 Довженко Олександр 333
 Домбек Павел 230
 Донченко Татьяна 28
 Дорфман С. Д. 45
 Дорфман Я. Е. 45
 Дразнін Марк (Макс) 72, 77, 81, 84
 Драч Іван 253
 Дрогецький 116
 Друкман Юзефіна 206, 208
 Дуб Я. Л. 45
 Дубецька С. В. 81, 82
 Дубін М. І. 50
 Дубчек Александер 234, 235, 237
 Дуглас 386
 Евельсон Євгенія 99, 100
 Едельман А. С. 296, 298
 Едлін Ізраїль 66
 Ейзенхауер Дуайт 36
 Енгельс Фрідріх 260
 Енштейн А. І. 297
 Епельбаум Абрам 190, 246
 Епельфельд Ростислав 190
 Епштейн А. І. 296
 Еренбург Ілля 312
 Ескін І. І. 80
 Естрайх Г. 12, 133, 134

- Євсєєв Євген 10, 233, 276, 284-288, 290, 300, 404, 405
Євтушенко Євгеній 133-135, 375
Єгоричев Микола 184
Єжов Микола 21
Єльченко Ю. 286, 287, 293, 300, 405
Ємельянов В. 287
Ємченко 21
Єрмаков 117,
Єрмаш Ф. Т. 310
Єфременко 308
- Жданевич М. О. 202
Жданов Андрій 17, 19, 27, 30
Жуков Георгій 32
Журба С. І. 291
Жуховицький Г. О. 47
- Заболотна Наталя 45
Завербний Р. М. 102, 103, 110, 111,
Заїка А. Л. 52
Зайцев 88
Закон Г. Г. 157
Зальманов І. 106
Замбровський Роман 219, 220
Заньковецька Марія 183
Зарудний Л. 266
Заславський З. Б. 292
Затучний Соломон 238
Захаров М. Ф. 295
Зборовський Елі 377
Звоницька 282
Зельдін 176
Зельцер Іцхок 142
Зів Г. 385
Зільбер 131
Зінов'єв Григорій 279
Зіскіс 27
Зленко 19
Зленко Анатолій 239
Золотова Е. 304
Зубатий 104, 118
Зудов 59, 62
Зуховицький Семен 80
- Іванов А. 216
Іванов Борис 269
Іванов Ю. 233, 276, 283, 284, 287
Івашин А. І. 103
Іващенко І. М. 16
Івченко А. 129
Ік Б. Я. 46
Ікер 390, 391
Іллічов (Ільїчов) Леонід 270, 369
Іожеф Іда-Мойш 236
Іоффе М. М. 237
Ісаєв 62
Ісай Т. І. 202
- Кабеняк 35
Каган Абрам 58
Каганович Лазар 287
Калашников 277, 278
Калинець Ігор 252
Калиновський 120
Каліта Федір 230
Камінник Е. А. 103
Камінський Зенон 228
Кан Р. 385
Кандель В. Л. 295
Каневський 82
Каня Станіслав 239
Капто Олександр 319, 320, 326, 328, 334, 341, 350, 352, 405
Карпова 382
Карповський І. Н. 112
Картер Джеймс Ерл 374, 377
Касюра 36
Катрич Лія 39, 42, 48, 63, 64, 400
Кахане Меїр 319
Кац Золя 78
Кац М. 386, 387
Кац Ю. Н. 19, 20
Качалін 119
Квитко-Самсонов 266
Кейлос С. 385
Кейфман 166
Кекконен Урго 258

- Кемфнер Іван 60
 Кеніг 81
 Керем Цві 133
 Кері П. 389
 Кехат (Коткес) Моше 81
 Кириченко Н. Н. 207, 209
 Кириченко Олексій 38, 65, 71
 Кисельов І. 304
 Китайгородський Х. М. 103, 105
 Кичко Трохим 10, 60, 264-282, 284, 286, 287, 375, 404
 Кишиневська 152
 Кияшко 62
 Кіза Л. 272, 282, 404
 Кіль Ізраїль 176
 Кінг Мартин Лютер 378
 Кіндяк 88
 Кіпніс Ісаак 58
 Кіржнер М. М. 157
 Кіров Сергій 279
 Кігельман М. Л. 156
 Кіца 118
 Кічка 274
 Клебанов Володимир 190
 Клейман 141
 Клейнберг А. Х. 42, 45
 Клейнерман М. Н. 45
 Климов А. Х. 103
 Кляйн (Клайн) Ісаак 39, 44, 60-62
 Кобилиця Лук'ян 152
 Кобилянська Ольга 144, 145, 304
 Кобржицький В'ячеслав 30
 Коваленко 119
 Коваль Федір 28, 31, 125, 126, 400
 Ковальов 178
 Ковальчук 103, 119
 Ковригін 279
 Коган А. 407
 Коган А. Б. 298
 Коган Д. 274
 Коган Е. Л. 78
 Коган Зиновій 109
 Коен Жан-Раймон 393
 Козак Володимир 246
 Козаченко Василь 256, 257
 Коздра Владислав 220, 230
 Койфман Рувім 171
 Колар (Коларж) Франтішек 233
 Колесса Микола 29
 Колмаков 279
 Колосова Н. В. 391
 Комаров 30
 Комаровський 21
 Комолова Галина 31, 32
 Компанець 279
 Кон Соф'я 162
 Кондратенко В. А. 195
 Конев В. М. 229
 Коной Ніколай 161
 Константинов В. 327
 Копчак Володимир 102, 103, 108, 109
 Копчак Ярослав 102, 103, 108, 109
 Копилова С. С. 76
 Корецький Д. 132
 Коржавін (Мандель) Наум 193, 209, 213
 Коритчук 187
 Корнеєв Л. О. 284, 286, 287, 298
 Корнійчук 90
 Корніло 120
 Коробецький 19
 Король А. М. 49
 Коростовцев 288
 Корчинський Богдан 246
 Косачевський В. 193, 207, 209
 Косигін Олексій 193, 234
 Косіба Войцех 220, 221
 Косой А. М. 51
 Костенко Ліна 253
 Костирченко Г. 276
 Котенко В. М. 214
 Котляр І. 384
 Котлярський А. Н. 46
 Кофман Хаїм Гідаль 77, 78
 Кохлер Р. 385
 Коцелінський Я. 243

- Коцеловський А. 226
Коцюбинський Йосип 228
Кочетов 278
Кочубієвський Борис 8, 9, 189, 191-197,
199-204, 224, 403
Кошель 116
Кравець 114
Кравченко 148
Кравчук Леонід 144, 310, 320, 321, 344, 355
Країнський М. І. 75
Крамар Михайло 228
Красін Леонід 259
Краус Б. 389
Крепкий 103
Кривенко 19
Кривонос Лев 79
Крикун 370
Крим Анатолій 143, 144, 299
Крисс (Кріс) А. А. 52
Кристал Г. Є. 52
Крігель Франтишек 233, 234, 251
Крістгернссон Х. 384
Кручек Владислав 219, 220
Крушеван Павло 197
Крюк 34
Крючков В. 334
Крючков Г. 332
Кубловський 29
Куварзін 212
Кувержин 209
Куєвда О. Л. 202
Кузько 368
Кузьмін А. 278, 285
Кузнецов Е. 188
Кузовкін 207, 209
Куйбышев Валеріан 27
Куликович 122
Кульчицький Станіслав 311
Куперман 196
Курас Іван 353
Курбатова 31
Курило 150
Куроедов В. А. 150, 153
Курочкін П. 272
Кутик Наум 176
Куцевол В. 245, 247
Кучер 21
Кушнірський Вейзер 20
Лаба 120
Лавриненко Микола 180
Лазуренко Михайло 219
Ларіонов 211
Лассонд П. 390
Левинець С. С. 278
Левін Шльома 38, 65
Левінзон Янкель 132
Левінсон (Лівінсон) Абель
Левінсон Софія 97
Левкович 122
Лендвай С. В. 236
Ленін Володимир 42, 202, 212, 250, 304,
382, 392
Леонтьєва Софія 27
Летюченко Д. 135
Лехтман М. А. 153
Лис З. А. 42, 45
Лисенко Б. М. 202
Лисецький 121
Литвин К. З. 150, 153
Литвинов Максим 259
Лібін І. С. 22
Ліві Б. 388
Лівінзон В. 273
Лівшиць Е. М. 47
Ліндаур Беті 208
Ліпшиць С. М. 47
Ліп'янська Є. Д. 312
Лісова 36
Лісовський А. М. 47
Літвінов Павло 250
Ліфшицайте Нехама 162
Ліфшиць 176
Ліфшиць М. 305, 306
Лобанов О. В. 174
Лобовик Б. 271

- Ловелл 391
Лоев 166
Лойцкер Юхим (Хаїм) 58, 82
Локоть Семен 102, 105, 106, 111
Лоурел Т. 389
Лошак Іван 17
Лукачевер 166
Луцький 308, 309
Люблін І. Л. 44
Люлько 178
Ляшко О. 174
Львов А. 256
Львович Р. Я. 51
- Мазін К. А. 368, 372
Мазохін О. 264
Мазур 103, 111
Майзельс Василь 39, 43, 60-62
Майструк Володимир 23
Макарик 119
Макаров М. П. 52
Маккілан 383, 387
Максименко 62
Максимов Володимир 257
Маланчук Валентин 252
Маленкін А. 75
Маленков Георгій 32, 33, 35, 79
Малетич 116
Малич 279
Малюков 117
Мальдіні С. 384
Мальчик Ю. М. 195
Мандебура О.
Мандель Борух 135
Мандельштам Осип 193, 209
Мао Цзедун 174
Маравська О. В. 105
Марголін М. М. 44
Маркашов В. 375
Маркіш Перец 58
Марков О. 133
Марковський М. 255-257, 260, 404
- Маркс Карл 26, 53, 54, 250
Мартиненко 55
Мартін (Маринов) А. 383
Марх 36
Марченко 88
Марчуков 110, 113
Масарик Томаш 236
Маслов 113
Масловський В. І. 292
Массерман Джей 379-381
Матаушек 119
Матвін Владислав 220
Махоцький Едвард 230
Мацейкович К. 226, 243
Машевич З. А. 80
Машкіна 31
Маяцький Ф. 267
Медведев Дмитро 266, 277, 278
Меєрзон М. Л. 164
Межибовський Борис 47, 57
Меїр Голда 166
Мейєрзон 23
Мейліх Мортко 109
Меламуд Х. Г. 298
Меламуд Шлойма 157
Мелешкін 106
Мельников Леонід 31, 34, 55
Мендель Янкель 158
Мермелштейн Л. Д. 237
Мерменштайн 60
Мернов В. А. 103
Мешковський Антон 121
Мешков 103, 112
Микитюк 120
Миколаєнко В. С. 103
Мироненко М. Ф. 202
Мирський Яків 195
Михаляк 121
Мишолівський 116
Мігалін 102, 110, 113
Міклуто 179
Мікуніс Шмуель 164

- Мітрохін М. 284, 287
 Мітюков Олександр 353, 355, 356, 358, 405
 Міхоелс Соломон 22, 68, 75
 Міцкевич Адам 222
 Млинарж (Мюллер) Зденек 233, 235,
 Мовчан Г. Г. 378, 394
 Могаєнко П. 305
 Могельський О. 239, 240
 Моджорян Лідія 283, 285
 Моллін А. 389
 Молотов В'ячеслав 32
 Молчанов В. 284, 285
 Молчанюк В. І. 102, 103, 106, 110, 113
 Морару 164
 Моргаєнко П. 305
 Морозов Б. 93, 145, 285, 301, 321, 326
 Морріс Абрам 269
 Москович 166
 Мочар Мечислав 219, 224
 Мутман Фаїна 238
 Мухіна 382
- Надель** Мойше 79
 Надь Імре 220
 Назаренко Іван 14
 Найдіс Арон 216
 Найдіс Давид 189, 216
 Найдіс Ілля 216
 Найдіс Марк 216
 Насер Ґамаль Абдель 85, 184, 198, 384-386
 Нахамович Л. Ш. 51
 Недбайло П. О. 281
 Некрасов Віктор 10, 253-258, 260-262, 273, 404, 407
 Немазанний Г. Ф. 291
 Немировський Марк-Шая 196
 Непостаєва Е. А. 56
 Неруда Пабло 257
 Низьковолос І. Я. 46
 Нікітченко Віталій
 Ніколаєнко 89, 128
 Ніксон Ричард 318
- Ніссес Ю. А. 295
 Новак В. З. 19, 239, 309
 Новгородцев Сева 272
 Новик Поль 272, 282, 404
 Нугер Г. А. 45
 Нуллер М. М. 218
- Овсянко** Петро 101, 102, 110
 Овчаренко Федір 165, 166, 402
 Огаркова 27
 Огоренко Михаїл 63
 Огоринська Лариса 37, 39, 41, 42, 45, 62, 400
 Однороманенко Олександр 54
 Озерянський 200
 Озябкіна Л. 266
 Окслерхауз В. 389
 Окуджава Булат 209
 Олейніков А. 96
 Олененко Ю. А. 310
 Оніщенко І. 239
 Онтман Лілія 9, 190-193, 204, 207-209, 403
 Оота Ф. 390
 Опанасюк Д. 103, 332
 Орел І. 332
 Орешко Ю. М. 290, 291
 Орлов І. Б. 368, 372
 Осадчий Михайло 252
 Осипов А. 272
 Осокін В. А. 29
 Охаб Едвард 217, 219, 220
- Павел** 233
 Паламарчук Лука 87, 270, 280, 281, 404
 Палатник Катерина 215
 Палатник Рейза 9, 190-193, 209, 210, 212, 214-216, 403
 Палатніков 35
 Пантелюк Станіслав 362
 Панченко 125, 126
 Панченко-Левченко 279
 Панькін Микола 25
 Параджанов Сергій 252

- Парадіз В. І. 51
 Парташніков Анатолій 71, 75
 Пашкус Олександр 39, 43, 59, 60-62
 Пашенко А. 286, 289, 291, 293, 294, 300, 354, 404, 405
 Пейсах 177
 Пелех В. 142, 143
 Пелікан Іржі 233
 Перель А. М. 45
 Перель Н. М. 51
 Перельман Хан 229
 Перельштейн 36
 Перепелиця 23, 31, 33, 400
 Пересащенко І. 332
 Перцов Абрам 157
 Петріченко Микола 26
 Пижигов А. В. 369
 Пижов Г. 24
 Пирлін Є. 285
 Пишняк Олексій 246
 Підгорний Микола 101, 102, 108, 127, 183, 234, 253, 401
 Підставський 121
 Піле К. 389
 Пінкас М. 392
 Пінкус Аре 168
 Пінкус Бенджамін 100
 Піршман 237
 Піхо 119
 Платонов Андрій 213, 253, 254, 260, 273
 Плетнев 36
 Плоткін Григорій 10, 268, 298, 301-305, 307-309, 313, 405
 Плюшко А. Д. 243, 244
 Плющ Леонід 252
 Поволоцький А. Ю. 50
 Погосов М. А. 114
 Пода М. Г. 295
 Подер В. 384
 Подольський П. 139
 Позюмін З. А. 22
 Полонник К. 124, 127, 128, 401
 Полторацький В. А. 214
 Полян О. 133, 134
 Полянський 159
 Помпідю Жорж 285
 Попов С. М. 122, 278, 279
 Попович Мирослав 3
 Потапов 103, 114
 Пошевеля 56
 Прах'є Б. С. 295
 Придатчиков 279
 Придолоба А. Д. 114
 Примак 94-96
 Продан К. К. 334
 Прокопенко 19, 210
 Прокопчук 32
 Пру Ж. 387
 Прупес 22
 Птасінський Ян 241, 244, 247, 251, 404
 Пузін А. А. 145
 Пундор 122
 Пушкін Олександр 52
 Рабин Б. Н. 73
 Рабинович Д. 106
 Рабинович М. А. 201
 Рабін Б. Е. 43
 Разумович 33
 Райгородський Д. Б. 103
 Райтер 177
 Райхман 210
 Райцин Є. Х. 49
 Райш Фроїм 131, 133
 Раппапорт Л. Б. 176
 Раппопорт Л. А. 105
 Рассел Бертран 99
 Растін Байард 379
 Резел 152
 Резник Мойсей 138
 Резнік Поліна 57
 Рейз М. Г. 75
 Рейзен 35
 Рейхман Марк 176
 Рекута 116

- Ременник Гірш 72, 77
Реувені Яків 131
Ригалова Тетяна 31
Римаренко Ю. І. 292, 297
Рихловський Б. 247
Рібер Л. М. 153
Рід Джон 88
Ріхтер С. М. 45
Ровінський Д. І. 39
Роготченко О. 304, 305
Рожанський А. 192
Розен С. О. 195
Розенберг 106
Розенбліт Т. Ш. 44
Розенблюм 159
Розенблюм Д. Й. 294
Розенблюм Д. М. 297
Розенфельд 246
Розовська 82
Ройт М. Х. 153
Ройтман 132
Ройтман А. Ш. 156
Ройцин 331
Романицький Борис 29
Ромм 90
Роніс Григорій 171
Росс Д. 383
Ротенберг Г. Д. 50
Рубцова Р. О. 202
Рудаков Олександр 34, 400
Руденко 125
Руденко Микола 252, 256
Руденко С. В. 202
Рудик 126
Рудич Фелікс 350, 352, 354, 358
Рудштейн 117
Русаковська Ганна 132-135
Русов В. С. 296
Рутенберг 390-392

Сабадах 103
Савельєв 32, 186
Савічев 125
Савцов В. Я. 294, 297, 367
Савченко М. О. 268, 280
Садовський Микола 113, 306
Сайфер Д. І. 295
Салісбурі Харрісон 374
Самаєв М. 103
Самбургський І. А. 43
Самсонов 265, 279
Сандерс Едвард 377
Сандро (Сандлер) Борис 47, 55-57
Сахаров Андрій 193, 254-261
Сверстюк Євген 252, 254
Світличний Іван 252
Свобода Людвик 246
Святенко 23
Селезньов В. 306
Семенюк (Семянюк) В. А. 233, 238, 241
Сердюк Зиновій 28
Середа 110
Середняк Любов 191
Сечкарев 121
Сидор Якуб 82, 83
Сидоренко Б. 144, 172
Симоненко Василь 253
Синиця Михайло 94
Сікорський Ігор 255
Сіманьков В. Я. 290
Сінявський (Синявський) Андрій 250
Скаба Андрій 87, 127, 362, 401
Сковира 122
Сколєр Д. 385
Скрипаль 118
Скурлатов Валерій 283, 286, 294
Славів В. 233
Слуцький Олександр 83
Смик Н. А. 103
Смирнов 390
Сміт Гедрік 254
Смолянська Раїса 26
Смрковський Йозеф 234, 251
Снастін Василій 89, 94

- Снегірьов Гелій 252
 Соболевський 34
 Сойфер Д. І. 299
 Соколов Г. М. 297
 Солженіцин Олександр 254-261
 Солодін В. А. 290
 Солодовник Л. 286, 290, 291, 300, 404
 Сорокін 111
 Сороков І. А. 105
 Співак Елі 58
 Співак М. Е. 75
 Спінт Аркадій 73
 Спітковський 33
 Сталін Йосиф 9, 11, 13, 18, 23, 25, 26, 29-32, 35, 39, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 52-54, 58, 62, 64, 67, 68, 70, 72, 76, 86, 98, 130, 205, 209, 217, 224, 254, 287, 312, 380, 381, 392, 400
 Стариков 126
 Старіков Д. 133
 Старк Ф. 386
 Старостин 256
 Стасів Ірина 252
 Стерник Колмен 76, 77
 Стефанік 126
 Стец Степан 243, 244
 Стеценко В. 48
 Стольберг З. П. 53
 Сторич Л. 385
 Стравінський Ілля 255
 Стратанович В. А. 105
 Страшинський Р. Б. 80
 Стрийський 122
 Струве Петро 257
 Струнський Роман 78
 Ступницький 125
 Стуруа Мелор 253
 Стус Василь 252
 Сурков 200
 Табачников В. І. 298
 Таран Яків 44, 58, 59
 Тарасенко В. Т. 105
 Тарновський М. М. 292
 Тачало 179
 Тельнюк Станіслав 253
 Терещенко 109
 Тетервський Т. О. 278
 Тимашук Лідія 14, 34, 36
 Тимофєєв І. М. 297
 Тихолаз 149
 Тищенко 116
 Тікунова З. М. 214
 Тіміринов Ісаак 21
 Ткачук 21
 Толмачова 53, 54
 Толстой Лев 52
 Тольц Володимир 234
 Топоровський 120
 Трещев 117
 Трилюк Х. У. 53
 Трі Марієтта 280
 Троцький Лев 88
 Труда Ф. 389
 Трумен Гаррі 29
 Турніс 383, 387
 Тютюн Т. Г. 202
 Тяхтін 108
 Убийкінь 207, 209
 Улановський 105, 106, 111
 Ульянов Н. 260
 Унзіхер Б. 389
 Уричев 130
 Ухов Костянтин 17
 Файн Г. Т. 295
 Факторович Х. 108, 124, 128
 Фалік 148
 Фань С. 275
 Фарж Ів 75
 Федорчук Віталій 329, 376
 Федулін А. А. 368, 372
 Фельдман Анатолій 75
 Фельдман С. 195, 204

- Фефер Ісаак 58
 Фінкель Є. М. 164, 165
 Фінкель М. Ш. 82
 Фірштейн 331
 Фішбейн 84
 Фішман 147, 149
 Фіштейн Юхим 235
 Фогель Юда
 Фольфарочний І. О.
 Фраер 237
 Фрідман Ісаак 72, 77, 81
 Фрідман Роза 208
 Фролов Д. П. 104, 105, 118
 Фукс 103, 112, 132
 Фурман Р. М. 105
 Фурманов 114
 Фурманський Шлема 43, 57, 58
- Хазан Еліагу 81
 Хайкін Е. Г. 46
 Халіп І. М. 46
 Харченко А. М. 103
 Хахам Еммі 164
 Хаят Борис 109
 Хаят М. Б. 151, 153
 Хворостяний Микола 91, 93,
 Хвостін М. П. 295
 Хесько 29
 Хижняк В. 135
 Хирман 196
 Хілінський Микола 227
 Ходоровський Я. М. 48
 Холперн 280
 Хопер Р. 385
 Хоронженко Ю. А. 290, 291
 Хрущов Микита 99, 217, 253, 270, 284, 376
 Хусейн ібн Талал 179
- Цетков (Цветков) В. Д. 295, 332
 Цветаєва Марина 255
 Цвигун 120
 Цейтлін Адольф 237
- Цетлін Ольга 133
 Цехаш 113
 Цисарж Честмір 233
 Цукерман 132
- Ч**
 Чабан 118
 Чалідзе Валерій 361, 364, 367
 Чальян Д. 285
 Чапуга С. М. 295
 Чаушеску Ніколае 161, 237
 Чекан 60
 Ченчик Ольга 27
 Червоненко Степан 73, 77, 79, 84, 85, 307,
 312, 400, 405
 Чертков А. 272
 Черчилль Вінстон 36
 Честнейший 382
 Четирко М. 268
 Читайло 120
 Чорний С. 145
 Чорновіл В'ячеслав 252
 Чорняк 245
 Чугаєв (Чугайов) 125, 126
 Чудновський М. С. 189
 Чуковська Лідія 193
 Чумак А. С. 320, 334
- Ш**
 Шабатура Стефанія 252
 Шабашкевич Г. 138
 Шагал Марк 255
 Шайович Альберт 39, 51
 Шанц Р. 385
 Шаперштейн 110
 Шаранюк 122
 Шафран Алік 42, 54
 Шафран Давид 54
 Шафран Іда 54
 Шахматов Віктор 75
 Шахнович М. І. 178, 267
 Швайко Р. 369
 Шварцбейн Л. Б. 52
 Шварцберг Д. М. 166
 Шварцман Лев 237

- Шварцман М. Ю. 52, 131
 Швець 17
 Швидак Олег 230
 Шевель Георгій 124, 127, 128, 368, 401
 Шевченко Іван 14, 226, 242, 244, 403
 Шевченко Тарас 306, 339
 Шейхет Ісаак 106, 109, 113
 Шелест В. Д. 103
 Шелест Петро 10, 73, 94, 140, 147, 155, 158, 164, 168, 173, 174, 181-183, 185, 187, 222, 225, 226, 228, 229, 234, 235, 242, 252, 258, 270, 280, 328, 370-372, 376, 403, 404
 Шеміновський С. М. 105
 Шер Есфірь 20
 Шервуд А. 390
 Шехтман Йосиф 65
 Шехтман Лія 65
 Шибіко 97
 Шик Ота 233
 Шимон Б. 233
 Шинкарьов Л. 235
 Шипілов Олексій 63
 Шипілова Тетяна 64, 65
 Шихман Герш 76
 Шиш А. З. 295
 Шкародюк 119
 Школьник Ісаак 191
 Школьник С. Г. 105
 Шліфер Мендель-Юдко 39, 48
 Шліффер (Шліфер) Соломон (Шлойме) 59, 90
 Шмідт 103, 114
 Шнайден Й. Й. 368, 372
 Шнайдер Г. 135, 407
 Шолом-Алейхем (Рабинович Соломон) 134, 345
 Шорр 110, 113
 Шоскес Генрі 81
 Шоу Р. 389
 Шпаковська Н. В. 202
 Шпільберг Меєр 43, 57
 Шполянська С. А. 156
 Штейнгроб Григорій 77
 Штейнлінгер 138
 Штейншрайбер Я. Х. 45
 Штерман 133
 Штерн Герта 163
 Штрайхер Юліус 282
 Штраус 257
 Шульмейстер Ю. А. 295, 296, 350
 Шульженко Борис 127
 Шульман Л. І. 236
 Шуман М. 389
 Щаранський Анатолій 327
 Щербаков 17, 19, 27, 30
 Щербицький Володимир 141, 252, 254-256, 260, 262, 286, 288, 289, 293, 300, 319, 328, 329, 334, 376, 404
 Щорс Микола 339
 Юр 125
 Юровський Ісай 20
 Юрчук Василь 354-356, 358, 405
 Явний 120
 Яворська І. 129, 141
 Ягольниць 138
 Яканін Т. П. 214
 Яківець М. П. 148
 Якір Йона 148
 Якушев 114
 Яловецький 119
 Ямпольський К. 271
 Ямузов 109
 Яценко Б. Ф. 195
 Яциніч 119

ДЛЯ НОТАТОК

Науково-популярне видання

Михайло Міцель

**ПОЛІТИКА І ПАРАНОЯ: КПУ В БОРОТЬБИ
ПРОТИ «МІЖНАРОДНОГО СІОНІЗМУ» (1953–1986)**

Нариси документованої історії

Усі права застережені. Передруки і переклади
дозволяються тільки за згодою редакції

Підписано до видання 18.02.2021. Формат 70×100/16
Гарнітура Myriad Pro, Minion Pro. 34,185 ум. друк. арк.

ТОВ «Часопис «Дух і Літера»
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 224 від 19.10.2000 р.

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»

Телефони: +38 (044) 425-60-20,

+38 (073) 425-60-20 (Lifecell)

+38 (097) 425-60-20 (Kyivstar)

+38 (050) 425-60-20 (Vodafone)

Е-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ продажу

Сайт та інтернет-книгарня: www.duh-i-litera.com

Надаємо послуги «Книга-поштою»

Друк та палітурні роботи:

**МАЙСТЕР
КНИГ**

м. Київ, вул. М. Кривоноса, 2Б,

тел. (044) 353 2514

е-mail: info@masterknyg.com.ua

www.masterknyg.com.ua

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.